Richard Dawkins

ILUZIJA O BOGU

Urednik

Damir Mikuličić

Naslov izvornika
Richard Dawkins
THE GOD DELUSION
© Richard Dawkins 2006.

Prava za hrvatsko izdanje IZVORI, 2007.

Nakladnik
IZVORI

Lektura i korektura
Jasna Paunović

Grafička priprema
Stanislav Vidmar

ISBN 978-953-203-282-6

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 637924

Zagreb, svibanj 2007.

RICHARD

DAWKINS

ILUZIJA O BOGU

Preveo s engleskoga
Žarko Vodinelić

BILJEŠKA O AUTORU

RICHARD Dawkins je šef Katedre za javno razumijevanje znanosti na oksfordskom sveučilištu i profesor na New Collegeu.

Knjiga *Sebični gen* (prvi puta objavljena 1976.) proslavila je Richarda Dawkinsa te je i danas u novijim izdanjima njegovo najpoznatije i najčitanije djelo, objavljeno u više milijuna primjeraka diljem svijeta, uključujući Hrvatsku. Zatim je slijedio niz također poznatih djela: *Prošireni fenotip, Slijepi urar, Rijeka iz Raja, Uspon na planinu nevjerojatnog, Raspletanje duge, Priče predaka, Vragov kapelan.*

Dawkins je član britanskog Kraljevskog društva i Kraljevskog društva za književnost. Dobio je mnogobrojne nagrade i priznanja, uključujući priznanje Kraljevskog društva za književnost 1987, nagradu Michael Faraday Kraljevskog društva 1990, Međunarodnu nagradu Cosmos za znanstvena postignuća, Kistlerovu nagradu 2001. i Shakespeareovu nagradu 2005.

U veljači 2006. Četvrti kanal britanske televizije emitirao je dva dokumentarna filma pod naslovom *Korijen sveg zla?,* za koje je tekst napisao i koje je vodio Richard Dawkins, a u kojima su razmatrani neki stavovi i argumenti što se dalje razvijaju u ovoj knjizi.

Iluzija o Bogu je u samo pola godine objavljena u nekoliko engleskih izdanja i nalazi se na listama najprodavanijih knjiga u Velikoj Britaniji i SAD. Hrvatsko izdanje je među nekoliko prvih prijevodnih izdanja te knjige.

To je izvrsno štivo - čak i zabavno povremeno. Nije nužno prihvatiti sve što autor nudi da biste uživali u njegovoj hrabrosti razotkrivanja zala što ih mogu počiniti religije. Oni koji mašu Biblijom zasigurno mogu sada reći da su našli svoga utjelovljenoga Sotonu.

KIRKUS REVIEWS

SADRŽAJ

PREDGOVOR 11

PRVO POGLAVLJE DUBOKO RELIGIOZAN NEVJERNIK 19
Zasluženo poštovanje 19
Nezasluženo poštovanje 27

DRUGO POGLAVLJE HIPOTEZA O BOGU 35
Politeizam 36
Monoteizam 40
Sekularizam, oci utemeljitelji SAD-a i američka religija 42
Siromaštvo agnosticizma 49
NOMA 56
Veliki molitveni pokus 62
Evolucionistička škola Neville Chamberlain 66
Mali zeleni ljudi 70

TREĆE POGLAVLJE DOKAZIVANJA U PRILOG POSTOJANJU BOGA 75
'Dokazi' Tome Akvinskoga 75
Ontološki argumenti i drugi *a priori* argumenti 78
Argument iz ljepote 83
Argument iz osobnog 'iskustva' 84
Argument iz Biblije 89
Argument iz primjera cijenjenih religioznih znanstvenika 94
Pascalova pogodba 99
Bayesovi argumenti 101

ČETVRTO POGLAVLJE ZAŠTO GOTOVO SIGURNO NEMA BOGA 107
Krajnji Boeing 747 107
Prirodna selekcija kao oštrilo svijesti 109
Neumanjiva složenost 113
Klanjanje prazninama 119
Antropsko načelo: planetna verzija 128
Antropsko načelo: kozmološka verzija 134
Interludij u Cambridgeu 143

PETO POGLAVLJE KORIJENI RELIGIJE 151
Darvinistički imperativ 151
Izravne prednosti religije 155
Grupna selekcija 157
Religija kao usputni proizvod nečega drugoga 160
Psihološka pripremljenost za religiju 166
Koračajte pažljivo, jer gazite po mojim memima 177
Kultovi tereta 187

ŠESTO POGLAVLJE KORIJENI MORALNOSTI: ZAŠTO SMO DOBRI? 193
Ima li naš osjećaj moralnosti darvinističko podrijetlo? 196
Jedan primjer istraživanja korijena moralnosti 204
Ako nema Boga, čemu biti dobar? 208

SEDMO POGLAVLJE 'DOBRA' KNJIGA I PROMJENJIVI MORALNI *ZEITGEIST* 215
Stari zavjet 216
Je li Novi zavjet išta bolji? 227
Voli bližnjega svoga 231
Moralni *Zeitgeist* 239
Što je s Hitlerom i Staljinom? Nisu li oni bili ateisti? 247

OSMO POGLAVLJE ŠTO JE KRIVO U RELIGIJI? ČEMU TOLIKA ODBOJNOST? 255
Fundamentalizam i potkopavanje znanosti 256
Mračna strana apsolutizma 260

Vjera i homoseksualnost 263
Vjera i svetost ljudskog života 265
Velika betovenovska zabluda 271
Kako umjerenost' u vjeri potiče fanatizam 275

DEVETO POGLAVLJE DJETINJSTVO, ZLOSTAVLJANJE I SPAS OD RELIGIJE 281
Tjelesno i duhovno zlostavljanje 285
U obranu djece 294
Obrazovni skandal 299
Opet oštrenje svijesti 305
Vjersko obrazovanje kao dio književne kulture 308

DESETO POGLAVLJE PRIJEKO POTREBNA PRAZNINA? 311
Binker 312
Utjeha 316
Nadahnuće 324
Majka svih burka 326

POPIS NAVEDENIH ILI PREPORUČENIH KNJIGA 339

BILJEŠKE 347

KAZALO 359

PREDGOVOR

Kao dijete, moja supruga mrzila je svoju školu i priželjkivala je da je smije napustiti. Mnogo godina poslije toga, kad je bila u dvadesetim godinama života, otkrila je tu žalosnu činjenicu svojim roditeljima i njezina je majka bila zaprepaštena: 'No dijete, zašto nisi došla i rekla nam to?' Lallin odgovor nalazi se u mom današnjem tekstu: 'Nisam znala da mogu.'

Nisam znala da mogu.

Pretpostavljam - zapravo sam siguran - da ima mnogo ljudi koji su odgojeni u ovoj ili onoj religiji, nezadovoljni su u njoj, ne vjeruju u nju ili su zabrinuti zbog zala koja su počinjena u njezino ime. Ti ljudi obuzeti su neodređenom čežnjom da napuste religiju svojih roditelja i htjeli bi to biti u stanju, ali jednostavno ne shvaćaju da je to moguće. Ako ste vi jedan od tih, onda je ova knjiga za vas. Njezin je cilj zaoštravanje svijesti - zaoštravanje svijesti o činjenici kako je realno težiti tome da se postane ateist te kako je to hrabra i veličanstvena težnja. Možete biti sretan ateist, uravnotežen, moralan i intelektualno ispunjen. To je prva moja poruka u svezi sa zaoštravanjem svijesti. Htio bih zaoštriti svijest na još tri druga načina, no o tome nešto kasnije.

U siječnju 2006. prikazao sam dokumentarni film u dva dijela na britanskoj televiziji (Četvrti kanal) pod naslovom *Korijen sveg zla?* Od početka mi se nije sviđao taj naslov. Religija nije uzrok *svega* zla, jer nijedna pojedina stvar nije uzrok nečega u cijelosti. No bio sam vrlo zadovoljan reklamnim oglasom koji je Četvrti kanal objavio u britanskom tisku. Bila je to slika panorame Manhattana ispod koje je pisalo: 'Zamislite svijet bez religije'. U čemu je bila poanta? Blizanaca-nebodera Svjetskog trgovinskog centra na slici uočljivo nije bilo.

Zamislite, zajedno s Johnom Lennonom, svijet bez religije. Zamislite da nema bombaša samoubojica, da nije bilo 11. rujna, 7. srpnja, križarskih ratova, progona vještica, zavjere za dizanje u zrak britanskog parlamenta 1605, podjele Indije, izraelsko-palestinskih ratova, srpsko-hrvatsko-bošnjačkih pokolja, progona Židova kao 'kristoubojica, 'nemira u Sjevernoj Irskoj, ubojstava radi 'povrata časti', teleevangelista u sjajnim odijelima s napuhanim frizurama koji pelješe novac lakovjernih ljudi ('Bog hoće da dajete sve dok vas ne počne boljeti'). Zamislite da nema talibana koji dižu u zrak prastare kipove, javnih odrubljivanja glave bogohulnicima, bičevanja ženske kože, jer je zločin pokazati i jedan njen centimetar. Usput, moj kolega Desmond Morris ukazao mi je na to da se prekrasna pjesma Johna Lennona pod tim istim naslovom ponekad u Americi izvodi bez riječi'... i bez religije također'. Autori jedne verzije čak su se drznuli promijeniti tu sintagmu u '...i s *jednom* religijom također'.

Možda mislite da je agnosticizam razumno stajalište, a da je ateizam jednako dogmatičan kao i religijsko vjerovanje? Ako je tako, nadam se da će vas 2. poglavlje ponukati na to da se predomislite te da će vas uvjeriti kako je 'hipoteza o Bogu' znanstvena hipoteza o svemiru, hipoteza koja se mora raščlanjivati skeptično kao i svaka druga. Možda ste učili da su filozofi i teolozi iznijeli dobre razloge za vjerovanje u Boga. Ako tako mislite, možda će vam se sviđati 3. poglavlje pod naslovom 'Dokazi u prilog postojanju Boga', jer se pokazuje da su ti dokazi izrazito slabi. Možda mislite kako je očito da Bog mora postojati, jer kako bi inače nastao svijet? Kako bi inače moglo biti života u svoj njegovoj bogatoj raznovrsnosti, u kojemu svaka vrsta izgleda upadljivo kao da je 'stvorena' ? Ako vam se misli kreću tim stazama, nadam se da ćete u 4. poglavlju steći uvid u to 'Zašto je gotovo sigurno da nema Boga. Daleko od toga da ukazuje na nekog višeg 'planera', iluzija o planiranju u živućem svijetu može se objasniti mnogo ekonomičnije i s razornom elegancijom pomoću darvinističkog prirodnog odabira. Iako je sama prirodna selekcija ograničena na objašnjavanje živućeg svijeta, ona podiže našu svijest na razinu vjerojatnosti da postoje slične 'dizalice' koje nam mogu pomoći u poimanju samoga kozmosa. Moć dizalica poput prirodne selekcije drugo je od mojih četiriju oštrila svijesti.

Možda mislite da moraju postojati nekakav bog ili bogovi zato što vas antropolozi i povjesničari uče da vjernici dominiraju svakom ljudskom kulturom. Ako to smatrate uvjerljivim razlogom, molim vas da se

osvrnete na 5. poglavlje o 'Korijenima religije', koje objašnjava zašto je vjerovanje toliko sveprisutno. Ili mislite da je religijsko vjerovanje nužno kako bismo sebi postavili moralne odredbe koje se mogu opravdati? Nije li nam potreban Bog kako bismo bili dobri? Molim vas, pročitajte 6. i 7. poglavlje kako biste uvidjeli zašto nije tako. Je li vam religija i dalje slaba točka kao dobra stvar za svijet, iako ste sami izgubili svoju vjeru? 8. poglavlje pozvat će vas da razmišljate o tome kako religija u mnogim slučajevima nije toliko dobra za svijet.

Ako se osjećate zarobljenima u religiji svoga odgoja, bilo bi uputno zapitati se kako se to dogodilo. Odgovor obično leži u nekom obliku indoktrinacije u djetinjstvu. Ako ste imalo religiozni, onda je gotovo potpuno vjerojatno da je vaša religija i religija vaših roditelja. Ako ste se rodili u Arkansasu i mislite da je kršćanstvo istinito, a islam lažan, znajući sasvim jasno kako biste mislili obratno da ste se rodili u Afganistanu, onda ste žrtva indoktrinacije u djetinjstvu. Isto tako, *mutatis mutandis,* ako ste rođeni u Afganistanu.

Cijelo pitanje religije i djetinjstva predmet je 9. poglavlja, koje također uključuje moje treće oštrilo svijesti. Isto kao što bi se feministice nekad trzale kad bi čule zamjenicu 'oh, a ne izraz 'on ili ona', odnosno 'muškarac', a ne 'čovjek, želio bih da se svatko trgne kad god čuje izraz kao što je 'katoličko dijete' ili 'muslimansko dijete'. Ako baš hoćete, govorite o 'djetetu katoličkih roditelja'; ali ako ikad čujete da netko govori o 'katoličkom djetetu', zaustavite ga i pristojno mu ukažite na to kako su djeca premlada da bi znala gdje stoje s obzirom na takva pitanja, isto kao što su premlada da bi znala gdje stoje glede ekonomije ili politike. Upravo zato što mi je cilj podizanje svijesti, neću se ispričati zato što to spominjem u predgovoru kao i u 9. poglavlju. To se nikad ne može reći previše puta. Opet ću to reći. To nije muslimansko dijete, već dijete muslimanskih roditelja. To dijete je premlado da bi znalo želi li biti musliman ili ne. Ne postoji nešto poput muslimanskog djeteta. Ne postoji nikakvo kršćansko dijete.

1. i 10. poglavlje zaokružuju knjigu tako što objašnjavaju, na različite načine, kako ispravno shvaćanje veličanstvenosti stvarnog svijeta, iako nikad ne postaje religija, može itekako ispuniti inspirativnu ulogu koju je religija u povijesti - i to neprimjereno - za sebe uzurpirala.

Moje četvrto oštrilo svijesti je ponos ateista. Nitko se ne mora ispričavati zato što je ateist. Upravo suprotno, na to se može biti ponosan,

stajati uzdignute glave prema dalekim obzorima, jer ateizam gotovo uvijek ukazuje na zdravu neovisnost duha i, dapače, na zdrav duh. Mnogi ljudi znaju, duboko u svojoj duši, da su ateisti, ali se to ne usuđuju priznati svojim obiteljima pa čak, u nekim slučajevima, ni sebi samima. To je dijelom zato što je sama riječ 'ateist' ustrajno pretvarana u užasnu i zastrašujuću etiketu. U 9. poglavlju navodi se tragikomična priča komičarke Julije Sweeney o tome kako su njezini roditelji, čitajući novine, otkrili da je ona bila postala ateistom. Oni su još gotovo i mogli prihvatiti nevjerovanje u Boga, ali biti ateist! *ATEIST?* (Ton majčina glasa pretvorio se u vrisak).

Na ovom mjestu moram reći nešto što je prije svega namijenjeno američkim čitateljima, jer je religioznost u današnjoj Americi nešto uistinu izuzetno. Odvjetnica Wendy Kaminer samo je malo pretjerivala kad je primijetila da je ismijavanje religije podjednako opasno kako i spaljivanje zastave u dvorani udruge američkih veterana.[1] Status ateista u Americi danas je kao status homoseksualaca prije 50 godina. Sada, nakon djelovanja pokreta za emancipaciju homoseksualaca, moguće je, iako još uvijek ne vrlo lako, da homoseksualac bude izabran na neki javni položaj. U Gallupovu ispitivanju javnosti 1999. Amerikanci su upitani bi li glasovali za, u ostalome visoko kvalificiranu, osobu koja je žena (95 posto ih se izjasnilo pozitivno), katolik (94 posto), Židov (92 posto), crnac (92 posto), mormon (79 posto), homoseksualac (79 posto) ili ateist (49 posto). Očito je da je pred nama još dugi put. No ateisti su daleko brojniji, osobito među obrazovanom elitom, nego što to mnogi pretpostavljaju. Tako je bilo čak i u 19. stoljeću, kad je John Stuart Mill već bio u mogućnosti reći: 'Svijet bi bio zapanjen da zna koliko je mnogo njegovih najblistavijih uglednika, koje čak i obični ljudi najviše cijene po mudrosti i vrlini, a koji su potpuno sumnjičavi prema religiji.'

To danas mora biti još točnije i ja, štoviše, podnosim dokaze za to u 3. poglavlju. Razlog zbog kojega mnogi ljudi ne zamjećuju ateiste je u tome što se mnogi od nas ustručavaju 'izaći na vidjelo'. Moj je san da ova knjiga pomogne ljudima da to učine. Isto kao i u slučaju homoseksualnog pokreta, što se više ljudi razotkrije, to će biti lakše drugima da im se pridruže. Možda se postigne kritična masa za pokretanje lančane reakcije.

Spomenuto ispitivanje javnosti u Americi ukazuje na to da broj ateista i agnostika daleko nadmašuje broj religioznih Židova pa čak i većinu drugih posebnih vjerskih skupina. No za razliku od Židova, koji su

poznati po tome što imaju jedan od najučinkovitijih političkih lobija u SAD, i za razliku od evangeličkih kršćana, koji imaju još veću političku moć, ateisti i agnostici nisu organizirani te stoga nemaju gotovo nikakav utjecaj. Dapače, organiziranje ateista ponekad se uspoređuje s okupljanjem mačaka, jer su oni obično neovisni mislioci i ne pokoravaju se autoritetu. No dobar prvi korak bio bi stvaranje kritične mase onih koji su voljni 'izaći na vidjelo', što bi onda ohrabrilo druge da učine to isto. Čak i ako se ne mogu organizirati u skupinu, mačke u dovoljnom broju mogu stvoriti mnogo buke i ne mogu se zanemarivati.

Riječ 'iluzija u naslovu knjige uznemirila je neke psihijatre koji to smatraju stručnim terminom kojim se ne bi smjelo razmahivati. Troje njih pisalo mi je i predložilo poseban stručni termin za religijsku iluziju: 'reluzija'[2]. Možda će se to postupno prihvatiti. No, zasad ću zadržati pojam 'iluzija pa moram opravdati upotrebu te riječi. *Penguinov Rječnik engleskog jezika* definira iluziju kao 'krivo vjerovanje ili dojam'. Zanimljivo je da ilustrativni primjer u rječniku potječe od Phillipa E. Johnsona, a glasi: 'Darvinizam je priča o oslobađanju čovječanstva od iluzije da njegovom sudbinom upravlja neka sila viša od njega. Je li moguće da je to onaj isti Phillip E. Johnson koji danas u Americi predvodi kreacionistički napad na darvinizam? Upravo on, no njegov citat, kao što smo mogli pretpostavljati, istrgnut je iz šireg konteksta. Nadam se kako će biti uočeno da sam spomenuo tu činjenicu, jer se u mnogim kreacionističkim navodima mojih djela ne postupa prema meni s istom ljubaznošću, već se ona navode namjerno i prijevarno izvan konteksta iz kojeg su istrgnuta. Što god Johnson pritom mislio, njegovu rečenicu, takvu kako je napisana, rado prihvaćam. Rječnik koji se nalazi u Microsoftovom programu Word definira iluziju kao 'ustrajno krivo vjerovanje od kojega se ne odustaje, usprkos čvrstim dokazima u suprotno, osobito kao simptom psihijatrijskog poremećaja. Prvi dio savršeno obuhvaća religijsku vjeru. A što se tiče mogućnosti da je to simptom psihijatrijskog poremećaja, sklon sam slijediti Roberta M. Pirsiga, autora knjige *Zen i umijeće popravka motocikla,* koji kaže: 'Kad jedna osoba pati od iluzije, to se naziva poremećenošću uma. Kad mnogo ljudi pati od iluzije, to se naziva religijom'.

Bude li ova knjiga imala učinak kakav bih želio da ima, vjernici koji je otvore bit će ateisti kad je pročitaju. Kakvog li drskog optimizam! Dakako, okorjeli bogomoljci imuni su na dokaze, jer je njihov otpor stvo-

ren u godinama indoktrinacije u djetinjstvu, uz pomoć metoda koje su se usavršavale stoljećima (bilo evolutivno, bilo planski). Među učinkovitijim imunološkim sredstvima je zloslutno upozorenje da se čak niti ne otvaraju knjige poput ove, koja je sigurno djelo Nečastivoga. No mislim da ima mnogo ljudi otvorena duha, ljudi čija indoktrinacija u djetinjstvu nije bila toliko podmukla ili se iz nekih drugih razloga nije 'primila' ili je njihova prirodna inteligencija bila dovoljno jaka da prevladaju tu indoktrinaciju. Takvim slobodnim dušama potreban je samo malen poticaj da se potpuno oslobode poroka religije. U najmanju ruku, nadam se da nitko tko pročita ovu knjigu neće moći reći: 'Nisam znao/znala da mogu'.

Za pomoć u pripremi ove knjige zahvalan sam mnogim prijateljima i kolegama. Ne mogu ih sve spomenuti, ali medu njima su moj agent John Brockman te moji urednici Sally Gaminara (iz Transworlda) i Eamon Dolan (iz Houghton Mifflina), koji su oboje pročitali knjigu osjećajno i s inteligentnim razumijevanjem te su mi pomogli svo,im savjetima pomiješanim s kritikom. Njihovo svesrdno i oduševljeno vjerovanje u knjigu bilo mi je velik poticaj. Gillian Somerscales bila je uzoran redaktor, konstruktivna u svojim prijedlozima i minuciozna u svojim ispravcima. Među onima koji su iznosili kritike različitih verzija rukopisa, a kojima sam vrlo zahvalan, jesu Jerry Coyne, J. Anderson Thomson, R. Elisabeth Cornwell, Ursula Goodenough, Latha Menon te posebno Karen Owens, kritičarka nad kritičarkama, čije je poznavanje tkanja i paranja svakog rukopisa knjige postalo gotovo jednako toliko detaljno koliko i moje.

Knjiga duguje ponešto (i obratno) dvodijelnom televizijskom dokumentarnom filmu *Korijen svega zla?,* koji sam prikazao na britanskoj televiziji (Četvrti kanal) u siječnju 2006. Zahvalan sam svima koji su sudjelovali u produkciji filma, uključujući Deboru Kidd, Russella Barnesa, Tima Cragga, Adama Prescoda, Alana Clementsa i Hamisha Mykuru. Za dopuštenje da se služim navodima iz dokumentarca zahvaljujem tvrtci IWC Media i Četvrtom kanalu. *Korijen svega zla?* Postigao je visoku gledanost u Britaniji i preuzela ga je Australska medijska tvrtka. Još će se vidjeti hoće li ga se usuditi prikazati ikoji američki televizijski kanal.*

Ova je knjiga sazrijevala u meni već nekoliko godina. U tom razdoblju, neke od ideja neizbježno su pronašle put u moja predavanja, na pri-

* U trenutku izlaska mekog izdanja knjige iz tiska, odgovor na to pitanje još uvijek je negativan. Sad, međutim, postoji DVD koji se može nabaviti na www.richarddawkins.net.

mjer na sveučilištu u Harvardu, te u članke u listovima i časopisima. Osobito bi čitatelji moje redovne kolumne u časopisu *Free Inquiry* mogli otkriti da su im neki ulomci poznati. Zahvalan sam Tomu Flynnu, uredniku tog izvrsnog časopisa, za poticaj koji mi je dao kad me je pozvao da postanem redovni kolumnist ove publikacije. Nadam se da ću, nakon privremenog prekida za vrijeme dovršavanja knjige, nastaviti pisati kolumnu te ću je nedvojbeno iskoristiti za odgovore na odjeke knjige.

Iz niza razloga zahvalan sam Danu Dennettu, Marcu Hauseru, Michaelu Stirratu, Samu Harrisu, Helen Fisher, Margaret Downey, Ibnu Warraqu, Hermione Lee, Juliji Sweeney, Danu Bakeru, Josephine Welsh, lanu Bairdu i posebno Georgeu Scalesu. U današnje vrijeme, knjiga poput ove nije završena dok ne postane jezgra živuće internet stranice, foruma za dopunske materijale, reakcije, rasprave, pitanja i odgovore - tko zna što bi mogla donijeti budućnost? Nadam se da će www.richard-dawkins.net/, internet stranica Zaklade Richard Dawkins za razum i znanost, ispuniti tu ulogu te sam iznimno zahvalan Joshu Timonenu za umijeće, profesionalizam i ustrajan napor koje je ulagao u taj projekt.

Iznad svega zahvaljujem svojoj supruzi Lalli Ward, koja me je poticala u trenucima oklijevanja i sumnji u sebe, ne pružajući mi samo moralnu potporu i dajući duhovite prijedloge za poboljšanja već i tako što mi je pročitala cijelu knjigu na glas u dvije različite faze njezina razvoja kako bih mogao shvatiti vrlo izravno kakvom bi se knjiga mogla činiti drugom čitatelju. Preporučujem tu tehniku drugim autorima, ali ih moram upozoriti da za najbolje rezultate čitač mora biti profesionalni glumac, s glasom i osjetljivim uhom ugođenim za melodiju jezika.

PRVO POGLAVLJE

DUBOKO RELIGIOZAN NEVJERNIK

Ne pokušavam zamisliti nekog osobnog Boga; dovoljno je stajati sa strahopoštovanjem pred ustrojstvom svijeta i iskusiti ga onoliko koliko su to naša nedostatna osjetila u stanju.

ALBERT EINSTEIN

ZASLUŽENO POŠTOVANJE

Dječak je ležao ispružen u travi, naslanjajući glavu na ruke. Najednom je njime ovladala zaoštrena svijest o isprepletenim korijenima i stapkama, šumi u mikrokozmu, preobraženom svijetu mrava i kukaca pa čak i - iako on nije tada znao pojedinosti o tome - milijardama bakterija u tlu što nečujno i nevidljivo podupiru gospodarstvo mikrosvijeta. Iznenada se učini daje mikrošuma travnjaka nabujala i postala jedno sa svemirom i sa zanesenim umom dječaka koji ju je promatrao. On je protumačio taj doživljaj u religioznom kontekstu i to ga je naposljetku navelo na put svećenstva. Zaređen je za anglikanskog svećenika te je postao kapelan u mojoj školi i bio mi je dragi učitelj. Zahvaljujući pristojnim liberalnim duhovnicima poput njega, nitko nikad nije mogao tvrditi da sam bio šopan religijom.*

U drugom vremenu i prostoru taj sam dječak mogao biti ja pod zvijezdama, zaslijepljen Orionom, Kasiopejom i Velikim medvjedom, ganut do suza nečujnom glazbom Mliječne staze, omamljen noćnim mirisima crvenog jasmina i trubača u nekom afričkom vrtu. Na pitanje zašto

* Za vrijeme nastave zabavljali smo se time što bismo mu skrenuli pažnju sa Svetog pisma na uzbudljive priče o zrakoplovnom stožeru, jer je on bio služio vojsku u Kraljevskom zrakoplovstvu. Zbog toga sam s razumijevanjem te s određenom dozom topline koju još posjedujem za Anglikansku crkvu (barem u usporedbi s njezinom konkurencijom) poslije čitao pjesmu Johna Betjemana:

Naš velečasni je stari nebeski pilot,
Sad su mu okrutno potkresali krila,
No koplje za barjak u vrtu župnog dvora
Još uvijek upire vrh gdje je Viša Sila...

je isti osjećaj odveo moga kapelana u jednom smjeru, a mene u drugome nije lako naći odgovor. Kvazi-mistična reakcija na prirodu i svemir uobičajena je među znanstvenicima i racionalistima. To nema nikakve veze s vjerovanjem u nadnaravno. Barem u svom djetinjstvu, moj kapelan najvjerojatnije nije poznavao (kao ni ja) završne rečenice *Podrijetla vrsta* - poznatog ulomka o 'pticama što pjevaju u grmlju, različitim kukcima što trčkaraju naokolo i crvima što se provlače kroz vlažno tlo'. Da ga je poznavao, vjerojatno bi mu sve to bilo vrlo blisko i, umjesto da se opredijeli za svećenički poziv, možda bi se bio priklonio Darwinovu gledištu da sve 'nastaje prema zakonima što djeluju oko nas':

> Stoga, iz rata prirode, iz gladi i smrti, izravno slijedi najuzvišenija stvar koju smo u stanju pojmiti, odnosno začetak viših životinja. Veličanstven je taj pogled na život, sa svojim silama, izvorno udahnutim u nove oblike ili u samo jedan; i k tome, dok se ovaj planet okreće i okreće prema nepromjenljivom zakonu sile teže, iz toliko jednostavnog početka razvile su i još uvijek se razvijaju beskrajne vrste, najljepše i najčudesnije.

Carl Sagan je u svojoj knjizi *Pale Blue Dot"* napisao:

> Kako je moguće da gotovo nijedna velika religija nije bacila pogled na znanost i zaključila:'Ovo je bolje nego što smo mi mislili! Svemir je mnogo veći nego što su naši proroci to rekli, veličanstveniji, istančaniji, elegantniji'? Mora da je moj Bog bio veći nego što smo i sanjali?' Umjesto toga one kažu: 'Ne, ne, ne! Moj je bog malen bog i želim da ostane takav'. Religija, stara ili nova, koja bi naglašavala veličanstvenost svemira kakvu je otkrila suvremena znanost, možda bi bila u stanju izmamiti zalihe smjernosti i strahopoštovanja kakve teško mogu pobuditi uobičajene vjeroispovijesti.

Sve Saganove knjige dotiču osjetljive vrške čudesne transcendentnosti nad kojom je religija imala monopol u prošlim stoljećima. Ja također tome težim u svojim knjigama. Posljedica toga je da me često opisuju kao duboko religioznog čovjeka. Jedna američka studentica napisala mi je da je pitala svoga profesora ima li mišljenje o meni. 'Svakako', odgovorio je. 'Njegova pozitivna znanost neuskladiva je s religijom, ali on pada u ekstazu u svezi s prirodom i svemirom. Po meni to jest religija!' No je li 'religija' prava riječ? Mislim da nije. Nitko to nije izrazio bolje

* Hrvatsko izdanje pod naslovom *Plava točka u beskraju* objavila je Sveučilišna knjižara, Zagreb, 2002. Preveo Davorin Lovrić, *(prim, ur.)*

od dobitnika Nobelove nagrade za fiziku (i ateista) Stevena Weinberga u njegovoj knjizi *Dreams of a Final Theory*:*

> Neki ljudi poimaju Boga toliko široko i elastično pa je neizbježno da će naći Boga gdje god tragaju za njim. Čuje se da netko kaže da je Bog ono krajnje', ili 'Bog je bolja strana naše prirode' ili Bog je svemir'. Dakako, kao i svakoj drugoj riječi, i riječi 'Bog' može se dati značenje kakvo god želite. Želite li reći: 'Bog je energija', možete naći Boga u grumenu ugljena.

Weinberg je svakako u pravu da se riječ Bog, ako ne želimo da postane potpuno beskorisna, mora upotrebljavati onako kako je ljudi općenito shvaćaju: kao oznaka nadnaravnog tvorca 'primjerenog našem štovanju'.

Nažalost, mnogo je zbrke nastalo zato što se ne povlači razlika između onoga što se naziva ajnštajnovskom religijom i religije nadnaravnoga. Einstein ponekad zaziva ime Boga (a on nije jedini ateistički znanstvenik koji to čini), stvarajući nesporazum u kojemu ga zagovornici nadnaravnoga spremno krivo shvaćaju i svojataju za sebe. Dramatični (ili možda vragoljasti?) kraj *A Brief History of Time'* Stephena Hawkinga,'.. .jer tada bismo tada spoznali um Boga', vrlo se često krivo tumači. To je navelo ljude na zaključak, dakako krivi, da je Hawking religiozan. Molekularna biologinja Ursula Goodenough zvuči u svojoj knjizi *The Sacred Depths of Nature* (Svete dubine prirode) više religioznom od Hawkinga ili Einsteina. Ona voli crkve, džamije i hramove, a brojni dijelovi njezine knjige nameću se da budu uzeti izvan konteksta i upotrijebljeni kao argumenti u prilog religiji nadnaravnoga. Ona ide toliko daleko da sebe naziva 'religioznim prirodnjakom'. No ako se njezina knjiga pažljivo pročita, pokazuje se da je ona jednako nepokolebljiv ateist koliko i ja.

'Prirodnjak' je dvosmislena riječ. Meni ona dočarava heroja iz djetinjstva, doktora Doolittlea autora Hugha Loftinga (Dolittle je, usput, imao u sebi više nego zericu od 'filozofa' prirodnjaka s broda *Beagle).* U 18. i 19. stoljeću prirodnjak je bio ono što još uvijek je za većinu nas danas: istraživač svijeta prirode. Prirodnjaci u tom smislu riječi često su bili ljudi iz crkvenih krugova, sve od Gilberta Whitea. I sam Darwin

* Hrvatsko izdanje pod naslovom *U potrazi za konačnom teorijom* objavili su Izvori, Zagreb, 1997. Preveli Olga Vernić i Damir Mikuličić, *(prim, ur.)*

t Hrvatsko izdanje pod naslovom *Kratka povijest vremena* objavili su Izvori, Zagreb, 1996., preveo Damir Mikuličić, *(prim, ur.)*

bio je kao mladić predodređen za Crkvu, nadajući se da će mu lagodan život provincijskog župnika omogućiti da zadovoljava svoju strast za kukcima. No filozofi upotrebljavaju riječ 'prirodnjak' u sasvim drugom smislu - kao suprotnost *natprirodnjaku*. Julian Baggini objašnjava u knjizi *Atheism: A Very Short Introduction* (Vrlo kratki uvod u ateizam) značenje ateističke odanosti prirodnjaštvu: 'Većina ateista vjeruje da u svijetu postoji samo jedna vrsta tvari u svemiru, a ona je materijalne prirode, ali da iz nje proizlaze umovi, ljepota, osjećaji, moralne vrijednosti - ukratko cijeli raspon pojava koje daju bogatstvo ljudskom životu'.

Ljudske misli i osjećaji *proizlaze* iz krajnje složenih međupovezanosti materijalnih entiteta u mozgu. Ateist u tom smislu filozofskog prirodnjaka vjeruje da ne postoji ništa mimo prirodnoga, fizičkog svijeta, nikakav nadnaravni kreativni um koji se skriva iza uočljivog svemira, nikakva duša koja nadživljuje tijelo i nikakva čuda - osim u smislu prirodnih pojava koje još ne razumijemo. Ako postoji nešto za što se čini da se nalazi izvan prirodnog svijeta, onakva kakav je danas nepotpuno shvaćen, nadamo se da ćemo to naposljetku razumjeti i uključiti u ono što je prirodno. Kao i uvijek kad raščlanimo dugu, ona neće postati manje čudesnom.

Obično se pokaže da veliki znanstvenici našega doba koji zvuče kao da su religiozni zapravo to nisu kad se dublje ispitaju njihova vjerovanja. To svakako vrijedi za Einsteina i Hawkinga. Sadašnji kraljevski astronom i predsjednik Kraljevskog društva u Britaniji Martin Rees rekao mi je da ide u crkvu kao 'anglikanski nevjernik...iz odanosti plemenu'. On ne posjeduje nikakva teistička vjerovanja, ali sudjeluje u poetskom prirodnjaštvu što ga kozmos budi u drugim znanstvenicima koje sam spomenuo. U nedavnom razgovoru na televiziji uputio sam izazov svom prijatelju, opstetričaru Robertu Winstonu, uglednom pripadniku židovske zajednice u Britaniji, rekavši mu da prizna kako je njegov judaizam upravo takve vrste i kako zapravo ne vjeruje ni u što nadnaravno. On se približio priznanju, ali je uzmaknuo na posljednjoj prepreci (istini za volju, bilo je predviđeno da on intervjuira mene, a ne ja njega)[3]. Kad sam inzistirao na odgovoru, rekao je kako smatra da judaizam pruža dobru disciplinu koja mu pomaže da strukturira život u pozitivnom smislu. Možda je to točno, ali to, dakako, nema ni najmanje veze s istinskom vrijednošću bilo kakvih tvrdnji judaizma u prilog nadnaravnome. Postoje mnogi intelektualci ateisti koji sebe ponosno nazivaju Ži-

dovima i drže se židovskih obreda, možda iz odanosti drevnoj tradiciji ili ubijenim rođacima, ali i zbog zbrkane i zbunjujuće spremnosti da nazovu 'religijom' panteističko štovanje koje mnogi od nas dijele s njegovim najistaknutijim pobornikom, Albertom Einsteinom. Oni možda ne vjeruju, ali, da posudim izraz filozofa Dana Dennetta, oni 'vjeruju u vjerovanje'.[4]

Jedna od Einsteinovih najradije spominjanih izreka je 'Znanost bez religije je šepava, a religija bez znanosti je slijepa'. No Einstein je također rekao:

> Ono što ste pročitali o mojim religijskim uvjerenjima bila je, dakako, laž, i ta se laž sustavno ponavlja. Ja ne vjerujem u osobnog Boga i nikad to nisam poricao, već sam to jasno govorio. Ako u meni postoji nešto što se može nazvati religioznim, onda je to bezgranično divljenje ustrojstvu svijeta u mjeri u kojoj ga naša znanost može razotkriti.

Čini li se to da Einstein proturječi sebi samome? Je li moguće da se njegove riječi mogu selektivno uzimati za navode u prilog objema stranama rasprave? Ne. Pod 'religijom' Einstein je podrazumijevao nešto sasvim drukčije od onoga što se obično misli. Dok nastavljam razjašnjavati razliku između religije nadnaravnoga s jedne stane i Einsteinove religije s druge, imajte na umu da samo *nadnaravne* bogove nazivam iluzornima.

Evo nekoliko Einsteinovih navoda kako bi se ilustrirala ajnštajnovska religija.

> Ja sam duboko religiozan nevjernik. To je na neki način nova vrsta religije.

> Nikad nisam nametao Prirodi svrhu ili cilj ni bilo što drugo što bi se moglo protumačiti antropomorfski. Ja u Prirodi vidim veličanstveno ustrojstvo koje možemo pojmiti samo vrlo površno i to mora umnu osobu ispuniti osjećajem poniznosti. To je istinski religiozan osjećaj koji nema nikakve veze s misticizmom.

> Ideja o osobnom Bogu sasvim mi je strana i čak mi se čini naivnom.

Razumljivo je što branitelji religije Einsteina nakon njegove smrti pokušavaju još u većem broju svojatati za sebe. Neki njegovi religiozni suvremenici gledali su na njega sasvim drukčije. Einstein je 1940. objavio poznati članak u kojem je opravdavao tvrdnju 'Ne vjerujem u osobnog Boga'. Ta i druge slične izjave pokrenule su mnoštvo pisama iz ortodoksnih religijskih krugova, a mnoga od njih aludirala su na Einsteno-

vo židovsko podrijetlo. Izvadci koji slijede preuzeti su iz knjige Maxa Jammera *Einstein and religion,* (To je također moj glavni izvor citata samoga Einsteina na temu religije). Katolički biskup Kansas Cityja je izjavio: 'Žalosno je vidjeti da čovjek koji potječe iz naroda Starog zavjeta i njegova učenja poriče veliku tradiciju tog naroda.' Umiješali su se u drugi katolički duhovnici: 'Nema drugoga Boga osim osobnoga Boga... Einstein ne zna o čemu govori. On je sasvim u krivu. Neki ljudi misle, budući da su dostigli visoku razinu učenosti u nekom području, da su kvalificirani za izražavanje svojih mišljenja o svemu.' Preko tvrdnje da je religija određeno *područje* za koje se može posjedovati *stručnost* ne smije se olako prijeći. Taj se duhovnik valjda ne bi podvrgnuo ekspertizi nekoga tko tvrdi da je 'stručnjak za vilenjake' u vezi s točnim oblikom ili bojom njihovih krila. I on i spomenuti biskup smatrali su da je Einstein, budući da nema teološku naobrazbu, krivo shvatio prirodu Boga. Baš naprotiv, Einstein je vrlo dobro shvaćao što poriče.

Jedan američki katolički odvjetnik, koji radi za neku ekumensku koaliciju, napisao je Einsteinu:

> Duboko žalimo što ste objavili svoje priopćenje...u kojemu izvrgavate ruglu ideju o osobnom Bogu. U proteklih deset godina ništa nije bilo toliko proračunato da uvjeri ljude kako je Hitler imao određenog razloga za protjerivanje Židova iz Njemačke kao vaša izjava. Priznajem vam pravo na slobodu govoru, ali svejedno tvrdim da vas ta izjava pretvara u jednog od najvećih izvora razdora u Americi.

Jedan njujorški rabin je izjavio: 'Einstein je nedvojbeno velik učenjak, ali su njegova vjerska gledišta dijametralno suprotna judaizmu.'

'Ali'? *'Ali?'* Zašto ne 'i'?

Predsjednik jedne povijesnog društva u New Jerseyu napisao je pismo koje toliko pogubno razobličuje slabost religioznog uma da ga je vrijedno pročitati dvaput:

> Uvažavamo vašu učenost, doktore Einstein, ali postoji jedna stvar za koju se čini da je niste naučili: da je Bog duh i da ga se ne može otkriti teleskopom ili mikroskopom, isto kao što se ni ljudska misao ili osjećaj ne mogu otkriti analizom mozga. Kao što svatko zna, religija se temelji na Vjeri, a ne na znanju. Moguće je da je svaka umna osoba povremeno na udaru vjerske sumnje. Moja osobna vjera pokolebala se mnogo puta. No nikad nisam nikome govorio o svojim duhovnim stranputicama iz dva razloga: (1) bojao sam se da bi i pukim nagovje-

štajem mogao poremetiti i oštetiti život i nade nekih svojih bližnjih; (2) zato što se slažem s piscem koji je rekao, 'Tko god hoće uništiti vjeru drugoga, ima u sebi zlokobnu crtu.' Nadam se, doktore Einsteine, da su vas pogrešno citirali i da ćete ipak reći nešto ugodnije golemom broju američkih ljudi koji su sretni što vam mogu odati počast.

Koliko toga razotkriva to pismo! Svaka rečenica ogrezla je u intelektualni i moralni kukavičluk.

Ne toliko kukavno, ali zato šokantnije bilo je pismo osnivača jedne kršćanske Udruge Kalvarijskog Svetišta u Oklahomi:

Profesore Einstein, vjerujem da će vam svaki kršćanin u Americi odgovoriti:'Nećemo odustati od našega vjerovanja u svojega Boga i njegova sina Isusa Krista, ali vas pozivamo, ako ne vjerujete u Boga naroda ove zemlje, da se vratite onamo odakle ste došli'. Učinio sam sve u svojoj moći da budem blagoslov Izraelu, a onda se pojavite vi i jednim izrijekom svoga bogohulnog jezika učinite toliko štete dobrobiti svojega naroda da ni svi napori kršćana koji vole Izrael ne mogu iskorijeniti antisemitizam u ovoj zemlji. Profesore Einstein, svaki kršćanin u Americi smjesta će vam odgovoriti:'Uzmite svoju suludu, lažnu teoriju evolucije i vratite se u Njemačku iz koje ste došli ili prestanite pokušavati slomiti vjeru naroda koji vam je pružio dobrodošlicu kad ste bili prisiljeni pobjeći iz svoje domovine.'

Jedna stvar u kojoj svi Einsteinovi teistički kritičari imaju pravo jest to da on nije bio jedan od njih. On se opetovano ljutio na navode da je teist. Je li on, dakle, bio deist, poput Voltairea i Diderota? Je li bio panteist, poput Spinoze, čijoj se filozofiji divio: 'Vjerujem u Spinozina Boga koji se otkriva u urednom skladu onoga što postoji, a ne u Boga koji se bavi sudbinama i djelima ljudskih bića ?

Podsjetimo se na terminologiju. Teist vjeruje u nadnaravni um koji, osim što najprije obavi svoje glavno djelo stvaranja svemira, ostaje prisutan kako bi nadzirao daljnju sudbinu onoga što je na početku stvorio, te utjecao na to. U mnogim sustavima teističkog vjerovanja, božanstvo je tijesno povezano s ljudskim zbivanjima. Ono se odaziva na molitve, oprašta ili kažnjava grijehe, upleće se u svijet izvođenjem čudesa, strepi zbog dobrih i loših djela te zna kad ih činimo (ili kad čak samo *pomišljamo* na to da bismo ih učinili). Za razliku od toga, deist također vjeruje u nadnaravni um, ali djelatnosti toga uma ograničene su prije svega na uspostavu zakona koji upravljaju svemirom. Deistički Bog nikad se ne

miješa naknadno, i ni u kom slučaju ga ne zanimaju ljudska zbivanja. Panteisti uopće ne vjeruju u nadnaravnoga Boga, već se služe riječju 'Bog' kao nenadnaravnim sinonimom za Prirodu, za Svemir ili za zakonitost koja upravlja djelovanjem Svemira. Deisti se razlikuju od teista utoliko što njihov Bog ne odgovara na molitve, ne zanimaju ga grijesi ni ispovijedi, on ne čita naše misli niti se bavi hirovitim čudesima. Deisti se razlikuju od panteista po tome što je deistički Bog neka vrsta kozmičkog uma, a ne panteistički metaforički ili pjesnički *sinonim* za zakone svemira. Panteizam je uljepšani ateizam. Deizam je razvodnjeni teizam.

Svi razlozi ukazuju na to da su poznati ajnštajnizmi, poput onoga 'Bog je suptilan, ali nije zao', ili 'Bog se ne kocka ili 'Je li Bog imao izbora pri stvaranju Svijeta?' panteistički, a ne deistički, a svakako ne teistički. Rečenicu 'Bog se ne kocka' treba prevesti kao 'Slučajnost nije u srži svih stvari'. 'Je li Bog imao izbora pri stvaranju Svijeta?' znači: 'Je li se svemir mogao začeti na bilo koji drugi način?' Einstein se služio riječju 'Bog' u sasvim metaforičkom, pjesničkom smislu. Isto vrijedi za Stephena Hawkinga i za većinu fizičara koji povremeno skliznu u jezik religijske metafore. Čini se da knjiga Paula Daviesa *The Mind of God* (Božji um) lebdi negdje između anjštajnovskog panteizma i nekog čudnovatog oblika deizma - za što je dobio Templetonovu nagradu (vrlo veliku svotu novca koju godišnje dodjeljuje Zaklada Templeton, obično nekom znanstveniku koji je spreman izreći nešto lijepo o religiji).

Da sažmem ajnštajnovsku religiju u još jedan navod samoga Einsteina: 'Osjetiti da se iza bilo čega što se može iskusiti nalazi nešto što naš um ne može pojmiti i čija ljepota i uzvišenost dopiru do nas samo posredno, kao slabašan odraz, to je religioznost. U tom sam smislu ja religiozan'. U tom sam smislu i ja religiozan, s rezervom da izraz 'ne može pojmiti' ne mora značiti 'zauvijek nepojmljivo'. No ja radije sebe ne nazivam religioznim, jer to može navesti na krivi zaključak. Ta varljivost je razorna, jer za većinu ljudi 'religija implicira 'nadnaravno'. Carl Sagan je to dobro izrazio: '...ako se pod "Bogom" podrazumijeva sustav fizikalnih zakona koji upravljaju svemirom, onda svakako postoji takav Bog. Taj bog je emocionalno nezadovoljavajuć... nema mnogo smisla moliti se zakonu gravitacije'.

Zanimljivo je da je taj posljednji Saganov argument nagovijestio velečasni doktor Fulton J. Sheen, profesor na Američkom katoličkom sve-

učilištu, u sklopu žestokog napada na Einsteinovo odricanje od osobnog Boga 1940. Sheen je sarkastično upitao bi li itko bio spreman žrtvovati svoj život za Mliječnu stazu. Čini se kako je on mislio da time iznosi argument protiv Einsteina, a ne u prilog njemu, jer je dodao: 'Samo je jedna pogreška u vezi s njegovom kozmičkom religijom: on je stavio jedno slovo više u tu riječ - slovo *z*'. No, nema ničega komičnoga u Einsteinovim vjerovanjima. Usprkos tome, volio bih kad bi se fizičari suzdržavali od upotrebe riječi 'Bog' u njezinom posebnom metaforičkom smislu. Metaforički ili panteistički Bog fizičara udaljen je tisuće svjetlosnih godina od interventnog biblijskog Boga koji čita misli, kažnjava grijehe i uslišava molitve, od Boga svećenika, mula i rabina i Boga svakodnevnog jezika. Namjerno brkanje toga dvoga po mom je mišljenju čin intelektualne veleizdaje.

NEZASLUŽENO POŠTOVANJE

Naslov moje knjige, *Iluzija o Bogu,* ne odnosi se na Einsteinova Boga ni na Boga drugih prosvijetljenih znanstvenika s prethodnih stranica. Zato se na početku želim riješiti ajnštajnovske religije, za koju je dokazano da je u stanju zbunjivati. U ostatku knjige govorim samo o *nadnaravnim* bogovima, od kojih je većini mojih čitatelja najpoznatiji Jahve, Bog Starog zavjeta. Na njega ću se osvrnuti za trenutak. No prije nego što zaključim uvodno poglavlje, moram riješiti još jedno pitanje koje bi inače opterećivalo cijelu knjigu. Ovaj put, to je pitanje pristojnosti. Moguće je da će religiozne čitatelje uvrijediti ono što ja imam reći te da će na ovim stranicama naći premalo *poštovanja* za svoja osobna vjerovanja (ako već ne za vjerovanja koja su bliska drugima). Bilo bi šteta ako bi ih takva uvreda omela u tome da čitaju do kraja pa bih htio to riješiti sada, na početku.

Prošireno je shvaćanje, koje gotovo svatko u našem društvu prihvaća - uključujući i ljude koji ne vjeruju - da je religijsko vjerovanje osobito osjetljivo na uvredu te da ga treba zaštititi neuobičajeno debelim zidom poštovanja, koje je drukčije vrste od onoga koje bi bilo koje ljudsko biće moralo iskazivati svakome drugome. Douglas Adams toliko je to dobro izrazio u improviziranom govoru u Cambridgeu neposredno prije svoje smrti[5] da se nikad ne umorim od ponavljanja njegovih riječi:

> Religija... ima u svojoj jezgri određene ideje koje nazivamo svetima, uzvišenima ili tako nešto. To znači sljedeće: 'Evo ideje ili predodžbe o kojoj ne smiješ reći ništa loše; jednostavno ne smiješ. Zašto ne? - zato što ne!'Ako netko glasuje za stranku s kojom se ti ne slažeš, možeš slobodno raspravljati o tome koliko god želiš; svi će se sporiti, ali se neće osjetiti uvriježenima zbog toga. Ako netko misli da se porezi moraju povisiti ili sniziti, možeš slobodno raspravljati o tome. No sa druge strane, ako netko kaže: 'Ne smijem pomaknuti prekidač za svjetlo u subotu', ti kažeš: Ja to *poštujem'.*
>
> Zašto bi moralo biti sasvim opravdano podupirati Laburističku stranku ili Konzervativnu stranku, Republikance ili Demokrate, ovaj ekonomski model, a ne onaj, Macintosh umjesto Windows - ali se ne smije imati mišljenje o tome kako je nastao svemir, o tome tko je stvorio svemir... ne, to je sveto?... Naviknuti smo na to da ne dovodimo u pitanje religijske ideje, ali je vrlo zanimljivo koliko prašine Richard podiže kad to čini! Svi se potpuno raspomame, jer se o tim stvarima ne smije govoriti. No kad se na to pogleda racionalno, nema razloga zašto te ideje ne bi smjele biti podložne raspravi kao i sve ostale, osim što smo se mi nekako dogovorili među sobom da bude tako.

Evo osobito uočljivog primjera drskog poštovanja koje uživa religija u našem društvu, primjera koji je uistinu bitan. Status osobe koja se iz uvjerenja protivi vojnoj službi u vrijeme rata daleko se najlakše dobiva po vjerskoj osnovi. Možete biti sjajan filozof morala s nagrađenom doktorskom disertacijom u kojoj se izlažu zla rata i svejedno će vas komisija za novačenje, koja procjenjuje vašu tvrdnju da ste iz uvjerenja protivnik vojne službe, staviti na muke. No ako možete reći da su vam jedan ili oba roditelja kvekeri, proći ćete kroz ispitivanje bez problema, bez obzira na to koliko ste zbrkani i neuki u vezi s teorijom pacifizma ili čak u vezi sa samom kvekerskom doktrinom.

Na drugom kraju spektra pacifizma javlja se plašljivo oklijevanje prilikom upotrebe vjerskih naziva za zaraćene frakcije. Katolici i protestanti u Sjevernoj Irskoj eufemistički se nazivaju 'nacionalistima' odnosno 'lojalistima. Sama riječ 'religije' izbacuje se i zamjenjuje izrazom 'zajednice', kao u slučaju 'sukoba između zajednica. Irak je, kao posljedica britansko-američke invazije 2003, utonuo u sektaški građanski rat između muslimanskih sunita i šijita. To je očito vjerski sukob, no u izdanju lista *Independent* od 20. svibnja 2006. u naslovu na prvoj stranici i u prvom uredničkom komentaru to se opisuje kao 'etničko čišćenje'. Riječ 'etnič-

ki' u tom je kontekstu još jedan eufemizam. U Iraku se događa vjersko čišćenje. Može se tvrditi da je izvorna upotreba izraza etničko čišćenje u bivšoj Jugoslaviji također eufemizam za vjersko čišćenje, u koje su bili upleteni srpski pravoslavci, hrvatski katolici i bošnjački muslimani.[6]

Već sam ukazao na povlašteni položaj religije u javnim raspravama o etici u medijima i vladinim krugovima.[7] Kad god se pojavi spor u svezi s moralnim normama u seksu ili razmnožavanju, možemo se kladiti da će religijski čelnici iz različitih vjerskih skupina biti istaknuto zastupljeni u utjecajnim povjereništvima ili u raspravama na radiju ili televiziji. Ne predlažem da moramo po svaku cijenu cenzurirati mišljenja tih ljudi. No zašto naše društvo utire put do njihovih vrata, kao da oni posjeduju neku stručnost koja se može usporediti sa stručnošću, recimo, filozofa morala, odvjetnika specijaliziranog za obiteljsku problematiku ili liječnika?

Evo još jednog čudnovatog primjera povlaštenosti religije. Američki vrhovni sud presudio je 21. veljače 2006. da jednu crkvu u Novom Meksiku treba izuzeti iz zakona o zabrani uzimanja halucinogenih droga, kojemu se inače svatko mora pokoravati. Odani članovi organizacije Centra Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal vjeruju da mogu razumjeti Boga samo ako piju čaj od biljke hoasca, koji sadrži nezakonitu halucinogenu drogu dimetiltriptamin. Uočite kako je dovoljno da oni samo *vjeruju* kako droga produbljuje njihovo razumijevanje. Oni ne moraju podnijeti dokaze za to. Nasuprot tome, ima mnogo dokaza da kanabis ublažava mučninu i nelagodu oboljelih od raka koji su na kemoterapiji. No vrhovni sud je 2005. godine presudio da svim pacijentima koji uzimaju kanabis u medicinske svrhe prijeti tužba na saveznom sudu (čak i u manjini saveznih država u kojima je takva specijalizirana namjena legalizirana). Religija je, kao i uvijek, glavni adut. Zamislite da članovi udruge za proučavanje umjetnosti ustvrde na sudu kako 'vjeruju' da im je potrebna halucinogena droga kako bi produbili svoje razumijevanje impresionističkih ili nadrealističkih slika. No kad neka crkva ustvrdi da joj je nešto takvo potrebno, dobije potporu najvišeg suda u zemlji. Takva je moć religije kao talismana.

Prije sedamnaest godina časopis *New Statesman* pozvao je skupinu od 36 pisaca i umjetnika, među kojima sam bio i ja, da pišu u znak potpore uglednom piscu Salmanu Rushdieju[9], kojemu je tada prijetila smrtna presuda zato što je napisao jedan roman. Bijesan zbog 'simpa-

tije' prema 'bolu' i 'uvredi' nanijetoj muslimanima, koju su izrazili neki kršćanski poglavari, pa čak i neki istaknuti svjetovnjaci, povukao sam sljedeću paralelu:

> Da su zagovornici apartheida bili toliko domišljati, ustvrdili bi - koliko znam, možda i iskreno - da je miješanje rasa nedopustivo po njihovoj religiji. Veliki dio njihovih protivnika s poštovanjem bi se odšuljao na prstima. I nema svrhe tvrditi kako je to nepravedna usporedba zato što apartheid nema nikakva racionalnog opravdanja. Cijela osnova religijskog uvjerenja, njezina snaga i najveća dika, jest u tome što ona ne ovisi o racionalnom opravdanju. Od nas ostalih očekuje se da branimo svoje predrasude. No zatražite li od neke religiozne osobe da opravda svoju vjeru, ugrožavate'vjersku slobodu'.

Nisam ni slutio da će se nešto sasvim slično dogoditi u 21. stoljeću. List *Los Angeles Times* (10. travanj 2006.) izvijestio je da mnogobrojne kršćanske skupine na učilištima diljem SAD tuže svoje škole zato što se pridržavaju propisa o zabrani diskriminacije, uključujući zabranu napastovanja ili zlostavljanja homoseksualaca. Tipičan primjer za to je slučaj 12-godišnjeg dječaka Jamesa Nixona iz Ohija, koji se 2004. godine izborio na sudu za pravo da u školu nosi majicu s natpisom 'Homoseksualnost je grijeh, islam je laž, pobačaj je ubojstvo. Neke stvari su samo crne ili bijele!'[10] Škola je dječaku rekla da ne nosi majicu, a onda su njegovi roditelji tužili školu. Roditelji su možda mogli biti u pravu da su utemeljili svoju tužbu na prvom amandmanu američkog ustava koji jamči slobodu govora, ali oni to nisu učinili. Nisu to ni mogli, jer se drži da sloboda govora ne uključuje i 'govor mržnje'. No kod mržnje je dovoljno da se dokaže daje *religijska* pa se više i ne računa kao mržnja. Stoga su se Nixonovi odvjetnici umjesto slobode govora pozvali na ustavno pravo slobode *religije.* Njihov sudski postupak, koji je imao za njih povoljan ishod, podupirala je jedna vjerska udruga u Arizoni, čiji je cilj 'vođenje pravne bitke za vjersku slobodu'.

Velečasni Rick Scarborough, koji podupire niz sličnih sudskih postupaka što su ih pokrenuli kršćanski krugovi, u kojima se nastoji da religija postane pravna osnova za diskriminaciju protiv homoseksualaca i drugih skupina, nazvao je to borbom za građanska prava 21. stoljeća: 'Kršćani će se morati početi boriti za pravo da budu kršćani.'[11] Ponavljam, ako bi se takvi ljudi zauzimali za slobodu govora, to bi se, s rezervama, moglo razumjeti. No ne radi se o tome. Čini se da 'pravo da se bude kršćanin' u tom

slučaju znači 'pravo da se gura nos u privatni život drugih ljudi.' Sudski postupak u prilog diskriminaciji protiv homoseksualaca pokreće se kao protupostupak protiv navodne vjerske diskriminacije! I čini se da zakon to uvažava. Neprihvatljivo je reći: 'Ako me pokušate spriječiti da vrijeđam homoseksualce, time se krši sloboda mojih predrasuda. No može se reći: 'Time se krši moja sloboda vjere'. Ako malo razmislite o tome, u čemu je razlika? Opet je zaključak da religija nadjačava sve.

Završit ću ovo poglavlje jednim posebnim slučajem koji zorno prikazuje pretjerano poštovanje društva prema religiji, iznad i mimo uobičajenog ljudskog poštovanja. Slučaj se zaoštrio u veljači 2006. - apsurdna epizoda koja je mahnito vrludala između ekstrema komedije i tragedije. U rujnu 2005. danski list *Jyllands-Posten* objavio je dvanaest crteža-karikatura koji prikazuju proroka Muhameda. U sljedeća tri mjeseca mala je skupina muslimana koji žive u Danskoj, a kojoj su na čelu dva imama kojima je ondje pruženo utočište, pažljivo i sustavno raspirivala ogorčenje širom islamskog svijeta.[12] Potkraj 2005. ti zlonamjerni izgnanici putovali su iz Danske u Egipat, noseći sa sobom dosje, koji je zatim umnožavan i raspačavan iz Egipta po cijelom islamskom svijetu, uključujući među ostalima i Indoneziju. Dosje je sadržavao neistine o navodnom zlostavljanju muslimana u Danskoj i tendencioznu laž da je *Jyllands-Posten* list u rukama danskih vlasti. Također je sadržavao dvanaest karikatura kojima su, što je bitno, imami dodali još tri crteža, kojima se ne zna podrijetlo, ali koji sigurno nisu imali veze s Danskom. Za razliku od izvornih dvanaest karikatura, tri dodatka bila su istinski uvredljiva - ili bi bila uvredljiva da je u njima prikazan Muhamed, kao što su tvrdili zagriženi propagandisti. Najštetniji od tih triju dodataka nije niti bio karikatura, već faksimil fotografije čovjeka s bradom kojemu je na glavu elastičnom vrpcom pričvršćena maska u obliku svinjske njuške. Kasnije se pokazalo da je to bila fotografija novinske agencije Associated Press na kojoj je prikazan neki Francuz koji se prijavio za natjecanje u svinjskom graktanju na jednom pokrajinskom sajmu u Francuskoj.[13]. Fotografija nije imala nikakve veze s prorokom Muhamedom, nikakve veze s islamom niti ikakve veze s Danskom. No muslimanski aktivisti su na svom izletu u Kairu, s nakanom izazivanja razdora, dali zaključiti da postoje sve tri veze... s predvidljivim ishodom.

Pažljivo njegovani 'bol' i 'uvreda' dostigli su eksplozivni vrhunac pet mjeseci nakon što je dvanaest karikatura bilo izvorno objavljeno.

Demonstranti u Pakistanu i Indoneziji spaljivali su danske zastave (od koga su ih dobili?), a od danske vlade histerično je traženo da se ispriča. (Ispriča za što? Vlada nije nacrtala niti objavila karikature. Danci jednostavno žive u zemlji u kojoj postoji slobodni tisak, a u mnogim islamskim zemljama ljudi to možda teško mogu shvatiti). Listovi u Norveškoj, Njemačkoj, Francuskoj pa čak i u Sjedinjenim Američkim Državama (ali, uočljivo, ne i u Britaniji) prenijeli su karikature u znak solidarnosti s *Jyllands-Postenom,* što je dodalo ulje na vatru. Ambasade i konzulati su napadani, danska roba je bojkotirana, danski državljani pa čak i ostali zapadnjaci su tjelesno ugrožavani; zapaljene su kršćanske crkve u Pakistanu, koje uopće nemaju nikakve veze s Danskom ni s Europom. Devet ljudi je poginulo kad je razjarena gomila Libijaca napala i zapalila talijanski konzulat u Bengaziju. Kao što je spisateljica Germaine Greer izjavila, ti ljudi najviše vole i najbolji su u izazivanju nereda.[14]

Jedan pakistanski imam objavio je nagradu od milijun dolara za glavu 'danskog karikaturista. Čini se kako imam nije bio svjestan toga da je bilo dvanaest različitih danskih karikaturista, a gotovo sigurno nije bio svjestan toga da se tri najuvredljivije slike nikad nisu niti pojavile u Danskoj (i, usput, otkud je trebalo da se pojavi milijun dolara?). U Nigeriji su muslimanski prosvjednici protiv danskih karikatura spalili nekoliko crkava te su mačetama napadali i ubijali (crne, nigerijske) kršćane na ulicama. Jedan kršćanin uguran je u automobilsku gumu, poliven benzinom i zapaljen. U Britaniji su objavljene fotografije demonstranata s transparentima na kojima je pisalo: 'Smrt onima koji vrijeđaju islam', 'Zakoljimo one koji se rugaju islamu', 'Europa će platiti: pustoš stiže' i 'Skratite za glavu one koji tvrde da je islam nasilna religija'. Srećom, naši politički vođe odmah su nas podsjetili na to da je islam religija mira i milosrđa.

Nakon svega toga, novinar Andrew Mueller intervjuirao je vodećeg 'umjerenog' islamskog uglednika u Britaniji, sira Iqbala Sacranieja.[15] On je možda umjeren prema današnjim islamskim normama, ali u prikazu Andrewa Muellra on nije odustao od izjave koju je dao kad je Salman Rushdie bio pod smrtnom presudom zato što je napisao roman: 'Smrt je možda prelagana za njega.' - izjave kojom se sramno odvojio od svoga hrabrog prethodnika na čelu britanskih muslimana, pokojnog doktora Zakija Badawija koji je ponudio Salmanu Rushdieju utočište u vlastitom domu. Sacranie je rekao Muelleru da je duboko zabrinut zbog danskih

karikatura. Mueller je također bio zabrinut, ali iz drugog razloga: 'Zabrinut sam da bi smiješna, neprimjerena reakcija na neke neukusne crteže u opskurnom skandinavskom listu mogla potvrditi da su... islam i Zapad u osnovi nepomirljivi'. Sacranie je, sa druge strane, hvalio britanski tisak zato što nije prenio karikature, na što je Mueller izrazio slutnju većine u zemlji da 'suzdržanost britanskih listova proizlazi manje iz osjetljivosti prema nezadovoljstvu muslimana, a više iz nastojanja da im ne budu razbijeni prozori'.

Sacranie je objasnio da je 'osoba Prorok, počivao u miru, toliko duboko štovana u muslimanskom svijetu, s ljubavlju i osjećajem koji se ne mogu objasniti riječima. To ide dalje od vlastitih roditelja, vlastitih bližnjih, vlastite djece. To je dio vjere. Također, prema islamskom nauku, nitko slikom ne prrikazuje Proroka.' Time se više manje pretpostavlja, kako je primijetio Mueller,

> da vrijednosti islama nadmašuju vrijednosti svih ostalih - a to svaki sljedbenik islama uistinu pretpostavlja, isto kao što svaki sljedbenik svake druge religije vjeruje da su njegov put, istina i svjetlost jedini. Ako ljudi žele voljeti nekog propovjednika iz 7. stoljeća više nego vlastitu obitelj, to je njihova stvar, ali nitko drugi nije obavezan shvaćati to ozbiljno...

Dakako, osim što ste tjelesno ugroženi ako to ozbiljno ne shvatite i ne iskažete dužno poštovanje, u razmjerima kojima nijedna druga religija nije težila još od Srednjeg vijeka. Čovjek se ne može oteti pomisli o tome zašto je takvo nasilje nužno ako, kao što je Mueller primijetio, 'ikoji od vaših lakrdijaša imaju pravo o bilo čemu, karikaturisti će ionako otići u pakao - nije li to dovoljno? U međuvremenu, ako se želite uzbuditi u vezi s uvredama na račun muslimana, pročitajte izvještaj Amnesty Internationala o Siriji i Saudijskoj Arabiji'.

Mnogi ljudi uočili su razliku između histerične 'boli' koju iskazuju muslimani i spremnosti kojom arapski mediji objavljuju tipične protužidovske karikature. Na demonstracijama u Pakistanu protiv danskih karikatura, snimljena je jedna žena u crnoj feredži kako nosi transparent na kojemu je pisalo: 'Bože blagoslovi Hitlera'.

U odgovoru na svu tu bijesnu galamu časni liberalni listovi osuđivali su nasilje i iznosili simbolične komentare o slobodi govora. No istodobno su izražavali 'poštovanje' i 'simpatiju' za duboke 'uvrede' i 'bol' koje su muslimani 'pretrpjeli'. 'Bol' i 'patnje' sastojale su, podsjetimo se, ne u

tome što je bilo koja osoba pretrpjela nasilje ili stvarnu bol bilo kakve vrste. Nije to bilo ništa više od nekoliko packarija tiskarske boje u listu za koji nitko izvan Danske nikad ne bi niti čuo da nije bilo namjerne kampanje poticanja na nered.

Nisam za to da se netko vrijeđa ili da mu se naudi iz čista mira. No zbunjuje me i kopka taj nerazmjerno povlašteni položaj religije u našim inače svjetovnim društvima. Svi političari moraju se naviknuti na nezgodne karikature svojih lica i nitko ne diže buku u njihovu obranu. Što je toliko posebno u vezi s religijom da joj pridajemo takvo jedinstveno povlašteno poštovanje? Kao što je H. L. Mencken izjavio: 'Moramo poštovati religiju drugog čovjeka, ali samo u smislu i u mjeri u kojoj poštujemo njegovu teoriju da mu je supruga lijepa, a da su mu djeca pametna.

U svjetlu te pretpostavke poštovanja bez premca prema religiji i ja iznosim svoju vlastitu ogradu za ovu knjigu. Neću se truditi na svaki način vrijeđati, ali neću niti navlačiti rukavice kako bih se bavio religijom pažljivije nego bilo čime drugim.

HIPOTEZA O BOGU

Religija jednoga doba jest literarna razonoda drugoga doba
RALPH WALDO EMERSON

Bog Staroga zavjeta vjerojatno je najneugodniji od svih izmišljenih likova: ljubomoran i ponosan na to; sitničav, nepravedan, opsjednut time da sve nadzire, ništa ne oprašta; osvetoljubiv, krvoločan etnički čistač; ženomrzac, homofob, rasist, djecoubojica, genocidan, donositelj kuge, megaloman, sadomazohist, mušičavi pakosni silnik. Oni među nama koji su odgajani od djetinjstva u duhu njegova ponašanja mogu otupjeti na taj užas. Naivac blagoslovljen perspektivom nevinosti jasnije pak uočava. Randolph, sin Winstona Churchilla, nekako je uspio izbjeći poznavanje Svetog pisma sve dok se Evelyn Waugh i još jedan drugi časnik, u uzaludnom pokušaju da ga utišaju dok su zajedno službovali za vrijeme rata, nisu s njim okladili da on neće moći pročitati cijelu Bibliju u dva tjedna: 'Nažalost, to nije imalo rezultata kakvom smo se nadali. On nikad prije nije pročitao ni djelić Biblije i sad se grozno uzbudio; neprestano čita rečenice naglas, govoreći: "Kladim se kako niste znali da i ovo postoji u Bibliji..."ili se jednostavno lupa po koljenima od radosti i hihoće: "Bože, nije li Bog govno!" [116] Thomas Jefferson - koji je bolje štivo - imao je slično mišljenje te je opisao Mojsijeva Boga kao 'biće užasne naravi - okrutno, osvetoljubivo, hirovito i nepravedno.'

Nije pravedno napadati tako laganu metu. Opstanak hipoteze o Bogu ne bi smio ovisiti o njezinu najneugodnijem opredmećenju, Jahveu, ni o njegovu bljedunjavom kršćanskom licu, 'blagom Isusu, krotkom i milom'. (Istini za volju, ta slika mekušca nastala je više zahvaljujući njegovim viktorijanskim sljedbenicima nego samome Isusu. Može li išta biti bljutavije sentimentalno od izreke gospođe C. E Alexander: 'Kršćanska djeca svi biti moramo / Krotka, poslušna, dobra kao on'?) Ne napadam neke posebne osobitosti Jahvea, ili Isusa ili Alaha, ni osobine nekog drugog određenog boga, poput Baala, Zeusa ili Wotana. Umjesto

doga, definirat ću hipotezu o Bogu tako da se može lakše braniti: *postoji nadljudska, nadnaravna inteligencija koja je namjerno isplanirala i stvorila svemir i sve u njemu, uključujući nas.* Ova knjiga zagovarat će jedno drukčije gledište: *neka stvaralačka inteligencija, dovoljno složena da može išta planirati, nastaje tek kao konačni proizvod dugotrajnog procesa postupne evolucije.* Kreativne inteligencije, umovi koji se razvijaju, nužno se u svemiru pojavljuju kasno i stoga ne mogu biti odgovorni za stvaranje svemira. Bog, u tako definiranom smislu, jest iluzija i, kao što će pokazati poglavlja koja slijede, pogubna iluzija.

Nije čudo što se hipoteza o Bogu, budući da se temelji na lokalnim tradicijama osobnog otkrivenja, a ne na dokazima, pojavljuje u mnogobrojnim verzijama. Povjesničari religije uočavaju razvoj, od primitivnih plemenskih animizama, preko politeizama poput onih u starih Grka, Rimljana i Norvežana, do monoteizama poput judaizma i njegovih izvedenica, kršćanstva i islama.

POLITEIZAM

Nije jasno zašto bi se moralo pretpostaviti da je prijelaz s politeizma na monoteizam sam po sebi napredno poboljšanje. No to se naširoko pretpostavlja i ta je pretpostavka potaknula Ibn Warraqa (autora napisa *Why I am not a Muslim;* Zašto nisam musliman) da duhovito na temelju toga zaključi kako je i monoteizmu suđeno da izgubi još jednoga boga i tako se pretvori u ateizam. *Catholic Encyclopedia* (Katolička enciklopedija) rješava se u istom nehajnom dahu i politeizma i ateizma: 'Formalistički dogmatski ateizam sam sebe pobija i nikad *de facto* nije stekao razložnu privolu značajnog broja ljudi. Politeizam pak, koliko god mu možda bilo lako uvriježiti se u pučkoj mašti, nikad ne može zadovoljiti um filozofa.'[17]

Monoteistički šovinizam donedavno je bio upisan u zakon o dobrotvornim organizacijama u Engleskoj i Škotskoj, koji je diskriminirao protiv politeističkih religija u davanju statusa oslobođenog od poreza, istodobno dajući veliku slobodu organizacijama čiji je cilj promicanje monoteističke religije i pošteđujući ih stroge procedure provjere kojoj su, sasvim s pravom, podvrgnute svjetovnjačke dobrotvorne institucije. Bavio sam se stoga mišlju da nagovorim nekog pripadnika ugledne hinduističke zajednice u Britaniji da pokrene građansku parnicu kojom bi pokušao osporiti tu snobovsku diskriminaciju protiv politeizma.

Mnogo bi bolje, dakako, bilo odustati od sveukupnog promicanja religije kao osnove za dobivanje statusa dobrotvorne organizacije. Društvene blagodati od toga bile bi velike, osobito u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje su svote neoporezovanog novca koje dolaze u ruke crkvama, te podmazivanje ionako dobro podmazanih teleevangelista dostigli razmjere za koje se opravdano može reći da su bestidni. Propovjednik Oral Roberts jednom je rekao svojim televizijskim gledateljima da će ga Bog ubiti ako mu ne daju osam milijuna dolara. Gotovo je nevjerojatno, no to je upalilo. Bez poreza! Roberts ni dan danas ne posustaje, kao ni 'Sveučilište Oral Roberts' u Tulsi, u saveznoj državi Oklahomi. Zgrade sveučilišta, čija se vrijednost procjenjuje na 250 milijuna dolara, izravno je naručio sam Bog ovim riječima: 'Pokreni svoje učenike kako bi čuli moj glas, kako bi išli gdje je moja svjetlost slabašna, gdje se moj glas slabo čuje i gdje je moja ljekovita snaga nepoznata, sve do krajnjih granica Zemlje. Njihovo djelo nadmašit će tvoje i zbog toga sam vrlo zadovoljan.'

Nakon razmišljanja zaključio sam da bi moj izmišljeni hinduist koji podiže tužbu vjerojatno igrao na kartu; Ako ih ne možeš pobijediti, pridruži im se.' Njegov politeizam nije zapravo politeizam već prikriveni monoteizam. Postoji samo jedan Bog - Brahma stvoritelj, Višnu čuvar i zaštitnik te Šiva razarač, božice Sarasvati, Lakšmi i Parvati (žene Brahme, Višne i Šive), Ganeš, bog slon, i stotine drugih, samo su različite pojave ili inkarnacije jednog Boga.

Kršćanima bi trebalo biti blisko takvo mudrovanje. Rijeke srednjevjekovnog mastila, da ne spominjem krvi, prolivene su na objašnjavanje 'tajne trojstva, i na suzbijanje zastranjivanja poput arijanske hereze. Arije iz Aleksandrije u 4. je stoljeću poricao daje Isus *istotvaran* (tj. daje od iste tvari, ili biti) s Bogom. Što bi to zapravo moglo značiti?, vjerojatno se pitate. Tvar? Kakva 'tvar'? Što zapravo podrazumijevate pod 'biti'? Čini se da je jedini razuman odgovor: 'Vrlo malo toga. No taj je spor izazivao raskol u kršćanstvu cijelo stoljeće, a car Konstantin je naredio da se spale svi primjerci Arijeve knjige. Cijepanje kršćanskog svijeta cijepanjem dlaka - to je uvijek bila metoda teologije.

Postoji li jedan Bog u tri dijela ili tri Boga u jednome? *Catholic Encyclopedia* raščišćava to za nas, u majstorskom dejlu teološkog dubokoumlja:

> U jedinstvu Boga postoje tri osobe, Otac, Sin i Duh Sveti, a te se tri osobe istinski među sobom razlikuju. Stoga, riječima Atanazijeva vjerovanja, 'Otac je Bog, Sin je Bog i Duh Sveti je Bog, no ipak ne postoje tri Boga, već je Bog samo jedan.'

Kao da to nije dovoljno jasno, *Encyclopedia* navodi teologa iz 3. stoljeća, svetog Grgura Čudotvorca:

> Nije stoga ništa stvoreno, ništa nije podložno drugome u Trojstvu; i ništa nije dodano kao da nekoć nije postojalo, već je ušlo naknadno; stoga Otac nikad nije bio bez Sina ni Sin bez Duha; i to isto Trojstvo nepromjenljivo je i postojano zauvijek.

Kakvim je god čudima sveti Grgur zaslužio svoj nadimak, to nisu bila čuda časne bistrine. Njegove riječi odišu mračnjačkim duhom svojstvenim teologiji, koja se - za razliku od znanosti ili većine drugih ogranaka ljudske učenosti - nije pomaknula naprijed osamnaest stoljeća. Thomas Jefferson je, kao toliko puta, bio u pravu kad je rekao: 'Podrugivanje je jedino oružje koje se može upotrijebiti protiv nerazumljivih tvrdnji. Ideje moraju biti jasne prije nego što razum može rasuđivati o njima; a nitko ne može imati jasnu ideju o trojstvu. To je puka abrakadabra šarlatana koji sebe nazivaju Isusovim svećenicima.

Također ne mogu ne spomenuti drsku samouvjerenost kojom religijski krugovi ustrajavaju na sićušnim pojedinostima za koje nemaju niti mogu imati ikakve dokaze. Možda upravo to što nema nikakvih dokaza u prilog teološkim mišljenjima, s koje god strane, potiče njima svojstvenu drakonsku odbojnost prema onima koji imaju malo drukčije mišljenje, osobito, kao što je slučaj, u spomenutom pitanju trinitologije.

Jefferson je u svojoj kritici kalvinizma obasipao porugama doktrinu prema kojoj, kako se izrazio, 'Postoje tri Boga. No posebice katolički ogranak kršćanstva gura svoje opetovano koketiranje s politeizmom u galopirajuću inflaciju. Trojstvu se priključuje Marija, 'Nebeska kraljica', božica po svemu osim po imenu, koja je odmah uz Boga po broju upućenih molitava. Panteon dalje proširuje vojska svetaca, koji zbog svojih moći ispunjavanja molbi možda nisu polubogovi, ali se njima svakako isplati utjecati u njihovim specijalističkim područjima. Forum katoličke zajednice *(The Catholic Community Forum)* uslužno navodi 5120 svetaca[18], zajedno s područjima njihove stručnosti, u koja spadaju želučani bolovi, žrtve zlostavljanja, anoreksija, trgovci oružjem, kovači, slomljene kosti, stručnjaci za bombe i neurednu probavu, da ih spomenem samo nekoliko. Ne smijemo zaboraviti četiri zbora anđeoska, raspoređena u devet redova - serafine, kerubine, prijestolja, gospodstva, krijeposti, moći, vlasti, arhanđele (na čelu svih zborova) - a ni obične stare anđele, uključujući naše najbliže

prijatelje, anđele čuvare, koji su uvijek na oprezu. Katolička mitologija me uistinu zadivljuje, dijelom zbog svoga neukusnog kiča, ali uglavnom zbog što toga njezini tvorci tako lepršavo i nonšalantno izmišljaju pojedinosti u hodu. Sve je to tako besramno izmišljeno.

Papa Ivan Pavao Drugi stvorio je više svetaca nego svi njegovi prethodnici iz proteklih nekoliko desetljeća zajedno, a imao je i posebnu sklonost prema Djevici Mariji. Njegove politeističke težnje dramatično su se pokazale 1981, kad je preživio pokušaj atentata u Rimu te je pripisao svoje preživljavanje intervenciji Gospe Fatimske: 'Majčinska ruka vodila je zrno'. Čovjek se ne može oteti pitanju zašto onda nije vodila zrno tako ga potpuno promaši. Drugi bi mogli pomisliti da kirurška ekipa, koja ga je operirala šest sati, zaslužuje barem dio zahvalnosti, no možda su i njihove ruke bile materinski vodene. Bitno je u tome da, po Papinom mišljenju, zrno nije vodila samo Gospa, nego baš Gospa *Fatimska*. Pretpostavljam da su Gospa Lurdska, Gospa iz Guadalupea, Gospa iz Međugorja, Gospa Akitska, Gospa iz Zeitouna, Gospa iz Garabandala i Gospa iz Knocka bile u tom trenutku zaokupljene drugim poslovima.

Kako su se stari Grci, Rimljani i Vikinzi nosili s takvim politeološkim zagonetkama? Je li Venera bila samo drugo ime za Afroditu ili su to bile dvije različite božice ljubavi? Je li Tor sa svojim buzdovanom manifestacija Wotana ili posebni bog? Koga je briga za to? Život je prekratak da bi se vodilo računa o razlikama između jedne izmišljotine i mnogih drugih. Budući da sam se osvrnuo na politeizam kako bih se zaštitio od optužbe da sam ga zanemario, više to neću spominjati. U svrhu kratkoće, nazivat ću sva božanstva, bila ona politeistička ili monoteistička, jednostavno 'Bog'. Također sam svjestan toga da je Abrahamov Bog (blago rečeno) agresivni muškarac te ću to prihvatiti iz običaja kao kriterij za izbor zamjenica. Profinjeniji teolozi proklamiraju bespolnost Boga, dok neki feministički teolozi nastoje ispraviti povijesne nepravde tako što ga proglašavaju ženom. No u čemu je, naposljetku, razlika između nepostojećeg ženskog i nepostojećeg muškog stvora? Pretpostavljam da bi u šašavo nerealnom presjeku teologije s feminizmom postojanje moglo uistinu biti manje važno obilježje od roda.

Svjestan sam toga da kritičari religije mogu biti izvrgnuti napadu ako ne odaju priznanje plodnoj raznolikosti tradicija i svjetonazora koji se nazivaju religijskima. Antropološki utemeljena djela, poput knjige *Golden Bough* (Zlatna grana) sira Jamesa Frazera, *Religion Explained* (Raz-

jašnjena religija) Pascala Bovera ili *In Gods We Trust* (U bogove se uzdamo) Scotta Atrana, sjajno dokumentiraju čudnovatu fenomenologiju praznovjerja i rituala. Čitajte takve knjige i divite se bogatstvu ljudske lakovjernosti.

Ali to nije stil ove knjige. Prezirem odanost nadnaravnome u svim njezinim oblicima i najučinkovitije je usredotočiti se na oblik koje je vjerojatno najpoznatiji mojim čitateljima, oblik koji najopasnije utječe na sva naša društva. Većina mojih čitatelja sigurno je odrasla u jednoj od triju današnjih 'velikih monoteističkih religija (četiriju ako im pribrojite mormonstvo), koje sve vuku podrijetlo od mitološkog poglavara/patrijarha Abrahama i bit će korisno taj skup tradicija imati na umu do kraja ove knjige.

Vjerojatno je u ovom trenutku dobro doskočiti neizbježnoj reakciji na knjigu, koja bi se inače - kao što noć slijedi dan - pojavila u nekoj recenziji: 'U Boga u kojega Dawkins ne vjeruje ne vjerujem ni ja. Ne vjerujem u starca na nebu s dugom bijelom bradom.' Taj starac je nebitna smetnja i njegova je brada dosadna koliko i duga. Dapače, to je još gore od nebitne smetnje. Upravo se tom glupošću želi odvratiti pozornost od toga da ono u što dotični govornik vjeruje nije baš mnogo manje glupo. Znam da ne vjerujete u bradatog starca na oblaku pa nemojmo gubiti više vremena na to. Ja ne napadam neki određeni prikaz Boga ili bogova. Napadam Boga, sve bogove, sve i svašta nadnaravno, gdjegod i kadgod se tako nešto izmisli ili je već izmišljeno.

MONOTEIZAM

> *Veliko zlo u središtu naše kulture, a koje se ne smije spominjati, je monoteizma. Iz jednog barbarskog teksta iz brončanog doba, poznatog kao Stari zavjet, razvile su se tri protuljudske religije - judaizam, kršćanstvo i islam. To su religije nebeskoga boga. One su doslovce patrijarhalne - Bog je Svemogući Otac - iz čega proizlazi mržnja prema ženama već 2000 godina u zemljama koje su pogođene nebeskim bogom i njegovim zemaljskim muškim izaslanicima.*
>
> GORE VIDAL

Najstarija od triju religija što vuku podrijetlo od Abrahama i očiti predak ostalih dviju jest judaizam. Izvorno, to je bio plemenski kult jedno-

ga krajnje neugodnog Boga, morbidno opsjednutog seksualnim ograničenjima, zadahom sprženog mesa, vlastitom nadmoći nad ostalim suparničkim bogovima i isključivošću svoga izabranog pustinjskog plemena. Za vrijeme rimske okupacije Palestine, Pavao iz Tarsa osnovao je kršćanstvo kao manje okrutnu monoteističku sektu judaizma, koja nije bila toliko isključiva, već je gledala prema van, izvan kruga Židova prema ostalom svijetu. Nekoliko stoljeća nakon toga, Muhamed i njegovi sljedbenici vratili su se na beskompromisni monoteizam po uzoru na židovski, ali ne i na njegovu isključivost, te su osnovali islam na temelju nove svete knjige, Kurana ili Qur'ana, pridodajući mu moćnu ideologiju vojnog osvajanja radi širenja vjere. I kršćanstvo se širilo uz pomoć mača, kojim su najprije vitlale rimske ruke pošto je car Konstantin uzdigao kršćanstvo iz ekscentričnog kulta na razinu službene religije, a zatim križari te poslije konkvistadori i drugi europski osvajači i kolonizatori, uz koje su išli misionari. Za većinu mojih argumenata može se smatrati da medu trima abrahamskim religijama nema razlike. Ako se drukčije ne naglasi, uglavnom ću imati na umu kršćanstvo, ali samo zato što mi je ta verzija slučajno najpoznatija. Za moje potrebe, razlike su manje bitne od sličnosti. Uopće me neće zanimati druge religije, poput budizma ili konfucijanizma. Štoviše, moglo bi se tvrditi kako bi njih bilo bolje uopće ne smatrati religijama već etičkim sustavima ili životnim filozofijama.

Jednostavnu definiciju hipoteze o Bogu, od koje sam krenuo, mora se znatno dopuniti kako bi ona mogla obuhvatiti abrahamskoga Boga. Ne samo da je taj Bog stvorio svemir, već je on *osobni* Bog koji je prisutan u njemu ili možda izvan njega (što god to moglo značiti) te posjeduje neugodne ljudske osobine koje sam spomenuo.

Osobna obilježja, ugodna ili neugodna, nemaju nikakva udjela u deističkom bogu Voltairea i Thomasa Painea. U usporedbi s psihotičkim delinkventom Staroga zavjeta, deistički bog iz prosvjetiteljstva 18. stoljeća po svemu je plemenitije biće, vrijedno svoje kozmičke kreacije, uzvišeno nezainteresirano za ljudska zbivanja, dostojanstveno odvojeno od naših osobnih misli i nadanja, ne hajući nimalo za naše prljave grijehe ili promrmljana pokajanja. Deistički Bog je fizičar koji staje na kraj svoj fizici, alfa i omega matematičara, apoteoza arhitekata. On je vrhunski inženjer koji je postavio zakone i konstante svemira, uskladio ih izvanredno precizno i, znajući sve unaprijed, potpalio, kako mi to sad nazivamo, užareni Veliki prasak te se povukao i nikad više za nj nitko nije čuo.

U vremenima gorljivije vjere na deiste je sipana poruga da se ne razlikuju od ateista. Susan Jacoby u svojoj knjizi *Freethinkers: A History of American Secularism* (Slobodni mislioci: Povijest američkog sekularizma) iznosi probrani popis epiteta kojima je zasipan jadni Tom Paine: 'Juda, gmaz, svinja, bijesni pas, rasol, uš, zvijer nad zvijerima, beštija, lažac i, dakako, nevjernik'. Paine je umro napušten (uz časnu iznimku Jeffersona) od bivših političkih prijatelja kojima je bilo neugodno zbog njegovih protukršćanskih gledišta. Danas se perspektiva znatno promijenila pa je vjerojatnije da će se deisti razlikovati od ateista i strpati zajedno s teistima. Oni, naposljetku, ipak vjeruju u vrhovni um koji je stvorio svemir.

SEKULARIZAM, OCI UTEMELJITELJI I AMERIČKA RELIGIJA

Obično se podrazumijeva da su oci utemeljitelji američke Republike bili deisti. Nema dvojbe da neki to i jesu bili, ali se također tvrdi da su najveći među njima možda bili ateisti. Njihovi napisi o religiji njihova vremena u svakom slučaju meni ne ostavljaju ni malo sumnje da bi većina njih bili ateisti u našem vremenu. No kakva god bila njihova pojedinačna gledišta o religiji u njihovu vremenu, oni su kolektivno bili *sekularisti* i toj se temi okrećem u ovom dijelu knjige, počinjući - što možda iznenađuje - s izjavom senatora Barryja Goldwatera iz 1981, iz koje se jasno vidi koliko je čvrsto taj predsjednički kandidat i heroj američkog konzervativizma stajao uz sekularističku, to jest svjetovnjačku tradiciju temelja republike:

> Nema stajališta na kojemu su ljudi toliko nepokolebljivi kao što su njihova religijska uvjerenja. U raspravi ne postoji moćniji saveznik od Isusa Krista, Boga ili Alaha ili kako god čovjek nazvao to vrhovno biće. No kao što je slučaj sa svakim drugim oružjem, imenom Božjim treba se u svoje svrhe služiti vrlo štedljivo. Vjerske frakcije koje niču širom naše zemlje ne služe se mudro svojim religijskim utjecajem. One pokušavaju prisiliti državne poglavare da stopostotno slijede njihovo gledište. Ako se ne složite s tim vjerskim organizacijama o nekom određenom moralnom pitanju, one se žale, prijete vam da ćete izgubiti novac ili glasove ili oboje. Iskreno rečeno, sit sam tih političkih propovjednika diljem zemlje koji meni kao građaninu govore da, ako želim biti moralna osoba, moram

> vjerovati u A, B, C ili D. Što oni sebi umišljaju, tko su oni? I na temelju čega oni sebi pridržavaju pravo da meni diktiraju svoja moralna uvjerenja? Još me više ljuti kao zastupnika što moram podnositi prijetnje svake vjerske skupine koja misli kako ima neko bogomdano pravo da kontrolira moj glas prilikom svakog prozivanja u senatu. Ja ih danas upozoravam: borit ću se protiv njih na svakom koraku ako budu pokušavali diktirati svoja moralna uvjerenja svim Amerikancima u ime konzervativizma.[19]

Vjerska gledišta otaca utemeljitelja vrlo su zanimljiva agitatorima današnje američke desnice koja na svaki način želi gurati svoju verziju povijesti. Suprotno njihovom shvaćanju, to što Sjedinjene Američke Države *nisu* bile osnovane kao kršćanska zemlja bilo je već rano potvrđeno u uvjetima ugovora s Tripolijem, koji je 1796. formulirao George Washington, a potpisao John Adams 1797:

> Budući da vlada Sjedinjenih Američkih Država nije ni u kom smislu utemeljena na kršćanskoj religiji; budući da po njezinoj prirodi u njoj nema nikakva neprijateljstva prema zakonima, religiji ni spokoju muslimana; i budući da dotične Države nikad nisu ušle u rat ni neprijateljski čin protiv ijedne muhamedanske zemlje, strane potpisnice proglašavaju da nikakav izgovor koji bi proizlazio iz vjerskih mišljenja nikad neće poremetiti sklad što postoji između dviju zemalja.

Uvodne riječi ovoga citata izazvale bi urnebes u današnjoj vlasti u Washingtonu. No Ed Buckner uvjerljivo je pokazao da one nisu izazvale nikakva sporenja u tadašnje vrijeme,[20] ni među političarima ni u javnosti.

Često se uočava paradoks da su Sjedinjene Američke Države, koje su utemeljene na sekularizmu, danas najreligioznija zemlja u kršćanskom svijetu, dok Engleska, koja ima državnu crkvu i na čelu joj je ustavni monarh, spada među najmanje religiozne. Često me pitaju zašto je to tako, no ja ne znam. Pretpostavljam kako je moguće da se Engleska umorila od religije nakon stravične povijesti međuvjerskog nasilja, u kojoj su protestanti i katolici naizmjenično dolazili na vlast i sustavno ubijali pripadnike druge strane. Druga mogućnost proizlazi iz toga što je Amerika zemlja doseljenika. Jedan moj kolega izrazio je mišljenje da su doseljenici, iščupani iz stabilnosti i sigurnosti koje ima je pružala proširena obitelj u Europi, možda prigrlili crkvu kao neku vrstu zamjene za obitelj na stranom tlu. To je zanimljiva pomisao i vrijedilo bi je dalje istraživati. Nema nikakve dvojbe da mnogi Amerikanci vide u svojoj lokalnoj crkvi važan sastojak identiteta, koji uistinu ima neka obilježja proširene obitelji.

Prema jednoj drugoj hipotezi, religioznost Amerike paradoksalno proizlazi iz svjetovnosti njezina ustava. Upravo zato što je Amerika zakonski sekularna, religija je postala slobodno poduzetništvo. Suparničke crkve nadmeću se za pastve - i dakako za unosne prihode koje to donosi - i ta se žestoka konkurencija odvija uz pomoć svih mogućih agresivnih metoda tržišta. Ono što vrijedi za sapunicu, vrijedi za Boga, a rezultat toga je nešto što gotovo dostiže religijsku maniju medu današnjim manje obrazovanim slojevima. U Engleskoj se, za razliku od toga, religija pod pokroviteljstvom službene crkve gotovo svela na ugodnu društvenu razbibrigu, u kojoj se gotovo ne može prepoznati religioznost. Tu englesku tradiciju lijepo je izrazio u svom članku u listu *Guardian* Giles Frazer, anglikanski vikar koji je također i profesor filozofije na oksfordskom sveučilištu. Podnaslov Fraserova članka je 'Priznanjem Anglikanske crkve kao državne isključen je Bog iz religije, ali postoji opasnost žustrijeg pristupa vjeri':

> Postojalo je vrijeme u kojemu je seoski župnik bio neizostavan među dramskim likovima života u Engleskoj. Taj blagi, ekscentrični čajopija bio je, sa svojim ulaštenim cipelama i uglađenim manirama, zastupnik religije koja nije tjerala nereligiozne ljude da se osjećaju nelagodno. On se ne bi oblio egzistencijalnim znojem niti bi vas pritisnuo uza zid kako bi vas upitao jeste li osigurali spas, a još manje bi pokretao križarske vojne s propovjedaonice ili podmetao bombe uz cestu u ime neke više sile.[21]

(To podsjeća na Betjemanova 'Našeg velečasnoga, što sam naveo na početku prvog poglavlja). Fraser dalje kaže da je 'simpatični seoski župnik zapravo cijepio goleme dijelove engleskog puka da se ne zaraze kršćanstvom'. On završava svoj članak žaleći se zbog tendencije u novije vrijeme u Anglikanskoj crkvi da opet počne ozbiljno shvaćati religiju, a njegova zadnja rečenica je upozorenje: 'postoji opasnost da bismo mogli osloboditi duha engleskog vjerskog fanatizma iz službenog kovčega u kojemu već stoljećima leži uspavan'.

Duh religijskog fanatizma razularen je u današnjoj Americi i oci utemeljitelji bili bi užasnuti. Bilo da prihvatimo ili ne taj paradoks i okrivimo svjetovni ustav koji su oni stvorili, utemeljitelji su sasvim sigurno bili sekularisti koji su vjerovali u odvojenost religije od politike, što je dovoljno da ih se svrsta jasno na stranu onih koji, na primjer, prigovaraju zbog nametljivog isticanja Deset zapovijedi u državnim i javnim

zgradama. No teško je oteti se nagađanju da su barem neki od utemeljitelja možda otišli dalje od deizma. Jesu li oni možda bili agnostici ili čak otvoreni ateisti? Sljedeću Jeffersonovu izjavu nemoguće je razlikovati od onoga što bismo danas nazivali agnosticizmom:

> Govoriti o postojanju nematerijalnih bića znači govoriti o *ničemu.*
>
> Reći da su ljudska duša, anđeli, bog, nematerijalni, jest reći da su oni ništa ili da nema boga, nema anđela, nema duše. Ne mogu drukčije rasuđivati... a da se ne survam u bezdani ponor snova i tlapnji. Dovoljno mije i dostatno sam zaokupljen stvarima koje jesu, a da se ne mučim i kinjim zbog nečega što čak možda i postoji, ali za što nemam nikakva dokaza.

Christopher Hitchens u svojoj biografiji *Thomas Jefferson: Author of America* smatra kako je vjerojatno da je Jefferson bio ateist čak i u njegovom vremenu, kad je to bilo mnogo teže:

> Moramo se suzdržati od zaključka o tome je li on bio ateist, možda samo zbog opreza kojega je bio prisiljen pridržavati se za vrijeme svoga političkog života. No, kao što je napisao svom nećaku Peteru Carru već 1787, čovjek se ne smije bojati tog preispitivanja zbog straha od posljedica.'Ako to završi uvjerenjem da Bog ne postoji, steći ćeš vrlinu iz ugode i veselja koje osjećaš u toj djelatnosti te iz ljubavi prema drugima koju će ti to osigurati.'

Za mene je dirljiv sljedeći Jeffersonov savjet, opet u njegovu pismu Peteru Carru:

> Otresi se svih strahova od puzavih predrasuda, pod kojima su se slabašni umovi ropski pognuli. Ustoliči čvrsto razum i pozivaj se na njegovu prosudbu u svakom činu, svakom mišljenju. Hrabro dovodi u pitanje čak i postojanje Boga; jer ako i postoji nekakav takav, on svakako više mora odobravati klanjanje razumu nego zaslijepljenom strahu.

Jeffersonove izjave, poput one 'Kršćanstvo je najizopačeniji sustav kojemu je čovjek ikad bio izložen' u skladu su s deizmom, ali i s ateizmom. Isto vrijedi i za čvrsti antiklerikalizam Jamesa Madisona: 'Zakonska osnova kršćanstva na kušnji je gotovo petnaest stoljeća. Kakvi su plodovi toga? Više ili manje, na svim mjestima, oholost i nemar svećenstva; neznanje i dodvoravanje laika; i kod obaju, praznovjerje, zadrtost i zlostavljanje'. Slično bi se moglo reći za Benjamina Franklina, koji je izjavio: 'Svjetionici su korisniji od crkava'. Čini se da je John Adams bio deist

oštrog protuklerikalnog opredjeljenja ('Stravični motori crvenih sabora...) i on je osobito protiv kršćanstva izrekao neke od svojih najsjajnijih tirada: 'Koliko ja razumijem kršćansku religiju, ona je bila i jest otkrivenje. No kako se moglo dogoditi da su se milijuni bajki, pripovijedaka i legendi ispremiješali sa židovskim i s kršćanskim otkrivenjem, što ih je učinilo najkrvavijom religijom što je ikad postojala?' A u drugom je pismu, ovaj put Jeffersonu, rekao: 'Gotovo zadrhtim pri pomisli na to da aludiram na najkobniji primjer zlouporabe boli koji je sačuvala povijest čovječanstva - na Križ. Zamislite kakve je sve katastrofe izazvala ta tvornica boli!'

Bili Jefferson i njegovi kolege teisti, deisti, agnostici ili ateisti, oni su također bili vatreni sekularisti koji su vjerovali da su religijski stavovi Predsjednika, odnosno njihovo nepostojanje, potpuno njegova osobna stvar. Svi oci utemeljitelji, kakva god bila njihova osobna religijska uvjerenja, bili bi zaprepašteni da su pročitali izvještaj novinara Roberta Shermana u kojemu je bio odgovor Georgea Busha Starijega na Shermanovo pitanje priznaje li on da su američki ateisti ravnopravni građani i domoljubi: 'Ne, nisam siguran da bi se ateisti smjeli smatrati građanima niti bi se smjeli smatrati domoljubima. Ovo je jedna nacija s Bogom.'[22] Pretpostavimo li da je Shermanov prikaz točan (nažalost on se nije poslužio magnetofonom, a nijedan drugi list nije tada prenio tu vijest), pokušajte izvesti pokus tako što ćete zamijeniti riječ 'ateisti', riječima 'Židovi', 'muslimani? ili 'Crnci'. To pokazuje razmjere predrasude i diskriminacije koje danas moraju podnositi američki ateisti. Članak Natalie Angier 'Ispovijedi usamljene ateistkinje' u *New York limesu* žalostan je i dirljiv opis njezina osjećaja izoliranosti kao ateistkinje u današnjoj Americi.[23] No izoliranost američkih ateista je obmana, koju ustrajno raspiruje predrasuda. Ateisti u Americi mnogo su brojniji nego što to većina ljudi uvida. Kao što sam rekao u predgovoru, američki ateisti daleko brojčano premašuju religiozne Židove, a židovski lobi na glasu je kao jedan od izrazito najutjecajnijih u Washingtonu. Što bi tek mogli postići američki ateisti kad bi se dobro organizirali?*

U svojoj izvrsnoj knjizi *Atheist universe* (Svijet ateizma) David Mills opisuje događaj koji biste, daje izmišljen, odbacili kao nerealnu karika-

* Tom Flynn, urednik časopisa *Free Inquiry,* vrlo je dobro to formulirao ('Prekretnica sekularizmal *Free Inquiry,* 26: 3, 2006. 16-17): 'Ako smo mi ateisti usamljeni i poniženi, možemo samo sebe same za to kriviti. Mi smo brojčano jaki i trebali bismo početi iskazivati svoju snagu.'

turu policijske zadrtosti. Jedan kršćanski iscjelitelj pokrenuo je 'Čudesnu križarsku vojnu', koja je dolazila u Millsov grad jednom godišnje. Među ostalim, iscjelitelj je poticao dijabetičare da odbace svoj inzulin, a oboljele od raka da se odreknu kemoterapije i da se umjesto toga mole za čudo. Prilično razumno, Mills je odlučio organizirati mirne prosvjede kako bi upozorio ljude. No pogriješio je, jer je otišao u policiju kako bi je obavijestio o svojim namjerama i zatražio je policijsku zaštitu od mogućih napada iscjeliteljevih pristaša. Prvi policajac kojemu se obratio upitao ga je: 'Oš ti prosvjedovat za njeg il protiv njeg? (želeći reći: za ili protiv iscjelitelja). Kad je Mills odgovorio 'Protiv njega', policajac je rekao da se i on sam namjerava priključiti skupu i da će osobno pljunuti Millsu u lice dok bude prolazio pokraj njegovih demonstranata.

Mills je odlučio okušati sreću s drugim policajcem. Taj mu je rekao da će, ako ikoji od iscjeliteljevih pristaša pokuša napasti Millsa, on osobno uhititi Millsa zato što se 'pokušava plesti u Božje djelo'. Mills je otišao kući i telefonski nazvao policijsku postaju u nadi da će naići na više razumijevanja na višoj razini. Naposljetku je dobio vezu s narednikom koji je rekao: 'Idi dovraga, druškane. Nijedan policajac neće štititi prokletog ateista. Nadam se da će te netko propisno okrvaviti'. Očito je da u policijskoj postaji jezična korektnost baš nije bila jača strana, kao ni ljudska pristojnost i osjećaj dužnosti. Mills kaže da je razgovarao sa sedam ili osam policajaca taj dan. Nijedan od njih nije mu htio pomoći, a većina je Millsu izravno prijetila nasiljem.

Mnoštvo je takvih anegdota o predrasudama protiv ateista, a Margaret Downey, osnivačica Mreže za potporu protiv diskriminacije vodi sustavnu evidenciju o takvim slučajevima kroz Udrugu za slobodu mišljenja područja Philadelphije *(Freethought Society of Greater Philadelphia).*[24] Njezin popis incidenata, svrstan po kategorijama zajednice, škola, radnog mjesta, medija, obitelji i vlasti, uključuje primjere napastovanja, gubitka posla, izbjegavanja u obitelji pa čak i ubojstva.[25] Iz njezinih dokumentiranih dokaza o nerazumijevanju ateista i mržnji prema njima lako se može zaključiti kako je uistinu gotovo nemoguće da pošten ateist pobijedi na izborima za neki javni položaj u Americi. Zastupnički dom ima 435, a senat stotinu članova. Uz razumnu pretpostavku da većina od tih 535 pojedinaca spada u obrazovani dio pučanstva, statistički je gotovo neizbježno da znatan broj njih moraju biti ateisti. Oni su vjerojatno morali lagati ili prikrivati svoja istinska uvjerenja ako su htjeli biti iza-

brani. Tko ih za to može kriviti, s obzirom na biračko tijelo koje su morali uvjeriti? Općenito je prihvaćeno da bi priznavanje ateizma smjesta značilo političko samoubojstvo za svakog predsjedničkog kandidata.

Te činjenice o današnjoj političkoj klimi u SAD i ono što se iz njih dade zaključiti zgrozili bi Jeffersona, Washingtona, Madisona, Adamsa i sve njihove prijatelje. Bilo da su oni ateisti, agnostici, deisti ili kršćani, ustuknuli bi od užasa pred teokratima s početka 21. stoljeća u Washingtonu. Oni bi se umjesto toga priklonili svjetovnjačkim utemeljiteljima postkolonijalne Indije, a osobito religioznome Gandhiju ('Ja sam hindus, ja sam musliman, ja sam Židov, ja sam kršćanin, ja sam budist!') i ateistu Nehruu:

> Spektakl koji se naziva religijom ili barem organiziranom religijom, u Indiji i drugdje, ispunjava me užasom i često sam to osuđivao te želio da se toga riješimo. Gotovo uvijek se čini da religija zastupa slijepo vjerovanje i reakcionarnost, dogmu i zadrtost, praznovjerje, izrabljivanje i očuvanje ekskluzivnih interesa.

Nehruovu definiciju svjetovne Indije iz Gandhijevih snova (da se to ikad ostvarilo, umjesto komadanja njihove zemlje usred međuvjerskog krvoprolića) gotovo je mogao smisliti sam Jefferson:

> Govorimo o svjetovnoj Indiji... Neki ljudi misle da je to nešto protivno religiji. Jasno je da to nije točno. To znači da je to država koja uvažava sve vjere jednako i daje im isti položaj; Indija ima dugu povijest vjerske tolerancije... U zemlji poput Indije, koja ima mnogo vjera i religija, ne može se stvoriti nikakav pravi osjećaj nacionalne pripadnosti, osim na temelju sekularizima.[26]

Deistički Bog, koji se često povezuje s očima utemeljiteljima, svakako je napredak u odnosu prema biblijskom čudovištu. Nažalost, jedva je nešto malo vjerojatnije da taj Bog postoji i da je ikad postojao. U svakom od svojih oblika, hipoteza o Bogu je nepotrebna/ Hipoteza o Bogu također je vrlo blizu tome da bude isključena prema zakonima vjerojatnosti. Bavit ću se time u 4. poglavlju, pošto se osvrnem na navodne dokaze o postojanju Boga u 3. poglavlju. U međuvremenu se okrećem agnostocizmu i krivoj predodžbi da je postojanje ili nepostojanje Boga nedodirljivo pitanje, zauvijek izvan dosega znanosti.

* 'Veličanstvo, nije mi bila potrebna ta hipoteza, odgovorio je Laplace kad je Napoleon upitao toga slavnog matematičara kako je to uspio napisati svoju knjigu, a da nije spomenuo Boga.

Energični Mišićavi kršćanin (pripadnik učenja prema kojemu samo tjelesno zdrav i krepak čovjek može biti dobar kršćanin ' *Op. prev.)* koji nas je gnjavio s propovjedaonice u staroj kapelici moje škole priznao je da potajno cijeni ateiste. Oni su barem bili hrabri u zavedenosti svojih uvjerenja. No taj propovjednik nije mogao podnijeti agnostike - prazne, neukusne, razvodnjene, zakržljale, bljedunjave ziheraše. Dijelom ima pravo, ali iz sasvim drugog razloga. Na sličan je način, kako tvrdi Quentin de la Bedoyere, katolički povjesničar Hugh Ross Williamson 'poštovao čvrstog poklonika religije i, također, čvrstog ateista. No namijenio je svoj prezir ispraznim beskičmenim mediokritetima koji su vrludali u sredini.'[27]

Nema ničega lošega u tome što je netko agnostik u onim slučajevima u kojima nema dokaza za jednu ni za drugu tvrdnju. To je razborita opcija. Carl Sagan s ponosom se odavao agnostikom kad su ga pitali ima li života igdje u svemiru. Kad se nije htio opredijeliti, njegov sugovornik tražio je da kaže što mu govori njegov instinkt i on je duhovito odgovorio: Ali ja ne pokušavam razmišljati uz pomoć instinkta. Sasvim je u redu suzdržati se od prosudbe dok se ne pojave dokazi.'[28] Pitanje o izvanzemaljskom životu je otvoreno. Dobri argumenti mogu se iznositi za obje teze i nemamo dokaza ni za što, osim da nagađamo o vjerojatnostima na ovu ili onu stranu. Agnosticizam određene vrste prikladno je gledište u mnogim znanstvenim pitanjima, na primjer u onome koje se tiče velikog izumiranja životinjskih i biljnih vrsta u geološkom razdoblju zvanom perm, najvećeg masovnog izumiranja otkako postoje fosili. Možda je to bila posljedica pada meteora, poput onoga za koji se s većom vjerojatnošću na temelju postojećih dokaza smatra da je izazvao kasnije izumiranje dinosaura na kraju krede. No mogao je to biti bilo koji od različitih mogućih uzroka ili više uzroka zajedno. Razuman je agnosticizam u vezi s uzrocima tih dvaju masovnih pomora. No što je s pitanjem postojanja Boga? Treba li biti agnostikom i u vezi s njim? Mnogi su se jasno izrazili potvrdno, često s takvim gorljivim uvjerenjem da se to čini pretjeranim, jesu li u pravu? Počet ću time što ću povući razliku između dviju vrsta agnosticizma. PPA, ili privremeni praktični agnosticizam, opravdana je suzdržanost od opredjeljenja kad uistinu ne postoji definitivan odgovor ni za jednu ni za drugu mogućnost, a zasad nam nedostaju dokazi za oblikovanje odgovora (ili ne razumijemo dokaze, nismo ih imali vremena proučiti i slično). PPA bi, na

primjer, bio razumno stajalište u svezi s permskim izumiranjem. Negdje se nalazi istina i nadamo se da ćemo je jednog dana spoznati, ali zasad to nismo u stanju.

Također, postoji izrazito neizbježna vrsta neopredijeljenosti koju ću nazvati TNA, odnosno trajnim načelnim agnosticizmom. Ta vrsta agnosticizma prikladna je za pitanja na koja se nikad neće moći odgovoriti, koliko god dokaza prikupili, jer sama koncepcija dokazivanja nije primjenljiva. Takvo pitanje postoji na sasvim drugoj razini ili u drugoj dimenziji, izvan područja do kojih dokazi mogu doprijeti. Primjer za to može biti onaj filozofski tvrdi orah, pitanje je li za vas crveno ono što je i za mene. Možda je vaše crveno moje zeleno ili nešto sasvim drukčije od bilo kakve boje koju ja mogu zamisliti. Filozofi kažu da za takvo pitanje nikad ne može biti odgovora, kakvi god novi dokazi možda jednog dana postali dostupni. Neki znanstvenici i drugi intelektualci uvjereni su - po mom mišljenju previše žustro - da pitanje Božjeg postojanja spada u tu, zauvijek nedostupnu, TNA kategoriju. Iz toga, kao što ćemo vidjeti, oni često izvode nelogičan zaključak kako je potpuno jednako vjerojatno da su hipoteza o postojanju Boga i hipoteza o nepostojanju Boga ispravne. Gledište koje ću ja zastupati bitno je drukčije: agnosticizam u vezi s postojanjem Boga spada sasvim jasno u privremenu ili PPA kategoriju. Bog ili postoji ili ne postoji. To je znanstveno pitanje; jednog dana možda ćemo znati odgovor, a u međuvremenu možemo izražavati vrlo čvrsta mišljenja o tome što je vjerojatno.

U povijesti ideja postoje primjeri pitanja na koja su nađeni odgovori, a za koje se prethodno smatralo da će zauvijek biti izvan dosega znanosti. Slavni francuski filozof Auguste Comte napisao je 1835. o zvijezdama: 'Nikad nećemo moći proučavati nikakvim metodama njihov kemijski sastav ni njihovo mineraloško ustrojstvo.' No čak i prije nego što je Comte zabilježio ove svoje riječi, Fraunhofer je počeo upotrebljavati svoj spektroskop u analizi kemijskog sastava Sunca. Danas stručnjaci za spektroskopiju svakodnevno pobijaju Comteov agnosticizam tako što svojim analizama točno utvrđuju kemijski sastav čak i dalekih galaktika.[29] Kakva god bila važnost Comteova astronomskog agnosticizma, ta poučna priča ukazuje na to da bismo barem morali zastati prije nego što previše glasno objavimo vječnu istinitost agnosticizma. Usprkos tome, što se tiče Boga, mnogi filozofi i znanstvenici rado to čine, počevši s izumiteljem same te riječi, Thomasom H. Huxleyem.[30]

Huxley je objasnio kako ju je skovao dok se branio od osobnog napada koji je ona izazvala. Direktor King's Collegea u Londonu, velečasni doktor Wace, obasuo je porugom Huxleyev 'kukavički agnosticizam':

> On možda radije sebe naziva agnostikom, ali njegovo pravo ime je starije - on je nevjernik, odnosno hoću reći, bezvjerac. Riječ nevjernik možda ima neugodan prizvuk. Možda je i u redu što je tako. Neugodno je čovjeku , a i treba da je tako, kad mora otvoreno reći da ne vjeruje u Isusa Krista.

Huxley nije bio čovjek koji bi olako pustio da kraj njega prođe takva vrsta provokacije i njegovo odgovor 1889. bio je izrazito oštar, kao što se moglo očekivati (iako nikad nije odustao od obzirnog i pristojnog ophođenja; kao Darwinov Bulldog, imao je zube izoštrene urbanom viktorijanskom ironijom). Naposljetku, kad se pošteno obračunao s doktorom Waceom i počistio ostatke, Huxley se vratio na riječ 'agnostik' i objasnio kako je prvi put nadošao na nju. Drugi su, primijetio je,

> bili sasvim sigurni da su dostigli određeni'gnosis'-da su, više ili manje uspješno, riješili problem postojanja; ja sam pak bio sasvim siguran da nisam i bio sam prilično jakog uvjerenja da je taj problem nerješiv. I s Humeom i Kantom uza sebe nisam mogao pomišljati da sam uobražen zato što se čvrsto držim svoga mišljenja... Stoga sam se zamislio i izumio naziv 'agnostik' koji sam smatrao prikladnim.

Na drugom mjestu u svom govoru Huxley je objasnio da agnostici nemaju vjeru, čak ni negativnu.

> Agnosticizam zapravo nije vjerovanje, nego metoda, bit koje leži u strogoj primjeni jednog jedinog načela... U pozitivnom smislu, to se načelo može izraziti ovako: U stvarima uma, slijedi svoj razbor koliko god te daleko on hoće odvesti, bez obzira na bilo kakvu drugu okolnost. U negativnom smislu: U stvarima uma, ne uobražavaj sebi da su sigurni zaključci koji nisu dokazani ili se ne mogu dokazati. Ja tako razumijem agnostičku vjeru, zbog koje se čovjek, ako je očuva cijelom i neukaljanom, neće stidjeti pogledati svemiru u lice, što god mu budućnost bude spremala.

Znanstveniku su to plemenite riječi i ne može se Thomasa Huxleya olako kritizirati. No čini se da je Huxley, time što se usredotočio na potpunu nemogućnost dokazivanja ili pobijanja Boga, zanemario dimenziju *vjerojatnosti*. To što ne možemo ni dokazati ni osporiti postojanje nečega,

ne znači da su postojanje i nepostojanje ravnopravni. Mislim da Huxley ne bi tome proturječio i pretpostavljam da je, kad je izgledalo da to čini, zapravo uzmicao u jednome, ako je ikako mogao, samo zato da osigura pobjedu u nečemu drugome. Svi mi to ponekad činimo.

Suprotno Huxleyu, ustvrdit ću da je postojanje Boga znanstvena hipoteza kao i svaka druga. Čak i ako ju je teško iskušati u praksi, ona svejedno spada u istu kutiju PPA odnosno kategoriju privremenog agnosticizma u koju spadaju sporenja u svezi s izumiranjima vrsta u permu ili kredi. Postojanje ili nepostojanje Boga znanstvena je činjenica o svemiru, i to se može otkriti barem u načelu, ako već ne i u praksi. Ako Bog postoji, i ako bi htio to razotkriti, mogao bi sam riješiti taj spor, glasno i nedvojbeno, sebi u prilog. No, čak i ako se postojanje Boga nikad ne dokaže ili ne ospori sa sigurnošću u jednom ili drugom smislu, dostupni dokazi i argumentacija mogli bi rezultirati procjenom vjerojatnosti daleko nižom od 50 posto.

Uzmimo, dakle, ozbiljno tezu o spektru vjerojatnosti i smjestimo ljudske prosudbe o postojanju Boga uz nju, između dviju krajnje proturječne sigurnosti. Taj spektar je dakako neprekidan, ali se može prikazati uz pomoć sljedećih sedam glavnih kamena međaša:

1. Strogi teist. Stopostotna vjerojatnost da Bog postoji. Po riječima Carla Gustava Junga, 'Ja ne vjerujem, ja *znam'.*
2. Vrlo visoka vjerojatnost, ali nešto manja od 100 posto. *De facto* teist. 'Ne mogu znati sasvim sigurno, ali čvrsto vjerujem u Boga i živim svoj život pod pretpostavkom da on postoji.'
3. Više od 50 posto, ali ne vrlo visoko. Stručno rečeno agnostik, ali naginje teizmu. 'Vrlo sam nesiguran, ali sam sklon vjerovanju u Boga.'
4. Točno 50 posto. Potpuno nepristran agnostik. 'Sasvim je jednako vjerojatno da Bog postoji i da ne postoji.'
5. Manje od 50 posto, ali ne mnogo manje. Stručno rečeno agnostik, ali naginje ateizmu. 'Ne znam postoji li Bog, ali sklon sam sumnji.'
6. Vrlo mala vjerojatnost, ali ipak ne na nuli. *De facto* ateist. 'Ne mogu znati sasvim sigurno, ali mislim kako je Bog vrlo malo vjerojatan i živim svoj život pod pretpostavkom da on ne postoji.'
7. Strogi ateist. 'Znam da nema Boga, s istom uvjerenošću s kojom Jung "zna" da ga ima.'

Iznenadilo bi me da susretnem mnogo ljudi u 7. kategoriji, ali je uključujem radi simetrije s 1. kategorijom, koja je vrlo napučena. U prirodi je vjere da je čovjek u stanju, poput Junga, imati uvjerenje, a da nema dovoljan razlog za to (Jung je također vjerovao da neke knjige na njegovoj polici same od sebe eksplodiraju s velikim praskom). Ateisti nemaju vjeru,a razum sam po sebi ne može uzdignuti čovjeka do potpunog uvjerenja da nešto definitivno ne postoji. Zato je 7. kategorija u praksi znatno malobrojnija od svoje suprotnosti, 1. kategorije, koja ima mnogo privrženih pripadnika. Sebe svrstavam u 6. kategoriju, ali naginjem 7. - ja sam agnostik samo utoliko što sam i agnostik glede vilenjaka u dnu vrta.

Spektar vjerojatnosti dobro odgovara PPA-u (privremenom praktičnom agnosticizmu). Površno se može pasti u iskušenje da se TNA (trajni načelni agnosticizam) smjesti u sredinu spektra, s 50-postotnom vjerojatnošću da Bog postoji, ali to nije ispravno. TNA agnostici tvrde da ne možemo reći ništa, s jedne ili s druge strane, o pitanju postojanja Boga. Na to se pitanje, po mišljenju TNA agnostika, u načelu ne može odgovoriti i oni bi, strogo govoreći, morali odbiti da budu smješteni bilo gdje na spektru vjerojatnosti. To što ja ne mogu znati je li vaše crveno isto kao i moje zeleno ne znači da je vjerojatnost toga 50 posto. Ponuđena je tvrdnja previše besmislena da bi zasluživala atribut vjerojatnosti. Usprkos tome, uobičajena je pogreška, i s njom ćemo se opet susretati, skočiti s premise da se na pitanje postojanja Boga načelno ne može odgovoriti lijepo na zaključak kako je jednako vjerojatno da Bog postoji i da ne postoji.

Ta se pogreška može izraziti i na drugi način, u smislu nužnosti dokazivanja neosnovanosti suprotne tvrdnje, i u tom je smislu zgodno ilustrirana slikovitom parabolom Bertranda Russella o nebeskom čajniku.[31]

> Mnogi pravovjerni ljudi govore kako je dužnost skeptika opovrgnuti prihvaćene dogme umjesto da ih dogmatici dokazuju. To je, dakako, pogreška. Ako bih ja tvrdio da se između Zemlje i Marsa nalazi porculanski čajnik koji putuje oko Sunca po eliptičnoj stazi, nitko ne bi mogao opovrgnuti moju tvrdnju, uz uvjet da dodam kako je čajnik premalen da bi se opazio čak i najjačim teleskopima. No ako bih zatim rekao da je, budući da se moja tvrdnja ne može opovrgnuti, nepodnošljiva drskost to što ljudski um sumnja u nju, s pravom bi se mislilo da govorim gluposti. Ako bi se, međutim, postojanje takvog čajnika potvrdilo

u drevnim knjigama te naučavalo kao sveta istina svake nedjelje i ulijevalo u glave djece u školi, svako oklijevanje u vjerovanju u postojanje čajnika postalo bi oznaka ekscentričnosti i privuklo pažnju psihijatra na sumnjičavca u doba prosvjetiteljstva ili u doba inkvizicije prije toga.

Mi ne bismo gubili vrijeme na razgovor o tome jer, koliko znam, nitko se ne klanja čajnicima;* ali na nečije inzistiranje ne bismo oklijevali izjaviti kako čvrsto vjerujemo da ni u kom slučaju ne postoji svemirski čajnik. No strogo govoreći, svi bismo mi morali biti *tajnički agnostici,* jer ne možemo sa sigurnošću dokazati da nebeski čajnik ne postoji. U praksi se pak svi otklanjamo od čajničkog agnosticizma prema a-čajništvu.

Jedan moj prijatelj, koji je odgojen u židovskoj tradiciji i još uvijek se drži sabata i drugih židovskih običaja iz odanosti svome nasljeđu, kaže za sebe da je 'vilenjački agnostik'. On smatra da Bog nije ništa više vjerojatan od vilenjaka. Ne može se opovrgnuti nijedna od tih dviju hipoteza i obje su jednako nevjerojatne. On je ateist isto onoliko mnogo koliko ne vjeruje u vilenjake i agnostik u oba slučaja u istoj maloj mjeri.

Russellov čajnik simbol je bezbrojne količine stvari čije se postojanje može zamisliti, a ne može opovrgnuti. Onaj veliki američki odvjetnik Clarence Darrow izjavio je sljedeće: 'Ne vjerujem u Boga isto kao što ne vjerujem u Majku Gusku (lik iz pripovijedaka francuske spisateljice Collette, upotrijebljen u glazbenoj suiti Mauricea Ravela - *Op. prev.)'* Novinar Andrew Mueller smatra kako obvezati se bilo kojoj religiji 'nije ništa više ili manje čudno nego odlučiti vjerovati da svijet ima oblik romba te ga kroz svemir svojim kliještima vuku dva golema zelena jastoga po imenu Esmerelda i Keith'.[32] Filozofski miljenik je pak nevidljivi, nedodirljivi, nečujni jednorog, čije nepostojanje svake godine pokušavaju dokazati djeca u logorima Camp Quest.[t] U ovom je trenutku na internetu popularno božanstvo - jednako neosporivo kao i Jahve ili bilo koje drugo - Leteće Špageti Čudovište, za koje mnogi tvrde da ih je dodirnulo svojim rezancoidnim

* Možda sam se malo zaletio. List *Independent on Sunday* objavio je 5. lipnja 2005. sljedeću vijest: 'Malezijski dužnosnici kažu da je vjerska sekta koja je sagradila sveti čajnik veličine kuće prekršila građevinske propise.' Vidi također BBC-jeve vijesti na internet stranici http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4692039.stm.

tCamp Quest (Tabor traganja - *Op. prev.)* odveo je američku instituciju ljetnog logorovanja u nadasve poželjnom smjeru. Za razliku od drugih ljetnih logora koji su organizirani u duhu religije ili skautskog pokreta, Camp Quest, koji su osnovali Edwin i Helen Kagin u Kentuckyju, a kojim upravljaju svjetovnjački humanisti, potiče djecu da misle skeptički i neovisno dok uživaju u svim uobičajenim djelatnostima logorovanja (www.camp-quest.org). Drugi tabori Camp Quest sa sličnim etosom sad su se pojavili u Tennesseeju, Minnesoti, Michiganu, Ohiju i Kanadi.

privjeskom.[33] Drago mi je vidjeti da je *Evanđelje Letećeg Špageti Čudovišta* sad objavljeno u obliku knjige,[34] na posvemašnje odobravanje. Nisam je osobno pročitao, ali čemu čitati evanđelje kad jednostavno *znadete* da je to istina? Usput, nešto je bilo neizbježno - već se dogodio veliki raskol, što je dovelo do osnutka Reformirane crkve Letećeg Špageti Čudovišta.[35]

Bit svih tih šašavih primjera je u tome što se oni ne mogu opovrgnuti dokazivanjem, ali nitko ne misli da je hipoteza o njihovu postojanju ravnopravna hipotezi o njihovu nepostojanju. Russell je htio naglasiti da nisu oni koji ne vjeruju već oni koji vjeruju obvezni dokazivati neosnovanost suprotne tvrdnje. Slično tome, ja bih htio reći kako je vjerojatnost postojanja nebeskog čajnika (špageti čudovišta / Esmerelde i Keitha / jednoroga itd) manja od vjerojatnosti suprotne teze.

Nijedna razumna osoba ne smatra da je to što se ne može dokazati nepostojanje nebeskih čajnika i vilenjaka takva činjenica da se njom rješava bilo kakva zanimljiva rasprava. Nitko među nama ne smatra svojom obvezom da opovrgava bilo koju od milijuna nevjerojatnih stvari koje je u stanju izmisliti maštovit ili šaljiv um. Ustanovio sam kako je zabavna strategija, kad me netko upita jesam li ateist, ukazati na to da je i osoba koja pita također ateist glede bogova kakvi su Zeus, Apolon, Amon Ra, Mitra, Baal, Thor, Wotan, Zlatno tele i Leteće Špageti Čudovište. Ja samo idem za jednog boga dalje.

Svi mi smatramo se ovlaštenima izraziti krajnju sumnju do točke potpunog nevjerovanja - osim što u slučaju jednoroga, vilenjaka te bogova starih Grka, Rimljana, Egipćana i Vikinga nema (danas) potrebe za tim. U slučaju Abrahamova Boga, međutim, ta potreba postoji, jer znatan broj ljudi s kojima dijelimo ovaj planet čvrsto vjeruje u njegovo postojanje. Russellov čajnik pokazuje da, koliko god je vjerovanje u Boga rasprostranjeno u usporedbi s vjerovanjem u nebeske čajnike, to samo po sebi ne odmiče potrebu logičkog opovrgavanja suprotne tvrdnje, iako se možda čini da je odmiče u kontekstu praktične politike. To što se ne može dokazati nepostojanje Boga prihvaćeno je i nebitno, ako nikako drukčije, onda u svjetlu toga da nikad ne možemo apsolutno dokazati nepostojanje bilo čega. Nije bitno može li se Bog opovrgnuti (jer je to nemoguće), već je li njegovo postojanje *vjerojatno*. To je sasvim nešto drugo. Razumno je smatrati da su neke stvari koje se ne mogu opovrgnuti mnogo manje vjerojatne nego druge stvari koje se ne mogu

opovrgnuti. Nema razloga smatrati Boga imunim na razmatranja u kontekstu spektra vjerojatnosti. I svakako nema razloga pretpostavljati, samo zato što se Bog ne može dokazati niti opovrgnuti, da je vjerojatnost njegova postojanja 50 posto. Baš naprotiv, kao što ćemo vidjeti.

NOMA

Isto kao što se Thomas Huxley svim silama trudio na površini odavati naklonost potpuno nepristranom agnosticizmu, koji se nalazi točno u sredini moga sedmerostupnog spektra, teisti čine to isto iz drugog smjera i iz jednakovrijednog razloga. Teolog Alister McGrath pretvorio je to u središnju točku svoje knjige *Dawkins's God: Genes, Memes and the Origin of Life* (Dawkinsov Bog: Geni, memi i podrijetlo života). Štoviše, nakon njegova zadivljujuće poštenog prikaza mojih znanstvenih djela, čini se da je to bila jedina točka u njegovu pobijanju koja mu je ostala na raspolaganju: nepobitna, ali sramotno slaba tvrdnja da se ne može opovrgnuti postojanje Boga. Iz stranice u stranicu, dok čitam McGratha, hvatam se kako bilježim čajnik' na margini. Opet se pozivajući na Thomasa Huxleya, McGrath kaže: 'Budući da mu je bilo dosta kako i teisti i ateisti iznose beznadno dogmatske tvrdnje na temelju nedovoljnih empirijskih dokaza, Huxley je proglasio da se pitanje Boga ne može riješiti uz pomoć znanstvene metode.'

McGrath zatim navodi Stephena Jaya Goulda na sličan način: 'Želim to reći svim svojim kolegama, i po tko zna koji, milijunti, put (od neformalnih studentskih rasprava do učenih traktata): znanost jednostavno ne može (svojim legitimnim metodama) presuđivati o pitanju mogućeg Božjeg upravljanja prirodom. Mi to ne tvrdimo niti poričemo; jednostavno ne možemo davati sudove o tome kao znanstvenici.' Usprkos samouvjerenom, gotovo agresivnom tonu Gouldove tvrdnje, možemo se pitati što je zapravo opravdanje za nju. Zašto ne bismo smjeli davati sudove o Bogu mi kao znanstvenici? I zašto nisu Russellov čajnik ili Leteće Špageti Čudovište jednako imuni na znanstveni skepticizam? Kao što ću uskoro tvrditi, svemir sa stvaralačkim upraviteljem bio bi sasvim drukčija vrsta svemira od onoga bez njega. Pa zašto to onda ne bi bilo znanstveno pitanje?

Gould je uzdigao umijeće uzmicanja do gotovo puzavih granica u jednoj od svojih manje popularnih knjiga, *Rocks of Ages* (Stijene epoha).

Zatim je skovao akronim NOMA za sintagmu 'nepreklapajuća područja (u originalu: Non-Overlapping MAgisteria - *Op. prev.):*

> Mreža ili područje znanosti obuhvaća empirijski djelokrug: od čega se sastoji svemir (činjenica) i zašto djeluje na taj način (teorija). Djelokrug religije prostire se preko pitanja krajnjeg smisla i moralne vrijednosti. Ta dva djelokruga se ne preklapaju niti oni obuhvaćaju sva područja istraživanja (obratite, na primjer, pažnju na djelokrug umjetnosti i značenja ljepote). Da navedemo stare klišeje, znanost se tiče epohe stijena, a religiju stijena epoha; znanost proučava kako nebesa idu, a religija kako se ide u nebesa.

To zvuči sjajno - sve dok se nad tim malo ne zamislite. Koja su to krajnja pitanja u kojima je religija uvaženi gost, a znanost se mora smjerno povući?

Martin Rees, ugledni astronom sa sveučilišta u Cambridgeu, a kojega sam već spomenuo, počinje svoju knjigu *Our Cosmic Habitat* (Naš kozmički okoliš) postavljanjem dviju teza koje bi mogle biti kandidati za krajnja pitanja te daje odgovor blizak Gouldovome. 'Najdublji misterij je zašto nešto uopće postoji. Što udahnjuje život u jednadžbe i utjelovljuje ih u stvarnom svemiru? Takva su pitanja, međutim, izvan dosega znanosti, ona su područje filozofa i teologa.' Međutim, ja bih radije rekao da ta pitanja, ako uistinu leže izvan dosega znanosti, svakako leže i izvan područja teologa (dvojim da bi filozofi bili zahvalni Martinu Reesu zato što ih je svrstao zajedno s teolozima). U iskušenju sam otići i korak dalje te upitati u kojemu se mogućem smislu može reći za teologe da *imaju* područje. Još uvijek mi je zabavno sjetiti se primjedbe jednog bivšeg direktora moga, oksfordskoga, fakulteta. Jedan mladi teolog natjecao se za mjesto mlađeg istraživača i njegova je doktorska disertacija o kršćanskoj teologiji potaknula direktora da kaže: 'Imam ozbiljne sumnje o tome je li teologija uopće predmet'.

Kakvu to stručnost mogu teolozi imati u svezi s dubokim kozmološkim pitanjima koju znanstvenici ne bi mogli imati? U jednoj drugoj knjizi prenio sam riječi jednog oksfordskog astronoma koji je, kad sam mu postavio jedno od tih istih dubokih pitanja, odgovorio: 'Oh, sad izlazimo iz područja znanosti. To sad moram prepustiti svom dobrom prijatelju, kapelanu.' Nisam bio dovoljno domišljat da na to odgovorim onako kako sam poslije pisao: Ali zašto kapelanu? Zašto ne vrtlaru ili kuharu?' Zašto znanstvenici toliko kukavički uvažavaju ambicije teolo-

ga glede pitanja za koja teolozi zasigurno nisu ništa kvalificiraniji dati odgovor od samih znanstvenika?

Dosadan je već kliše (i za razliku od mnogih drugih klišeja nije čak ni istinit) tvrdnja da se znanost bavi pitanjima koja počinju s *kako,* a samo je teologija u stanju odgovoriti na pitanja koja počinju sa *zašto. Stoje* uopće pitanje koje počinje sa 'zašto'? Nije svaka rečenica u jeziku koja počinje riječju 'zašto' opravdano pitanje. Zašto su rogovi jednoroga šuplji? Neka pitanja jednostavno ne zaslužuju odgovor. Kakve je boje apstrakcija? Kakav je miris nade? To što se neko pitanje može sročiti u gramatički ispravnu rečenicu ne znači da ono ima smisla ili da zaslužuje našu ozbiljnu pozornost. Čak i kad je pitanje pravo, to ne pretpostavlja, ako znanost ne može odgovoriti na nj, da je religija to u stanju.

Možda postoje neka istinski duboka i značajna pitanja koja su zauvijek izvan dosega znanosti. Možda kvantna teorija kuca na vrata nedokučivoga. No ako znanost ne može odgovoriti na neko krajnje pitanje, zašto bi netko mislio da to može religija? Pretpostavljam da ni astronom iz Cambridgea ni njegov kolega iz Oxforda nisu uistinu vjerovali da teolozi imaju nekakvu stručnost koja im omogućuje da odgovore na pitanja koja su znanosti preduboka. Čini mi se da su se oba ovdje navedena astronoma, opet, trudili iz petnih žila biti pristojni: teolozi nemaju ništa vrijedno reći ni o čemu drugome; dajmo im nešto da ih udobrovoljimo pa neka se brinu o nekoliko pitanja na koja nitko ne može i možda nikad neće moći odgovoriti. Za razliku od mojih prijatelja astronoma, ja mislim da ih uopće ne treba udobrovoljavati. Još nisam naišao ni na kakav dobar razlog zbog kojega bih pretpostavio da je teologija (za razliku od biblijske povijesti, književnosti itd.) uopće ikakva stručna disciplina.

Na sličan se način svi možemo složiti kako je pravo znanosti da nam savjetuje u svezi s moralnim vrijednostima u najmanju ruku problematično. No želi li Gould uistinu prepustiti *religiji* pravo da nam govori što je dobro, a što je loše? To što religija nema ništa *drugo* pridonijeti ljudskoj mudrosti nije razlog da joj damo slobodu da nam govori što moramo činiti. Uostalom, koja religija? Ona u duhu koje smo slučajno odgojeni? Kojem ćemo se, dakle, poglavlju koje knjige Biblije okrenuti - one su daleko od jednoglasnosti, a neke od njih su odvratne po svim razumnim normama. Koliko je ljudi koji su skloni doslovnom shvaćanju dovoljno čitalo Bibliju da zna kako se smrtna kazna propisuje za preljub, za skupljanje šiblja na sabat i za drskost prema vlastitim roditeljima?

Ako odbacimo Deuteronomij i Levitski zakon/Treća knjiga Mojsijeva (kao što čine svi prosvijetljeni modernisti), po kojim ćemo kriterijima odlučiti koje ćemo religijske moralne vrijednosti *prihvatiti'?* Ili ćemo prebirati i izbirati medu svim svjetskim religijama dok ne nađemo onu čije će nam moralno učenje odgovarati? Ako je tako, opet se moramo upitati po kojem ćemo kriteriju birati. A ako imamo neovisne kriterije za izbor među religijskim moralnim sustavima, zašto ne bismo izbacili posrednika i odmah se opredijelili za neki moral bez religije? Vratit ću se na ta pitanja u sedmom poglavlju.

Jednostavno ne vjerujem da je Gould uopće mogao ozbiljno misliti velik dio onoga što je napisao u *Rocks of Ages* (Stijene epoha). Kao što stalno navodim, svi smo mi krivi zato što na svaki način pokušavamo biti što uglađeniji prema nevrijednom, ali moćnom, protivniku i jedino mogu misliti da je Gould to zato činio. Nezamislivo je da je on uistinu ozbiljno izrekao svoju nedvojbeno čvrstu tvrdnju da znanost nema uopće ništa reći o pitanju Božjeg postojanja: 'Mi to niti tvrdimo niti poričemo; jednostavno ne možemo o tome davati sudove kao znanstvenici.' To zvuči kao agnosticizam trajne i neopozive vrste, potpuni TNA. Time se nameće zaključak da znanost ne može čak davati ni prosudbe *vjerojatnosti* o tom pitanju. Ta izuzetno proširena zabluda - mnogi je ponavljaju kao mantru, ali pretpostavljam da je malo njih o tome zrelo razmislilo - utjelovljuje ono što nazivam 'siromaštvom agnosticizma'. Gould, usput, nije bio nepristrani agnostik, već je čvrsto naginjao prema *de facto* ateizmu. Na kojoj osnovi je on donio tu prosudbu ako se ne može ništa reći o tome postoji li Bog?

Hipoteza o Bogu ukazuje na to da u stvarnosti u kojoj se nalazimo postoji i nadnaravna sila koja je stvorila svemir i - barem u mnogim verzijama te hipoteze - održava ga i intervenira u njemu svojim čudesima, kojima se povremeno krše njegovi inače veličanstveno nepromjenljivi zakoni. Richard Swinburne, jedan od vodećih britanskih teologa, iznenađujuće je jasan o tom pitanju u svojoj knjizi *Is There a God?* (Ima li Boga?)

> Teisti tvrde o Bogu da on uistinu ima moć stvaranja, očuvanja ili uništenja svega, velikoga ili maloga. On također može učiniti da se predmeti kreću ili čine bilo što drugo... On može pokretati planete onako kako je to Kepler otkrio da se događa ili može učiniti da barut eksplodira kad mu primaknemo šibicu; on također može učiniti da se planeti kreću na sasvim drukčiji način te da kemijske tvari

eksplodiraju ili ne eksplodiraju u sasvim drukčijim okolnostima od onih koje sad upravljanju njihovim ponašanjem. Bog nije ograničen prirodnim zakonima; on stvara te zakone i može ih promijeniti ili zamrznuti - ako tako odluči.

To je previše lagano, zar ne! Što god drugo to bilo, vrlo je daleko od NOMA. I što god to oni rekli, znanstvenici koji pripadaju školi 'odvojenih područja, morali bi priznati da je svemir s nadnaravnim inteligentnim tvorcem vrlo različita vrsta svemira od onoga bez takvoga tvorca. Razlika između dvaju hipotetičnih svemira teško bi u načelu mogla biti fundamentalnija, čak i ako to nije lako provjerivo u praksi. Time se potkopava samozadovoljno privlačna postavka da znanost mora uvijek šutjeti o središnjoj egzistencijalnoj tvrdnji religije. Postojanje ili nepostojanje nadnaravnog stvaralačkog uma nedvojbeno je znanstveno pitanje, iako o tome nije - ili nije još - presuđeno u praksi. Isto vrijedi za istinitost ili izmišljenost svih onih priča o čudima na koje se naslanja religija kad pokušava dojmiti svekolike vjernike.

Je li Isusov otac bio čovjek ili je li njegova majka bila djevica u trenutku njegova rođenja? Postojalo ili ne postojalo dovoljno preostalih dokaza da se o tome odluči, to je svejedno strogo znanstveno pitanje s načelno određenim odgovorom: da ili ne. Je li Isus uzdignuo Lazara iz mrtvih? Je li on sam ponovo oživio (uskrisio) tri dana nakon je bio pribijen na križ? Postoji odgovor na svako takvo pitanje, bez obzira na to možemo li ga naći u praksi, i to je strogo znanstveni odgovor. Metode kojima bismo se služili u rješavanju tog predmeta, u malo vjerojatnom slučaju da odgovarajući dokazi ikad postanu dostupni, bile bi sasvim jasne i potpune znanstvene metode. Da zaoštrimo tu dilemu, zamislite da forenzički arheolozi na temelju nekog izuzetnog spleta okolnosti otkriju dokaze uz pomoć DNK koji bi pokazali da Isus uistinu nije imao biološkog oca. Možete li zamisliti da bi pobornici religije slegnuli ramenima i rekli nešto što bi barem malo bilo nalik ovome: 'Koga je za to briga? Znanstveni dokazi potpuno su nebitni za teološka pitanja. Krivi djelokrug! Mi se samo bavimo krajnjim pitanjima i moralnim vrijednostima. Ni DNK ni bilo koji drugi znanstveni dokazi nikad ne bi mogli imati veze s tim pitanjem, ni u kom smislu.'

Sama pomisao na to je apsurdna. Možete biti sigurni, koliko je sigurno da iza ponedjeljka slijedi utorak, da bi oni zgrabili znanstvene dokaze, ako bi se koji od njih pojavili, i trubili njima do beskraja. NOMA (nepreklapajuća područja) je popularna samo zato što nema dokaza u prilog hipotezi o Bogu. Čim bi se pojavila i najmanja naznaka da postoje

dokazi u prilog religijskom vjerovanju, apologeti vjere ne bi gubili vrijeme i odmah bi bacili NOMA kroz prozor. Na stranu profinjeni teolozi (a čak i oni rado prepričavaju priče o čudima priprostim ljudima kako bi povećali svoje pastve); pretpostavljam da su navodna čuda najjači razlog mnogih vjernika koje imaju za njihovu vjeru; a čuda, već po definiciji, krše znanstvena načela.

Čini se da Katolička crkva s jedne strane ponekad teži NOMA kriteriju, ali s druge određuje da je izvođenje čuda bitna kvalifikacija za proglašavanje nekoga svecem. Pokojni belgijski kralj je kandidat za sveca zbog svoga stajališta o pobačaju. Sad se vode revne istrage kako bi se ustanovilo mogu li se ikakva čudotvorna iscjeljenja pripisati molitvama upućenima njemu nakon njegove smrti. Ne šalim se. To je uistinu tako, i tipično je za priče o svecima. Pretpostavljam da je sve to neugodno intelektualnijim crkvenim krugovima. Zašto ikoji krugovi koji zaslužuju da ih se nazove intelektualnima ostaju unutar Crkve, nepoznanica je barem toliko duboka kao i one u kojima uživaju teolozi.

Suočen s pričama o čudima, Gould bi vjerojatno odgovorio otprilike na sljedeći način. Bit NOMA (nepreklapajućih područja) je u tome što je to dvostrana nagodba. Čim religija kroči u područje znanosti i počne se petljati čudima u stvarnom svijetu, prestaje biti religija u smislu u kojemu je Gould brani i njegov *amicabilis concordia* se prekida. Treba se, međutim, prisjetiti da religiju bez čuda, koju zastupa Gould, ne bi priznala većina aktivnih vjernika u crkvenim klupama ili na prostirkama za molitvu. To bi, dapače, njima bilo veliko razočaranje. Po uzoru na primjedbu Alice o knjizi njezine sestre prije nego što je pala u Zemlju Čuda, možemo upitati od kakve je koristi Bog koji ne izvodi nikakva čuda i ne odaziva se na molitve. Prisjetimo se duhovite definicije glagola 'moliti' Ambrosea Biercea: 'Tražiti da se ponište zakoni svemira za volju jednog jedinog molitelja, koji je neosporno nevrijedan toga. Ima sportaša koji vjeruju da im Bog pomaže pobijediti - u nadmetanju s protivnicima koji se, gledano izvana, čine ništa manje vrijednima Božje naklonosti. Ima vozača koji vjeruju da im Bog čuva parkirališno mjesto - što pretpostavlja da time lišavaju nekoga drugoga. Neugodno je koliko je ta vrsta teizma popularna i nije vjerojatno da će na nju ostaviti dojam nešto toliko (na površini) razumno kao što je NOMA - nepreklapajuća područja.

Nije bitno, možemo slijediti Goulda i svesti našu religiju na neku vrstu neinterventnog minimuma: bez čuda, bez osobne komunikacije

između Boga i nas u bilo kojem pravcu, bez ikakvih petljanja po zakonima fizike, bez koračanja po znanstvenoj tratini. Najviše što se dopušta je mali deistički poticaj početnim uvjetima svemira tako da naposljetku mogu nastati zvijezde, elementi, kemija i planeti te da se može razviti život. Zar to nije adekvatno razdvajanje područja djelovanja? Pa NOMA svakako može preživjeti tu skromniju i čedniju religiju?

Možda biste to mogli pomisliti. No tvrdim da je čak i neinterventni Bog, Bog NOMA, iako je manje nasilan i nespretan od Abrahamova Boga, svejedno, kad se promotri pošteno i temeljito, samo znanstvena hipoteza. Vraćam se na ključnu tvrdnju: svemir u kojemu smo sami, osim što su u njemu i druga stvorenja čiji se um polako razvija, sasvim je drukčiji svemir od onoga u kojem postoji izvorna sila što njime upravlja i planiranje čijega uma je odgovorno za samo postojanje svemira. Prihvaćam da u praksi možda nije toliko lako razlikovati jednu vrstu svemira od druge. Svejedno, postoji nešto sasvim jedinstveno u hipotezi o krajnjem tvorcu i isto tako jedinstveno u jedinoj poznatoj alternativi: postupnoj evoluciji u širokom smislu. One su vrlo blizu toga da budu nepomirljivo različite. Kao ništa drugo, evolucija uistinu pruža objašnjenje za postojanje stvorova, koji bi inače, u svakom praktičnom smislu, bili isključeni nevjerojatnošću svoje pojave. I zaključak te rasprave, kao što ću pokazati u četvrtom poglavlju, vrlo je blizu toga da bude nepovratno fatalan za hipotezu o Bogu.

VELIKI MOLITVENI POKUS

Šaljivo, iako pomalo jadno, istraživanje čudesa je Veliki molitveni pokus: pomaže li molitva bolesnicima u oporavku? Često se upućuju molitve za bolesne ljude, i privatno i u službenim mjestima bogoštovlja. Darwinov bratić Galton prvi je znanstveno analizirao pitanje ima li koristi od molitvi za ljude. On je uočio da svake nedjelje u crkvama širom Britanije cijele pastve javno mole za zdravlje kraljevske obitelji. Ne bi li onda trebalo očekivati da članovi te obitelji budu neobično zdravi, u usporedbi s nama ostalima za koje se mole samo naši mili i dragi?* Galton se pozabavio time, no nije uočio nikakvu statističku razliku. Možda je njegova

* Kad je moj oksfordski fakultet izabrao direktora kojega sam već spomenuo, dogodilo se da su članovi nastavničkog zbora javno pili njemu u zdravlje tri večeri uzastopce. Na trećoj od tih večera on je ljubazno primijetio u svom uzvratnom govoru: 'Već se bolje osjećam'.

namjera ionako bila satirična, kao kad se molio na slučajno izabranim zemljištima kako bi ustanovio hoće li biljke rasti brže (nisu).

U novije je vrijeme fizičar Russell Stannard (kao što ćemo vidjeti, jedan od tri najpoznatija britanska religiozna znanstvenika) stao iza inicijative, koju - dakako - financira Templetonova zaklada, da se eksperimentalno iskuša tvrdnja kako molitva za bolesnike poboljšava njihovo zdravlje.[36]

Takvi pokusi, ako su pravilno izvedeni, moraju biti dvostruko kontrolirani i taj je kriterij strogo poštovan. Bolesnici su svrstani, potpuno slučajno, u eksperimentalnu skupinu (za koje se molilo) ili u kontrolnu skupinu (za koje se nije molilo). Ni bolesnici ni njihovi liječnici ili skrbnici ni izvoditelji pokusa nisu smjeli znati za koje se bolesnike moli, a koji su u kontrolnoj skupini. Oni koji su eksperimentalno molili morali su znati imena pojedinaca za koje su molili - kakva bi inače imalo smisla moliti za njih, a ne za nekoga drugoga. No pazilo se da im se kaže samo ime i početno slovo prezimena. Navodno je to Bogu bilo dovoljno da odredi pravi bolnički krevet.

Sama ideja izvođenja takvih pokusa podložna je obilnoj mjeri poruge i taj joj je projekt bio izvrgnut. Koliko znam, Bob Newhart nije nacrtao karikaturu o tome, ali mogu razgovijetno čuti njegov glas:

> Što to kažeš, Gospode? Ne možeš me izliječiti zato što sam član kontrolne skupine?... Ah shvaćam, molitve moje tetke nisu dovoljne. Ali Gospode, gospodin Evans u susjednoj sobi... Što si rekao, Gospode?...Gospodin Evans je dobio tisuću molitava dnevno? Ali gospode, gospodin Evans ne poznaje tisuću ljudi..., Ah, oni su ga samo spominjali kao Johna E. Ali Gospode, kako znaš da nisu pod tim mislili na Johna Ellsworthyja?... Ah da, ti si se poslužio svojim sveznanjem kako bi utvrdio na kojega Johna E. oni misle. Ali Gospode...

Junački odbijajući od sebe sve poruge, ekipa stručnjaka nastavila je svoj rad i potrošila 2,400.000 dolara Templetonova novca pod vodstvom doktora Herberta Bensona, kardiologa s Medicinskog instituta za duh i tijelo kraj Bostona. U priopćenju za tisak rečeno je da je doktor Benson izjavio kako 'vjeruje da rastu dokazi za učinkovitost posredničke molitve u medicinskom kontekstu'. Bilo je, dakle, utješno što je istraživanje u dobrim rukama, s malom vjerojatnošću da će ga pokvariti skeptične vibracije. Doktor Benson i njegovi suradnici nadzirali su 1802 pacijenata u šest bolnica, od kojih su svi bili podvrgnuti operacijama srčanog baj-

pasa. Pacijenti su bili podijeljeni u tri skupine. Za skupinu 1 je moljeno, ali ona to nije znala. Za skupinu 2 (kontrolnu skupinu) nije moljeno i ona to nije znala. Za skupinu 3 je moljeno i ona je to znala. Usporedbom skupina 1 i 2 provjerava se učinkovitost posredničke molitve. Uz pomoć skupine 3 otkrivaju se mogući psihosomatski učinci kad ispitanici znaju da se za njih moli.

Molitve su upućivali vjernici u tri crkve koje su sve bile udaljene od triju bolnica, jedna u Minnesoti, druga u Massachussettsu i treća u Missouriju. Kao što je objašnjeno, moliteljima je dano samo ime i prvo slovo prezimena svakog pacijenta za kojega su se morali moliti. U pokusima je dobro kad je postupak standardiziran što je više moguće pa je svim moliteljima u skladu s tim rečeno da u svoje molitve uključe riječi 'za uspješnu operaciju s brzim, potpunim oporavkom i bez komplikacija.'

Rezultati pokusa, objavljeni u američkom kardiološkom glasilu *American Heart Journal,* bili su sasvim jasni. Nije bilo nikakve razlike između pacijenata za koje su upućivane molitve i onih za koje nisu. Kakvo iznenađenje! Postojala je razlika između onih koji su *znali* da se za njih molilo i onih koji nisu ništa znali; no razlika je upućivala u krivom smjeru. Oni koji su znali da su bili predmetom molitvene blagodati imali su znatno više komplikacija od onih koji nisu znali ništa. Je li Bog počeo dijeliti packe kako bi pokazao svoje neodobravanje cijelog tog šašavog pothvata? Čini se kako je vjerojatnije da su pacijenti koji su znali da se za njih moli pretrpjeli dodatni stres zbog toga: 'trema zbog nastupa', kako su to opisali izvoditelji pokusa. Doktor Charles Bethea, jedan od članova tima, izjavio je: 'Možda je to unijelo u njih nesigurnost i počeli su se pitati jesu li toliko bolesni da je za njih morala biti pozvana moliteljska ekipa.' Je li previše nadati se u današnjem društvu, u kojemu se tuži sudu za sve moguće, da će oni pacijenti koji su imali srčane komplikacije, kao posljedicu toga što su znali da se za njih upućuju eksperimentalne molitve, možda pokrenuti sudsku tužbu protiv Templetonove zaklade?

Ne iznenađuje što su se tom istraživanju protivili teolozi, možda zato što su se brinuli koliko će to izvrgnuti religiju ruglu. Oksfordski teolog Richard Swinburne protivio se tome u članku napisanom nakon propasti eksperimenta te kao razlog naveo to da Bog usliši molitve samo ako se upućuju iz valjanih razloga.[37] Moliti za neku osobu, a ne za nekoga drugoga samo zato što je tako odlučila kocka u dvostruko kontroliranom pokusu nije valjan razlog. Bog bi to prozreo. To je, uistinu, bila po-

anta moje pošalice s Bobom Newhartom i Swinburne ima pravo učiniti to isto. No u drugim dijelovima svoga članka sam Swinburne prelazi okvire satire. On opetovano pokušava opravdati patnje u svijetu kojim upravlja Bog:

> Moja patnja pruža mi priliku da pokažem hrabrost i strpljivost. Ona vama pruža priliku da pokažete sućut i da pomognete ublažavati moju patnju. Također pruža priliku društvu da odluči hoće li ili neće uložiti mnogo novca u pokušaje pronalaženja lijeka za ovu ili onu vrstu patnje... lako dobri Bog žali zbog naše patnje, njegova je glavna briga sigurno da svaki od nas pokaže strpljenje, sućut i plemenitost te tako oblikuje svoju svetu prirodu. Nekim ljudima prijeko je potrebna bolest za njihovo vlastito dobro, a nekim ljudima je prijeko potrebna bolest da bi pružili važne izbore drugima. Samo na taj način neki ljudi mogu biti potaknuti da donose ozbiljne odluke o tome kakva vrsta ljudi oni žele biti. Za druge ljude bolest nije toliko bitna.

Taj apsurdni primjer zaključivanja, toliko prokleto svojstven teološkom umu, podsjeća me na situaciju u kojoj sam sudjelovao u televizijskoj raspravi sa Swinburneom i s našim oksfordskim kolegom, profesorom Peterom Atkinsom. Siniburne je u jednom trenutku pokušao opravdati holokaust, tvrdeći kako je to Židovima dalo sjajnu mogućnost da budu hrabri i plemeniti. Peter Atkins divno je zarežao: 'Dabogda trunuo u paklu.'*

Još jedan tipičan primjer teološkog rezoniranja pojavljuje se u Swinburneovu članku. On s pravom tvrdi kako bi Bog, da želi dokazati kako postoji, pronašao bolje metode za to nego da malo iskrivi podatke o oporavku eksperimentalne u odnosu na kontrolnu skupinu srčanih bolesnika. Da Bog postoji i da nas hoće uvjeriti u to, mogao bi 'ispuniti svijet superčudima. Ali Swinburne zatim ispušta svoj biser: 'Ionako ima sasvim dovoljno dokaza o postojanju Boga, a previše dokaza možda ne bi bilo dobro za nas.' Previše možda ne bi bilo dobro za nas! Pročitajte to još jedanput. *Previše dokaza možda ne bi bilo dobro za nas.* Richard Swinburne nedavno je otišao u mirovinu kao jedan od najuglednijih profesora teologije u Britaniji i član je Britanske akademije. Ako želite teologa, nema ih mnogo istaknutijih. Možda ipak ne biste htjeli teologa.

* Taj je dio rasprave izbačen iz konačne televizijske verzije. Da je ta Swinburneova izjava tipična za njegovo teološko razmišljanje, pokazuje njegova slična primjedba o Hirošimi u knjizi *Existence of God* (Postojanje Boga, 2004), str. 264: 'Pretpostavimo da je jedna osoba manje izgorjela u eksploziji atomske bombe u Hirošimi. U tom bi slučaju bilo manje mogućnosti za hrabrost i sućut...'

Swinburn nije jedini teolog koji se odrekao istraživanja kad je ono propalo. Velečasni Raymond J. Lawrence dobio je znatan prostor na uredničkoj stranici *New York Timesa* kako bi objasnio zašto će odgovorni vjerski čelnici 'odahnuti s olakšanjem' zato što nisu pronađeni nikakvi dokazi da interventna molitva ima ikakva učinka.[38] Bi li on pjevao drugu pjesmu da je Bensonovo istraživanje uspjelo pokazati moć molitve? Možda ne bi, ali možete biti sigurni da bi mnogi drugi dušobrižnici i teolozi to učinili. Članak velečasnoga Lawrencea uglavnom vrijedi zapamtiti zbog sljedećeg otkrića: 'Nedavno mi je jedan kolega pričao o pobožnoj, visoko obrazovanoj ženi koja je optužila liječnika za krivi postupak prema bolesniku prilikom liječenja njezina supruga. U danima neposredno prije muževe smrti, tvrdila je, liječnik se nije molio za njega.'

Drugi teolozi priključili su se skepticima koje nadahnjuju NOMA, tvrdeći kako je istraživanje molitve na taj način traćenje novca, jer su nadnaravni utjecaji po definiciji izvan dosega znanosti. No kao što je Templetonova zaklada točno uočila kad je financirala istraživanje, navodna moć interventne molitve barem je načelno na dohvatu znanosti. Znanstveno utemeljen pokus moguće je izvesti i to je učinjeno. Moglo se dogoditi da rezultat bude pozitivan. A da se to dogodilo, možete li zamisliti da bi jedan jedini branitelj religije odbacio pokus pod izgovorom da znanstveno istraživanje nema nikakve veze s religijskim pitanjima? Dakako da ne bi.

Nema potrebe spominjati da negativni rezultati pokusa neće pokolebati vjernike. Bob Barth, direktor duhovničke službe u Missouriju, koja je priskrbila neke od molitava u pokusu, izjavio je sljedeće: 'Osoba vjere rekla bi da je to istraživanje zanimljivo, ali mi molimo dugo vremena i vidjeli smo da molitva ima učinka, mi znamo da ima učinka, a istraživanje molitve i duhovnosti tek je u začetku.' Daaa, svakako: znamo iz svoje *vjere* da molitva ima učinka, pa ako nema dokaza za to, mi ćemo nastaviti dalje dok napokon ne dobijemo željeni rezultat.

EVOLUCIONISTIČKA ŠKOLA 'NEVILLECHAMBERLAIN'

Mogući skriveni motiv znanstvenika koji inzistiraju na NOMA (tvrdnji da hipoteza o Bogu nije podložna znanosti) jest politički djelokrug svojstven Americi, koji je posljedica prijetnje populističkog kreacionizma. U dije-

lovima SAD znanost je na udaru dobro organiziranih, utjecajnih i, prije svega, obilno financiranih protivnika, a naučavanje evolucije je na prvoj crti bojišnice. Znanstvenicima bi se moglo oprostiti zato što se osjećaju ugroženima, jer većina novca za istraživanje u konačnici dolazi od vlade, a izabrani zastupnici moraju odgovarati neznalicama i onima koji su puni predrasuda, kao i dobro informiranima medu svojim biračima.

Kao reakcija na takve prijetnje pojavio se lobi za obranu evolucije, čiji je najistaknutiji predstavnik Nacionalni centar za znanstveno prosvjećivanje (NCSE) na čelu s Eugenie Scott, neumornim borcem za znanost, koja je nedavno objavila knjigu *Evolution vs. Creationism* (Evolucija nasuprot kreacionizmu). Jedan od glavnih političkih ciljeva NCSE je privlačiti i animirati 'razborite vjerske krugove: umjerene svećenike kojima ne smeta evolucija i koji je možda smatraju nebitnom za svoju vjeru (pa čak možda drže da je evolucija na neki čudan način podupire). Upravo se tim crkvenim ljudima, teolozima i nefundamentalističkim vjernicima, kojima je neugodno zbog kreacionizma zato što to narušava ugled religije, pokušava utjecati lobi za obranu evolucije. Jedna mogućnost da se to učini jest priklanjanje njima svim silama tako što se podupiru NOMA - priznavanje da je znanost potpuno bezopasna, jer je odvojena od zahtjeva religije.

Još jedan istaknuti uglednik koji pripada, kako bismo to mogli nazvati, evolucionističkoj školi 'Neville Chamberlain' (britanski premijer prije drugog svjetskog rata koji je zagovarao političku nagodbu s Hitlerom - *Op. prev),* jest filozof Michael Ruse. Ruse je učinkoviti borac protiv kreaciozma,[39] i na papiru i na sudu. On za sebe izjavljuje da je ateist, ali u svom članku u *Playboyu* zauzima stajalište da

> mi koji volimo znanost moramo shvatiti da je neprijatelj naših neprijatelja naš prijatelj. Prečesto zagovornici evolucije troše vrijeme vrijeđajući potencijalne saveznike. To osobito vrijedi za svjetovnjačke evolucioniste. Ateisti provode više vremena progoneći kršćane koji su im skloni, nego pobijajući kreacioniste. Kad je Ivan Pavao Drugi napisao pismo u kojemu prihvaća darvinizam, Richard Dawkins jednostavno je odgovorio da je papa licemjer, da on ne može biti iskren u svezi sa znanošću te da sam Dawkins jednostavno više voli poštenog fundamentalista.

S čisto taktičkog stajališta mogu shvatiti da je površinski privlačna Ruseova usporedba s borbom protiv Hitlera: "VVinstonu Churchillu i Fran-

klinu Rooseveltu nisu se sviđali Staljin i komunizam. No shvatili su kako u borbi protiv Hitlera moraju surađivati sa Sovjetskim Savezom. Evolucionisti svih vrsta moraju stoga međusobno surađivati u borbi protiv kreacionizma.' No naposljetku se priklanjam svome kolegi, čikaškom genetičaru Jerryju Coyneu, koji je napisao da Ruse

> ne shvaća pravu prirodu sukoba. Ne radi se samo o borbi evolucije protiv kreacionizma. Za znanstvenike poput Dawkinsa i Wilsona [E.O. Wilson, proslavljeni biolog sa sveučilišta u Harvardu] *stvarni* rat vodi se između racionalizma i praznovjerja. Znanost je samo jedan oblik racionalizma, a religija je najrasprostranjeniji oblik praznovjerja. Kreacionizam je samo simptom onoga što znanstvenici smatraju ljućim neprijateljem, a to je religija. I dok religija može postojati bez kreacionizma, kreacionizam ne može postojati bez religije.[40].

Imam jednu stvar zajedničku s kreacionistima. Poput mene, ali za razliku od Chamberlain škole, oni nemaju posla s NOMA i njihovim odvojenim područjima. No daleko od toga da kreacionisti poštuju odvojenost znanstvenog područja. Oni najviše od svega vole gaziti svojim prljavim potplatima po njezinoj tratini. Također, njihove su metode prljave. Odvjetnici kreacionista u sudskim postupcima po američkim zabitima tragaju za zagovornicima evolucije koji su otvoreni ateisti. Znam - i krivo mi je zbog toga - da se i mojim imenom služe na taj način. To je učinkovita taktika, jer je vjerojatno da će u nasumce izabranim porotama biti pojedinaca koji su odgojeni u vjerovanju da su ateisti vragovi u ljudskoj spodobi, jednaki pedofilima ili 'teroristima' (današnji ekvivalent vještica iz Salema ili McCarthyjevih komunista). Svaki kreacionistički odvjetnik koji bi me dovukao u sudnicu odmah bi pridobio porotu za sebe ako bi me samo upitao: 'Je li vas vaše poznavanje evolucije usmjerilo prema tome da postanete ateist?' Morao bih odgovoriti 'da' i jednim bih udarcem izgubio naklonost porote. Za razliku od toga, pravnički ispravan odgovor svjetovnjačke strane bio bi: 'Moja vjerska stajališta ili nepostojanje istih moja su osobna stvar i ne tiču se suda niti su i na koji način povezana s mojim znanstvenim radom.' Ne bih to mogao iskreno reći zbog razloga koje ću objasniti u 4. poglavlju.

Novinarka lista *Guardian* Madeleine Bunting napisala je članak pod naslovom 'Zašto zagovornici nadnaravnog tvorca zahvaljuju Bogu za postojanje Richarda Dawkinsa'.[41] Nema znaka da se ona savjetovala i s kim drugim osim s Michaelom Ruseom i gotovo kao da joj je on dikti-

rao što će napisati.* Odgovorio joj je Dan Dennett, prikladno navodeći Ujaka Remusa (Izmišljeni lik u američkom folkloru, dobri stari crnački rob, narator u zbirci crnačkih pripovijedaka koje je skupio Joel Chandler Harris - *Op. prev.)*

> Zabavlja me što se dvoje Britanaca - Madeleine Bunting i Michael Ruse - zanljelo verzijom jedne od najpoznatijih podvala u američkom folkloru (Zašto zagovornici nadnaravnog tvorca zahvaljuju Bogu za postojanje Richarda Dawkinsa, 27. ožujak). Kad brata Zekana uhvati lisac, on je ga zamoli: 'O brate Lijane, što god učinio, nemoj me baciti u onaj grozni guštik!'- na što on završi ondje zdrav i čitav pošto lisac učini upravo to. Kad se američki agitator William Dembski obrati zajedljivo Richardu Dawkinsu, poručujući mu da samo nastavi svoju djelatnost u prilog nadnaravnom tvorcu, Bunting i Ruse upadnu u tu zamku!' Oh, bože, brate Lijane, tvoja ubojita tvrdnja - da evolucijska biologija opovrgava ideju o djelatnom Bogu - ugrožava učenje biologije u znanstvenoj nastavi, jer bi naučavanje toga kršilo odvojenost crkve od države!'Točno. Također bi morao povući fiziologiju, jer je prema njoj djevičanski porođaj nemoguć...[42].

O cijelom tom pitanju, uključujući odvojeno pozivanje na brata Zeca u guštiku, odlično raspravlja biolog R Z. Myers, čijim se blogom Pharyngula možete pouzdano poslužiti pri potrazi za zdravim razumom.[43]

Ne želim tvrditi da su moji kolege iz lobija popustljivaca nužno nepošteni. Možda oni iskreno vjeruju u NOMA, iako ne mogu odoljeti tome da pitam sam sebe koliko su dobro o tome promislili i kako pomiruju unutrašnje sukobe u svojim mislima. Nema zasad potrebe nastavljati s tim pitanjem, ali tko god pokušava shvatiti objavljene izjave znanstvenika o vjerskoj problematici, ne bi smio zaboraviti njihov politički kontekst: jezovite kulturološke ratove koji sad razdiru Ameriku. Popustljivost u kontekstu NOMA opet će se pojaviti u jednome od kasnijih poglavlja. Ovdje se vraćam agnosticizmu te mogućnosti nagrizanja našeg neznanja i mjerljivom smanjenju naše nesigurnosti u svezi s postojanjem ili nepostojanjem Boga.

* Isto bi se moglo reći za članak 'Kad se kozmologije sudare' u *New York Timesu* od 22. siječnja 2006, autorice Judith Shulevitz (koja je obično mnogo bolje obaviještena). Prvo ratno pravilo generala Montgomervja bilo je: 'Ne marširaj na Moskvu.' Možda bi trebalo postojati i prvo pravilo znanstvenog novinarstva: 'Intervjuiraj najmanje jednu osobu koja nije Michel Ruse'.

Pretpostavimo da se slikovita usporedba Bertranda Russella nije bavila čajnikom u svemiru, već *životom* u svemiru - predmetom poznatog Saganova odbijanja da razmišlja svojim instinktom. I u tom je slučaju nemoguće pobiti takvu mogućnost i jedino strogo racionalno stajalište je agnosticizam. No hipoteza više nije isprazna. Ne nameće nam se smjesta zaključak daje to krajnje nevjerojatno. Možemo voditi zanimljivu raspravu koja se temelji na nepotpunim dokazima i možemo zabilježiti dokaze koji bi umanjili našu nesigurnost. Zgrozili bismo se kad bi naša vlada uložila novac u skupe teleskope jedino u svrhu potrage za čajnicima u svemirskim stazama. No možemo shvatiti valjanost ulaganja novca u SETI, Potragu za vanzemaljskom inteligencijom, u kojoj se radio-teleskopima pretražuje nebo u nadi da će se uhvatiti signali inteligentnih izvanzemaljskih bića.

Hvalio sam Carla Sagana zato što nije htio instinktivno nagađati o izvanzemaljskom životu. No može se (i to je Sagan činio) trijezno rasuđivati o tome što bismo morali znati kako bismo procjenjivali vjerojatnost toga. To bi moglo početi samo nabrajanjem onoga što ne znamo, kao u poznatoj Drakeovoj jednadžbi koja, po riječima Paula Daviesa, prikuplja na hrpu vjerojatnosti. Ona kaže da je za procjenu broja neovisno nastalih civilizacija u svemiru potrebno međusobno pomnožiti sedam faktora. U tih sedam spadaju broj zvijezda, broj planeta sličnih Zemlji po svakoj zvijezdi te vjerojatnost ovoga ili onoga, što ne moram nabrajati, jer jedino želim reći kako je sve to nepoznato ili se procjenjuje s golemom mogućnošću pogreške. Kad se pomnoži toliko mnogo pojmova koji su potpuno ili gotovo potpuno nepoznati, umnožak - procjena broja svemirskih civilizacija - podložan je toliko golemim razmjerima pogreške da se agnosticizam čini vrlo razumnim, ako ne i jedinim vjerodostojnim stajalištem.

Neki faktori u Drakeovoj jednadžbi već su manje nepoznati nego kad ju je on prvi put zapisao 1961. godine. U tom je trenutku naš, Sunčev, sustav planeta koje se vrte oko središnje zvijezde bio jedini poznati takav sustav, uz bliske analogije s Jupiterovim i Saturnovim satelitskim sustavima. Naša najtočnija procjena broja takvih sustava u svemiru temeljila se na teoretskim modelima, povezanim s manje formalnim 'načelom osrednjosti': uvjerenje (proizašlo iz neugodnih povijesnih pouka

Kopernika, Hubblea i drugih) da mjesto na kojemu slučajno živimo nije ni po čemu osobito neobično. Nažalost, načelo osrednjosti je pak dalje oslabljeno 'antropskim' načelom (vidi 4. poglavlje): ako je naš Sunčev sustav uistinu jedini u svemiru, onda mi kao biča koja razmišljaju o tim pitanjima moramo upravo ondje živjeti. Sama činjenica našeg postojanja mogla bi retroaktivno odrediti da mi živimo na krajnje izuzetnom mjestu.

No današnje procjene rasprostranjenosti planetnih sustava više se ne temelje na načelu osrednjosti već su dobivene izravnim dokazima. Spektroskop, Nemeza Comteova pozitivizma, opet uzvraća udarac. Naši teleskopi nisu toliko jaki da se njima izravno vide planeti oko drugih zvijezda. No položaj zvijezde poremećen je gravitacijskim utjecajem njezinih planeta, dok se oni okreću oko nje, pa spektroskopi mogu uočiti Dopplerove pomake u spektru zvijezde, barem u slučajevima u kojima je njezin planet velik. Uglavnom uz pomoć te metode, u trenutku dok ovo pišem, otkriveno je 170 takvih planeta koji kruže oko 147 zvijezda,[44] no taj će broj sigurno porasti dok vi budete čitali ovu knjigu. Zasad su to nezgrapni 'Jupiteri', jer su samo Jupiteri dovoljno veliki da izazovu dovoljno velike pomake zvijezda da ih se izmjeri današnjim spektroskopima.

Barem smo kvantitativno poboljšali svoju procjenu jednog ranije tajnovitog faktora u Drakeovoj jednadžbi.To omogućuje značajno, iako još uvijek skromno ublažavanje našeg agnosticizma o konačnoj vrijednosti jednadžbe. Još uvijek moramo biti agnostični prema mogućnosti života u drugim svjetovima - ali malo manje agnostični, jer smo malo manje neznalice. Znanost može otkidati komadiće agnosticizma, slično kao što se Huxley trudio svim silama uskraćivati posebno mjesto Bogu. Tvrdim da, bez obzira na uljudnu suzdržanost Huxleya, Goulda i mnogih drugih, pitanje Boga nije načelno, i zauvijek, izvan dosega znanosti. Kao i u svezi s prirodom zvijezda, *contra* Comte, te u vezi s vjerojatnošću postojanja života na stazama oko zvijezda, znanost može barem zakonom vjerojatnosti prodirati na teritorij agnosticizma.

Moja definicija hipoteze o Bogu uključila je riječi 'nadljudski' i 'nadnaravan'. Da bismo razjasnili tu razliku, zamislite da je neki SETI radio-teleskop uistinu uhvatio izvanzemaljski signal koji je nedvojbeno pokazao da nismo sami u svemiru. Usput, nije beznačajno pitanje kakva bi nas vrsta signala uvjerila u njegovo inteligentno podrijetlo. Tome je

dobro pristupiti tako da se to pitanje preokrene. Što bi bilo razumno učiniti da razglasimo svoje postojanje izvanzemaljcima koji slušaju? Ritmički impulsi ne bi bilo dovoljni. Jocelyn Bell Burnell, koja je kao radio-astronom prva otkrila pulsar 1967., bila je toliko ganuta preciznošću pojave njegova signala svakih 1,33 sekunde da ga je duhovito prozvala signalom malih zelenih ljudi. Ona je poslije otkrila drugi pulsar na drugom mjestu u svemiru i s drukčijim ritmom pulsiranja, što je više-manje ukinulo hipotezu o malim zelenim ljudima. Metronomski precizni ritmovi mogu biti posljedica mnogih pojava iza kojih ne stoji um, od grana što se njišu do kapanja vode, od vremenskog pomaka u autoregulacijskim mehanizmima povratne sprege do nebeskih tijela što rotiraju oko svoje osi i oko drugih nebeskih tijela. Dosad je u našoj galaktici pronađeno više od tisuću pulsara i općenito je prihvaćeno da su to rotirajuće neutronske zvijezde koje snažno zrače radio-valnom dijelu spektra. Čudesno je zamišljati zvijezdu koja se okrene oko svoje osi u samo nekoliko sekunda (zamislite da svaki naš dan traje 1,33 sekunde umjesto 24 sata), no čudesno je gotovo sve što znamo o neutronskim zvijezdama. Bitno je to što se sada zna, da je pojava pulsara predmet jednostavne fizike, a ne predmet umnosti.

Ništa što bi bilo samo ritmično ne bi, dakle, objavilo svemiru postojanje nas kao umnih bića. Često se spominje da su prim-brojevi najbolja metoda za to, jer je teško zamisliti potpuno prirodni proces u kojemu bi se oni pojavili. Bilo uočavanjem prim-brojeva, bilo nekom drugom metodom, zamislite da SETI otkrije nedvojbene dokaze postojanja izvanzemaljskog razuma, nakon čega bi možda uslijedilo golemo prenošenje znanja i mudrosti, nešto poput znanstveno-fantastičnih scenarija u knjigama Freda Hoylea *A for Andromeda* ili Carla Sagana *Contact.* Kako bi trebalo na to reagirati? Oprostiva reakcija svela bi se na nešto poput obožavanja, jer bi svaka civilizacija koja bi bila u stanju emitirati signal iz takvih golemih daljina vjerojatno bila daleko superiornija našoj. Čak i kad ta civilizacija ne bi bila naprednija od naše u trenutku emitiranja, na temelju goleme udaljenosti između nas imali bismo pravo pretpostavljati daje otišla u razvoju tisućljećima ispred nas do trenutka u kojemu je stigla do nas njezina poruka (osim ako nije izazvala vlastito uništenje, što nije nevjerojatno).

Upoznamo li ih ikada ili ne, vrlo je vjerojatno da postoje vanzemaljske civilizacije koje su nadljudske, a koje izgledaju toliko božanske da to nadmašuje išta što bi neki teolog mogao uopće zamisliti. Njihova

tehnička dostignuća činila bi nam se nadnaravnima kao što bi se naša tehnologija činila srednjevjekovnom seljaku koji bi se najednom našao u 21. stoljeću. Zamislite njegovu reakciju na prijenosno računalo, mobitel, hidrogensku bombu ili golemi zrakoplov. Kao što je to formulirao Arthur C. Clarke, 'Svaka dovoljno razvijena tehnologija ne može se razlikovati od čarolije.' Čuda koja je stvorila naša tehnologija ne bi se drevnim ljudima činila ništa manje izuzetnima od priča o Mojsijevu razdvajanju mora ili Isusovu hodu po vodi. Izanzemaljci, čiji bi signal otkrio SETI, bili bi nama poput bogova, isto kao što su misionari bili smatrani bogovima (i iskorištavali su tu nezasluženu čast do krajnosti) kad bi se pojavljivali u kulturama kamenog doba s puškama, teleskopima, šibicama i kalendarima u kojima su pomrčine predviđane u sekundu.

U kojem smislu, dakle, najrazvijeniji izvanzemaljci ne bi *bili* bogovi? U kojemu bi smislu bili nadljudski, ali ne i nadnaravni? U jednom vrlo važnom smislu koje ulazi u samu srž ove knjige. Bitna razlika između bogova i izvanzemaljaca koji izgledaju poput bogova nije u njihovim svojstvima već u njihovu podrijetlu. Stvorenja koja su dovoljno složena da imaju razum, proizvodi su razvojnog procesa. Koliko god se ona činila božanskima kad ih susretnemo, ona nisu oduvijek bila takva. Neki znanstveno-fantastični autori, poput Daniela F. Galouyea u knjizi *Counterfeit World* (Krivotvoreni svijet) iznose hipotezu (ja ne vidim načina kako bih je opovrgnuo) da mi živimo u kompjutorskoj simulaciji koju je stvorila neka daleko nadmoćnija civilizacija. No i sami simulatori morali bi odnekuda doći. Zakoni vjerojatnosti zabranjuju svako pomišljanje na to da su se oni spontano pojavili bez jednostavnijih predaka. Oni vjerojatno duguju svoje postojanje nekoj (možda nepoznatoj) vrsti darvinističke evolucije, nekoj vrsti kumulativne 'dizalice umjesto 'nebeske kuke', da se poslužim terminologijom Daniela Dennetta[45]. Nebeske su kuke - uključujući sve bogove - čarolije. One ništa pošteno ne objašnjavaju te traže više objašnjenja nego što nude odgovora. Dizalice su naprave koje uistinu objašnjavaju. Prirodna selekcija je najbolja dizalica svih vremena. Ona je uzdignula život iz prvobitne jednostavnosti na vrtoglave visine složenosti, ljepote i jasnog ustroja koje nas danas zadivljuje. To će biti glavna tema 4. poglavlja 'Zašto je gotovo sigurno da nema Boga'. No prije toga, prije nego što se osvrnem na svoj glavni razlog zbog kojega čvrsto ne vjerujem u postojanje Boga, zadatak mi je pobiti dokaze u prilog vjeri koji su nuđeni kroz povijest.

DOKAZIVANJA U PRILOG POSTOJANJU BOGA

Profesori teologije ne bi smjeli imati mjesta u našoj instituciji.
Thomas Jefferson

Teolozi stoljećima kodificiraju, a drugi, među kojima su pribavljači krivo shvaćenog 'zdravog razuma', dopunjuju dokazivanja o postojanju Boga.

'DOKAZI' TOME AKVINSKOGA

Pet 'dokaza koje je iznio Toma Akvinski u 13. stoljeću ništa ne dokazuju i lako se razotkrije njihova ispraznost - iako oklijevam to reći s obzirom na njegovu uzvišenost. Prva tri su samo različiti načini izražavanja iste stvari i mogu se razmatrati zajedno. Svi uključuju beskonačno vraćanje - odgovor na neko pitanje pokreće prethodno pitanje i tako dalje ad infinitum.

1. *Nepokrenuti pokretač.* Ništa se ne pokreće bez prethodnog pokretača. To nas dovodi do vraćanja, iz čega je jedini izlaz Bog. Nešto mora učiniti prvi korak, a to nešto mi nazivamo Bogom.
2. *Neuzrokovani uzrok.* Ništa nije uzrok sama sebe. Svaka posljedica ima prethodni uzrok pa smo opet gurnuti natrag u vraćanje. To mora biti dokinuto prvim uzrokom, koji nazivamo Bogom.
3. *Kozmološki argument.* Moralo je postojati vrijeme u kojemu nije postojalo ništa materijalno. No budući da materijalne stvari postoje sada, moralo je postojati nešto ne-materijalno kako bi ih prinijelo u postojanje, a to nešto nazivamo Bogom.

Sva ta tri argumenta oslanjaju se na nizanje pitanja što je bilo ranije i prizivaju Boga da to dokine. Time se sasvim neopravdano pretpostavlja da je sam Bog imun na vraćanja još prije njega. Čak i ako sebi dopustimo

dvojbeni luksuz da proizvoljno prizovemo neku silu koja će dokinuti beskonačni niz unatrag, i ako joj damo ime, jednostavno zato što trebamo takvu silu, nema uopće nikakvog razloga obdariti tu silu bilo kojim od svojstava koja se obično pripisuju Bogu: svemoć, sveznanje, stvaralački piano, a da ne govorimo o takvim ljudskim osobinama kao što su uslišavanje molitava, oprost grijeha i pronicanje u najdublje misli. Usput, logičarima nije promaknulo da su sveznanje i svemoć međusobno isključivi. Ako je Bog sveznajuć, on već mora znati kako će intervenirati u promjeni slijeda povijesti upotrebom svoje svemoći. Ali to znači da se on ne može predomisliti u svezi svoje intervencijom, što znači da nije svemoguć. Karen Owens obuhvatila je taj duhoviti paradoksić svojim podjednako dražesnim stihom:

> Može li svemogući Bog,
> koji zna budućnost,
> pronaći svemoć za promjenu
> svog budućeg uma?

Da se vratimo na beskonačni niz vraćanja i uzaludnost prizivanja Boga da ga dokine. Korisnije je prizvati, recimo, 'singularnost velikog praska' ili neki drugi fizikalni pojam koji je zasad nepoznat. Nazivati to Bogom u najbolju ruku nimalo ne pomaže, a u najgorem slučaju pogubno navodi na krivi put. Šašavi recept za usitnjene kotlete Edwarda Leara traži da se 'nabavi nekoliko odrezaka govedine te da se ih se razreze na najsitnije moguće dijelove, a zatim da ih se nastavi rezati na još sitnije, osam ili možda devet puta.' Neki nizovi, istina, dostižu svoj prirodni završetak. Znanstvenici su se nekad bili pitali što bi se dogodilo kad bi se moglo izrezati, recimo, zlato na najmanje moguće djeliće. Zašto se ne bi moglo prerezati jedan od tih komadića nadvoje te tako dobiti još manju trunčicu zlata? Niz je u tom slučaju nepobitno dokinut atomom. Najmanji mogući komadić zlata je jezgra koja se sastoji od točno 79 protona i nešto većeg broja neutrona, koje prati jato od 79 elektrona. Ako se zlato 'reže' i ispod razine od jednog jedinog atoma, što god pri tom dobijete, to više nije zlato. Atom je prirodni terminator vrste usitnjenih kotleta. Ni u kom slučaju nije jasno da je Bog prirodni terminator pitanja Tome Akvinskoga. Kao što ćemo vidjeti, to je još blago rečeno. Krenimo dalje niz popis Tome Akvinskoga.

4. *Argument stupnjevitosti.* Uočavamo da se stvari u svijetu oko nas razlikuju. Postoje stupnjevi, recimo, dobrote ili savršenosti. No mi prosuđujemo te stupnjeve samo u usporedbi s maksimumom. Ljudi su i dobri i loši pa maksimalna dobrota ne može biti u nama. Prema tome, mora postojati nekakav drugi maksimum koji određuje normu savršenosti i mi taj maksimum nazivamo Bogom.

Je li to argument? Mogli biste reći da se ljudi razlikuju po zadahu, no mi možemo uspoređivati samo u odnosu prema nekom savršenom maksimumu zamislivog smrada. To znači da mora postojati najveći smrdljivac bez premca i da ga mi nazivamo Bogom. Ili možete to zamijeniti bilo kakvom dimenzijom usporedbe koja vam se sviđa te izvući jednako isprazan zaključak.

5. *Teleološki argument ili argument predodređenosti.* Mnogo toga u svijetu, a osobito živa stvorenja, izgleda kako da je predodređeno. Ništa poznato ne izgleda predodređeno, osim ako nije predodređeno. Prema tome, mora postojati um koji predodređuje i mi to nazivamo Bogom.* Sam Toma Akvinski poslužio se analogijom strijele koja se kreće prema svom cilju, no suvremeni protuzračni projektil vođen toplinom bolje bi odgovarao njegovoj svrsi.

Teleološki argument jedini se još danas redovito upotrebljava i mnogima se još uvijek čini krajnjim i presudnim argumentom. Mladi Darwin bio je impresioniran njime kad ga je, kao student u Cambridgeu, pročitao u knjizi Williama Paleya *Natural Theology.* Nažalost po Paleya, zreli Darwin potpuno je pobio taj argument. Vjerojatno nikad nije odlučnije pobijeno jasnim rasuđivanjem prošireno vjerovanje nego kad je Charles Darwin pobio argument predodređenosti. Zahvaljujući Darwinu, više se ne može reći da ništa poznato ne izgleda predodređeno ako nije predodređeno. Evolucija, temeljena na prirodnom odabiru i mutacijama, odlična je prispodoba predodređenosti i u tome se uzdiže do golemih visina složenosti i elegancije. A među tim uzvišenostima pseudo-predodređenosti nalaze se živčani sustavi koji - u svojim skromnijim dostignućima - izražavaju ponašanje koja ima određeni cilj i koje, čak i u najsitnijem kukcu, nalikuje složenom toplinski vođenom projektilu više

* To me neodoljivo podsjeća na onaj besmrtni silogizam koji je jedan moj školski prijatelj prokrijumčario u euklidovski dokaz kad smo zajedno učili geometriju: 'Trokut ABC izgleda istokračan. Prema tome...'

nego jednostavnoj strijeli što leti prema cilju. Vratit ću se na argument predodređenosti u četvrtom poglavlju.

ONTOLOŠKI ARGUMENT I DRUGI *A PRIORI* ARGUMENTI

Argumenti o postojanju Boga spadaju u dvije glavne kategorije: argumenti *a prirori* i argumenti *a posteriori.* Pet argumenata Tome Akvinskoga su argumenti *a posteriori,* koji se oslanjanju na promatranje svijeta. Najpoznatiji od *a priori* argumenata, onih koji se oslanjaju na čisto akademsko logičko zaključivanje, jest *ontološki argument,* koji je iznio sv. Anselmo iz Canterburyja 1078. a koji su u različitim oblicima otad izlagali mnogobrojni filozofi. Neobična strana Anselmovog argumenta je u tome što on izvorno nije bio upućen običnim smrtnicima već samome Bogu, u obliku molitve (pomislilo bi se da, tko god je u stanju uslišati molitvu, nema potrebe biti uvjeravan u vlastito postojanje.)

Moguće je zamisliti, rekao je Anselmo, biće od kojega se ništa uzvišenije ne može zamisliti. Čak i ateist može zamisliti takvo najviše biće, ali bi on zanijekao postojanje takvoga bića u stvarnome svijetu. No, navodi dalje argument, biće koje ne postoji u stvarnome svijetu već je samim tim manje od savršenog. Prema tome, javlja se proturječje, što znači da Bog postoji!*

Dopustite da prevedem taj infantilni argument na prikladan jezik, a to je jezik dječjeg igrališta:

'Kladim se s tobom da mogu dokazati da Bog postoji.'

'Kladim se da ne možeš.'

'Dobro onda, zamisli moguću najsavršeniju savršenu *savršenu* stvar.'

'Dobro, i što sad?'

'Dakle, je li ta savršena savršena *savršena* stvar stvarna? Postoji li ona?'

'Ne, ona je samo u mojim mislima'.

'No da je stvarna, bila bi još savršenija, jer bi stvarno stvarno savršena stvar morala biti bolja od šašave stare zamišljene stvari. Tako sam dokazao da Bog postoji. Svi ateisti su budale'.

Omogućio sam svom djetinjastom sveznalici da namjerno upotrijebi riječ 'budala'. Sam Anselmo je naveo prvi stih iz 14. Psalma: 'Budala je

* Bog je naime zasigurno savršeno biće pa mora postojati i u stvarnosti, jer kad ne bi postojao, ne bi bio savršen, *(op. ur.)*

rekla u svom srcu, Nema Boga,' te se tako drznuo nazvati 'budalom' (latinski *insipiens)* svog hipotetičkog ateista:

> Dakle, čak i budala je uvjerena da nešto postoji u razumijevanju, barem ono od čega se ništa višeg ne može zamisliti. Jer kad on čuje o tome, on to razumije. I što god se razumije, postoji u razumijevanju. I sasvim je sigurno da ono, od čega se ništa više ne može zamisliti, ne može postojati samo u razumijevaju. Jer zamisli da to postoji samo u razumijevanju; onda se može zamisliti da postoji u stvarnosti; koja je viša.

Sama pomisao da neki veliki zaključci mogu slijediti iz takve logomahijske smicalice vrijeđa me u estetskom smislu pa moram paziti da se ne razbacujem riječima poput 'budale'. Zanimljivo je da je Bertrand Russell (koji zasigurno nije bio budala) rekao: 'Lakše je biti uvjerenja da [ontološki argument] mora biti kriv nego ustanoviti u čemu točno leži zabluda.' I Russell je u mladosti kratko vrijeme vjerovao u nj:

> Točno se sjećam trenutka, jednog dana 1894, dok sam hodao Ulicom sv.Trojstva, kako mije najednom sinulo (ili sam barem tako mislio) da je ontološki argument valjan. Izašao sam kupiti kutiju duhana i dok sam se vraćao, najednom je bacio u zrak i uzviknuo dok sam je hvatao: 'Pobogu, ontološki argument stoji.'

Pitam se zašto nije rekao nešto poput ovoga: 'Pobogu, čini se da ontološki argument ima smisla. No nije li to previše jednostavno da velika istina o kozmosu proizade iz obične igre riječi? Možda bi bilo bolje da zasučem rukave i pokušam riješiti nešto što je možda paradoks, poput Zenonova.' Grcima je bilo teško proniknuti kroz Zenonov 'dokaz' da Ahilej nikad neće uhvatiti kornjaču.* No oni ipak, razborito, nisu zaključili iz toga da Ahilej nikad neće uhvatiti kornjaču. Umjesto toga, nazvali su to paradoksom i čekali da kasniji naraštaji matematičara to razjasne. Russell nije, dakako, bio kvalificiran ništa manje od bilo koga drugoga da shvati zašto ne treba bacati u zrak nikakve kutije duhana u znak slavlja zato što Ahilej nije uspio uhvatiti kornjaču. Zašto nije bio jednako oprezan u vezi sa sv. Anselmom? Pretpostavljam da je bio prekomjerno pošten

* Zenonov paradoks predobro je poznat da bi pojedinosti o tome zasluživale više od natuknice na dnu stranice. Ahilej može trčati deset puta brže od kornjače pa joj na početku dade, recimo, stotinu metara prednosti. Ahilej pretrči stotinu metara pa je kornjača sad deset metara ispred njega. Ahilej pretrči deset metara, a ona je sad metar ispred njega. Ahilej pretrči metar, no kornjača je još uvijek desetinu metra ispred njega...i tako dalje *ad infinitum* pa Ahilej nikad ne stigne kornjaču.

ateist, previše željan da se razočara ako se činilo da to traži logika.* Možda pak odgovor leži u nečemu što je sam Russell napisao 1946, davno nakon što je lanuo ono o ontološkom argumentu:

> Pravo pitanje je: Postoji li nešto što možemo zamisliti, a što se, samo zato što to možemo zamisliti, pokazuje da postoji izvan naše misli? Svaki filozof *volio* bi odgovoriti potvrdno, jer filozofov je zadatak otkriti stvari o svijetu razmišljanjem, a ne promatranjem. Ako je 'da' točan odgovor, onda postoji most između čiste misli i stvari. Ako ne, ne.

Moje osobno uvjerenje, naprotiv, bilo bi automatska duboka sumnja u svaku vrstu rasuđivanja koja je stigla do takvog značajnog zaključka, a bez oslonca na jedan jedini podatak iz stvarnog svijeta. Možda to samo pokazuje da sam ja znanstvenik, a ne filozof. Filozofi su kroz stoljeća uistinu ozbiljno shvaćali ontološki argument, i kad su ga prihvaćali i kad su ga osporavali. Ateistički filozof J. L. Mackie o tome osobito jasno raspravlja u svom djelu *The Miracle of Theism* (Čudo teizma). Smatram to komplimentom kad kažem da bi se filozof gotovo mogao definirati kao netko tko ne želi prihvatiti zdrav razum kao odgovor.

Najpreciznija pobijanja ontološkog argumenta obično se pripisuju filozofima Davidu Humeu (1711-1776) i Immanuelu Kantu (1724-1804). Kant je otkrio adut u Anselmovu rukavu u obliku njegove skliske pretpostavke da je postojanje 'savršenije' od nepostojanja. Američki filozof Norman Malcolm ovako je to formulirao: 'Doktrina prema kojoj je postojanje savršenstvo izuzetno je sumnjiva. Ima smisla i istinito je tvrditi da će moja buduća kuća biti bolja ako bude, nego ako ne bude toplinski izolirana; ali što bi moglo značiti ako se kaže da će kuća biti bolja ako postoji nego ako ne postoji?'[46]

Jedan drugi filozof, Australac Douglas Gasking, pokazao je svojim

* Moguće je da nešto slično vidimo danas u pretjerano razvikanom vrludanju filozofa Antonyja Flewa, koji je pod stare dane objavio da je preobraćen na vjerovanje u neku vrstu božanstva (izazvavši time mahnito prenošenje preko cijelog interneta). S druge strane, Russell je bio velik filozof. Russell je dobio Nobelovu nagradu. Možda će Flewovo navodno preobraćenje biti obdareno Templetonovom nagradom. Prvi korak u tom smjeru je njegova sramna odluka da u 2006. godini prihvati 'Nagradu Phillip E. Johnson za slobodu i istinu'. Prvi dobitnik nagrade Phillip E. Johnson bio je Phillip E. Johnson, odvjetnik kojemu se pripisuje osnivanje 'strategije klina' za umno planiranje. Flew će biti drugi dobitnik. Dodjeljuje ju sveučilište BIOLA, Biblijski institut Los Angelesa. Čovjek se ne može oteti pitanju hoće li Flew shvatiti da ga zloupotrebljavaju. Vidi članak Victora Stengera 'Flews flawed science', *Free Inquiry* 25: 2, 2005, www.secularhumanism.org/index.php?section=library&page=stenger_25_2.

ironičnim 'dokazom' da Bog *ne* postoji (Anselmov suvremenik Gaunilo iznio je donekle sličnu *reductio).*

1. Stvaranje svijeta je najdivnije dostignuće što se može zamisliti.
2. Vrijednost dostignuća proizvod je (a) njegove unutrašnje kvalitete i (b) sposobnosti njegova stvoritelja.
3. Što je veća nemoć (ili nedostatak) stvoritelja, to je impresivnije njegovo dostignuće.
4. Najveći nedostatak stvoritelja bilo bi nepostojanje.
5. Stoga, pretpostavimo li da je svemir proizvod postojećeg stvoritelja, možemo zamisliti neko veće biće, odnosno, biće koje je stvorilo sve, iako samo ne postoji.
6. Postojeći Bog stoga ne bi bio biće veće od kojega se veće ne bi moglo zamisliti, jer bi još moćniji i čudesniji stvoritelj bio Bog koji ne postoji.

Ergo:

7. Bog ne postoji.

Nije potrebno isticati da Gasking nije zapravo dokazao da Bog ne postoji. Isto tako, Anselmo nije dokazao da Bog postoji. Jedina je razlika u tome što je Gasking bio namjerno smiješan. Kao što je on shvatio, postojanje ili nepostojanje Boga preveliko je pitanje da bi bilo odlučeno 'dijalektičkim opsjenarstvom'. Osim toga, mislim da sumnjiva upotreba postojanja kao indikatora savršenosti nije najveći problem tog argumenta. Zaboravio sam pojedinosti, ali jednom prilikom razljutio sam jedan skup teologa i filozofa zato što sam prilagodio ontološki argument kako bih dokazao da svinje mogu letjeti. Oni su se osjetili ponukanima pribjeći modalnoj logici kako bi dokazali da sam u krivu.

Ontološki argument, kao i svi *a priori* argumenti u prilog postojanju Boga, podsjeća me na starca u knjizi Aldousa Huxleya *Kontrapunkt života* koji je otkrio matematički dokaz postojanja Boga:

> Znate da *m* podijeljeno s nula daje beskonačno, pri čemu je *m* bilo koji pozitivan broj? Zašto, dakle, ne svesti izraz na jednostavniji oblik tako da se obje strane pomnože s nulom. U tom slučaju dobivate da je *m* jednako beskonačno puta nula. To znači da je svaki pozitivan broj umnožak nule i beskonačnog. Ne dokazuje li to da je neka neizmjerna sila stvorila svemir ni iz čega? Ne dokazuje li?

Nažalost, postoji sumnja u svezi s poznatom pričom o Diderotu, enciklopedistu iz doba prosvjetiteljstva, i Euleru, švicarskom matematičaru. Prema legendi, Katarina Velika organizirala je raspravu njih dvojice u kojoj je pobožni Euler uputio izazov Diderotu, koji je bio ateist: 'Gospodine, (a + b")/n = x, prema tome Bog postoji. Odgovorite!' Diderot je ustuknuo i povukao se iz rasprave, a jedna verzija priče kaže da se povlačio sve natrag do Francuske

Međutim, kako je B. H. Brown ukazao u Američkom matematičkom časopisu *American Mathematical Monthly* 1942., Diderot je zapravo bio prilično dobar matematičar pa stoga ne bi bilo vjerojatno da je on nasjeo na ono što bi se moglo nazvati argumentom zasljepljivanja znanošću (u ovom slučaju matematikom). David Mills prenio je u knjizi *Atheist Universe* (Ateistički svemir) radijski intervju u kojemu je njemu postavljao pitanja neki vjerski glasnogovornik, koji se pozvao na zakon o očuvanju mase i energije u čudnovato neučinkovitom pokušaju da zaslijepi znanošću: 'Budući da se svi mi sastojimo od mase i energije, ne pruža li to znanstveno načelo vjerodostojnost vjerovanju u vječni život?' Mills je odgovorio strpljivije i pristojnije nego što bih ja to učinio, jer je njegov sugovornik, rečeno običnim riječima, ustvrdio i ništa više od: 'Kad umremo, nijedan atom u našem tijelu (i nijedan djelić energije) se ne gubi. To znači da smo vječni.'

Čak ni ja, usprkos svome dugom iskustvu, nisam naišao na tako glup primjer izreke: Što se babi htilo, to se babi snilo. No naišao sam na mnoge čudesne 'dokaze' prikupljene na internet stranici http://www. godlessgeeks,com/LINKS/GodProof.htm, što je krajnje komičan popis od 'Više od tri stotine dokaza za postojanje Boga'. Prilazem šest potpuno šašavih, počevši Dokazom broj 36.

36. *Argument nepotpunog uništenja:* Zrakoplov se srušio, pri čemu su poginula 143 putnika i članova posade. No, jedno dijete je preživjelo, samo s opekotinama trećeg stupnja. Dakle, Bog postoji.
37. *Argument mogućih svjetova:* Da su stvari bile drukčije, bile bi drukčije. To bi bilo loše. Dakle, Bog postoji.
38. *Argument gole volje:* Vjerujem u Boga! Vjerujem u Boga! Vjerujem vjerujem, vjerujem. Vjerujem u Boga! Dakle, Bog postoji.
39. *Argument nevjerovanja:* Većina ljudi u svijetu ne vjeruje u kršćanstvo. Upravo je to Sotona htio. Dakle, Bog postoji.

40. *Argument prekogrobnog iskustva:* Osoba X umrla je kao ateist. Ona sad shvaća daje pogriješila. Dakle, Bog postoji.

41. *Argument emocionalne ucjene:* Bog te voli. Kako možeš biti toliko bešćutan da ne vjeruješ u njega? Dakle, Bog postoji.

ARGUMENT IZ LJEPOTE

Jedar drugi lik u upravo spomenutom romanu Aldousa Huxleya dokazao je postojanje Boga slušanjem Beethovenova gudaćkog kvarteta br. 15 u A molu *{'heiliger Danksgesang')* na gramofonu. Koliko god to zvučalo neuvjerljivo, to je vrlo popularan smjer rasuđivanja. Prestao sam brojati koliko puta mi se više ili manje zajedljivo odbrusi: 'Kako onda objašnjavaš Shakespearea?' (Stavite umjesto toga Schuberta, Michelangela, etc., kako vam se sviđa). Taj je argument toliko poznat da ga nije potrebno dodatno dokumentirati. No nikad se ne izlaže logika na kojoj taj argument počiva, i što više razmišljate o tome, to više shvaćate koliko je on isprazan. Jasno je da su Beethovenovi kasni kvarteti uzvišeni. Isto vrijedi za Shakespeareove sonete. Oni su uzvišeni ako Bog postoji i uzvišeni su ako ne postoji. Oni ne dokazuju postojanje Boga; oni dokazuju postojanje Beethovena i Shakespearea. Za jednog velikog dirigenta priča se da je rekao: Ako možete slušati Mozarta, zašto vam treba Bog?'

Jednom sam bio gost tjedna u emisiji na britanskom radiju pod nazivom *Desert Island Discs* (Ploče za napušteni otok). Radilo se o tome da izaberete osam ploča koje biste ponijeli sa sobom ako biste znali da ćete se nasukati na napuštenom otoku. Ja sam medu ostalim izabrao *'Mache dich mein Herze rein* iz Bachove *Muke po Mateju.* Voditelj emisije nije mogao shvatiti kako sam mogao izabrati religioznu glazbu, a da sam nisam religiozan. Isto biste tako mogli zapitati, kako možete uživati u *Orkanskim visovima* kad znate sasvim dobro da Cathy i Heathcliff nikad nisu stvarno postojali.

No ima još jedan razlog koji sam mogao navesti, a koji se mora istaknuti kad god se religiji pripisuju zasluge za, recimo, Sikstinsku kapelu ili Rafaelovu *Blagovijest.* Cak i veliki umjetnici moraju zarađivati za život pa će prihvatiti narudžbe gdje god ih ima. Nemam razloga sumnjati u to da su Rafael i Michelangelo bili kršćani - bila je to više-manje jedina mogućnost u njihovu vremenu - ali to je gotovo sporedno. Crkva je zbog svoga golemog bogatstva postala glavni pokrovitelj umjetnosti.

Da se povijest odvijala drukčije i da je od Michelangela bilo naručeno da oslika strop nekog golemog znanstvenog muzeja, ne bi li on možda stvorio nešto što bi bilo barem jednako tako nadahnuto kao što je Sikstinska kapela? Žalosno je što nikad nećemo čuti Beethovenovu *Mezozoičku simfoniju* ili Mozartovu operu *Svemir se širi.* I kakva je šteta što nam je uskraćen Haydnov *Evolucijski oratorij* - ali nas to ne sprečava da uživamo u njegovu *Stvaranju svijeta.* Da pristupimo tom argumentu s druge strane. Što bi se dogodilo, kao što je moja supruga sa zebnjom spomenula, da je Shakespeare morao zadovoljavati narudžbe Crkve? Sigurno bismo ostali bez *Hamleta, Kralja Leara i Macbetha.* A što bismo dobili zauzvrat? Djela o kojima se može samo sanjati? Samo sanjajte.

Ako postoji logički argument koji povezuje veliku umjetnost s postojanjem Boga, njegovi zagovornici ga nisu izložili. Jednostavno se pretpostavlja da je to samo po sebi jasno, a to sasvim sigurno nije slučaj. Možda se to mora shvatiti kao još jedna verzija teleološkog argumenta: Schubertov glazbeni um nevjerojatno je čudo, čak više od oka nekog kralježnjaka. Ili, manje uzvišeno, možda je to neka vrsta zavisti prema geniju. Kako se neko drugo ljudsko biće usuđuje stvoriti takvu divnu glazbu/poeziju/umjetnost, kad ja to nisam u stanju? Mora biti da je to Bog stvorio.

ARGUMENT IZ OSOBNOG 'ISKUSTVA'

Jedan od pametnijih i zrelijih mojih kolega iz studentskih dana, koji je bio duboko religiozan, jednom je prigodom bio pošao kampirati na škotske otoke. Usred noći, njega i njegovu djevojku, koji su spavali u šatoru, probudio je glas đavla - samoga Sotone; nije moglo biti nikakve sumnje: glas je u svakom smislu bio đavolski. Moj prijatelj nikad nije zaboravio to užasno iskustvo i to je bio jedan od čimbenika koji su ga kasnije ponukali da se zaredi. Mene se, mlađahnog, dojmila ta priča i ispričao sam je skupu zoologa koji su se odmarali u gostionici *Ruža i kruna* u Oxfordu. Dogodilo se da su dvojica među njima bili iskusni ornitolozi i oni su prasnuli u smijeh. 'Burnica!', jednoglasno su povikali razveseljeni. Jedan od njih je dodao da je ta ptičja vrsta zbog svojih divljačkih krikova i gakanja zaslužila u različitim dijelovima svijeta i na različitim jezicima nadimak 'Vražja ptica'.

Mnogi ljudi vjeruju u Boga, jer vjeruju da im se prikazao - ili da su vidjeli anđela ili djevicu u plavome vlastitim očima. Nekima se obraća

u njihovim glavama. Taj argument iz osobnog iskustva jedan je od najuvjerljivijih za one koji tvrde da su imali takvo iskustvo. No najmanje je uvjerljiv svakome drugome i svakome tko god je upoznat s psihologijom.

Kažete da ste izravno iskusili Boga? Neki ljudi su doživjeli ružičastog slona, ali to vas se vjerojatno ne doima. Peter Sutcliffe, zloglasni koljač iz Yorkshirea, jasno je čuo glas Isusa kako mu govori da ubija žene i on je osuđen na doživotni zatvor. George W. Bush kaže kako mu je Bog rekao da izvede invaziju na Irak (šteta što mu se Bog nije udostojao podariti otkrivenje da u Iraku nema oružja za masovno uništavanje). Pojedinci u umobolnicama misle da su Napoleon ili Charlie Chaplin, ili da se cijeli svijet urotio protiv njih ili da mogu svojim mislima ući u glave drugih ljudi. Mi slušamo takve ljude, ali ne uzimamo ozbiljno njihova uvjerenja na temelju unutrašnjeg otkrivenja, uglavnom zato što nema mnogo drugih ljudi koji u tome sudjeluju. Religijska iskustva drukčija su samo po tome što ima mnogo ljudi koji tvrde da ih imaju. Sam Harris nije bio pretjerano ciničan kad je napisao u knjizi *The End of Faith* (Kraj vjere):

> Imamo nazive za ljude koji imaju različita uvjerenja za koje ne postoji racionalno opravdanje. Kad su njihova uvjerenja krajnje proširena, nazivamo ih 'religijskima'; inače će se to vjerojatno nazivati 'ludilom', 'psihozom' ili 'zabludom'...Očito je daje razboritost stvar velikih brojeva. A ipak je samo povijesna slučajnost to što se u našem društvu smatra normalnim vjerovati da Stvoritelj svijeta može čuti vaše misli, dok je jasan primjer umne bolesti vjerovati da on komunicira s vama tako što uredi da kiša lupka po prozoru vaše spavaće sobe u ritmu Morseove abecede. I tako, iako religiozni ljudi općenito nisu ludi, njihova temeljna uvjerenja svakako jesu.

Vratit ću se na temu halucinacija u 10. poglavlju.

Ljudski mozak ima prvoklasni softver za kompjutorsku simulaciju. Naše oči ne prenose u naš mozak vjernu fotografiju vanjskog svijeta ni točnu snimku onoga što se odvija u vremenu. Naš mozak konstruira model koji se neprestano mijenja; mijenja se uz pomoć kodiranih impulsa duž očnog živca, ali je ipak konstruiran. Na to živo podsjećaju optičke varke.[47] Jedna velika skupina takvih varki, od kojih je primjer Neckerova kocka, javlja se zato što su podražaji koje dobiva mozak u skladu s dva alternativna modela stvarnosti. Mozak nema nikakav kriterij izbora pa alternira između njih, a mi doživljavamo niz skokova s jed-

nog unutrašnjeg modela na drugi. Tako se čini da se slika koju vidimo gotovo doslovce preokreće i postaje nešto drugo.

Simulacijski softver u mozgu osobito je pogodan za konstruiranje lica i glasova. Na mom prozoru nalazi se plastična maska Einsteina. Gledana sprijeda, ona izgleda kao lice čvrstih crta, što ne čudi. Čudno je, kad se promatra straga - sa šuplje strane - da također ima čvrste crte lica i neobično je što to tako doživljavamo. Kako se promatrač okreće, čini se da ga lice slijedi - i to ne onako slabašno i neuvjerljivo poput, kao što se tvrdi, Mona Lisinih očiju. Uistinu, *uistinu* se čini da se šuplja maska kreće. Ljudi koji nisu nikad prije vidjeli tu varku zinu od čuda. Još je čudnije, ako se maska postavi na podlogu koja se polako okreće, što se čini da se maska okreće u pravom smjeru kad se promatra sa čvrste strane, ali u *suprotnom* smjeru kad se pojavi šuplja strana. Rezultat toga je, kad promatrate prijelaz s jedne strane na drugu, da se čini kako strana koja se pojavljuje 'proždire 'stranu koja nestaje. To je nevjerojatna iluzija i vrijedno je potruditi se to vidjeti. Ponekad se možete sasvim približiti šupljoj strani lica i još uvijek ne vidite da je ono 'uistinu' šuplje. Kad je ugledate, prijelaz je iznenadan, a može biti i reverzibilan.

Zašto se to događa? Nema nikakve podvale u građi maske. Svaka šuplja maska dobra je za to. Podvala je potpuno u mozgu promatrača. Unutrašnji simulacijski softver prima podatke koji ukazuju na nazočnost lica, možda samo par očiju, nos i usta na približno točnim mjestima. Kad dobije te skicirane natuknice, mozak učini sve ostalo. Aktivira se softver za simulaciju lica i konstruira potpuno čvrst model, iako se pred očima nalazi samo šuplja maska. Maska se također prividno vrti u krivom smjeru zato što (teško je to zamisliti, ali ako se dobro potrudite, pokazat će se točnim) jedino na temelju suprotne rotacije imaju smisla optički podaci kad se šuplja maska okreće dok nam se čini čvrstom[48]. To je kao iluzija rotirajućeg radarskog tanjura koju nekad opazite na aerodromima. Dok se mozak ne prebaci na pravi model radarskog tanjura, uočava se da krivi model rotira u krivom smjeru, ali na čudno nakrivljen način.

Govorim sve to kako bih pokazao koliko veliku moć simulacije ima mozak. U stanju je konstruirati 'vizije' i 'prikazanja' krajnje uvjerljivosti. Stvoriti predodžbe duha, anđela ili Djevice Marije bilo bi dječja igra za softver takve složenosti. Isto vrijedi i za slušanje. Kad čujemo zvuk, on ne putuje vjerno duž slušnog živca, već se prenosi u mozak kao kroz neki

složeni zvučni elektronski aparat. Kao i u slučaju vida, mozak konstruira zvučni model na temelju neprestane dopune podataka duž zvučnog živca. Zato čujemo zvuk trube kao jedinstvenu notu, a ne kao suzvučje čistih tonova koje daje trubi njezin mjedeni zvuk. Klarinet koji svira istu notu zvuči' drvenasto', a oboa zvuči 'trskovito' zbog različite ravnoteže suzvučja. Ako pažljivo na zvučnom sintetizatoru proizvedete posebne harmonije jednu za drugom, mozak ih čuje za trenutak kao kombinaciju čistih tonova, dok ih ne 'prihvati' simulacijski softver, a nakon toga čujemo samo jednu jedinu notu čiste trube, oboe ili nečega trećega. Samoglasnici i suglasnici u govoru nastaju u mozgu na isti način, a također, na jednoj drugoj razini, fonemi višeg reda i riječi.

Jednom sam kao dijete čuo duha: neki muški glas je mrmljao, kao da nešto recitira ili se moli. Gotovo sam, ali ne sasvim, mogao razumjeti riječi i pričinjalo mi se da imaju ozbiljan, svečan ton. Prije sam čuo priče o tajnim sobama za skrivanje svećenika u starim kućama i malo sam se uplašio. No ustao sam iz kreveta i prišao izvoru zvuka. Kako sam se približavao, postajao je sve glasniji, a onda mi je iznenada 'prasnuo' u glavi. Sad sam bio dovoljnu blizu da shvatim što je to zapravo. Vjetar, koji je propuhivao kroz ključanicu, stvarao je zvukove uz pomoć kojih je simulacijski softver u mom mozgu konstruirao model muškog govora, svečano izrečenog. Da sam kao dijete bio lakše podložan dojmovima, moguće je da bih bio 'čuo' ne samo nerazumljivi govor, nego i određene riječi pa čak i rečenice. A da su me se stvari lako doimale i da sam uz to još bio odgojen u duhu vjere, pitam se koje bi to riječi vjetar možda izgovorio.

Drugom prilikom, otprilike u istoj dobi, vidio sam golemo okruglo lice kako s neizrecivom zloćom bulji kroz prozor inače obične kuće u jednom primorskom selu. Drhteći sam prišao dok se nisam dovoljno približio i ugledao što je to zapravo: zastori su svojim naborima slučajno stvorili oblik koji je neodređeno podsjećao na lice. Samo lice i njegov zločesti izraz bili su oblikovani u uplašenom dječjem mozgu. Pobožni ljudi mislili su da su 11. rujna 2001. vidjeli Sotonino lice u dimu što je kuljao iz tornjeva Svjetskog trgovinskog centra u New Yorku. Bilo je to praznovjerje dokazivano fotografijom koja je bila objavljena na internetu i posvuda prenošena.

Ljudski mozak vrlo spretno konstruira modele. Kad spavamo, to se naziva snovima; kad smo budni, nazivamo to maštom ili, kad je mašta

izuzetno živa, halucinacijom. Kao što će se vidjeti u desetom poglavlju, djeca koja imaju 'izmišljene prijatelje ponekad ih jasno vide, baš kao da su stvarni. Ako smo lakovjerni, ne uviđamo pravu prirodu halucinacije ili snivanja na javi te tvrdimo da smo vidjeli ili čuli duha, ili anđela, ili Boga ili - pogotovo ako se radi o mladim katolkinjama - Djevicu Mariju. Takve vizije i prikaze ni u kom slučaju nisu dobra osnova za vjerovanje da duhovi ili anđeli, bogovi ili djevice uistinu postoje.

Na prvi pogled, masovne vizije, poput one u izvještaju da je 70.000 hodočasnika u Fatimi u Portugalu vidjelo 1917. kako se Sunce 'otkida s neba i strmoglavljuje na ljudsku gomilu',[49] teže je otpisati. Nije lako objasniti kako to 70.000 ljudi može imati istu halucinaciju. No još je neusporedivo teže prihvatiti da se to sa Suncem uistinu dogodilo, a da ostali svijet, izvan Fatime, nije vidio to isto - i ne samo vidio, nego i doživio kao katastrofalno uništenje Sunčevog sustava, uključujući sile ubrzanja dovoljno jake da odbace svakoga u svemir. To neodoljivo priziva u sjećanje jezgrovit test Davida Humea za čuda: 'Nijedno svjedočanstvo nije dovoljno da potvrdi čudo, osim ako nije takve vrste da bi nepostojanje čuda bilo čudesnije od činjenice koju svjedočanstvo pokušava potvrditi.'

Moglo bi se činiti malo vjerojatnim da 70.000 ljudi može istodobno biti u zabludi ili da bi se istodobno urotilo u masovnoj laži. Ili da je povijest krivo zabilježila kako je 70.000 ljudi tvrdilo da je vidjelo ples Sunca. Ili da su oni svi u istom trenutku vidjeli optičku varku (oni su bili nagovoreni da gledaju u Sunce, što nije baš moglo činiti dobro njihovim očima). No svaka od tih malo vjerojatnih mogućnosti mnogo je vjerojatnija od alternative: da se Zemlja najednom istrgnula iz svoje staze i da se Sunčev sustav raspao, a da nitko izvan Fatime nije to opazio. Hoću reći, Portugal ipak nije toliko izoliran.*

To je uistinu sve što treba reći o osobnim 'iskustvima' u vezi s bogovima i drugim vjerskim pojavama. Ako ste imali takvo iskustvo, lako je moguće da ćete čvrsto vjerovati kako je ono bilo stvarno. No ne očekujte da vam mi ostali povjerujemo na riječ, pogotovo ako smo imalo upoznati s mozgom i procesima u njemu.

* Iako moram priznati da su roditelji moje supruge jednom prilikom odsjeli u pariškom hotelu koji se nazivao *Hotel de l'Univers et du Portugal* (Hotel svemira i Portugala)

ARGUMENT IZ BIBLIJE

Još uvijek ima ljudi koji su ponukani na temelju biblijskih dokaza vjerovati u Boga. Uobičajeni argument, koji se medu ostalim pripisuje C. S. Lewisu (koji je morao znati bolje od toga), jest, budući da je Isus tvrdio da je Sin Božji, da je ili bio u pravu ili je bio lud ili je lagao: 'Lud, loš ili Bog'. Ili s neukusnom aliteracijom, 'Luđak, lažljivac ili Gospodin'. Povijesni dokazi daje Isus težio nekakvom božanskom statusu su minimalni. No čak i da takvi dokazi postoje, ponuđena trilema bila bi komično nedostatna. Četvrta mogućnost, gotovo previše očigledna da bi se morala spominjati, jest da je Isus bio iskreno u zabludi. Mnogi ljudi jesu. U svakom slučaju, kao što sam rekao, ne postoje pouzdani povijesni dokazi da je on ikad mislio kako je božanske prirode.

Činjenica da je nešto napisano uvjerljiva je ljudima koji nisu naviknuti postavljati pitanja poput: 'Tko je to napisao i kada?' 'Kako je znao što treba napisati?' 'Je li on, u svome vremenu, uistinu mislio ono što mi, u svome vremenu, podrazumijevamo pod onim što je napisano?' 'Je li on bio nepristrani promatrač ili je imao program koji je utjecao na njegovo pisanje?' Još od 19. stoljeća učeni teolozi vrlo uvjerljivo tvrde da evanđelja nisu pouzdani prikazi onoga što se dogodilo u povijesti stvarnog svijeta. Sva su ona napisana mnogo kasnije nakon smrti Isusa i također nakon Pavlovih poslanica, u kojima se ne spominje gotovo ništa od onoga što se, navodno, dogodilo u Isusovu životu. Evanđelja su zatim prepisivali i ponovo prepisivali kroz mnogobrojne 'naraštaje gluhog telefona' (vidi peto poglavlje) autori koji su griješili i koji su, u svakom slučaju, imali svoje vjerske programe.

Dobar primjer uljepšavanja u svjetlu vjerskih programa je cijela ona topla legenda o Isusovu rođenju u Betlehemu, za kojim je uslijedio Herodov pokolj nevinih. Kad su evanđelja napisana, mnogo godina nakon Isusove smrti, nitko nije znao gdje se on rodio. No prema jednom proročanstvu iz Starog zavjeta (Micah 5:2), Židovi su očekivali da će se dugoočekivani Mesija roditi u Betlehemu. U svjetlu tog proročanstva, Evanđelje po Ivanu precizno tvrdi da su njegovi sljedbenici bili iznenađeni zato što se on *nije* rodio u Betlehemu: 'Drugi su rekli: Ovo je Krist. No neki su rekli: Hoće li Krist doći iz Galileje? Nije li Sveto pismo reklo da će Krist doći iz sjemena Davidova i iz grada Betlehema, gdje je bio David?'

Matej i Luka rješavaju taj problem drukčije, odlučivši da se Isus ipak *morao* roditi u Betlehemu. No po njima on stiže onamo drugim putem. Po Mateju, Marija i Josip oduvijek su živjeli u Betlehemu te su se preselili u Nazaret dugo nakon Isusova rođenja, nakon njihova povratka iz Egipta, kamo su bili pobjegli od kralja Heroda i pokolja nevine dječice. Za razliku od toga, Luka priznaje da su Marija i Josip živjeli u Nazaretu prije Isusova rođenja. Kako dakle postići da se oni nađu u Betlehemu u presudnom trenutku, kako bi se ispunilo proročanstvo? Luka kaže da je u vremenu kad je Kvirinije bio guverner Sirije, imperator August naredio popis stanovništva u svrhu prikupljanja poreza te da je svatko morao ići 'u svoj grad'. Josip je bio 'iz kuće i od loze Davidove' pa je stoga morao ići u 'grad Davidov, koji se zove Betlehemom.' To se vjerojatno činilo dobrim rješenjem, osim što je to u povijesnom smislu potpuna glupost, na što su (među ostalima) ukazali A. N. Wilson u svojoj knjizi *Jesus* i Robin Lane Fox u svom djelu */The Unauthorized Version* (Neautorizirana verzija). Ako je David postojao, on je živio gotovo tisuću godina prije Marije i Isusa. Zašto bi uopće Rimljani tražili da Josip ode u grad u kojemu je prije tisuću godina živio neki njegov daleki predak? To je kao kad bi se od mene tražilo, recimo, da odredim Ashby-de-la-Zouch kao svoj grad na formularu za popis stanovništva, ako bih slučajno mogao utvrditi da vučem podrijetlo od grofa od Dakeynea, koji je došao u Englesku s Williamom Osvajačem i tu se naselio.

Osim toga, sam Luka je pokvario svoju kronologiju tako što je neoprezno spomenuo događaje koje povjesničari mogu neovisno provjeriti. Uistinu je proveden popis stanovništva za vrijeme guvernera Kvirinija - lokalni popis, a ne onaj koji je proglasio car August za cijelo Rimsko Carstvo - ali to se dogodilo prekasno, 6. godine n.e., dugo poslije Herodove smrti. Lane Fox zaključuje da je 'Lukina priča povijesno nemoguća i u sebi nedosljedna', ali izražava sućut prema Lukinim teškoćama i njegovoj želji da ispuni proročanstvo Micaha.

U broju *Free Inquiry* za prosinac 2004., urednik tog odličnog časopisa Tom Flynn objavio je zbirku članaka u kojima se dokumentiraju proturječja i goleme praznine u popularnoj Božičnoj priči. Sam Flynn navodi mnoga proturječja između Mateja i Luke, jedinih dvojice evanđelista koji se uopće bave Isusovim rođenjem.[30] Robert Gillooly pokazuje kako su sve bitne značajke legende o Isusu, uključujući zvijezdu s istoka, djevičansko rođenje, klanjanje kraljeva djetešcu, čuda, pribijanje

na križ, uskrsnuće i uzašašće - sva do posljednjega - posuđena iz drugih religija koje su već postojale u području Sredozemlja i Bliskog istoka. Flynn zaključuje kako je želja Mateja da ispuni proročanstvo o Mesiji (podrijetlo od Davida, rođenje u Betlehemu) za židovsko čitateljstvo došla u izravan sukob s Lukinom željom da prilagodi kršćanstvo potrebama nežidovskog življa koji je zato preuzeo mnoge poznate osobine poganskih helenističkih religija (djevičansko rođenje, klanjanje kraljeva itd). Proturječja što proizlaze iz toga su duboka, ali ih vjernici ustrajno previđaju.

Intelektualnijim kršćanima ne treba George Gershwin da ih uvjeri kako 'Stvari koje ćeš svakako/čitati u Bibliji/nisu nužno takve'. No ima mnogo prostodušnijih kršćana koji misle kako je uvijek nužno tako - koji uistinu shvaćaju Bibliju vrlo ozbiljno kao doslovan i točan prikaz povijesti te stoga dokaza koji potvrđuju njihova religijska uvjerenja. Zar ti ljudi nikad ne otvore *tu* knjigu za koju vjeruju da je doslovna istina? Zašto oni ne opažaju ta golema proturječja? Bi li trebalo da su ti čitatelji zabrinuti zato što Matej zacrtava Josipovo podrijetlo od kralja Davida preko 28 generacija, a Luka navodi 41 generaciju? Još gore, imena na dvjema listama gotovo se uopće ne preklapaju! A bilo ovako ili onako, ako je Isusa uistinu rodila djevica, Josipovo podrijetlo u tom slučaju posve je nebitno i ne može služiti za potvrdu proročanstva iz Starog zavjeta, za potrebe Isusa, da Mesija uistinu potječe od Davida.

Američki biblijski stručnjak Bart Ehrman otkriva u knjizi, čiji je podnaslov *The Story Behind Who Changed the New Testament and Why* (Priča o tome tko je promijenio Novi zavjet i zašto), golemu nesigurnost koja zamagljuje tekstove Novog zavjeta.* U uvodu te knjige profesor Ehrman dirljivo opisuje svoj osobni obrazovni razvoj od biblijskog fundamentalista do opreznog skeptika, putovanje potaknuto njegovom sve dubljom spoznajom goleme netočnosti Svetog pisma. Značajno je daje on, dok se uspinjao po hijerarhiji američkih sveučilišta, od Biblijskog instituta Moody koji je na najnižem dnu, preko Wheaton Collegea (koji je malo više na ljestvici, ali je svejedno matično sveučilište Billyja

* Navodim podnaslov, jer sam jedino u to siguran. Glavni naslov moga primjerka knjige, koju je objavila izdavačka kuća Continuum u Londonu, glasi *Whose word is it?* (Tko to tako kaže?) Ne mogu pronaći ništa u tom izdanju što bi mi reklo je li to ista knjiga kao američko izdanje Harpera iz San Francisca, koje nisam vidio, a čiji je glavni naslov *Misquoting Jesus* (Krivo navodeći Isusa). Pretpostavljam da je to ista knjiga, ali zašto se izdavači tako ponašaju?

Grahama) do teološkog sjemeništa u Princetonu, bio upozoravan na svakom koraku da će teško zadržati svoje fundamentalističko kršćanstvo u suočavanju s opasnim progresivizmom. To se pokazalo točnim, na blagodat nas, njegovih čitatelja. Druge osvježavajuće ikonoklastičke knjige biblijske kritike su *Unauthorized Version* (Neautorizirana verzija) Robina Lanea Foxa, koja je već spomenuta, i *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously* (Svjetovnjačka Biblija: Zašto nevjernici moraju ozbiljno shvaćati religiju) Jacquesa Berlinerblaua.

Četiri evanđelja, koja su postala službeni kanon, bila su izabrana više ili manje proizvoljno iz šireg skupa od najmanje desetak njih, uključujući evanđelja Tome, Petra, Nikodema, Filipa, Bartolomeja i Marije Magdalene.[51] Na ta je dodatna evanđelja mislio Thomas Jefferson u pismu svome nećaku:

> Zaboravio sam spomenuti, kad sam govorio o Novom evanđelju, da bi morao pročitati sve životopise Isusa, jednako one koje je za nas proglasio svećenički koncil pseudoevangelističkima, kao i one za koje je odlučio da su evangelistički. Ti su, naime, pseudoevangelisti prisvajali sebi nadahnuće isto koliko i ostali, a ti moraš prosuđivati njihove težnje vlastitim razumom, a ne razumom tih svećenika.

Ti su svećenici možda izostavili neuspjela evanđelja zato što su u njima bile priče koje su bile još neugodnije neuvjerljive od onih u kanonskim tekstovima. U apokrifnom Evanđelju po Tomi, na primjer, nalaze se mnogobrojne anegdote o tome kako je Isus kao dijete zloupotrebljavao svoje čarobnjačke sposobnosti poput nekog jogunastog vilenjaka te je znao zločesto preoblikovati ostalu djecu s kojom se igrao u koze, pretvarao blato u vrapce ili je pomagao svom ocu u drvodjelstvu tako što je čudesno produžio komad drva." Reći će se kako nitko ionako ne vjeruje

* A. N. Wilson je u svojoj biografiji Isusa izrazio sumnju u priču prema kojoj je Josip bio drvodjelja. Grčka riječ *tekton* uistinu znači 'drvodjelja! ali je to prijevod aramejske riječi *naggar,* koja može značiti 'majstor' ili 'učen čovjek'. To je samo jedan od nekoliko stvaralačkih krivih prijevoda koji opterećuju Bibliju, a najpoznatiji medu njima je krivi prijevod Izaijina izraza 'mlada žena' *(almah)* s hebrejskoga na grčku riječi za djevicu *(parthenos).* Lako je učiniti takvu pogrešku (sjetite se engleskih riječi 'maid' (djevica) i 'maiden'(djevojka) pa će vam biti jasno kako se to moglo dogoditi). Taj jedan krivi potez prevoditelja bio je u golemoj mjeri napuhan i izazvao je nastanak cijele apsurdne legende o tome kako je Isusova majka bila djevica! Jedini drugi konkurent za titulu najboljeg stvaralačkog pogrešnog prijevoda svih vremena također se tiče djevica. Ibn Warraq tvrdi kako je u poznatom obećanju da će svaki muslimanski mučenik dobiti 72 djevice riječ 'djevica' krivi prijevod sintagme 'kristalno jasne bijele grožđice. Da je barem to bilo šire poznato, kolike bi nevine žrtve samoubilačkih napada možda bile spašene? (Ibn Warraq: *Virgins? What virgins?* (Djevice? Kakve djevice?), *Free Inquiry* 26:1, 2006, 45-6.)

u primitivne priče o čudima, poput onih iz Tomina evanđelja. Ali nema ni više ni manje razloga vjerovati u četiri kanonska evanđelja. Sve su to legende, jednako činjenično dvojbene kao i priče o kralju Arturu i njegovim vitezovima Okruglog stola.

Glavnina onoga što je zajedničko u četirima kanonskim evanđeljima potječe iz zajedničkog izvora, bilo iz Markova evanđelja bilo iz izgubljenog djela čiji je Markovo evanđelje najraniji preživjeli nasljednik. Nitko ne zna tko su bila četiri evangelista, ali je gotovo sigurno da oni nikad nisu susreli Isusa osobno.Velik dio onoga što su oni napisali ni u kom smislu nije bilo pošten pokušaj povijesnog prikaza, već je jednostavno bilo prepričano iz Starog zavjeta, jer su autori evanđelja bili pobožno uvjereni da se u životu Isusa moraju ispuniti starozavjetna proročanstva. Čak je moguće iznijeti ozbiljnu, iako ne naširoko prihvaćenu, povijesnu tezu da Isus uopće nije nikad postojao. To je, medu ostalima, učinio profesor G. A. Wells s londonskog sveučilišta u nizu knjiga, uključujući knjigu *Did Jesus Exist?* (Je li Isus postojao?)

Iako je Isus vjerojatno postojao, uvaženi biblijski učenjaci općenito ne smatraju da je Novi zavjet (a dakako ni Stari zavjet) pouzdan prikaz onoga što se zapravo dogodilo u povijesti i više se neću baviti Biblijom kao dokazom za bilo kakvu vrstu božanstva. Prema dalekovidnim riječima Thomasa Jeffersona u pismu svom prethodniku John Adamsu, 'Doći će dan kad će mistični postanak Isusa, po Vrhovnom Biću kao njegovu ocu, u utrobi djevice, biti svrstan zajedno s bajkom o nastanku Atene iz glave Zeusove.'

Roman Dana Browna *Da Vincijev kod* i film napravljen po uzoru na nj izazivaju golema sporenja u crkvenim krugovima. Kršćani se potiču da bojkotiraju film i opsjedaju kino-dvorane kako bi to pokazali. U toj je knjizi uistinu sve krivotvoreno, od početka do kraja: izmišljena, iskonstruirana mašta. U tom je smislu to potpuno isto kao i evanđelja. Jedina razlika između *Da Vincijeva koda* i evanđelja je u tome što su evanđelja stara, a *Da Vincijev kod* suvremena izmišljotina.

ARGUMENT IZ PRIMJERA CIJENJENIH RELIGIOZNIH ZNANSTVENIKA

Golema većina intelektualnih uglednika ne vjeruje u kršćansku religiju, ali to skrivaju u javnosti, bojeći se da će izgubiti svoje prihode.

Bertrand Russell

'Newton je bio vjernik. Tko si ti da se uzdižeš iznad Newtona, Galileja, Keplera, itd. itd. itd.? Ako je Bog bio dobar za takve, što ti misliš, tko si ti?' Nije to baš bitno za to ionako loše objašnjenje, no neki apologeti čak tu trpaju i Darwinovo ime, o kojemu neprestano kruže glasine, poput lošeg zadaha, da se preobratio na samrtnoj postelji", sve otkako ih je namjerno pokrenula nekakva 'lady Hope', koja je isplela dirljivu pripovijetku o tome kako je Darwin, naslanjajući se na jastuke u večernjem svjetlu, listao Novi zavjet i priznavao da je sve to o evoluciji krivo. U ovom ću se dijelu poglavlja uglavnom usredotočiti na znanstvenike, jer - iz razloga koje vjerojatno nije preteško zamisliti - oni koji iznose imena cijenjenih pojedinaca kao primjere religioznosti vrlo često biraju znanstvenike.

Newton je uistinu tvrdio da je religiozan. Isto su činili gotovo i svi drugi, sve do - a mislim da je to značajno - 19. stoljeća, kad je popustio društveni i pravni pritisak u odnosu na prethodna stoljeća da se ispovijeda religija, a pojavila se jača znanstvena potpora u prilog napuštanju religije. Postoje, dakako, iznimke u oba smjera. Čak ni prije Darwina nisu svi bili vjernici, kao što pokazuje James Haught u svojoj knjizi *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt* (2000 godina nevjerovanja: Slavni ljudi s odvažnošću sumnje). Neki su pak ugledni znanstvenici nastavili vjerovati i poslije Darwina. Nemamo razloga sumnjati u iskrenost Michaela Faradaya kao kršćanina, čak i nakon trenutka u kojemu je morao poznavati Darwinovo djelo. On je pripadao sandemanskoj sekti, koja je vjerovala (služim se prošlim vremenom, jer je ona danas gotovo izumrla) u doslovno tumačenje Biblije, ritualno pranje nogu novoprimljenih članova i izvlačenje šibica za određivanje Božje volje. Faraday je postao starješina sekte 1860, godinu dana

* Čak sam i ja bio počašćen proročanstvima o preobraćenju na samrtnoj postelji. Štoviše, ona se javljaju s monotonom pravilnošću (vidi npr. Steer 2003), svaka nova verzija obavijena svježim vlažnim oblacima iluzije o tome da je to nešto duhovito i novo. Vjerojatno bih morao postaviti magnetofon kako bih zaštitio svoju posthumnu reputaciju. Lalla Ward dodaje: 'Zašto čekati do samrtne postelje? Ako se hoćeš prodati, učini to na vrijeme, kako bi dobio Templetonovu nagradu, i onda za to okrivi senilnost.'

nakon objavljivanja *Podrijetla vrsta,* i umro je kao sandemanac 1867. James Clerk Maxwell, partner teoretičar eksperimentatora Faradaya, bio je jednako pobožan kršćanin. Isto vrijedi za onaj drugi stup britanske fizike u 19. stoljeću, Williama Thomsona, lorda Kelvina, koji je pokušao dokazati da je evolucija nemoguća zbog nedostatka vremena. Veliki termodinamičar je na temelju krivih vremenskih odrednica pretpostavio daje Sunce neka vrsta ognja, u kojemu izgara gorivo koje će se potrošiti za desetke, a ne za tisuće milijuna godina. Od Kelvina se očito nije smjelo očekivati da zna o nuklearnoj energiji. Zgodno je što je na sastanku Britanskog udruženja 1903. zapalo siru Georgeu Darwinu, Charlesovu drugom sinu, da osvjetla obraz svom neodlikovanom ocu tako što je podsjetio na otkriće radija bračnog para Curie te pobio prethodnu procjenu još živućega lorda Kelvina za moguće trajanje Sunca.

U 20. stoljeću bilo je teže pronaći velike znanstvenike koji ispovijedaju religiju, ali ni oni nisu posebno rijetki. Pretpostavljam da je većina njih u novije vrijeme religiozna samo u ajnštajnovskom smislu, što je, kao što sam istaknuo u prvom poglavlju, kriva upotreba te riječi. No ipak, postoje neki pravi primjeri dobrih znanstvenika koji su iskreno religiozni u punom, tradicionalnom smislu. Medu suvremenim britanskim znanstvenicima ista tri imena pojavljuju se s privlačnom učestalošću najviših partnera u uredu dikensovskih odvjetnika: Peacocke, Stannard i Polkinghorne. Oni su svi dobili Templetonovu nagradu ili su članovi Templetonova upravnog vijeća. Nakon prijateljskih razgovora, i javno i privatno, ostajem zbunjen, ne toliko zbog njihova vjerovanja u nekakvog odreditelja kozmičkih zakona, koliko zbog njihova vjerovanja u pojedinosti kršćanske religije: uskrsnuće, oprost grijeha i sve ostalo.

Postoje i neki slični primjeri u Sjedinjenim Državama, na primjer Francis Collins, direktor američkog ogranka službenog Projekta ljudskog genoma.* No kao i u Britaniji, oni su iznimno rijetki i predmet su vesele zbunjenosti njihovih kolega u akademskim krugovima. U vrtovima njegova starog fakulteta u Cambridgeu, Clare Collegea, intervjuirao sam 1996. svog prijatelja Jima Watsona, genijalnog utemeljitelja projekta ljudskog genoma, za dokumentarni film BBC-jeve televizije o Gregoru Mendelu, genijalnom utemeljitelju same genetike. Mendel je, dakako, bio religiozan čovjek, augustinski redovnik; no to je bilo u 19.

* To se ne smije pomiješati s neslužbenim projektom ljudskog genoma, kojemu je na čelu onaj sjajni (nevjernički) 'avanturist' znanosti Craig Venter.

stoljeću, kad je Mendelu ulaskom u redovnički poziv bilo najlakše baviti se svojom znanošću. Za njega je to bilo kao da je dobio stipendiju za istraživanje. Upitao sam Watsona poznaje li danas mnogo religioznih znanstvenika. Odgovorio je: 'Gotovo nijednoga. Povremeno sretnem nekoga takvoga i pomalo mi je neugodno [nasmijao se] jer, znate, ne mogu vjerovati da itko prihvaća istinu otkrivenja'.

Francis Crick, koji je s Watsonom pokrenuo cijelu revoluciju molekularne genetike, podnio je ostavku na položaj profesora u Churchill Collegeu u Cambridgeu zbog odluke tog fakulteta da sagradi kapelu (na zahtjev nekog dobročinitelja). U svom razgovoru s Watsonom savjesno sam ga podsjetio na to da, za razliku od njega i Cricka, neki ljudi ne vide nikakav sukob između znanosti i religije, jer tvrde da znanost istražuje mehanizme djelovanja stvari, a religija se bavi svrhom svega toga. Watson je odgovorio: 'Ja mislim da mi nemamo nikakvu svrhu. Mi smo samo proizvodi evolucije. Možete reći: "Pobogu, tvoj život mora biti prilično siv ako misliš da ne postoji nikakva svrha." No ja se nadam danas dobrom ručku.' I uistinu smo fino objedovali.

Napori apologeta da pronađu uistinu vrhunske suvremene znanstvenike koji su i vjernici, imaju prizvuk očaja te odzvanjanju prepoznatljivo šuplje kao kad se stružu ostaci sa dna bačve. Našao sam jednu jedinu internet stranicu na kojoj se tvrdilo da su na njoj pobrojeni 'dobitnici Nobelove nagrade za znanost koji su kršćani'. Nabrojeno ih je šest, od ukupno nekoliko stotina dobitnika Nobelove nagrade za znanstvene discipline. Pokazalo se da od tih šest četiri uopće nisu Nobelovci, a najmanje jedan, što sigurno znam, nije vjernik već odlazi u crkvu iz sasvim društvenih razloga. Benjamin Beit-Hallahmi utvrdio je u svojoj temeljitijoj studiji da 'medu dobitnicima Nobelove nagrade za znanstvene predmete, kao i medu nobelovcima za književnost, postoji uočljiv nedostatak religoznosti, u usporedbi sa sredinama iz kojih oni potječu'.[52]

U istraživanju objavljenom 1998. u vodećem znanstvenom časopisu *Nature,* čiji su autori Larson i Witham, pokazalo se da od onih američkih znanstvenika koje njihovi kolege smatraju dovoljno uglednima da su izabrani u Nacionalnu akademiju znanosti (što odgovara članstvu u Kraljevskom društvu u Britaniji) samo sedam posto njih vjeruje u osobnog Boga.[53] Ta golema većina ateista gotovo je u potpunoj suprotnosti s profilom cijelog američkog pučanstva, od kojega više od 90 posto vjeruje u neku vrstu nadnaravnog bića. Postotak medu manje uglednim

znanstvenicima, koji nisu izabrani u Nacionalnu akademiju, nalazi se negdje između. Kao i u slučaju vrhunskih znanstvenika, i tu su vjernici u manjini, ali je to manje izrazita manjina, od oko 40 posto. Potpuno je prema mom očekivanju da su američki znanstvenici manje religiozni od cijele američke javnosti, a da su najugledniji znanstvenici najmanje religiozni. Značajan je taj krajnji nerazmjer između religioznosti američke javnosti i ateizma intelektualne elite.[54]

Donekle je smiješno što glavna kreacionistička internet stranica 'Odgovori u Genezi' navodi studiju Larsona i Withama, ali ne kao dokaz da bi možda mogao postojati kakav problem s religijom, već kao oružje u svojoj internoj borbi protiv onih suparničkih branitelja religije koji tvrde da je evolucija uskladiva s religijom. Pod naslovom 'Nacionalna akademija znanosti je bezbožnička do korijena',"[5] 'Odgovori u Genezi' sa zadovoljstvom navodi zaključni ulomak pisma Larsona i Withama uredniku časopisa *Nature:*

> Dok smo obrađivali svoje nalaze, NAS [Nacionala akademija znanosti] objavila je brošuru u kojoj potiče naučavanje evolucije u državnim školama, što je neprestani izvor napetosti između znanstvenih krugova i nekih konzervativnih kršćana u Sjedinjenim Državama. U brošuri se uvjerava čitatelje:'Postojao Bog ili ne, pitanje je prema kojemu je znanost neutralna.' Predsjednik NAS Bruce Alberts kaže: 'Mnogi istaknuti članovi ove akademije su vrlo religiozni ljudi, ljudi koji vjeruju u evoluciju, a mnogi među njima su biolozi'. Naše istraživanje upućuje na drukčiji zaključak.

Čini se da je Alberts prigrlio 'NOMA iz razloga koje sam razmatrao u dijelu drugog poglavlja pod naslovom 'Evolucionistička škola Neville Chamberlain'. 'Odgovori u Genezi' imaju sasvim drukčiji cilj.

Ekvivalent američke Nacionalne akademije znanosti u Britaniji (i Commonwealthu, uključujući Kanadu, Australiju, Novi Zeland, Indiju, Pakistan, anglofonsku Afriku itd.) jest Kraljevsko društvo. U trenutku slanja ove knjige u tisak, moji kolege R. Elisabeth Cornwell i Michael Stirrat skupljaju rezultate svoga sličnog, ali temeljitijeg istraživanja religijskih opredjeljenja članova Kraljevskog društva. Autori će svoje zaključke objaviti u potpunosti naknadno, ali su mi ljubazno dopustili da ovdje navedem preliminarne rezultate. Oni su se poslužili standardnom tehnikom za analizu javnog mišljenja, sedmerostupnom ljestvicom Likertova tipa. Upit je upućen svoj 1074-orici članova Kraljevskog druš-

tva koji imaju e-adresu (velika većina), a odgovorilo ih je oko 23 posto (što je dobar odziv za takvu vrstu istraživanja). Ponuđene su im različite tvrdnje, na primjer: "Vjerujem u osobnog Boga, odnosno u takvog Boga koji se zanima za pojedince, čuje i uslišava molitve, pazi na grijehe i prijestupe te donosi presude'. Za svaku takvu tvrdnju traženo je da izaberu broj od 1 (jako neslaganje) do 7 (jako slaganje). Prilično je teško izravno uspoređivati rezultate tog istraživanja sa studijom Larsona i Withama, jer su Larson i Witham ponudili svojim akademicima samo trostupnu, a ne sedmerostupnu ljestvicu, ali opći trend je isti. Golema većina članova Kraljevskog društva, kao i golema većina američkih akademika su ateisti. Samo 3,3 posto članova Društva jako se složilo s tvrdnjom da osobni bog postoji (tj. izabrali su 7 na ljestvici), dok se njih 78,8 posto jako nije složilo (tj. izabrali su 1 na ljestvici). Ako definirate 'vjernike' kao one koji su izabrali 6 ili 7, a ako definirate 'nevjernike' kao one koji su izabrali 1 ili 2, rezultat je golem broj od 213 nevjernika i samo 12 vjernika. Poput Larsona i Withama, a to su opazili i Beit-Hallahmi i Argyle, Cornwell i Stirrat uočili su malu, ali značajnu tendenciju biologa da su čak još češće ateisti nego fizičari. Za pojedinosti i sve ostalo u njihovim vrlo zanimljivim zaključcima, pročitajte njihov rad kad bude objavljen.[56]

Ako se odmaknemo od elitnih znanstvenika iz Nacionalne akademije i Kraljevskog društva, ima li ikakva dokaza kako je vjerojatnije da će u cijelom stanovništvu biti više ateista među bolje obrazovanim i inteligentnijim ljudima? Objavljeni su rezultati nekoliko istraživanja o statističkom odnosu između religioznosti i obrazovne razine te religioznosti i kvocijenta inteligencije. U knjizi *How We Believe: The Reasearch for God in an Age of Science* (Kako vjerujemo: Potraga za Bogom u dobu znanosti) Michael Shermer opisuje veliko istraživanje nasumce izabranih Amerikanaca koje su proveli on i njegov kolega Frank Sulloway. Među mnogim zanimljivim rezultatima njihova istraživanja nalazi se otkriće da je religioznost uistinu u obrnuto razmjerna odnosu prema obrazovanju (to jest, vjerojatno je da će obrazovaniji ljudi biti manje religiozni). Religioznost je također u obrnuto razmjernom odnosu prema zanimanju za znanost i (u velikoj mjeri) s političkim liberalizmom. Ništa od toga ne iznenađuje, kao ni to da postoji podudarnost između religioznosti ljudi i religioznosti njihovih roditelja. Sociolozi koji proučavaju britansku djecu ustanovili su da samo otprilike jedan od njih dvanaest napusti religijska uvjerenja svojih roditelja.

Kao što se može očekivati, različiti istraživači mjere stvari na različite načine pa je teško uspoređivati različite studije. Metaanaliza je tehnika uz pomoć koje istraživač promatra sve radove koji su objavljeni u svezi s nekom temom te prebroji broj radova koji su zaključili jedno, nasuprot onima koji su zaključili nešto drugo. Na temu religije i kvocijenta inteligencije jedinu meni poznatu metaanalizu objavio je Paul Bell u časopisu *MensaMagazine* 2002. (Mensa je udruga pojedinaca s visokim kvocijentom inteligencije pa ne čudi što njihovo glasilo uključuje članke o jednoj stvari koja njih povezuje).[57] Bell je zaključio: 'Od 43 studije koje su provedene od 1927. o odnosu religijskih uvjerenja prema ljudskoj inteligenciji i/ili obrazovnoj razini, u svima, osim u četiri, utvrđena je obrnuta proporcionalnost. To znači, što su nečija inteligencija ili obrazovna razina više, manje je vjerojatno da će dotična osoba biti religiozna ili da će imati "vjerovanja" bilo kakve vrste.'

Metaanaliza je gotovo uvijek manje određena od bilo koje studije koja je u njoj obuhvaćena. Bilo bi dobro imati više studija takve vrste te više istraživanja članova elitnih tijela poput drugih nacionalnih akademija te dobitnika velikih nagrada i odličja, poput Nobelove, Crafoordove i Fieldsove nagrade, nagrada Kyoto, Cosmos i drugih. Nadam se da će buduća izdanja ove knjige sadržavati takve podatke. Logičan je zaključak iz postojećih studija kako bi braniteljima religije bilo pametno da nisu glasni kao obično na temu cijenjenih uzora, barem kad je riječ o znanstvenicima.

PASCALOVA OKLADA

Veliki francuski matematičar Blaise Pascal procjenjivao je da, koliko god bilo malo vjerojatno da postoji Bog, da je još uvijek mnogo veća asimetrija u kazni za slučaj krivog opredjeljenja. Bolje je kladiti se u postojanje Boga jer, ako se pokaže da ste u pravu, pred vama je vječno blaženstvo, a ako ste se prevarili, onda ionako ništa nije bitno. S druge strane, ako ne vjerujete u Boga pa se pokažete da ste u krivu, predstoji vam vječno prokletstvo, a ako ste u pravu, ionako nema nikakve razlike. Na prvi pogled se čini kako je, u tako postavljenoj okladi, vjerovanje u Boga potpuno logična odluka.

Međutim, ima nešto vrlo čudno u toj argumentaciji. Vjerovanje nije nešto o čemu se može odlučiti kao da je to neki politički pravac. U

svakom slučaju, ja ne mogu o tome donijeti svojevoljnu odluku. Mogu odlučiti da ću ići u crkvu, mogu odlučiti da ću propovijedati nikejsku teologiju i mogu odlučiti da ću se zaklinjati na hrpu biblija, vjerujući da je svaka riječ u njima istinita. No ništa od toga me ne može natjerati da istinski vjerujem ako ne vjerujem. Pascalova oklada može samo biti argument u prilog *hinjenom* vjerovanju u Boga. I bolje je da Bog u kojega, po svojim tvrdnjama, vjerujete nije sveznajuća vrsta boga, jer će on prozreti obmanu. Douglas Adams sjajno ismijava apsurdnu ideju da je vjerovanje nešto o čemu se može *odlučiti* u svojoj knjizi *Dirk Gently s Holistic Detective Agency* (Holistička detektivska agencija Dirka Gentlyja), u kojoj se susrećemo s robotskim Električnim Redovnikom, kućanskim aparatom koji se može kupiti kako bi 'obavljao vjerovanje za nas'. U reklami za *de luxe* model kaže se da je on 'sposoban vjerovati u stvari u koje se ne bi vjerovalo ni u Salt Lake Citvju'.

No zašto bi se uopće moralo tako spremno prihvatiti ideju da nužno morate *vjerovati* u Boga ako mu želite ugoditi? Što je toliko posebno u vjerovanju? Nije li jednako tako vjerojatno da će Bog nagraditi ljubaznost, plemenitost ili poniznost? Ili iskrenost? Što ako je Bog znanstvenik koji smatra da je pošteno traganje za istinom najviša vrlina? Štoviše, ne bi li tvorac svijeta *morao* biti znanstvenik? Bertrand Russell bio je upitan što bi rekao ako bi se nakon smrti suočio s Bogom koji bi tražio da mu Russell objasni zašto nije vjerovao u Njega. 'Nije bilo dovoljno dokaza, Bože, nije bilo dovoljno dokaza', bio je Russellov (gotovo sam rekao 'besmrtan') odgovor. Ne bi li Bog možda poštovao Russella zbog njega hrabrog skepticizma (da ne govorim o njegovu hrabrom pacifizmu zbog kojega je završio u zatvoru za vrijeme prvog svjetskog rata) mnogo više nego što bi poštovao Pascala zbog njegove kukavičke himbe? I iako ne možemo znati kako bi se Bog postavio, ne moramo *znati* da bismo odbacili Pascalovu okladu. Zapamtimo, riječ je o okladi, a Pascal nije tvrdio ništa drugo nego da u njegovom klađenju postoji vrlo mala vjerojatnost. Biste li se *kladili* da će Bog cijeniti nepošteno i prijetvorno vjerovanje (pa čak i pošteno vjerovanje) više od poštenog skepticizma?

S druge strane, pretpostavimo da se pokaže kako je Bog, s kojim ćete se suočiti kad umrete, Baal i pretpostavimo da je Baal jednako ljubomoran kao što se to pričalo za njegova starog suparnika Jahvea. Ne bi li možda bilo bolje da se Pascal uopće nije kladio ni na kakvog boga umjesto što se kladio na krivog boga? Dapače, zar toliki golemi broj po-

tencijalnih bogova i božica na koje bi se čovjek mogao kladiti ne pobija cijelu Pascalovu logiku? Pascal se vjerojatno šalio kad je predlagao svoju nagodbu glede (ne)vjerovanja, isto kao što se ja šalim u pobijanju te nagodbe. No susreo sam ljude, na primjer prilikom odgovora na pitanja nakon predavanja, koji su ozbiljno iznosili Pascalovu nagodbu kao argument u prilog vjerovanju u Boga pa je bilo potrebno ukratko se ovdje osvrnuti na nju.

Naposljetku, je li moguče zalagati se za neku vrstu protupaskalovske nagodbe? Pretpostavimo da dopustimo kako uistinu postoje određeni mali izgledi za postojanje Boga. Svejedno bi se moglo reći da će vam život biti bolji i puniji ako se kladite da Bog ne postoji, nego da se kladite u njegovo postojanje i tako utrošite dragocjeno vrijeme u štovanju Boga, žrtvujući mu, boreći se i umirući za nj itd. Neću se ovdje dalje baviti tim pitanjem, ali bi se čitatelji mogli toga prisjetiti kad se u kasnijim poglavljima budemo bavili zlim posljedicama koji mogu proizaći iz religijskog uvjerenja i ponašanja.

BEJZOVSKI ARGUMENTI*

Mislim da je najčudniji pokušaj dokazivanja postojanja Boga tzv. Bejzovski argument, koji je nedavno iznio Stephen Unwin u svojoj knjizi *The Probability of God.* (Vjerojatnost Boga). Oklijevao sam prije nego što sam uključio taj argument, koji je i slabiji i manje posvećen starinom od mnogih drugih. No Unwinova je knjiga privukla znatnu pozornost novinara kad je objavljena 2003., a uz to pruža priliku za povezivanje nekih smjerova dokazivanja. Donekle suosjećam s nekim njegovim ciljevima jer, kao što sam naglasio u drugom poglavlju, vjerujem da je postojanje Boga barem u načelu moguće istraživati kao znanstvenu hipotezu. Osim toga Unwinov je donkihotski pokušaj brojčanog određivanja vjerojatnosti ugodno smiješan.

Podnaslov knjige, *A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth* (Jednostavan proračun što dokazuje krajnju istinu) ima sva obilježja naknadnog dodatka izdavača, jer takve umišljene samouvjerenosti nema u Unwinovu tekstu. Knjigu je bolje shvatiti kao nekakav priručnik, neku

* (Prema Thomasu Bayesu, oko 1702-1761, britanskom matematičaru i prezbiterijanskom svećeniku koji je dokazivao postojanje Boga uz pomoć vjerojatnosti. *Op. prev.*)

vrstu Bayesova teorema za *tupane,* koji pretvara argumentaciju za postojanje Boga u nekakvu polušaljivu studiju. Unwin je isto tako mogao demonstrirati Bayesov teorem uz pomoć nekog hipotetičkog ubojstva. Isljednik iznosi dokazni materijal. Otisci prstiju na revolveru ukazuju na gospodu Kokić. Ta se sumnja kvantificira tako što se za nju lijepi brojčano izražena vjerojatnost. No profesor Medved je imao motiv da nju krivo optuži. Zato se umanjuje sumnja na gospodu Kokić odgovarajućom brojčanom vrijednošću. Prema forenzičkim dokazima, 70 posto je vjerojatno da je hitac točno ispaljen iz velike udaljenosti, što ukazuje na to da je krivac imao vojnu naobrazbu. Zato se poveća sumnja na pukovnika Topića. Velečasni Zelenski ima pak najočitiji motiv za ubojstvo.* Treba povećati brojčanu vjerojatnosti sumnje u njega. No dlaka duge plave kose na kaputu žrtve može samo pripadati gospođici Grimizovoj... i tako dalje. Više ili manje subjektivno prosudene razine vjerojatnosti miješaju se u isljednikovim mislima, potežući ga u različitim smjerovima. Trebalo bi da mu Bayesov teorem pomogne u zaključivanju. To je matematičko pomagalo za povezivanje mnogih procjena vjerojatnosti i donošenje konačne presude, čija je pak vjerojatnost kvantifikacijski procijenjena. No jasno je da konačna procjena može biti točna samo onoliko koliko su točne izvorne brojke. One su obično subjektivno određene, sa svim sumnjama koje neizbježno proizlaze iz toga. Tu je primijenjeno načelo SUSV (smeće unutra, smeće van) - a u slučaju Unwinova primjera s Bogom, primjenjeno je preblaga riječ.

Unwin je stručnjak za kontrolu rizika koji je zagovornik bejzovskog zaključivanja, za razliku od suparničkih statističkih metoda. On ne ilustrira Bayesov teorem uz pomoć ubojstva nego uz pomoć najvećega od svih testova, a to je postojanje Boga. Plan je početi s potpunom nesigurnošću, a on to kvantificira tako što i postojanje i nepostojanje Boga na početku procijeni s 50 posto. Zatim kreće s navođenjem šest činjenica koje bi mogle imati veze s tim pitanjem, određuje njihovu brojčanu vrijednost, ubacuje tih šest brojeva u Bayesov teorem i čeka da vidi koji će se broj pojaviti. Problem je u tome (da ponovimo) što tih šest vrijednosti nisu izmjerene količine, već samo osobne prosudbe Stephena Unwina, pretvorene u brojeve u svrhu vježbe. Tih šest činjenica su sljedeće:

* Velečasni Zelenski *(Green)* je ime tog lika u verzijama *kluda* koje se mogu kupiti u Britaniji (gdje je ta igra izmišljena), Australiji, Novom Zelandu, Indiji i drugim zemljama u kojima se govori engleski, osim u Sjevernoj Americi gdje on iznenada postaje gospodin Zelenski *(Green).* Kako to?

1. Obdareni smo osjećajem dobrote.
2. Ljudi čine zlo (Hitler, Staljin, Saddam Hussein).
3. Priroda čini zlo (potresi, tsunamiji, uragani).
4. Moguća su manja čuda (Izgubio sam ključeve i onda sam ih našao).
5. Moguća su velika čuda (Isus je možda uskrsnuo iz mrtvih).
6. Ljudi imaju religijske doživljaje.

Što god to značilo (po mom mišljenju ništa), na kraju te bejzovske klackalice u kojoj Bog hrli naprijed u klađenju, a onda naglo zaostaje te se zatim postupno vraća na točku od 50 posto s koje je krenuo, Bog naposljetku dostiže, po Unwinovoj procjeni, vjerojatnost postojanja od 67 posto. Unwin zatim zaključuje da njegova bejzovska prosudba od 67 posto nije dovoljno visoka pa na čudnovat način povisuje njezinu vjerojatnost na 95 posto iznenadnim ubacivanjem 'vjere'. To se čini šaljivim, ali on uistinu to tako čini. Da barem mogu znati čime on to opravdava, ali uistinu se ne može ništa o tome reći. Naišao sam na takvu vrstu apsurda i drugdje, kad sam tražio da religiozni, ali inače inteligentni znanstvenici opravdaju svoje vjerovanje, s obzirom na njihovo priznavanje da nema dokaza: 'Priznajem da nema dokaza. Postoji *razlog* zbog kojega se to naziva vjerom' (Ova posljednja rečenica izgovorena je s gotovo okrutnim uvjerenjem, a bez traga isprike ili ograde).

Iznenađuje to što Unwinov popis od šest tvrdnji ne uključuje argument o planskom nastanku svemira, nijedan od 'pet dokaza' Tome Akvinskoga ni ikoji od različitih ontoloških argumenata. On s time nema veze; ti argumenti ne pridonose ni najmanju sitnicu njegovoj numeričkoj procjeni vjerojatnosti postojanja Boga. On ih razmatra i onda ih, kao dobar statističar, odbacuje kao isprazne. Mislim da mu je to na čast, iako su njegovi razlozi za odbacivanje argumenta o planiranju svemira drukčiji od mojih. No meni se čini da su argumenti koje on propušta kroz svoja bejzovska vrata jednako slabi. Time samo hoću reći da su moje subjektivne procjene vjerojatnosti drukčije od njegovih, a *koga je uopće briga* za subjektivne prosudbe? On misli kako to što mi imamo osjećaj dobra i zla ide čvrsto u prilog Bogu, dok se meni čini kako to ne bi smjelo pomaknuti Boga ni u kojem pravcu u odnosu prema početnom očekivanju. U šestom i sedmom poglavlju pokazat ću kako ne postoji nikakav valjan razlog zbog kojega bi naš osjećaj za dobro i zlo

imao ikakve jasne veze s postojanjem nekog nadnaravnog božanstva. Kao u slučaju naše sposobnosti za uživanje u Beethovenovu kvartetu, naš osjećaj dobrote (iako ne nužno i naš poticaj da taj osjećaj slijedimo) bio bi jednak s Bogom i bez Boga.

S druge strane, Unwin misli da postojanje zla, osobito prirodne katastrofe poput potresa i tsunamija, odlučno ukazuje *protiv* vjerojatnosti da Bog postoji. U tom slučaju Unwin prosuđuje suprotno od mene, ali se slaže s mnogim teolozima koje to uznemiruje. 'Teodicija' (ustrajavanje na božjoj providnosti usprkos postojanju zla) drži teologe budnima po noći. Autoritativni *Oxford Companion to Philosophy* (Oksfordski filozofski priručnik) navodi da je problem zla 'najjači prigovor tradicionalnom teizmu'. No taj je argument samo protivan postojanju dobroga Boga. Dobrota ne spada u *definiciju* hipoteze o Bogu, već je to samo poželjan dodatak.

Mora se priznati da su ljudi koji su skloni teologiji često kronično nesposobni razlikovati ono što je istinito od onoga što bi oni htjeli da bude istinito. No profinjenijem vjerniku u neku vrstu nadnaravnog razuma djetinjski je lako prevladati problem zla. Jednostavno pretpostavite zločestoga boga - poput onoga kakav se šulja po svakoj stranici Staroga zavjeta. Ili, ako vam se to ne sviđa, zamislite nekog drugog zlog boga, možete ga nazvati Sotonom, i okrivite njegovu kozmičku bitku s dobrim bogom za zlo u svijetu. Ili - što je već profinjenije rješenje - zamislite boga koji se bavi uzvišenijim stvarima, umjesto da brine za ljudske nedaće. Ili boga koji nije ravnodušan prema patnjama, ali smatra kako je to cijena koja se mora platiti za slobodnu volju u urednom, zakonitom kozmosu. Mogu se naći teolozi koji prihvaćaju sve te racionalizacije.

Iz tih razloga, ako bih ja mijenjao Unwinovu bejzovsku vježbu, ni problem zla ni moralni obziri općenito ne bi me bitno odmaknuli na ovu ili onu stranu od nulte hipoteze (Unwinovih 50 posto). No ne želim raspravljati o tom pitanju, jer se ni u kom slučaju ne mogu uzbuditi o osobnim mišljenjima, Unwinovim ili mojim.

Postoji jedan mnogo jači argument, koji ne ovisi o subjektivnoj prosudbi, a to je argument koji proizlazi iz niske vjerojatnosti. To nas uistinu bitno udaljava od

50-postotnog agnosticizma, daleko prema krajnosti teizma po mišljenju mnogih teista, a daleko prema krajnosti ateizma po mom mišljenju. Osvrnuo sam se na nj već nekoliko puta. Cijeli argument temelji se

na poznatom pitanju 'Tko je stvorio Boga?', koje sama kad-tad otkrije većina mislećih ljudi. Bog planer/tvorac ne može poslužiti kao objašnjenje organizirane složenosti, jer bi bilo koji Bog koji je u stanju išta planirati i stvoriti morao biti dovoljno složen da traži istu vrstu objašnjenja u vlastitom slučaju. Bog izaziva beskonačno vraćanje na pitanje prije pitanja i on nam ne može pomoći da ga izbjegnemo. Taj argument, kao što ću pokazati u sljedećem poglavlju, pokazuje da je Bog, iako se stručno gledano ne može opovrgnuti, uistinu vrlo, vrlo malo vjerojatan.

ZAŠTO GOTOVO SIGURNO NEMA BOGA

Svećenici različitih vjerskih sekti...strahuju od napretka znanosti jednako kao što se vještice boje svitanja, te se mršte na fatalnog glasonošu koji objavljuje raspad prijevara od kojih oni žive.

Thomas Jefferson

KRAJNJI BOEING 747

Snažan je argument koji proizlazi iz male vjerojatnosti. Zaodjenut u tradicionalnu krinku teleološkog argumenta, to je danas daleko najpopularniji dokaz koji se nudi u prilog postojanju Boga i nevjerojatno velik broj teista smatra ga potpuno i u cjelini uvjerljivim. To je uistinu vrlo jak dokaz, na koji, čini mi se, nema odgovora - ali točno u suprotnom pravcu od želja teista. Argument na temelju male vjerojatnosti, ako se ispravno postavi, približava nas naime dokazivanju teze da Bog *ne* postoji. Ja sam statistički dokaz da Bog gotovo sigurno ne postoji nazvao gambitom Krajnjeg Boeinga 747.

Ime potječe od zabavne usporedbe Boeinga 747 na smetlištu, koja se pripisuje Fredu Hoyleu. Nisam siguran je li to Hoyle ikad zapisao, ali je to tvrdio njegov bliski kolega Chandra Wickramasinghe i moguće je da je to točno.[58] Hoyle je rekao kako vjerojatnost da se život pojavio na Zemlji nije veća od mogućnosti da uragan, prohujavši odlagalištem metala, pukom slučajnošću od toga sastavi Boeing 747. Drugi su posudili tu metaforu u kontekstu kasnije evolucije složenih živih organizama. Vjerojatnost sastavljanja potpunog konja, kukca ili noja nasumičnim preslagivanjem njihovih dijelova otprilike je jednaka vjerojatnosti sastavljanja Boeinga 747. Ukratko, to je najdraži argument kreacionista - dokaz koji može zagovarati samo netko tko uopće ne shvaća ništa o prirodnoj selekciji, netko tko misli daje prirodna selekcija teorija slučajnosti, dok je ona - u ovdje relevantnom smislu slučajnosti - zapravo nešto sasvim suprotno.

Kreacionističko prisvajanje argumenta male vjerojatnosti uvijek poprima isti opći oblik i svejedno je ako ga kreacionist i zamaskira u politički prikladno ruho 'inteligentnog dizajna (ID).* Neka uočena pojava - često je to neko živo biće ili neki složeniji organizam, ali može biti bilo što, od molekule do cijelog svemira - ispravno se veliča kao statistički nevjerojatna. Ponekad se upotrebljava jezik informatičke teorije: od darvinista se traži da objasni što je izvor svih informacija u živoj tvari, u stručnom značenju informacijskog sadržaja kao mjere nevjerojatnosti ili 'razmjera iznenađenja. Ili se argument može pozvati na otrcani moto ekonomista: nema besplatnog ručka - pa se darvinizam optužuje da pokušavati ishoditi nešto ni za što. Zapravo, kao što ću pokazati u ovom poglavlju, darvinistički prirodni odabir jedino je poznato rješenje za inače nerješivu zagonetku o tome otkud potječu informacije. Pokazat će se da upravo hipoteza o Bogu pokušava dobiti nešto ni za što. Bog pokušava dobiti besplatan ručak i usput biti taj ručak. Koliko god je statistički nevjerojatno stvorenje koje pokušavate objasniti prizivajući tvorca, sam tvorac mora biti barem jednako toliko nevjerojatan. Bog je taj Krajnji Boeing 747.

Dokaz temeljen na maloj vjerojatnosti tvrdi da složena bića nisu mogla nastati slučajno. No mnogi ljudi *definiraju* 'nastati slučajno' kao sinonim za 'nastati pri odsutnosti promišljenog dizajna'. Stoga ne iznenađuje što oni misle da je mala vjerojatnost dokaz promišljenog, hotimičnog stvaranja. Darvinistički prirodni odabir pokazuje koliko je to krivo u odnosu prema biološkoj maloj vjerojatnosti. I iako darvinizam možda nije izravno bitan za neživi svijet - na primjer, za kozmologiju - on zaoštrava našu svijest i u područjima koja su izvan njegovog izvornog kruga, biologije.

Duboko razumijevanje darvinizma uči nas da budemo sumnjičavi prema olakoj pretpostavci da je promišljeni nacrt jedina alternativa slučajnosti te nas uči da tragamo za stupnjevitim razinama polako rastuće složenosti. Prije Darwina, filozofi poput Humea znali su kako ne znači da život, usprkos svojoj maloj vjerojatnosti, mora biti proizvod inteligentnog dizajna, ali nisu mogli zamisliti neku alternativu. Nakon Darwina, svi bismo mi, duboko u svojoj prirodi, morali biti sumnjičavi prema samoj pomisli na inteligentni dizajn. Iluzija o inteligentnom di-

* Inteligentni dizajn se ponekad neuljudno opisuje kao kreacionizam u jeftinom smokingu.

zajnu je zamka u koju smo se već bili uhvatili i trebalo je da nas Darwin cijepi za to tako što će nam izoštriti svijest. Da je on u tome barem bio uspješan kod svih nas.

PRIRODNA SELEKCIJA KAO OŠTRILO SVIJESTI

U nekom izmišljenom svemirskom brodu astronauti su tugovali za svojim zavičajem: 'Kad samo pomislim da je na Zemlji sad proljeće!' Možda nećete odmah primijetiti što je krivo u toj rečenici. Toliko je duboko ukorijenjen nesvjesni šovinizam sjeverne Zemljine polukugle u nama koji ondje živimo, a čak i u nekima koji ne žive ondje. 'Nesvjesno' je pravi izraz. Upravo je u takvim slučajevima potrebno oštrilo svijesti. U Australiji i Novom Zelandu možete kupiti karte svijeta na čijoj je gornjoj strani Južni pol i za to postoji

dublji razlog od pukog vica. Kakva bi sjajna oštrila svijesti bili ti zemljovidi kad bi se objesili na zidovima učionica na našoj sjevernoj polukugli. Dan za danom djeca bi se podsjećala na to daje 'sjever' proizvoljna oznaka pola koja nema nikakav monopol na to da bude 'gore'. Karta bi im budila radoznalost te im usput oštrila svijest. Kad bi došli kući, rekli bi to svojim roditeljima - a, usput, dati djeci nešto što bi iznenadilo njihove roditelje jedna je od najvećih blagodati koju može podariti učitelj.

Feministi(ce) su izoštrili moju svijest o moći oštrenja svijesti. 'Femipovijest' je svakako smiješan izraz, ako ni zbog čega onda zato što razlikovanje po rodu, odnosno spolu nema nikakve veze s riječju 'povijest'. To je lingvistički glupo, kao što je bilo i smjenjivanje jednog državnog službenika u Washingtonu 1999. koji je upotrijebio riječ 'škrt', što je bilo protumačeno kao rasistička uvreda." No čak i takvi šašavi primjeri pridonose oštrenju svijesti. Kad jednom riješimo filološke zavrzlame i prestanemo se smijati, 'femipovijest' nam pokazuje povijest iz drukčije perspektive. Zamjenice koje označuju rod prednjače u takvom oštrenju svijesti. On ili ona moraju se upitati bi li njegov ili njezin način izražavanja ikad mogao njoj ili njemu dopustiti da pišu na taj način. No ako uspijemo zanemariti nezgrapnu neumjesnost jezika, to nam zaoštrava svijest tako da posta-

* U hrvatskom jeziku nije moguća jezička igra riječi u vezi s pojmom 'povijest' kao što je to slučaj u engleskome: 'history' se može lažnom etimologijom prelomiti na 'his' + 'story' - njegova, muška pripovijest - pa je stoga moguć i ženski ekvivalent: 'her' + 'story' - njezina, ženska pripovijest. Isto vrijedi za riječ 'niggardly' - škrt - koja je slučajno slična riječi 'nigger', a to je pogrdan izraz za 'Crnca'. - *Op. prev.)*

jemo svjesni osjetljivosti druge polovice čovječanstva. Čovjek, čovječanstvo, ljudska prava, svi su ljudi stvoreni jednakima, jedan čovjek, jedan glas - čini se da se u engleskome često lingvistički isključuje žena.* Kad sam bio mlad, nikad mi nije padalo na pamet da bi se žene mogle uvrijediti zbog izraza kao što je 'budućnost muškarca (čovjeka)'. U desetljećima nakon toga svima nam je izoštrena svijest. Čak i oni koji se služe riječju koja jezično isključuje drugi spol čine to s prizvukom zbunjene isprike - ili agresivne nepristojnosti, zalažući se za tradicionalno izražavanje, pa čak i namjerno ljuteći feminist(ic)e. Svima sudionicima tog *Zeitgeist* bila je podignuta i iozoštrena svijest, čak i onima koji su odlučili reagirati negativno tako što su se tvrdoglavo ukopali i udvostručili uvredu.

Feminizam nam pokazuje snagu oštrenja svijesti i htio bih se poslužiti tom metodom i u slučaju prirodnog odabira. Ne samo da prirodni odabir objašnjava cjelinu života; on također izoštrava našu svijest o sposobnosti znanosti da objasni kako se bez ikakvog namjernog usmjeravanja može pojaviti organizirana složenost iz jednostavnih početaka. Potpuno razumijevanje prirodnog odabira potiče nas da se hrabro uputimo u druga područja. To budi u nama sumnju, u tim drugim područjima, u lažne alternative kakve su nekoć, u preddarvinističkim danima, opsjedale biologiju. Tko je prije Darwina mogao naslućivati da je nešto što se činilo toliko *dizajniranim* kao što je krilo vilinog konjica ili orlovo oko zapravo konačni proizvod dugog niza nenasumičnih već potpuno prirodnih uzroka?

Ganutljiv i duhovit prikaz Douglasa Adamsa o njegovu obraćenju na radikalni ateizam - naglasio je 'radikalnost' kako nitko ne bi krivo pomislio da je on agnostik - svjedočanstvo je moći darvinizma u zaoštravanju svijesti. Nadam se da će mi biti oprošteno samozadovoljstvo koje će se pokazati u sljedećem citatu. Moj izgovor za to je da me je Douglasovo preobraćenje dok je čitao moje prethodne knjige - koje nisu imale cilj ikoga preobratiti - nadahnulo da sjećanju na njega posvetim ovu knjigu - kojoj to jest svrha! U jednom intervjuu, koji je posthumno prenijet u knjizi *The Salmon of Doubt* (Losos sumnje) njega je upitao novinar kako je postao ateist. On je počeo svoj odgovor time što je prvo objasnio kako je postao agnostikom, a zatim je nastavio:

* U engleskome 'man' znači i 'čovjek' i 'muškarac! Klasični latinski i grčki bili su u tom smislu bolje opremljeni. Latinski *homo* (grčki *anthropo-)* znači 'ljudski', za razliku od vir *(andro-),* što znači 'muškarac', a*femina (gyne-)* 'žena'. Stoga se antropologija odnosi na cijelo čovječanstvo, a andrologija i ginekologija su spolno određene medicinske grane.

A onda sam mislio, i mislio i mislio. No nisam ima dovoljno podataka da nastavim razmišljati pa nisam zapravo došao ni do kakvog rješenja. Bio sam krajnje sumnjičav prema ideji boga, ali nisam znao dovoljno ni o čemu da bih stvorio dobar radni model za bilo kakvo drugo objašnjenje, recimo, života, svemira i svega ostaloga, kojim bih zamijenio boga. No nisam odustajao i nastavio sam čitati i razmišljati. Negdje u početku svojih tridesetih godina slučajno sam nabasao na evolucijsku biologiju, prije svega u obliku knjiga Richarda Dawkinsa *Sebični gen* i zatim *Slijepi urar,* a onda se sve iznenada složilo na svoje mjesto (mislim da se to dogodilo kad sam drugi put čitao *Sebični gen).* Bilo je to toliko čudesno jednostavno shvaćanje, ali ono je, prirodno, otvaralo put svoj toj neizmjernoj i zapanjujućoj složenosti života. Ono je u meni izazvala takvo strahopoštovanje da mi se strahopoštovanje koje ljudi spominju u svezi s religijskim iskustvom, iskreno rečeno, činilo glupim u usporedbi s tim. U svakom bih slučaju radije prihvatio strahopoštovanje iz razumijevanja, umjesto strahopoštovanja iz neznanja.[59]

Shvaćanje čudesne jednostavnosti o kojoj on govori nema, dakako, nikakve veze sa mnom. Bila je to Darwinova teorija evolucije uz pomoć prirodne selekcije - krajnjeg znanstvenog oštrila svijesti. Douglase, nedostaješ mi. Ti si moj najpametniji, najduhovitiji, najotvoreniji, najšaljiviji, najviši i, možda, moj jedini obraćenik. Nadam se da bi te ova knjiga možda nasmijala - iako sigurno ne toliko koliko si ti mene uspio nasmijati.

Znanstveno upućeni filozof Daniel Dennett ukazao je na to da evolucija pobija jednu od najstarijih ljudskih ideja: 'ideju kako je za dobivanje manje stvari potrebna neka velika fantastična dubokoumna stvar. Ja to nazivam učinkom kapanja u teoriji stvaranja svijeta. Nikad nećete vidjeti da koplje pravi kopljara. Nikad nećete vidjeti da potkova pravi kovača. Nikad nećete vidjeti da lonac pravi lončara'.[60] Darwin je svojim otkrićem logičnog procesa, koji postiže rezultat suprotan intuitivnom očekivanju, dao toliko revolucionaran doprinos ljudskoj misli i toliko ispunjen snagom oštrenja svijesti.

Iznenađuje koliko je nužno takvo oštrenje svijesti, čak i u umovima odličnih znanstvenika u disciplinama koje nisu biologija. Fred Hoyle je bio sjajan fizičar i kozmolog, ali njegovo krivo shvaćanja Boeinga 747 i druge pogreške u biologiji, kao što je njegov pokušaj da proglasi fosil *Archaeopteryx* nweslanom šalom, ukazuju na to da je njemu trebalo oš-

trenje svijesti izlaganjem obilnoj dozi svijeta prirodne selekcije. Pretpostavljam daje na intelektualnoj razini on shvaćao prirodnu selekciju. No možda je potrebno biti prožet prirodnom selekcijom, biti uronjen u nju, plivati u njoj, prije nego što je moguće istinski cijeniti njezinu moć.

Druge znanosti oštre našu svijest na druge načine. Znanost kojom se bavio Fred Hoyle, astronomija, stavila nas je na svoje mjesto, u prenesenom i doslovnom značenju, tako što je skresala našu taštinu do razine koja odgovara sićušnoj pozornici na kojoj se odigravaju naši životi - našem zrncu prašine nastalom nakon kozmičke eksplozije. Geologija nas podsjeća na to koliko je kratko postojanje nas i kao pojedinaca i kao vrste. Ona je izoštrila svijest Johna Ruskina i izazvala njegov poznati krik iz dubine srca 1851.: 'Kad bi me barem geolozi ostavili na miru, bilo bi mi sasvim dobro, ali oni grozni čekići! Čujem kako kuckaju na kraju svake kadence biblijskih stihova.' Evolucija ima isti učinak na naš osjećaj za vrijeme - što nije čudno, jer ona djeluje po geološkoj vremenskoj ljestvici. No darvinistička evolucija, a posebno prirodna selekcija, čini još nešto. Ona razbija iluziju o djelovanju nekog višeg tvorca na području biologije i uči nas da također budemo sumnjičavi prema svakoj vrsti hipoteze o postojanju tvorca u fizici i kozmologiji. Mislim da je fizičar Leonard Susskind imao to na umu kad je rekao: 'Nisam povjesničar, ali se svejedno usuđujem izraziti mišljenje: Suvremena kozmologija zapravo je počela s Darwinom i Wallaceom. Kao nitko prije njih, oni su dali objašnjenja našeg postojanja kojima se potpuno odbacuju nadnaravne sile...Darwin i Wallace postavili su norme ne samo za biološke discipline nego i za kozmologiju.'[61] Drugi fizičari, koji su daleko od toga da im je potrebno bilo kakvo slično oštrenje svijesti jesu Victor Stenger, čiju knjigu *Has Science Found God?* (Je li znanost pronašla Boga) (odgovor je: ne) toplo preporučujem,* i Peter Atkins, čija je knjiga *Creation Revisited* (Ponovni osvrt na stvaranje svijeta) moje najmilije djelo znanstvene poezije u prozi.

Neprestano me zapanjuju oni teisti za koje se čini da, umjesto da sebi izoštre svijest onako kako to predlažem, uživaju u prirodnoj selekciji kao 'Božjem načinu ostvarenja vlastitog djela'. Oni priznaju da bi evolucija prirodnom selekcijom bila vrlo lagan i uredan način postizanja svijeta punog života. Bog ne bi morao uopće ništa učiniti! U knjizi koju

* Vidi također njegovu knjigu objavljenu 2007. pod naslovom *God, the Failed Hypothesis: How Science Shiws that God Does Not Exist.* Bog, propala hipoteza: Kako znanost pokazuje da Bog ne postoji.

sam upravo spomenuo, Peter Atkins dovodi taj slijed razmišljanja do logično bezbožnog zaključka kad postulira hipotetički lijenog Boga koji pokušava uložiti što manje napora u stvaranje svemira u kojemu postoji život. Atkinsov lijeni Bog još je ljeniji od deističkog Boga prosvjetiteljstva 18. stoljeća: *deus otiosus* - doslovce dokon Bog, nezaokupljen, nezaposlen, suvišan, beskoristan. Korak po korak, Atkins uspijeva smanjiti količinu posla koju lijeni Bog mora obaviti, dok naposljetku ne mora učiniti ništa; ne mora se čak niti truditi postojati. U živom mi je sjećanju dosjetljiva žalopojka Woodyja Allena: Ako se pokaže da postoji Bog, mislim da on neće biti zao. No najgore što se može reći za njega je to da on zapravo premalo toga postiže.'

NEUMANJIVA SLOŽENOST

Nemoguće je preuveličati razmjere problema koji su riješili Darwin i Wallace. Mogao bih, na primjer, spomenuti anatomiju, građu stanica, biokemiju i ponašanje doslovce svih živih organizama. No najuočljivije majstorije prividno namjernog ustroja jesu one koje - iz razumljivih razloga - izabiru kreacionistički autori, a ja s blagom ironijom navodim svoje iz jedne kreacionističke knjige. *Life - How Dit It Get Here?* (Život - kako je stigao ovamo?), knjiga bez navedenog imena autora u izdanju 'Watchtower Bible and Tract Society', (Kula stražara Biblija i ...) koja je navodno objavljena na 16 jezika u l i milijuna primjeraka, glavni je favorit za to, jer su mi dobronamjernici iz svih krajeva svijeta poslali ni manje ni više nego šest od tih 11 milijuna primjeraka, iako nisam od njih tražio te darove.

Otvorivši nasumce jednu stranicu tog velikodušno dijeljenog djela anonimnog autora, nailazimo na morsku spužvu poznatu po imenu *Euplectella,* popraćenu izjavom, glavom i bradom, sira Davida Attenborougha: 'Kad pogledate složeni kostur spužve poput one koja se sastoji od silicijskih iglica, a koja se zove *Euplectella,* ostajete sasvim zbunjeni. Kako je moguće da gotovo neovisne stanice mikroskopskih dimenzija surađuju u izlučivanju milijuna staklastih iveraka te stvaraju toliko složenu i prekrasnu čipku? Mi to ne znamo.' Autori 'Kule stražare i...' ne gube vrijeme te dodaju vlastiti zaključak: 'No jedno uistinu znamo: Nije vjerojatno da je to nastalo slučajno.' Uistinu, nije vjerojatno da je slučaj tvorac toga. U tome se svi možemo složiti. Statistička nevjerojatnost po-

jave kao što je kostur *Euplectelle* središnji je problem koji mora riješiti svaka teorija života. Što je veća statistička nevjerojatnost, to je manje vjerojatno da se rješenje svodi na slučaj; to je značenje nevjerojatnosti. No moguća rješenja zagonetke nevjerojatnosti nisu, kao što se krivo sugerira, plansko kreiranje i slučaj, već plansko kreiranje i prirodni odabir. Slučaj nije rješenje s obzirom na visoke razine nevjerojatnosti koje opažamo u živim organizmima i nijedan razuman biolog nije nikad to tvrdio. Plansko kreiranje također nije pravo rješenje, kao što ćemo vidjeti kasnije; no zasad želim nastaviti razjašnjavati problem koji svaka teorija života mora riješiti; problem izbjegavanja slučaja.

Okrenemo li još jednu Kula stražara stranicu, nailazimo na čudesnu biljku poznatu pod imenom *Aristolochia Trilobata*. Svi njezini dijelovi izgledaju kao da su elegantno konstruirani tako da hvataju kukce, oblježpljuju ih peludom i otpremaju ih na put prema drugoj istovrsnoj biljci. Složena elegancija cvijeta nuka Kulu stražaru da se upita: 'Je li se sve to dogodilo slučajno? Ili je to možda rezultat inteligentnog dizajna?' Još jednom, *dakako,* to se nije dogodilo slučajno. Još jednom, inteligentni dizajn nije prikladna alternativa slučaju. Prirodni odabir nije samo ekonomično, uvjerljivo i elegantno rješenje; to je jedina logična alternativa slučaju koja se ikad pojavila. Inteligentnom dizajnu može se uputiti isti prigovor kao i slučaju. To jednostavno nije uvjerljivo rješenje zagonetke statističke nevjerojatnosti. I što je veća nevjerojatnost, to inteligentni dizajn postaje sve manje uvjerljiv. Kad se jasno sagleda, pokazat će se da inteligentni dizajn samo udvostručuje problem. I opet iznova, to je zato što sam autor inteligentnog dizajna (on ili ona) odmah stvara veći problem vlastitog podrijetla. Svako biće koje bi bilo u stanju svojim razumom kreirati nešto toliko nevjerojatno kao što je *Aristolochia Trilobata* (ili svemir) moralo bi biti još nevjerojatnije od *Aristolocije trilobate*. Daleko od toga da Bog dokida to opako vraćanje na raniji položaj - on ga, naprotiv, produbljuje svom žestinom.

Okrenite još jednu stranicu Kule stražare, na kojoj je slikovit prikaz divovskog mamutovca *(Sequoiadendron giganteum),* stabla koje mi je posebno priraslo srcu, jer imam jedno u svom vrtu - tek dijete, jedva nešto starije od stotinu godina, ali svejedno najviše stablo u susjedstvu. 'Sićušni čovjek, stojeći ispod mamutovca, može samo uprijeti pogled uvis s tihim strahopoštovanjem na to golemo veličanstvo. Ima li smisla vjerovati da taj uznositi div i sićušna sjemenka iz koje je niknuo nisu

oblikovani razumnom kreativnošću?', podučava nas Kula. Da ponovim, ako mislite da je slučaj jedina alternativa razumnoj kreativnosti, onda to, dakako, nema smisla. No autori ponovo izbjegavaju spomenuti pravu alternativu, prirodni odabir, bilo zato što ga zaista ne shvaćaju, bilo zato što to ne žele.

Proces uz pomoć kojega biljke, bilo da se radi o sićušnim bedrincima bilo o golemim sekvojama, dobivaju energiju za rast jest fotosinteza. Opet nešto iz Kule:' "Ima oko 70 različitih kemijskih reakcija u sklopu fotosinteze," kaže jedan biolog. "To je uistinu čudesan događaj." Zelene biljke ponekad se nazivaju "tvornicama" prirode - koje su lijepe, nečujne, ne zagađuju, proizvode kisik, recikliraju vodu i hrane svijet, jesu li se one pojavile slučajno? Može li se u to uistinu vjerovati?' Ne, to nije vjerojatno, ali ponavljanje primjera za primjerom ne dovodi nas nikamo. Kreacionistička 'logika uvijek je ista. Neke prirodne pojave previše su statistički nevjerojatne, previše složene i lijepe te izazivaju preveliko strahopoštovanje da bi mogle nastati slučajno. Autori se kao alternativi slučaju jedino mogu domisliti inteligentnom dizajnu. Iz toga proizlazi da je to stvorio razumni stvoritelj. A odgovor znanosti na tu krivu logiku uvijek je isti. Inteligentni dizajn nije jedina alternativa slučaju. Prirodna selekcija je bolja alternativa. Štoviše, inteligentni dizajn nije uopće prava alternativa, jer izaziva još veći problem od onoga koji rješava: tko je stvorio tvorca? Ni slučaj ni inteligentni dizajn nisu rješenja za problem statističke nevjerojatnosti, jer je jedno od toga problem, a drugo se vraćanjem svodi na nj. Prirodna selekcija je pravo rješenje. To je jedino logično rješenje koje se ikad pojavilo. I ne samo daje to logično rješenje, to je rješenje čudesne elegancije i moći.

Što omogućuje prirodnoj selekciji da bude uspješno rješenje problema nevjerojatnosti, kad i slučaj i inteligentni dizajn u tome posustaju već na prvom koraku? Odgovor je u tome da je prirodna selekcija odnosno prirodni odabir kumulativni proces koji rastavlja problem nevjerojatnosti na male komade. Svaki od tih komadića je donekle nevjerojatan, ali ne toliko da spriječi dotičnu pojavu. Kad se velik broj tih pomalo nevjerojatnih događaja poreda u niz, konačni proizvod akumulacije je uistinu vrlo, vrlo nevjerojatan, dovoljno nevjerojatan da je daleko izvan dosega slučaja. Ti konačni proizvodi postaju tada predmeti kreacionističkog argumenta koji se reciklira u beskraj. Kreacionist to potpuno krivo shvaćaj jer on (ženama u ovom slučaju ne bi trebalo biti krivo što

su isključene posvojnom zamjenicom) inzistira na tome da pristupa pojavi statističke nevjerojatnosti kao odvojenom, izuzetnom događaju. On ne shvaća moć *akumulacije.*

U knjizi *Climbing Mount Improbable* (Uspon na planinu nevjerojatnosti) izrazio sam tu tvrdnju metaforom. Jedna strana planine je okomita litica, na koju se ne može uspeti, no na drugoj strani je lagana kosina koja se proteže do vrha. Na vrhu se nalazi složena naprava, poput oka ili flagelarnih motora u bakterijama. Apsurdna pomisao da bi se takva složenost mogla ustrojiti sama po sebi izražena je u usporedbi s usponom s dna litice na vrh u jednom skoku. Evolucija, naprotiv, obilazi planinu i uspinje se blagom kosinom do vrha - ništa lakše! Načelo uspona blagom kosinom, nasuprot skoku uz liticu, toliko je jednostavno da čovjek pada u iskušenje čuditi se zašto je trebalo proći toliko vremena da se pojavi Darwin i to otkrije. Kad se to dogodilo, gotovo dva stoljeća su bila prošla od Newtonove *annus mirabilis,* iako se na prvi pogled čini da je do njegovog dostignuća bilo teže doći negoli do Darwinovog.

Još jedna poznata metafora za krajnju nevjerojatnost je brava s kombinacijama na bankovnom trezoru. Teoretski bi pljačkaš banke mogao imati sreću i slučajno pogoditi pravu kombinaciju brojeva. U praksi je pak brava s brojčanim kombinacijama u banci konstruirana s tolikim stupnjem nevjerojatnosti da je to gotovo nemoguće - gotovo jednako nevjerojatno kao i Boeing 747 Freda Hoylea. No zamislite loše konstruiranu bravu s kombinacijama koje postupno ostavljaju za sobom tragove - kao u dječjoj igri pogađanja u kojoj se pomaže uzvicima 'vruće - hladno'. Pretpostavimo da se vrata trezora, kad se svaki brojčanik približi pravom položaju, malo otvore i nešto novca iscuri van. Lopov bi se začas domogao blaga.

Kreacionisti koji pokušavaju razvijati dokaz na temelju male vjerojatnosti sebi u korist, uvijek pretpostavljaju da je biološka prilagodba pitanje potpunog dobitka ili gubitka. Drugo ime za zabludu 'sve ili ništa' je 'neumanjiva složenost'. Oko ili vidi ili ne vidi. Krilo ili leti ili ne leti. Pretpostavlja se da nema nikakvih korisnih međufaza, ali to je jednostavno krivo. Takvih međufaza u praksi ima u izobilju - a upravo to moramo očekivati u teoriji. Životna brava s kombinacijama je mehanizam koji djeluje po načelu 'toplije, hladnije, toplije'. Stvarni život traga za blagim padinama pod Planinom nevjerojatnosti, a kreacionisti ne vide pred sobom ništa osim zastrašujuće strmine.

Darwin je posvetio cijelo jedno poglavlje svoga *Podrijetla vrsta* 'Poteškoćama u teoriji podrijetla s promjenama' i može se reći da su u tom kratkom poglavlju predviđene i riješene sve navodne poteškoće koje su nakon toga iznijete, sve do današnjeg dana. Najveće poteškoće su Darwinovi 'organi krajnje savršenosti i složenosti', koji se ponekad krivo opisuju kao 'neumanjivo složeni'. Darwin je izdvojio oko kao osobito težak problem: 'Otvoreno priznajem kako se pretpostavka da bi oko, sa svim svojim neusporedivim mehanizmima za prilagodbu žarišta na različite udaljenosti, za reguliranje ulaska različitih količina svjetlosti te za korekciju sferne i kromatske aberacije, moglo nastati na temelju prirodne selekcije čini apsurdnom u najvećoj mjeri.' Kreacionisti uvijek iznova s radošću navode tu rečenicu. Ne treba niti spominjati da nikad ne navode ono što zatim slijedi. Pokazuje se da je Darwinovo pretjerano otvoreno priznanje samo retoričko sredstvo. On je privlačio svoje protivnike bliže k sebi kako bi ih mogao, u pravom trenutku, jače udariti. Udarac je, dakako, bilo Darwinovo objašnjenje bez napora kako se oko razvijalo postupnim koracima. Darwin možda nije upotrijebio izraze 'neumanjiva složenost' ili 'blaga kosina prema Planini nevjerojatnosti', ali je on dobro shvaćao načelo i jednoga i drugoga.

'Kakva je korist od pola oka?' i 'Kakva je korist od pola krila?' primjeri su argumenta na temelju 'neumanjive složenosti'. Kaže se da je nešto neumanjivo složeno ako bi uklanjanje jednog dijela cjeline izazvalo prestanak djelovanja te cjeline. Pretpostavlja se da je to samo po sebi razumljivo u slučaju očiju i krila. No čim malo razmislimo o tim pretpostavkama, odmah uočavamo pogrešku. Čovjek kojemu je zbog mrene kirurški izvađena leća iz oka ne može jasno vidjeti oko sebe bez naočala, ali može vidjeti dovoljno da ne udari o drvo ili da ne padne u ponor. Istina je da pola krila nije jednako dobro koliko i cijelo krilo, ali je svakako bolje nego da uopće nema krila. Pola krila moglo bi vam spasiti život tako što će ublažiti pad sa stabla neke visine. A 51 posto krila moglo bi vas spasiti ako padnete s malo višeg stabla i tako dalje. Koliki god maleno krilce posjedujete, ono će vam spasiti život prilikom nekog pada, što se ne bi dogodilo da u tom slučaju imate malo manje krilo. Ako u mislima izvedemo pokus sa stablima različite visine, s kojega bi se moglo pasti, to je samo jedan način uočavanja, u teoriji, da mora postojati blagi nagib povoljnosti za svaku priliku - sve od jedan posto krila do 100 posto. Šume su prepune životinja koje klize kroz zrak ili se spuštaju

poput padobrana, što u praksi ilustrira svaki korak uz tu određenu padinu Planine nevjerojatnosti.

Uz pomoć usporedbe s drvećem različite visine lako je zamisliti situacije u kojima bi pola oka spasilo život neke životinje, a 49 posto oka ne bi. Blagi gradijenit nastaju zbog varijacija u svjetlosnim uvjetima, varijacijama u udaljenosti s koje se zapaža lovina - ili pak grabljivci koji vrebaju. I, kao što je slučaj s krilima i letnim površinama, ne samo da je lako zamisliti uvjerljive međufaze, već njih ima posvuda u životinjskom carstvu. Crv plošnjak ima oko koje je, kako se god to razumno promatralo, manje vrijedno od pola ljudskog oka. Lađica *(Nautilus)* (i možda njezini izumrli amonitski rođaci koji su dominirali paleozojskim i mezozojskim morima) ima oko koje je međufaza između očiju plošnjaka i čovjeka. Za razliku od oka plošnjaka, koje može primijetiti svjetlo i sjenu, ali ne vidi nikakvu sliku, oko ladice, koje podsjeća na primitivnu kameru, stvara pravu sliku, no ta je slika zamagljena i mutna u usporedbi sa slikom u ljudskom oku. Bio bi to lažan pokušaj preciznosti ako bi se htjelo brojčano odrediti takvo poboljšanje, ali nitko ne može razumski poreći da su oči tih mekušaca, i mnoge druge, bolje nego nikakve oči te da sve one leže na neprekinutoj i blagoj kosini uz Planinu nevjerojatnosti, a da su naše oči blizu vrha - ne na najvišem vrhu, ali vrlo visoko. U knjizi Uspon na Planinu nevjerojatnosti posvetio sam po cijelo jedno poglavlje oku i krilu, pokazavši kako oči i krila mogu lako evoluirati sporim (a možda čak ni ne toliko sporim) postupnim koracima, pa ću na ovom mjestu završiti tu temu.

Vidjeli smo, dakle, da oči i krila ni u kom slučaju nisu neumanjivo složeni; no od tih posebnih primjera još je zanimljivija opća pouka koju bismo morali iz toga izvući. To što je toliko mnogo ljudi u potpunoj zabludi u vezi s tim očitim slučajevima moralo bi nam poslužiti kao upozorenje na druge primjere koji su mnogo manje jasni, kao što su stanični i biokemijski slučajevi za kojima sad vrebaju kreacionisti koji se skrivaju pod politički prikladnim eufemizmom 'teoretičara inteligentnog dizajna.

Pred nama je poučna priča i ona nam poručuje sljedeće: ne proglašavajte stvari neumanjivo složenima; lako je moguće da niste dovoljno pažljivo promotrili pojedinosti ili da niste pažljivo promislili o njima. Sa druge strane, mi koji smo na strani znanosti ne smijemo biti previše dogmatski samouvjereni. Možda u prirodi postoji nešto što uistinu isključuje svojom *istinski* neumanjivom složenošću blagi uspon na Planinu nevjerojatnosti. Kreacionisti imaju pravo kad kažu da bi, ako bi

se uistinu točno dokazalo da postoji neumanjiva složenost, to pobilo Darwinovu teoriju. Sam Darwin je to rekao: 'Ako bi se moglo dokazati da postoji nekakav složeni organ koji se nikako nije mogao razviti kroz brojne, uzastopne, male promjene, moja bi se teorija potpuno raspala. No ja ne mogu naći nijedan takav slučaj'. Darwin nije mogao naći nijedan takav slučaj, a nije ni itko drugi nakon Darwinova vremena, usprkos upornim, čak očajničkim naporima. Predloženi su mnogi kandidati za taj sveti gral kreacionizma, ali nijedan nije izdržao znanstvenu analizu.

U svakom slučaju, iako bi istinski neumanjiva složenost uništila Darwinovu teoriju ako bi se ikad pronašla, tko može reći da ne bi uništila i teoriju o inteligentnom dizajnu? Dapače, ona *već jest* uništila teoriju o inteligentnom dizajnu jer, kao što uvijek iznova govorim, koliko god malo znali o Bogu, u jedno možemo biti sigurni, a to je da bi on morao biti vrlo, vrlo složen, i to vjerojatno neumanjivo složen!

KLANJANJE PRAZNINAMA

Potraga za određenim primjerima neumanjive složenosti je u biti neznanstven pristup: poseban slučaj dokazivanja na temelju postojećeg neznanja. To je pribjegavanje istoj krivoj logici kao što je to strategija 'Boga praznina' koju je osudio teolog Dietrich Bonhoeffer. Kreacionisti rado traže praznine u današnjem znanju ili razumijevanju. Ako se pronađe navodna praznina, *pretpostavlja se* da je Bog, sam po sebi, mora popuniti. Ozbiljne teologe poput Bonhoeffera zabrinjava to što se praznine smanjuju kako znanost napreduje, pa postoji opasnost da će Bog naposljetku ostati bez posla i da se neće imati kamo sakriti. Znanstvenike zabrinjava nešto drugo. Bitan je dio znanstvenog pothvata da prizna neznanje, da se čak raduje neznanju kao izazovu za buduće pobjede. Kao što je napisao moj prijatelj Matt Ridley, 'Većini znanstvenika dosadno je ono što su već pronašli. Njih neznanje potiče na napredak.' Mistici uživaju u tajnovitosti i žele da ona ostane takvom. Znanstvenici uživaju u tajnovitosti iz drugog razloga: to im omogućuje da se nečim bave. Na općenitijoj razini, kao što ću ponoviti u osmom poglavlju, jedna od uistinu loših posljedica religije jest to što nas ona uči da je vrlina biti zadovoljan time da se nešto ne razumije.

Priznati neznanje i privremenu tajnovitost bitno je za dobru znanost. Stoga je, u najmanju ruku, žaljenja vrijedno što je glavna strategija

kreacionističkih agitatora negativna i traga za prazninama u znanstvenim spoznajama te tvrdi da ih, u nedostatku druge mogućnosti, popunjava 'inteligentnim dizajnom'. Sljedeći primjer je hipotetični, ali je vrlo tipičan. Kreacionist kaže: 'Lakatni zglob žabe neumanjivo je složen. Svaki njegov dio potpuno je beskoristan dok nisu svi sastavljeni u cjelinu. Kladim se da ne možeš smisliti na koji način je žablji lakat mogao sporo i postupno evoluirati.' Ako znanstvenik ne odgovori odmah i u potpunosti, kreacionist izvlači zaključak koji njemu odgovara: 'Dobro dakle, alternativna teorija, "inteligentni dizajn", pobjeđuje, jer nema druge mogućnosti'. Obratite pažnju na pristranu logiku: ako teorija A u nečemu zakaže, mora vrijediti teorija B. Nije potrebno naglašavati da se isti argument ne primjenjuje u obrnutom slučaju. Od nas se traži da prigrlimo teoriju 'u nedostatku druge mogućnosti', a da uopće ne pokušamo vidjeti je li ona na isti način manjkava kao i teorija za koju se tvrdi da je njom nadomještena. Inteligentni dizajn dobiva besplatnu kartu za izlazak iz zatvora, čarobni imunitet od strogih uvjeta koji se postavljaju evoluciji.

No u ovom trenutku želim naglasiti da kreacionistički projekt potkopava prirodnu - dapače, nužnu - radost znanstvenika zbog (privremene) nesigurnosti. Iz čisto društvenih razloga današnji znanstvenik mogao bi ustuknuti prije nego što izjavi: 'Hm, to je zanimljivo. Pitam se kako su *zapravo* preci žabe evolucijom stekli svoj lakatni zglob. Nisam stručnjak za žabe pa ću morati otići u sveučilišnu knjižnicu i informirati se o tome. To bi mogao biti zanimljiv projekt za postdiplomskog studenta.' Čim znanstvenik kaže nešto takvo - i mnogo prije nego što student započne svoj projekt - zaključak u nedostatku drugoga postao bi naslov u kreacionističkom pamfletu: 'Žabu je mogao stvoriti jedino Bog.'

Postoji, dakle, nesretna veza između metodološke potrebe znanosti da traga za područjima neznanja u svrhu istraživanja te potrebe inteligentnog dizajna da traga za područjima neznanja kako bi uz pomoć njih proglasila pobjedu. Upravo je to što inteligentni dizajn nema nikakve svoje dokaze već buja kao korov u prazninama koje su ostavile znanstvene spoznaje, u raskoraku s potrebnom znanosti da identificira i obznani te iste praznine kao uvod u istraživanje istih. U tom kontekstu, znanost se nalazi u savezu s profinjenim teolozima, poput Bonhoeffera, ujedinjena s njima protiv zajedničkih neprijatelja koji zastupaju naivnu, populističku teologiju i teologiju praznina koju potiče inteligentni dizajn.

Kreacionistička ljubav s 'prazninama' u fosilnim zapisima simbol je cjelokupne prazninske teologije. Jednom sam počeo poglavlje o takozvanoj kambrijskoj eksploziji sljedećom rečenicom: 'To je kao da su fosili posađeni ondje bez ikakve evolucijske povijesti.' Bila je to, dakako, retorička uvertira, koje je namjera bila probuditi žeđ čitatelja za punim objašnjenjem što je slijedilo. Nažalost, gledajući unatrag, sad shvaćam koliko je bilo predvidivo da će moje strpljivo objašnjenje biti izbrisano, a moja uvertira biti veselo navedena izvan konteksta. Kreacionisti obožavaju 'praznine' u fosilnim zapisima, baš kao što obožavaju praznine općenito.

Mnogi evolucijski prijelazi elegantno su dokumentirani više ili manje neprekinutim nizom međufaznih fosila koji se postupno mijenjaju. No kod nekih to nije slučaj i to su te slavne 'praznine' ili praznine. Michael Shermer duhovito je bio primijetio da će, ako otkriće nekog novog fosila uredno prepolovi 'prazninu', kreacionisti proglasiti kako sad postoji dvostruko više praznina! No, u svakom slučaju, obratite pažnju na neopravdanu uporabu metode 'jedine preostale mogućnosti'. Ako ne postoje fosili koji bi dokumentirali zahtijevani evolucijski prijelaz, pretpostavlja se da nije bilo nikakvog evolucijskog prijelaza te da je stoga Bog morao intervenirati.

Sasvim je nelogično tražiti potpunu dokumentaciju svakog koraka u nekom prikazu, bilo da je to u evoluciji bilo u nekoj drugoj znanstvenoj disciplini. Moglo bi se isto tako tražiti, prije nego što se nekoga osudi za ubojstvo, da se podnese potpuni filmski zapis ubojičinog svakog koraka koji je vodio prema zločinu, a da pritom ne izostane ni jedan kadar. Samo se sićušni dio mrtvih organizama fosilizira i sretni smo što u stvarnosti imamo toliko mnogo međufaznih fosila. Lako se moglo dogoditi da uopće nema fosila, no svejedno bi dokazi evolucije iz drugih izvora, kao što su molekularna genetika i prostorna raspodijeljenost, bili silno premoćni. S druge strane, evolucija čvrsto pretpostavlja da će se, ako se samo *jedan jedini* fosil pojavi u *krivom* geološkom sloju, cijela ta teorija raspasti u komadiće. Kad je J. B. S. Haldanea izazvao neki vatreni sljedbenik Poppera da kaže kako bi evolucija ikad mogla pokazati krivotvorina, njegov slavni odgovor bio je: 'Fosili zečeva u prekambriju.' Nikad takvi anakronistički fosili nisu pronađeni na autentičan način, usprkos kreacionističkim legendama o ljudskim lubanjama u stijenama s ugljenim slojevima i o otiscima ljudskih stopala pomiješanim s otiscima dinosaura.

Bog ispunjava praznine u razmišljanju kreacionista. Isto vrijedi za sve prividne ponore u masivu Planine nevjerojatnosti, gdje blage padine nisu odmah uočljive ili se previđaju na neki drugi način. Automatski se pretpostavlja da područja u kojima nema dovoljno podataka ili nisu dovoljno razumljiva pripadaju Bogu. Hitro pribjegavanje dramatičnom proglašenju 'neumanjive složenosti' zapravo je neuspjeh domišljanja. Bez ikakvog daljeg razmatranja *zaključuje se* da je neki biološki organ, ako ne oko, onda nekakav izdanak u bičaša ili biokemijska spona, neumanjivo složen. Uopće se ne pokušava *dokazati* neumanjivu složenost. Bez obzira na priče što upozoravaju na primjere s očima, krilima i mnogim drugim stvarima, pretpostavlja se da je svaki novi kandidat za to sumnjivo priznanje jasno, bjelodano neumanjivo složen te je njegov status određen nalogom. No razmislite malo o tome. Budući da se neumanjiva složenost navodi kao argument u prilog inteligentnom dizajnu, ne bi se smjela proglašavati nalogom više negoli sam inteligentni dizajn. Onda bi se moglo jednostavno ustvrditi da žaba (buba mara itd.) potvrđuje inteligentni dizajn, bez daljnje rasprave ili opravdanja. To uopće nije znanstven pristup.

Pokazuje se kako ta logika nije nimalo uvjerljivija od sljedeće izjave: 'Ja [ubacite svoje ime] nisam osobno u stanju zamisliti nijedan način na koji bi [ubacite biološku pojavu] mogao(la) nastati korak po korak. To znači da je neumanjivo složen(a). To znači da je rezultat inteligentnog dizajna'. Ako je logika tako formulirana, odmah se vidi kako je u opasnosti da se pojavi neki znanstvenik i otkrije međufazu ili barem zamisli uvjerljivu međufazu. Čak i ako se ne pojavi nikakav znanstvenik s objašnjenjem, sasvim je logički krivo pretpostaviti da će 'dizajn' išta bolje proći. Rasuđivanje na kojemu se temelji teorija o 'inteligentnom dizajnu' lijeno je i defetističko - klasično rasuđivanje koje pretpostavlja 'Boga Praznine'. Prethodno sam to nazvao argumentom osobne lakovjernosti.

Zamislite kako promatrate uistinu sjajnu mađioničarsku vještinu. Slavni mađioničarski duo Penn i Teller ima točku u kojoj se čini kako oni istodobno ubijaju jedan drugoga pištoljem i pri tom hvataju ispaljeno zrno zubima. Poduzimaju se zamršene mjere osiguranja. Na zrnima se, radi identifikacije, urezuju oznake prije nego što se ubace u pištolje, cijelu postupak iz neposredne blizine nadziru dobrovoljci iz gledateljstva koji imaju iskustva s vatrenim oružjem i prividno se otklanjanju sve mo-

gućnosti obmane. Tellerovo označeno zrno završi u Pennovim ustima, a Pennovo u Tellerovima. Ja [Richard Dawkins] ne mogu nikako dokučiti kako bi to mogla biti smicalica. Argument osobne lakovjernosti urla iz dubina predznanstvenih centara u mom mozgu i gotovo me prisiljava da kažem: 'To mora biti čudo. Ne postoji znanstveno objašnjenje. To mora biti nadnaravno.' No sićušni glasić znanstvenog obrazovanja izgovara drukčiju poruku. Peen i Teller su iluzionisti svjetskog glasa. Postoji sasvim dobro objašnjenje. Ja sam jednostavno previše naivan ili previše nepažljiv ili nedovoljno domišljat da bih se dosjetio rješenja. To je prava reakcija na madioničarski trik. Također je to pravi odgovor na biološku pojavu za koju se čini da je neumanjivo složena. Ljudi koji odmah skaču s osobne začuđenosti prirodnom pojavom na brzopleto zazivanje nadnaravnoga nisu ništa bolji od budala koje vide da mađioničar savija žlicu te zaključuju da je to 'paranormalno'.

U svojoj knjizi *Seven Clues to the Origin of Life* (Sedam ključeva za podrijetlo života) škotski kemičar A. G. Cairns-Smith iznosi dodatno objašnjenje, služeći se analogijom luka. Slobodno stojeći luk od grubo klesanog kamena i bez žbuke može biti stabilan, ali je neumanjivo složen; ruši se ako se pomakne samo jedan kameni blok. Kako je onda uopće bio sagrađen? Općenitije gledano, postoje brojne strukture koje su neumanjive u smislu da ne mogu opstati ako izgube bilo koji svoj dio, a koje su sagrađene uz pomoć skela što su zatim uklonjene i više se ne vide. Kad je struktura gotova, skele se mogu bez opasnosti ukloniti i struktura ostane na mjestu. I u evoluciji su organ, odnosno struktura, koje promatrate mogli imati skele u obliku pretka koji je, u međuvremenu, nestao.

'Neumanjiva složenost' nije neka nova ideja. Taj je izraz izmislio kreacionist Michael Behe 1996. godine.[62] Njemu se pripisuje zasluga (ako je to uopće moguće reći) što je uveo kreacionizam u novo područje biologije - biokemiju i staničnu biologiju - koje je možda smatrao pogodnijim lovištem znanstvenih praznina od očiju ili krila. Njegov najbolji pristup nekom dobrom primjeru (koji je svejedno loš) bio je bičasti motor bakterija.

Flagelum (bič) bakterije je čudo prirode. On je jedini poznati primjer, izvan konteksta ljudske tehnologije, slobodno rotirajuće osovine. Pretpostavljam da bi kotači u malih životinja bili pravi primjeri neumanjive složenosti i zato vjerojatno ne postoje. Kako bi živci i krvne žile prelazili preko

ležajeva?* Flagelum je nitasti propeler uz pomoć kojeg bakterije svrdlaju kroz vodu. Kažem 'svrdlaju', a ne 'plivaju', jer bakterije na svojoj razini postojanja ne bi osjećale tekućinu poput vode kao što je mi osjećamo. Njima bi to bilo više kao sirup, želatina ili možda čak pijesak, pa bi se činilo da bakterija svrdla ili se probija kroz vodu, a ne da pliva. No za razliku od takozvanog flageluma većih organizama, poput protozoa bičaša, bakterijski flagelum ne lamata naokolo kao bič niti zamahuje poput vesla. On ima pravu, slobodno rotirajuću osovinu koja se neprestano okreće u ležaju, a pokreće je nevjerojatan mali molekularni motor. Na molekularnoj razini motor se služi u biti istim principom kao mišić, ali za slobodnu rotaciju, a ne za isprekidano stezanje.[t] To se prikladno uspoređuje sa sićušnim vanbrodskim motorom (iako je taj motor po inženjerskim standardima - što je također neobično za biološki mehanizam - krajnje neučinkovit).

Bez riječi objašnjenja, ili dopune, Behe jednostavno *proglašava* da je bakterijski flagela-motor neumanjivo složen. Budući da on ne nudi nikakav dokaz u prilog svojoj tvrdnji, možemo početi pretpostavljati daje riječ o nemaštovitosti. On dalje tvrdi da je stručna biološka literatura zanemarila taj problem. Neistinitost njegove tvrdnje bila je premoćno i (za Behea) neugodno dokumentirana na sudu kojim je predsjedao sudac John E. Jones u Pennsylvaniji 2005., na kojemu je Behe svjedočio kao vještak u ime skupine kreacionista koji su bili pokušali ugurati kreacionizam 'inteligentnog dizajna u znanstveni program jedne lokalne državne škole - što je bio potez 'zapanjujućeg nesmisla', da se poslužim izjavom suca Jonesa (toj je izreci i čovjeku koji ju je izrekao suđeno da steknu trajnu slavu). Kao što ćemo vidjeti, to nije jedina neugoda koju je Behe pretrpio na ročištu.

Ključ za dokazivanje neumanjive složenosti je da se pokaže kako nijedan od sastavnih dijelova ne može ničemu služiti sam po sebi. Oni

* Postoji primjer za to u književnosti. Dječji pisac Phillip Pullman zamislio je u svojoj knjizi *His Dark Materials* (Njegove mračne tvari) životinjsku vrstu 'mulefa' koja živi u simbiozi s drvećem što rađa savršeno okrugle ljuske sjemenki s otvorom u sredini. Mulefa iskorištava te ljuske za svoje kotače. Kotači nisu dio tijela pa nemaju živce ni krvne žile koje bi se zaplele oko 'osovine' (čvrsta rožnata kliješta ili kost). Pullman oštroumno uočava još nešto: taj je sustav moguć samo zato što je planet popločen vrpcama od prirodnog bazalta koje služe kao 'ceste'. Kotači baš nisu korisni na neravnoj površini.

t Zanimljivo je da se princip mišića javlja u još jednom obliku u nekih kukaca, poput muha, pčela i stjenica, kojom prilikom letni mišić po svojoj prirodi oscilira, kao dvotaktni motor. Dok drugi kukci, poput skakavaca, šalju kroz živce upute za svaki zamah krila (kao što to čini ptica), pčele šalju upute za paljenje (ili gašenje) oscilirajućeg motora. Bakterije nemaju mehanizam koji se samo steže (poput ptičjeg letnog mišića) ili samo oscilira (kao pčelinji letni mišić), već imaju pravi rotor; u tom je smislu to kao elektromotor ili VVankelov motor.

svi moraju biti na svom mjestu prije nego što od njih može biti ikakve koristi (Beheova omiljena usporedba je mišolovka). No molekularnim biolozima nije teško pronaći dijelove koji funkcioniraju izvan cjeline, i kod flagela-motora i kod drugih pojava za koje je Behe tvrdio da su primjeri neumanjive složenosti. To je vrlo dobro izrazio Kenneth Miller sa sveučilišta Brown, koji je, što se mene tiče, najuvjerljiviji protivnik 'inteligentnog dizajna, dobrim dijelom i zato što je pobožni kršćanin. Religioznim ljudima koji mi pišu pošto ih je obmanuo Behe često preporučujem Millerovu knjigu *Finding Darwin's God* (U potrazi za Darwinovim Bogom).

U slučaju rotacijskog motora u bakterija Miller nas poziva da obratimo pažnju na mehanizam koji se naziva Izlučni sustav tipa tri ili TTSS.[63] TTSS ne služi rotacijskom kretanju. To je jedan od nekoliko sustava uz pomoć kojih parazitske bakterije izlučuju otrovne tvari kroz stjenke svojih stanica kako bi otrovale organizam u kojemu se nalaze. U ljudskim razmjerima možemo zamisliti izlijevanje ili štrcanje tekućine kroz rupu; no i ovaj put to na razini bakterije izgleda sasvim drukčije. Svaka molekula izlučene tvari je krupna bjelančevina koja ima određeni, trodimenzionalni ustroj u istim razmjerima kao što je bjelančevina TTSS-a; to je više nalik na krutu strukturu nego na tekućinu. Svaka molekula pojedinačno se istiskuje kroz pažljivo oblikovani mehanizam, kao što automati izbacuju, recimo, igračke ili boce, a ne kao da tvar 'protječe' kroz jednostavan otvor. Sam automat sastavljen je od malog broja proteinskih molekula, od kojih se svaka može usporediti po veličini i složenosti s molekulama koje se kroza nj istiskuju. Zanimljivo je da su ti bakterijski automati često međusobno slični u različitim bakterijama koje nisu usko srodne. Njihovi geni vjerojatno su 'kopirani' iz drugih bakterija - bakterije su u tome vrlo spretne. To je fascinantna tema sama po sebi, ali moram požuriti dalje.

Proteinske molekule od kojih je sastavljen TTSS vrlo su slične sastavnim dijelovima flagela-motora. Evolucionisti je jasno da su sastavni dijelovi TTSS-a bili unovačeni za novu, ali ne sasvim nepovezanu, funkciju kad se razvijao flagela-motor. Budući da TTSS provlači molekule kroz sebe, ne iznenađuje što djeluje uz pomoć rudimentarne verzije principa kojim se služi flagela-motor kad kružno povlači molekule osovine. Očito je da su bitne komponente flagela-motora već postojale i djelovale prije nego što se razvio sam flagela-motor. Jasno je da se nova-

čenjem postojećih mehanizama naizgled neumanjivo složeni dio aparatusa može uspeti na Planinu nevjerojatnosti.

Potrebno je, dakako, još mnogo toga istražiti i siguran sam da će se to dogoditi. To se nikad ne bi učinilo da su znanstvenici zadovoljni lijenim pristupom kakav potiče 'teorija inteligentnog dizajna'. Evo poruke koju bi izmišljeni 'teoretičar inteligentnog dizajna' mogao poslati znanstvenicima: 'Ako ne razumijete kako nešto djeluje, nije bitno; jednostavno odustanite i kažite da je Bog to učinio. Ne znate kako djeluje živčani impuls? Dobro! Ne znate kako se pamćenje urezuje u mozak? Odlično! Je li fotosinteza toliko složen proces da vas to zbunjuje? Sjajno! Molim vas, nemojte proučavati taj problem, jednostavno odustanite i obratite se Bogu. Dragi znanstvenici, ne *istražujte* svoje tajne. Donesite nam svoje tajne, jer mi ih možemo iskoristiti. Ne rasipajte dragocjeno neznanje tako što ćete ga umanjiti istraživanjem. Trebaju nam te veličanstvene praznine neznanja kao posljednje utočište Boga. Sveti Augustin je rekao sasvim otvoreno: 'Postoji jedan drugi oblik iskušenja, koji je još opasniji. To je bolest znatiželje. To nas nuka da pokušavamo otkriti tajne prirode, tajne koje su izvan moći našeg razumijevanja, koje nam ni u čemu ne koriste i koje čovjek ne bi smio htjeti shvatiti' (navedeno u Freemanu 2002).

Još jedan od Beheovih omiljenih navodnih primjera 'neumanjive složenosti' je imunološki sustav. Neka sudac Jones sam nastavi priču:

> Zapravo, za vrijeme unakrsnog ispitivanja profesor Behe je bio ispitivan u vezi sa svojom tvrdnjom iz 1996. da znanost nikad neće pronaći evolucijsko objašnjenje imunološkog sustava. Njemu je predočeno 58 stručno recenziranih publikacija, devet knjiga i nekoliko poglavlja iz imunoloških udžbenika o evoluciji imunološkog sustava: on je, međutim, jednostavno inzistirao na tome da to svejedno nije dovoljan dokaz evolucije i da to nije dovoljno dobro'.

Pod unakrsnim ispitivanjem glavnog savjetnika optužbe Erica Rothschilda, Behe je bio prisiljen priznati da nije pročitao većinu od tih stručno recenziranih radova. To uopće ne iznenađuje, jer nije lako proučavati imunologiju. No teže je opravdati to što je Behe odbacio ta istraživanja kao 'neistinita'. Ona su svakako neistinita ako vam je cilj agitirati medu lakovjernim nestručnjacima i političarima, a ne otkrivati važne istine o stvarnom svijetu. Saslušavši Behea, Rotschild je rječito zaključio ono što je svaki pošten čovjek u toj sudnici morao osjećati:

> Srećom, postoje znanstvenici koji tragaju za odgovorima na pitanja o podrijetlu imunološkog sustava... To je naša obrana od teških i fatalnih bolesti. Znanstvenici koji su napisali te knjige i članke rade neumorno i samozatajno, bez tantijema za svoje knjige i unosnih predavanja. Njihov rad pomaže nam u suzbijanju i liječenju ozbiljnih medicinskih poremećaja. Za razliku od toga, profesor Behe i cijeli pokret inteligentnog dizajna ne čine ništa na unapređivanju znanosti i medicine te govore budućim naraštajima znanstvenika: ne trudite se.[64]

Kao što je američki genetičar Jerry Coyne napisao u svojoj recenziji Beheove knjige: 'Ako nam povijest znanosti išta pokazuje, onda je to spoznaja da ne stižemo nikamo ako svoje neznanje nazovemo "Bogom"? Ili po riječima jednog elokventnog blogera, koji se osvrnuo na članak o inteligentnom dizajnu u listu *Guardian* koji smo napisali Coyne i ja,

> Zašto bi se Bog smatrao objašnjenjem ičega? To nije nikakvo objašnjenje - to je neuspjeh objašnjavanja, slijeganje ramenima tipa 'nemam pojma', zaodjenuto u spiritualnost i ritual. Ako netko pripisuje nešto Bogu, to uglavnom znači da ta osoba ne zna ništa pa to pripisuje nedostižnom, nespoznatljivom nebeskom duhu. Ako zatražite objašnjenje odakle je taj neznanac došao, vjerojatno je da ćete dobiti neodređen, pseudofilozofski odgovor da je on uvijek postojao ili da postoji izvan prirode. A to, dakako, ne objašnjava ništa.[65]

Darvinizam izoštrava našu svijest i na druge načine. Pokazuje se da evoluirani organi, koliko god često bili elegantni i učinkoviti, također imaju jasne nedostatke - što biste upravo očekivali od nečega što ima razvojnu povijest, a nikako ne biste očekivali u slučaju daje rezultat inteligentnog dizajna. Razmatrao sam primjere toga u drugim knjigama. Dobar je primjer povratni grleni živac, koji pokazuje svoju evolucijsku povijest kroz golemu i rasipnu zaobilaznu stazu prema svom cilju. Mnoge ljudske boljetice, od bolova u križima do bruha, od spuštene maternice do naše sklonosti upalama sinusa, izravno proizlaze iz toga što mi sad hodamo uspravno tijelom koje je bilo oblikovano stotinama milijuna godina da bi hodalo na sve četiri noge. Našu svijest također izoštravaju okrutnost i rasipnost prirodne selekcije. Čini se da su grabljivci sjajno 'dizajnirani' kako bi hvatali svoj plijen, a njihove žrtve izgledaju jednako lijepo 'dizajnirane' kako bi im pobjegle. Na čijoj je Bog strani?[66]

ANTROPSKO NAČELO: PLANETNA VERZIJA

Teolozi praznine, koji su možda odustali od očiju i krila, flagela-motora i imunoloških sustava, često ulažu svoje preostale nade u podrijetlo života. Čini se da korijen evolucije u anorganskoj kemiji nekako otvara veću prazninu nego bilo koji drugi prijelaz u evoluciji poslije toga. U nekom smislu, to i jest veća praznina. No taj je smisao sasvim određen i ne nudi nikakvu utjehu branitelju religije. Bilo je dovoljno da se život pojavi samo jedanput. Stoga možemo dopustiti da je to bio krajnje nevjerojatan događaj, nevjerojatniji više redova veličina nego što to mnogi ljudi uviđaju, kao što ću pokazati. Kasniji evolucijski koraci se ponavljaju na više ili manje sličan način, odvojeno u milijunima i milijunima vrsta te neprestano uvijek iznova u geološkom vremenu. Stoga, da bismo objasnili evoluciju složenog života, ne možemo pribjegavati istoj statističkoj logici kakvu možemo primijeniti na podrijetlo života. Događaji koji su sastavni dio rutinske evolucije, za razliku od njezina izvornog podrijetla (i možda još nekoliko posebnih slučajeva), nisu mogli biti toliko nevjerojatni.

Ta se razlika može učiniti čudnom i moram je dodatno objasniti, služeći se takozvanim antropskim načelom. Taj je pojam formulirao matematičar Brandon Carter 1974., a proširili su ga fizičari John Barrow i Frank Tipler u svojoj knjizi o toj temi.[6/] Antropski argument obično se primjenjuje na svemir i na to ću se kasnije osvrnuti. No uvest ću tu ideju na manjoj, planetnoj razini. Mi postojimo ovdje, na Zemlji. Stoga Zemlja mora biti planet koji nas je u stanju stvoriti i održavati, koliko god neobična, pa čak i jedinstvena, vrsta planeta to bila. Na primjer, naš oblik života ne može preživjeti bez tekuće vode. Egzobiolozi koji tragaju za znakovima izvanzemaljskog života zapravo tragaju u svemiru za naznakama vode. Oko tipične zvijezde poput našeg Sunca nalazi se nastanjiva zona - ni previše vruća ni previše hladna, nego točno prikladna - za planete s tekućom vodom. Tanki pojas putanja leži između onih koji su predaleko od zvijezde, pa se na njima voda smrzava, i onih koji su preblizu, gdje ključa. U slučaju našeg planetnog sustava, ta zona se prostire otprilike između Venerine i Marsove staze.

Također se pretpostavlja da planetna staza pogodna za život mora biti gotovo kružna. Izrazito eliptična putanja, poput one u kojoj je nedavno otkriveni deseti planet, neslužbeno nazvan Xena, u najboljem bi slučaju dopustila planetu da brzo projuri kroz nastanjivu zonu svakih nekoliko

(Zemljinih) desetljeća ili stoljeća. No Xena uopće ne ulazi u nastanjivu zonu, čak ni kad se najviše približi Suncu, što se događa svakih 560 Zemljinih godina. Temperatura Halleveva kometa varira između 47 °C u perihelu i minus 270 °C u afelu. Zemljina staza oko Sunca, kao i staze svih planeta, strogo uzevši je elipsa (Zemlja je najbliže Suncu u siječnju, a najdalje u srpnju); no kružnica je poseban slučaj elipse, a Zemljina staza je toliko bliska kružnoj da nikad ne izlazi iz nastanjive zone. Položaj Zemlje u Sunčevom sustavu povoljan je i na druge načine, zbog kojih je ona postala mjesto evolucije života. Masivni gravitacijski usisavač Jupitera dobro je smješten pa zaustavlja asteroide koji bi nas inače mogli ugroziti smrtonosnim sudarima. Jedini, razmjerno velik, Zemljin mjesec služi kao stabilizator njezine osi rotacije[68] i pogoduje nastanku života na različite druge načine, posebice svojim plimnim silama. Naše Sunce neobično je i po tome što nije dvojna zvijezda, zarobljena u gravitacijski zagrljaj sa svojim zvjezdanim partnerom. Dvojne (ili višestruke) zvijezde mogu imati planete, ali je vjerojatno da bi njihove staze tako kaotično mijenjale da bi to kočilo evoluciju života.

Najčešće se nude dva objašnjenja za čudnovatu prikladnost našeg planeta za život. Teorija inteligentnog dizajna tvrdi da je Bog stvorio svijet, postavio ga u naseljivu zonu i namjerno odredio sve pojedinosti u našu korist. Antropski pristup je sasvim drukčiji i pomalo odiše darvinizmom. Velika većina planeta u svemiru nije u naseljivoj zoni svojih zvijezda niti je pogodna za život. Ni na jednome od tih planeta nema života. Koliko god malen bio broj planeta s potpuno pogodnim uvjetima za život, mi smo nužno u toj manjini, jer mi upravo razmišljamo o tome.

Neobično je, usput rečeno, to što branitelji religije vole antropsko načelo. Iz nekog sasvim besmislenog razloga oni drže da to načelo podupire njihovu tezu, ali točno je upravo obrnuto. Antropsko načelo, poput prirodne selekcije, *alternativa* je hipotezi dizajna. To je racionalno objašnjenje, mimo tvorca-dizajnera, za činjenicu da se mi nalazimo u uvjetima koji pogoduju našem postojanju. Mislim da u religijskom umu nastaje pomutnja zato što se antropsko načelo spominje samo u kontekstu problema koji rješava, odnosno činjenice da živimo na mjestu koje pogoduje životu. Religijski um zato ne uspijeva shvatiti da se nude dva moguća rješenja problema. Jedan je Bog, a drugi je antropsko načelo. To su *alternative*.

Ako vam se to čini čudnim, možda ste žrtva šovinizma sjeverne polulopte.

Tekuća voda nužan je uvjet života kakav poznajemo, ali ni izdaleka nije dovoljna samo ona. Još uvijek je nužno da se u vodi život začne, a moguće je da je začetak života bio krajnje nevjerojatna pojava. Darvinistička evolucija nesmetano se odvija kad se život jednom pojavi. No kako život počinje? Začetak života je kemijska pojava ili niz pojava kojima su izvorno stvoreni bitni uvjeti za prirodnu selekciju. Glavni sastojak je bila nasljednost, bilo DNK, bilo (vjerojatnije) nešto što se umnožava poput DNK, ali manje precizno, možda srodna joj molekula RNK. Kad jednom nastane taj bitni sastojak - neka vrsta genetske molekule - može uslijediti darvinistička prirodna selekcija i naposljetku se pojavi složeni život. No mnogi drže kako slučajni, spontani nastanak prve nasljedne molekule nije vjerojatan. Možda i jest - vrlo, vrlo nevjerojatan i pozabavit ću se time, jer je to bitno za ovaj dio knjige.

Samo podrijetlo života je raširen, premda spekulativan predmet istraživanja. Za to je potrebna stručnost u kemiji, a to nije moja struka. Ja to promatram znatiželjno sa strane i neću se iznenaditi ako u sljedećih nekoliko godina kemičari objave da su uspješno kumovali procesu nastanka života u laboratoriju. No to se još nije dogodilo i još uvijek je moguće tvrditi kako je vjerojatnost da se to dogodi, kao i uvijek, krajnje malena - iako se to jednom dogodilo!

Isto kao što smo to učinili u svezi s nastanjivom zonom planetnih sustava, možemo ustvrditi da, koliko god mogao biti nevjerojatan začetak života, znamo da se to dogodilo na Zemlji zato što smo mi tu. Kao i u svezi s temperaturom, dvije su moguće hipoteze koje objašnjavaju što se dogodilo - hipoteza inteligentnog dizajna i znanstvena ili 'antropska hipoteza. Dizajnerski pristup postavlja tezu da je Bog izveo namjerno čudo, obdario izvornu smjesu predživota božanskom vatrom i pokrenuo DNK, ili nešto odgovarajuće tome, na njezin znameniti put.

Kao i kod nastanjivih zone planetnih sustava, antropska alternativa hipotezi dizajna je statistička. Znanstvenici prizivaju čaroliju velikih brojeva. Procjenjuje se da u našoj galaktici ima između milijardu i 30 milijardi planeta te oko 100 milijardi galaktika u svemiru. Odbacimo li nekoliko ništica zbog zdravorazumskog opreza, konzervativna je procjena da u svemiru postoji milijardu milijardi planeta. Pretpostavimo sada da je začetak života, spontana pojava nečega poput DNK, uistinu bio krajnje nevjerojatan događaj. Pretpostavimo kako je bio toliko nevjerojatan da se dogodio samo na jednome od milijardu planeta. Člano-

vi odbora koje dodjeljuje istraživačke stipendije nasmijali bi se svakom kemičaru koji bi priznao da je vjerojatnost uspjeha njegova projekta već i samo jedan prema stotinu. No ovdje govorimo o vjerojatnosti od jedan prema milijardu. No ipak...čak i uz toliko apsurdno malenu vjerojatnost, život bi se pojavio na milijardu planeta - od kojih je Zemlja, dakako, jedan.[69]

Taj je zaključak toliko iznenađujuć da ću ga ponoviti. Ako bi vjerojatnost spontanog nastanka života na nekom planetu bila milijardu prema jedan, ta zapanjujuće nevjerojatna pojava svejedno bi se dogodila na milijardu planeta. Izgledi za otkrivanje nekoga od tih milijardu planeta na kojima bi nastao život prizivaju u sjećanje onu poslovicu o igli u plastu sijena. No ne moramo se truditi svim silama pronaći iglu, jer (da se vratimo antropskom načelu) svako biće koje je u stanju tražiti mora nužno sjediti na jednoj od tih nevjerojatno rijetkih igala već i prije nego što krene u potragu.

Svaka procjena vjerojatnosti izrečena je u kontekstu određene razine neznanja. Ako ne znamo ništa o nekom planetu, mogli bismo odrediti vjerojatnost nastanka života na njemu kao omjer od, recimo, milijardu prema jedan. No ako onda uvedemo neke nove pretpostavke u svoju procjenu, situacija se mijenja. Određeni planet može imati neka posebna svojstva, možda nekakav izuzetan omjer elemenata u svojim stijenama, što mijenja vjerojatnost u prilog nastanku života. Drugim riječima, neki planeti su Zemlji sličniji, 'zemljastiji' od drugih. Sama Zemlja je, dakako, osobito zemljasta! Trebalo bi da to ohrabri naše kemičare koji pokušaju ponoviti nastanak života u laboratoriju, jer bi se time mogla povećati vjerojatnost njihova uspjeha. No moja prethodna procjena pokazala je da bi kemijski model čiji bi izgledi za uspjeh bili samo milijardu prema jedan *svejedno* predvidio da će se život pojaviti na milijardu planeta u svemiru. Ljepota antropskog načela je u tome što nam ono govori, protivno svakoj intuiciji, kako je dovoljno da kemijski model predvidi da će se život pojaviti *na jednome* od milijardu milijardi planeta pa da nam to pruži dobro i sasvim zadovoljavajuće objašnjenje pojave života ovdje. Ja nipošto ne vjerujem da je u svemiru pojava života ni izdaleka toliko nevjerojatna. Mislim kako u svakom slučaju vrijedi potrošiti novac na pokušaje ponavljanja tog događaja u laboratoriju i - iz istih razloga - na potragu za izvanzemaljskim životom, jer mislim daje vjerojatno da drugdje postoji inteligentni život.

Čak i ako prihvatimo najpesimističniju procjenu vjerojatnosti da bi se život mogao spontano začeti, taj statistički argument potpuno pobija svaki prijedlog da prihvatimo mogućnost da dizajn ispunjava tu prazninu. Od svih prividnih praznina u evolucijskoj priči, praznina zvana začetak života može se činiti nepremostivom mozgovima koji su podešeni tako da procjenjuju vjerojatnost i rizik u svakodnevim razmjerima, a to su razmjeri u kojima odbori što dodjeljuju stipendije procjenjuju prijedloge za istraživanja koje podnose kemičari. No čak i toliko veliku prazninu lako popunjava statistički informirana znanost, dok upravo ta ista statistička znanost isključuje božanskog stvoritelja s obrazloženjem 'krajnjeg Boeinga 747', s kojim smo se već susreli.

No vratimo se sad zanimljivom pitanju s početka ovog dijela knjige. Pretpostavimo da netko pokuša objasniti opću pojavu biološke prilagodbe isto onako kako smo sad to učinili s podrijetlom života: pozivajući se na golem broj raspoloživih planeta. Potvrđena je činjenica da svaka vrsta i svaki organ koji je ikad analiziran unutar svake vrste dobro obavljaju svoju ulogu. Krila ptica, pčela i šišmiša dobra su za letenje. Oči dobro vide. Lišće je dobro za fotosintezu. Živimo na planetu na kojemu smo okruženi možda sa deset milijuna vrsta, od kojih se u svakoj posebno očituje moćna iluzija prividnog inteligentnog dizajna. Svaka vrsta dobro je prilagođena svom posebnom načinu života. Možemo li uspješno primijeniti argument 'golemog broja planeta' na objašnjavanje svih tih posebnih iluzija dizajna? Ne možemo, ponavljam, *ne* možemo. Nemojte niti pomišljati na to. To je važno, jer ulazi u samu srž najozbiljnijeg oblika krivog shvaćanja darvinizma.

Nije bitno s koliko mnogo planeta baratamo. Sretna slučajnost nikad ne može biti dovoljna da objasni bujnu raznolikost složenosti života na Zemlji isto onako kako smo uz pomoć toga objasnili izvornu pojavu života na Zemlji. Evolucija života sasvim je nešto drugo u odnosu prema podrijetlu života jer, da ponovimo, začetak života je bio (ili je mogao biti) jedinstvena pojava koja se morala dogoditi samo jedanput. Proces prilagodbe vrsta njihovom posebnom okolišu je, sa druge strane, milijuntostruk i ne prestaje.

Jasno je da se ovdje na Zemlji bavimo uopćenim *procesom* usavršavanja bioloških vrsta, procesom koji djeluje širom planeta, na svim kontinentima i otocima, i u svakom trenutku. Možemo sigurno predvidjeti da će, ako pričekamo još deset milijuna godina, cijela nova skupina

vrsta biti dobro prilagođena svom načinu života kao što su današnje vrste svojemu. To je predvidljiva, višestruka pojava koja se neprestano ponovno javlja, a ne stvar statističke sreće uočena naknadno. I zahvaljujući Darwinu, znamo kako se to dogodilo - putem prirodnog odabira.

Antropsko načelo ne može objasniti raznolike pojedinosti živih bića. Uistinu nam je potrebna Darwinova evolucija kako bismo objasnili raznolikost života na Zemlji, a osobito uvjerljivu iluziju dizajna. Začetak života, za razliku od toga, nalazi se izvan dosega te evolucije, jer se prirodna selekcija može odvijati tek nakon toga. Tu stupa na scenu antropsko načelo. Možemo riješiti pitanje jedinstvenog začetka života postuliranjem vrlo velikog broja planeta. Kad je jednom podarena ta početna neočekivana sreća - a antropsko načelo nam je sasvim jasno podaruje - na pozornicu stupa prirodna selekcija; a prirodna selekcija ni u kojem slučaju nije pitanje sreće.

Usprkos tome, moguće je da podrijetlo života nije jedina važna praznina u evolucijskoj priči koja je premoštena pukom srećom, gledano antropski. Na primjer, moj kolega Mark Ridley tvrdi u svojoj knjizi *Mendel's Demon* (Mendelov demon) (koju su njegovi američki izdavači bezrazložno i zbunjujuće preimenovali u *The Cooperative Gene* (Kooperativni gen)) da je nastanak eukariotskih stanica (naše vrste stanica, s jezgrom i različitim drugim složenim osobinama poput mitohondrija, kojih nema u bakterija) bio još čudesniji, teži i statistički manje vjerojatan korak od nastanka života. Pojava svijesti mogla bi biti još jedna duboka praznina, čije je premošćivanje bilo istog reda nevjerojatnosti. Jedinstveni događaji poput toga mogli bi biti objašnjeni uz pomoć antropskog načela na sljedeći način. Postoje milijarde planeta na kojima se razvio život do razine bakterija, ali je samo mali djelić tih oblika života ikad prešao preko ponora koji ih dijeli od nečega kao što su eukariotske stanice. Od tih je pak još manji dio uspio prijeći kasniji Rubikon prema svijesti. Ako su se obje te pojave dogodile samo jedanput, tu nije riječ o rasprostranjenom i sveprisutnom *procesu,* kao što je slučaj s običnom, rutinskom biološkom prilagodbom. Antropsko načelo traži, budući da smo mi živi, eukariotski i imamo svijest, da naš planet bude jedan od krajnje rijetkih planeta na kojemu su premoštene sve tri praznine.

Prirodni odabir djeluje zato što je to kumulativna jednosmjerna ulica prema poboljšanju. Potrebno mu je nešto sreće da se pokrene, a antriopsko načelo 's milijardama planeta' jamči mu tu sreću. Možda su nekim

kasnijim prazninama u evolucijskoj priči također bile potrebne veće količine sreće, s antropskim opravdanjem.No što god da rekli, *dizajn* ne može poslužiti kao objašnjenje života, jer dizajn u krajnjem smislu nije kumulativan i stoga pokreće još teža pitanja od onih na koja daje odgovore - vraća nas ravno u beskonačni niz pitanja za pitanjem Krajnjeg Boeinga 747.

Živimo na planetu koji je sklon našoj vrsti života i razmotrili smo dva razloga za to. Jedan je taj da se život razvijao kako bi bujao u uvjetima koje mu omogućuje naš planet. To je zbog prirodne selekcije. Drugi razlog je antropski. Postoje milijarde planeta u svemiru i, koliko god mogao biti malena broj planeta pogodnih za evoluciju, naš planet nužno mora biti jedan od njih. Sad je došao trenutak da antropsko načelo vratimo u raniju fazu, s biologije na kozmologiju.

ANTROPSKO NAČELO: KOZMOLOŠKA VERZIJA

Mi ne živimo samo na prijateljskom planetu, nego i u prijateljskom svemiru. Iz činjenice našeg postojanja slijedi da zakoni fizike moraju biti dovoljno pogodni da omoguće nastanak života. Nije slučajno što, kad gledamo u noćno nebo, vidimo zvijezde, jer su zvijezde nužan preduvjet za postojanje većine kemijskih elemenata, a bez kemije ne bi moglo biti života. Fizičari su proračunali da bi se svemir, da su fizikalni zakoni i konstante bili čak samo malo drukčiji, razvio tako da bi život bio nemoguć. Različiti fizičari izražavaju to različito, ali zaključak je uvijek isti. Martin Rees u svojoj knjizi *Just Six Numbers* (Samo šest brojeva), nabraja šest osnovnih konstanti za koje se smatra da određuju sve što postoji u svijetu. Svaki od tih šest brojeva vrlo je precizan u smislu da bi svemir, kad bi taj broj samo malo odstupao, bio neshvatljivo drukčiji i vjerojatno nepogodan za život."

Jedan od Reesovih šest brojeva je veličina takozvane 'jake sile, sile koja povezuje čestice atomske jezgre; to je nuklearna sila što se mora savladati prilikom 'cijepanja atoma. Ona se označava kao E, dio mase

* Kažem 'vjerojatno' dijelom zato što ne znamo koliko bi različiti drugi oblici života mogli biti, a dijelom zato što je moguće da griješimo ako uzimamo u obzir posljedice promjene samo jedne konstante u nekom trenutku. Je li moguće da postoje druge *kombinacije* vrijednosti šest brojeva za koje bi se pokazalo da su sklone životu, i to tako da to ne možemo otkriti ako ih razmatramo jednu po jednu? Svejedno, krenut ću dalje zbog jednostavnosti, kao da je to prividno precizno podešavanje temeljnih konstanta uistinu velik problem koji moramo objasniti.

vodikove jezgre koji se pretvara u energiju kad se atomi vodika spajaju, stvarajući helij. Vrijednost tog broja u našem svemiru je 0,007 i čini se da je morala biti vrlo blizu toj vrijednosti kako bi se pojavila bilo kakva kemijska djelatnost (koja je uvjet života). Kemija, kakvu poznamo, sastoji se od kombinacija i rekombinacija otprilike 90 elemenata periodne tablice, kojih ima u prirodi, u prirodnom stanju (bez umjetno stvorenih elemenata teže od uranija). Vodik je najjednostavniji i najrasprostranjeniji element. Svi ostali elementi u svemiru nastali su u stvari od vodika procesom nuklearne fuzije. Nuklearna fuzija je buran proces koji se odvija u silno vrućoj unutrašnjosti zvijezda (i u H-bombama). Razmjerno malene zvijezde, poput našeg Sunca, mogu stvoriti samo lake elemente poput helija, koji je na drugom mjestu, odmah iza vodika, na periodnoj tablici. Samo veće i toplije zvijezde mogu razviti dovoljno visoke temperature potrebne za stvaranje većine teških elemenata u nizu procesa nuklearne fuzije, čije je pojedinosti objasnio Fred Hoyle s još dvojicom kolega (dostignuće za koje, čudnovato, Hoyle nije dobio svoj dio Nobelove nagrade kad su je dobili ostali). Te velike zvijezde mogu eksplodirati (i tad se zovu supernove), raspršujući svoju tvar, u kojoj su i teži elementi periodne tablice, u okolni prostor. Ti se međuzvjezdani oblaci plina i prašine kasnije zgušnjavaju u nove zvijezde i planete, što je bio slučaj i za Sunce i Zemlju. Upravo zato Zemlja obiluje drugim, težim, elementima, osim rasprostranjenog vodika; bez tih elemenata ni kemijski procesi ni život ne bi bili mogući.

Na ovom mjestu je bitno da vrijednost jake sile presudno utječe na to koliko će visoko na periodnoj tablici doprijeti nuklearna fuzija. Da je jaka sila premalena, recimo 0,006 umjesto 0,007, svemir bi sadržavao samo vodik i ne bi se pojavili nikakvi zanimljivi kemijski procesi. Da je ta sila prevelika, recimo 0,008, sav vodik bi se fuzionirao u teže elemente. Kemija bez vodika ne bi bila u stanju stvoriti život onakav kakav poznajemo. Prije svega, ne bi bilo vode. Za život povoljna vrijednost - 0,007 - točno odgovara pojavi raznolikosti elemenata potrebnih za zanimljive kemijske procese o kojima ovisi život.

Neću se baviti preostalima Reesovim brojevima. Za sve njih bitno je isto. Svaki broj nalazi se u zlatnom području vrijednosti izvan kojega život ne bi bio moguć. Kako bismo se trebali odnositi prema tome? Opet imamo na jednoj strani odgovor teista, a na drugoj antropijski odgovor. Teist kaže da je Bog, kad je stvarao svemir, precizno odredio temeljne

konstante svemira tako da je svaka od njih povoljna za nastanak života. Kao da je Bog imao šest dugmeta koja je mogao okretati te je pažljivo namjestio svako dugme na njegovu životorornu vrijednost. Kao i uvijek, odgovor teista nimalo ne zadovoljava, jer ostavlja neobjašnjenim postojanje Boga. Bog koji bi bio u stanju proračunati optimalne vrijednosti tih šest brojeva morao bi biti u najmanju ruku jednako tako nevjerojatan kao i fino podešena sama kombinacija brojeva, a to je uistinu vrlo nevjerojatno - to je, dakako, postavka cijele ove rasprave. Iz toga slijedi da odgovor teista nije postigao nikakav napredak prema rješavanju postavljenog problema. Ne vidim druge mogućnosti nego da ga odbacim te da se istodobno čudim koliko mnogo ljudi nije u stanju uočiti taj problem, već se čini da su oni istinski zadovoljni argumentom 'Božanskog Ugadača dugmadi'.

Možda je psihološki razlog tom nevjerojatnom sljepilu na neki način povezan s tim što mnogim ljudima nije izoštrena svijest, kao kod biologa, prirodnom selekcijom i njezinom moći da ukroti nevjerojatnost. J. Anderson Thomson ukazuje mi na još jedan dodatni razlog iz svoje perspektive evolucijskog psihijatra, a to je psihološka sklonost koju svi mi imamo prema personificiranju neživih predmeta u žive sile. Kao što Thomson kaže, nama se lakše učini od sjene da je to provalnik nego što bismo pomisliti da je provalnik sjena. Krivi pozitivan zaključak može biti gubitak vremena. Krivi negativan zaključak može biti fatalan. Thomson mi je u pismu iznio tezu prema kojoj su čovjeku u prošlosti njegovih predaka najveći izazovi u okolišu dolazili od strane drugih ljudi, a ne od prirode. 'Nasljeđe toga je automatska pretpostavka ljudske namjere, što često izaziva strah. Vrlo nam je teško vidjeti išta drugo osim *ljudskog* uzroka.' Prirodno smo to onda uopćili u božansku intervenciju. Vratit ću se na privlačnost 'živih sila' u petom poglavlju.

Biolozi, kojima je izoštrena svijest o snazi prirodne selekcije u objašnjavanju nevjerojatnih pojava, vjerojatno se neće zadovoljiti teorijom koja potpuno izbjegava problem nevjerojatnosti. A teistički odgovor na zagonetku nevjerojatnosti je i te kakvo izbjegavanje. Ne samo da je to puko ponavljanje problema već i njegovo groteskno produbljivanje. Okrenimo se zato antropskoj alternativni. U svom najopćenitijem obliku, antropski odgovor je da mi možemo raspravljati o tom pitanju samo u svemiru takve vrste koja je u stanju stvoriti nas. Naše postojanje, dakle, uvjetuje da su temeljne fizikalne konstante morale biti u svojim

odgovarajućim povoljnim okvirima. Razni fizičari iznose različite vrste antropskih rješenja za zagonetku našeg postojanja.

Neki strogi fizičari kažu da šest dugmeta uopće nikad nije moglo biti potpuno slobodno podesivo. Kad naposljetku stignemo do žarko žudene teorije svega, vidjet ćemo da je tih šest brojeva međusobno ovisno ili da oni ovise o nečemu još nepoznatome, i to tako da to danas ne možemo još zamisliti. Moglo bi se pokazati da tih šest brojeva ne može ništa slobodnije varirati nego što to može omjer opsega kružnice i njenog promjera. Koliko god mijenjali veličinu kružnice, odnos opsega i promjera uvijek je isti broj *n*. Pokazat će se kako ima samo jedan način na koji svemir može postojati. Ne samo da Bog nije potreban za podešavanje dugmeta, nego ne postoje ni dugmeta koja bi se okretala.

Drugi fizičari (a Martin Rees bio bi primjer takvih) ne zadovoljavaju se time i mislim da se ja slažem s njima. Uistinu, sasvim je moguće da svemir može postojati samo na jedan način. No zašto je taj jedan način morao biti tako povoljan za našu evoluciju? Zašto je morao biti takva vrsta svemira za koju se gotovo čini da je, po riječima teorijskog fizičara Freemana Dysona, 'morao znati da mi dolazimo'? Filozof John Leslie služi se analogijom čovjeka osuđenog na smrt strijeljanjem. Teorijski je moguće da svih deset ljudi u streljačkom stroju promaši osuđenika. Gledajući unatrag, preživjeli osuđenik koji je u stanju razmišljati o svojoj sreći može veselo reći: 'Dobro, očito je da su svi oni promašili, jer ja inače ne bih ovdje sad razmišljao o tome.' No ne bismo mu mogli zamjeriti ako bi se čudio zašto su oni promašili te se zabavljao hipotezom da su ljudi u streljačkom stroju svi bili ili potkupljeni ili pijani.

Na taj prigovor može se odgovoriti tezom, koju Martin Rees podupire, da istodobno postoji mnogo svemira, poput mjehurića pjene, u nekom 'multisvemiru' (ili 'megasvemiru', kao što to voli nazivati Leonard Susskind).* Zakoni i konstante svakog pojedinog svemira, kao što je naš svemir koji možemo promatrati, su kao neki lokalni propisi. Multisvemir kao cjelina ima dakle mnoštvo po na izbor sustava lokalnih propisa. Tu sad stupa na snagu antropsko načelo, koje objašnjava da mi moramo biti u jednome od tih svemira (koji su vjerojatno u manjini), u kojemu se dogodilo da su lokali propisi povoljni za našu konačnu evoluciju pa stoga za mozganje o tome.

* Susskind (2006) sjajno zagovara antropsko načelo u megasvemiru. On kaže da većina fizičara zazire od te ideje. Ne shvaćam zašto. Mislim da je ona krasna - možda zato što je Darwin izoštrio moju svijest.

Zanimljiva verzija teorije multisvemira proizlazi iz razmatranja konačne sudbine našeg svemira. Ovisno o vrijednostima brojeva poput što šest konstanti Martina Reesa, možda je sudbina našeg svemira da se beskrajno širi, ili da se možda stabilizira u nekakvoj ravnoteži, ili će se širenje zaustaviti pa će se svemir početi sažimati, što će dostići vrhunac u takozvanom 'Velikom sažimanju'. U nekim modelima s Velikim sažimanjem, svemir se nakon toga opet počinje širiti i tako u beskraj, u ciklusima od, recimo, 20 milijardi godina. Prema standardnom modelu našeg svemira, i samo vrijeme počelo je s Velikim praskom, zajedno s prostorom, prije otprilike 13 milijardi godina. Model s nizom Velikih sažimanja korigirao bi tu tvrdnju: naše vrijeme i prostor uistinu jesu počeli u našem Velikom prasku, ali to je bio samo posljednji u dugom nizu Velikih prasaka, od kojih je svaki bio potaknut Velikim sažimanjem koje je dokinulo prethodni svemir u tom nizu. Nitko ne zna što se događa u jedinstvenim pojavama kao što je Veliki prasak pa je moguće zamisliti da zakoni i konstante svaki put dobivaju nove vrijednosti. Ako je točno da postoje beskrajni ciklusi praska-širenja-sažimanja-praska, kao nekakva svemirska harmonika, onda imamo serijsku, a ne usporednu verziju multisvemira. Antropsko načelo opet preuzima svoju objašnjavateljsku dužnost. Od svih svemira u nizu, samo u manjini njih su 'brojčanici' prilagođeni uvjetima za nastanak života. I, dakako, sadašnji svemir mora pripadati toj manjini, jer smo mi u njemu. Pokazuje se, međutim, da se ta serijska verzija multisvemira sad mora prosuđivati manje vjerojatnom nego što je to bio slučaj nekad, jer nas nedavna istraživanja počinju usmjeravati mimo modela Velikog sažimanja. Čini se, prema sadašnjem našem znanju, da je našem svemiru predodređeno da se zauvijek širi.

Jedan drugi teoretski fizičar, Lee Smolin, razvio je gotovo darvinističku varijantu teorije multisvemira, koja uključuje i serijske i usporedne elemente. Smolinova ideja, koju on razlaže u knjizi *The Life of the Cosmos* (Život kozmosa), ovisi o teoriji da roditeljski svemiri rađaju svoje svemire potomke, ali je putem posvemašnjeg Velikog sažimanja, već ograničenije, putem crnih jama. Smolin tome dodaje neku vrstu nasljednosti: temeljne konstante nekog svemira potomka donekle su 'mutirane' verzije konstanti njegovih roditelja. Nasljednost je pak bitan sastojak darvinističkog prirodnog odabiranja i ostatak Smolinove teorije prirodno iz toga slijedi. Svemiri koji imaju ono što je potrebno za 'preživljavanje' i 'razmnožavanje', postaju dominantni u multisvemiru. A 'ono što je potrebno' podrazumijeva

da traju dovoljno dugo da se 'razmnože'. Budući da se čin razmnožavanja odvija u crnim jamama, uspješni svemiri moraju imati ono što je potrebno za stvaranje crnih jama. Ta sposobnost zahtijeva zatim druge različite osobine. Na primjer, sklonost materije da se zgušnjava u oblake i zatim u zvijezde uvjet je nastanka crnih jama. Zvijezde su također, kao što smo vidjeli, preteče razvoja zanimljivih kemijskih procesa i stoga života. Smolin, dakle, smatra da djeluje neka darvinistička prirodna selekcija svemira u multisvemiru, koja izravno pogoduje evoluciji plodnosti crnih jama i neizravno nastanku života. Nisu svi fizičari oduševljeni Smolinovom idejom, ali je dobitnik Nobelove nagrade za fiziku Murray Gell-Mann navodno rekao: 'Smolin? fe li to onaj mladić s onim šašavim idejama? Možda on i nije u krivu.'[70] Neki zlobni biolog mogao bi se upitati nije li možda nekim fizičarima potrebno darvinističko izoštravanje svijesti.

Lako je pasti u iskušenje i pomisliti (a mnogi su podlegli tom iskušenju) da je pretpostavka mnoštva svemira rasipna raskoš koja se ne smije dopustiti. Ako dopustimo luksuz multisvemira, tvrdi se u tom slijedu razmišljanja, možemo baš otići do kraja i dopustiti Boga. Nisu li obje te ad hoc hipoteze jednako rasipne i jednako nedostatne? Ljudima koji tako razmišljaju nije izoštrena svijest prirodnom selekcijom. Ključna razlika između istinski rasipne hipoteze o Bogu i prividno rasipne hipoteze o multisvemiru jest razlika statističke nevjerojatnosti. Multisvemir je jednostavan, bez obzira na svoju rasipnost. Bog, ili bilo kakva inteligentna racionalna sila koja donosi odluke, morala bi biti krajnje nevjerojatna u istom onom statističkom smislu u kojom su to pojave koje bi ona trebala objasniti. Multisvemir se možda čini rasipnim zbog tolikog *broja* svemira. No ako je svaki od tih svemira jednostavan u svojim temeljnim zakonima, mi još uvijek ne zahtijevamo nešto što bi bilo krajnje nevjerojatno. A pravo suprotno bi se moralo reći za bilo kakav oblik inteligentne intervencije.

Zna se da su neki fizičari religiozni (Russell Stannard i velečasni John Polkinghorne su dva britanska primjera koje sam spomenuo). Predvidljivo je što se oni hvataju za to koliko je nevjerojatno da fizikalne konstante budu prilagođene svojim više ili manje uskim, za nas povoljnim vrijednostima, pa tvrde kako mora postojati kozmički razum koji ih je namjerno prilagodio. Već sam odbacio sve takve sugestije zato što one stvaraju teže probleme od onih koje rješavaju. No kakve su odgovore teisti pokušali iznijeti? Kako se oni nose s argumentom da bi svaki Bog,

koji bi bio u stanju kreirati svemir koji bi bio precizno i s predumišljajem stvoren tako da dovede do naše evolucije, morao biti krajnje složeno i nevjerojatno biće, za koje bi bilo nužno još veće objašnjenje od onoga koje bi ono trebalo omogućiti?

Teolog Richard Swinbourne, kao što smo se već naviknuli očekivati, misli kako ima rješenje za taj problem i on to razmatra u svojoj knjizi *Is There a God?* (Imali li Boga?). Počinje tako što pokazuje da mu je srce na pravom mjestu, jer uvjerljivo dokazuje zašto bi uvijek trebalo izabrati najjednostavniju hipotezu koja odgovara činjenicama. Znanost objašnjava složenije stvari u kontekstu međudjelovanja jednostavnijih stvari, koje su u krajnjem smislu međudjelovanja osnovnih čestica, ja (a pretpostavljam i vi) mislim kako je prekrasno jednostavna pomisao koja kaže da su sve stvari nastale od osnovnih čestica koje pak, iako su beskrajno brojne, potječu od malog, konačnog broja *vrsta* čestica. Ako smo sumnjičavi prema tome, onda će to vjerojatno biti zato što mislimo da je ta ideja previše jednostavna. No za Swinburna ona uopće nije jednostavna, baš naprotiv.

Budući da je broj čestica bilo koje pojedine vrste, recimo elektrona, golem, Swinburne misli kako je prevelika podudarnost to što mnoge od njih imaju ista svojstva. On bi mogao podnijeti jedan elektron. Ali trilijarde i trilijarde elektrona *koji svi imaju ista svojstva* - to zaista pobuđuje njegovu nevjericu. Njemu bi bilo jednostavnije, prirodnije, manje zahtjevno objašnjenje kad bi svi elektroni bili međusobno različiti, loš gore od toga, ni jedan jedini elektron ne bi prirodno smio u nekom trenutku zadržati svoja svojstva dulje od djelića vremena; svi bi se oni morali ćudljivo, nasumično i prolazno mijenjati, iz trenutka u trenutak. Tako Swinburne shvaća jednostavno, prirodno stanje stvari. Za sve što bi bilo jednoliko (a što bismo vi ili ja nazvali jednostavnijim) njemu je potrebno posebno objašnjenje, pa kaže: 'Stvari su danas onakve kakve jesu samo zato što elektroni i djelići bakra i svi drugi materijalni predmeti imaju iste moći u 20. stoljeću kakve su imali u 19. stoljeću.'

No, da bi tako bilo, mora postojati Bog. Bog dolazi u pomoć tako što hotimično i trajno održava svojstva svih onih milijardi elektrona i komadića bakra te neutralizira njima inače svojstvenu sklonost neobuzdanom i hirovitom fluktuiranju. Zato, kad vidite jedan elektron, vidjeli ste ih sve; zato se komadići bakra ponašaju kao komadići bakra i zato svaki elektron i svaki komadić bakra ostaju isti, takvi kakvi jesu iz mikrosekunde u mikrosekundu i iz stoljeća u stoljeće. To je zato što Bog pazi na

svaku pojedinu česticu, obuzdavajući njezine nepromišljene krajnosti i utjerujući je u red sa svima ostalima kako bi sve bile iste.

No kako Swinburne uopće može tvrditi da je ta hipoteza prema kojoj Bog istovremeno dodiruje svojim bezbrojnim prstima nestašne elektrone *jednostavna* hipoteza? Ona je, dakako, sasvim nešto suprotno tome. Swinburne izvodi taj trik na svoje zadovoljstvo uz pomoć nevjerojatne intelektualne *drskosti.* On tvrdi, bez opravdanja, da je Bog samo jedna *jedina* tvar. Koje li sjajne uštede na objašnjavajućim uzrocima, u usporedbi sa svim onim gigalijunima neovisnih elektronima koji su slučajno svi jednaki!

> Teizam tvrdi da je uzrok postojanja svakog drugog postojećeg predmeta i kontinuiteta njegova postojanja samo jedna substanca, a to je Bog. Također tvrdi da je svako svojstvo svake tvari rezultat toga što Bog uzrokuje njezino postojanje ili ga dopušta. Obilježje je jednostavnog objašnjenja da ne postulira mnogo uzroka. U tom smislu ne može biti jednostavnijeg objašnjenja od onoga koje postulira samo jedan uzrok. Teizam je jednostavniji od politeizma. A teizam kao svoj jedan jedini uzrok postulira osobu neograničene moći (Bog je u stanju učiniti sve što je logički moguće), neograničena znanja (Bog zna sve što je logički moguće znati) i neograničene slobode.

Iz gore rečenog vidimo da Swinburne velikodušno dopušta da Bog ne može obaviti ono što je *logički* nemoguće i osjećam se zahvalnim za tu popustljivost. No bez obzira na to, nema granice objašnjenjima koja se temelje na beskrajnoj Božjoj moći. Ima li znanost određenih teškoća u objašnjavanju pitanja X? Nema problema. Ne razbijajte time sebi glavu ni trenutak. U tom trenutku uvodi se beskrajna Božja moć kako bi objasnila X (uza sve ostalo) i to je uvijek krajnje *jednostavno* objašnjenje jer, naposljetku, Bog je samo jedan. Što bi moglo biti jednostavnije od toga?

Zapravo, gotovo sve. Bog koji je u stanju neprestano nadzirati i kontrolirati pojedinačno stanje svake čestice u svemiru *ne može* biti jednostavan. Samo za njegovo postojanje bit će potrebno divovsko objašnjenje. Još gore (sa stajališta jednostavnosti) jest to što su drugi dijelovi Božje goleme svijesti istodobno zaokupljeni djelatnostima, osjećajima i molitvama svakog pojedinog ljudskog bića - kao i kojih god umnih izvanzemaljaca koji bi mogli postojati na drugim planetima u ovoj i u stotinu milijardi drugih galaktika. Prema Swinburneu, Bog čak mora neprestano odlučivati o tome da čudotvorno *ne* intervenira kako bi nas spasio od obolijevanja od raka. To nikako ne bi bilo prikladno jer, 'kad

bi Bog uslišio većinu molitava da se naši bližnji oporave od raka, onda rak više ne bi bio problem koji bi ljudi morali rješavati.' A na što bismo mi *tada* trošili svoje vrijeme?

Ne idu svi teolozi toliko daleko kao Swinburne. Usprkos tome, nevjerojatna tvrdnja da je hipoteza o Bogu *jednostavna* može se pronaći u drugim suvremenim teološkim napisima. Keith Ward, bivši profesor bogoslovlja u Oxfordu, jasno se izrazio o tom pitanju u svojoj knjizi *God, Chance and Necessity* (Bog, slučaj i nužnost) iz 1996:

> Teist će zapravo ustvrditi da je Bog vrlo elegantno, ekonomično i korisno objašnjenje postojanja svemira. Ekonomično je, jer pripisuje postojanje i prirodu apsolutno svega u svemiru samo jednom biću, krajnjem uzroku koji određuje razlog postojanju svega, uključujući sebe sama. Elegantno je, jer se iz jedne ključne ideje - ideje o najsavršenijem mogućem biću - mogu jasno izvesti cijela priroda Boga i postojanje svemira.

Poput Swinburnea, i Ward krivo shvaća što znači nešto objasniti, i čini se da ne razumije što znači kad se kaže da je nešto jednostavno. Nije mi jasno misli li Ward uistinu da je Bog jednostavan ili je navedeni ulomak samo u funkciji privremene argumentacije'. Sir John Polkinghorne navodi u svojoj knjizi *Science and Christian Belief* (Znanost i kršćansko vjerovanje) raniju Wardovu kritiku misli Tome Akvinskoga: 'Osnovna je pogreška pretpostaviti da je Bog logički jednostavan - jednostavan ne samo u smislu da je njegovo biće nedjeljivo već u mnogo važnijem smislu da je ono što vrijedi za bilo koji dio Boga vrijedi i za cjelinu. No sasvim je dosljedno pretpostaviti da je Bog, iako nedjeljiv, u sebi složen.' Ward tu ima pravo. Štoviše, biolog Julian Huxley je 1912. definirao složenost u smislu 'heterogenosti dijelova', podrazumijevajući pri tom posebnu vrstu funkcionalne nedjeljivosti.[71]

Na drugom mjestu Ward pokazuje koliko je teološkom umu teško shvatiti odakle dolazi složenost života. On navodi kako je jedan drugi teolog-znanstvenik, biokemičar Arthur Peacocke (treći član moje trojke britanskih znanstvenika vjernika), postulirao da u živoj tvari postoji 'sklonost rastućoj složenosti'. Ward to opisuje kao 'određenu unutrašnju težnju prema evolucijskoj mijeni koja naginje složenosti'. On dalje kaže kako bi takva sklonost 'mogla biti određena usmjerenost mutacijskog procesa, kako bi se postiglo da se dogode složenije mutacije'. Ward je sumnjičav prema tome i ima u tome pravo. Evolucijski poriv prema slo-

ženosti ne proizlazi, u onim generacijskim nizovima u kojima se uopće pojavljuje, iz neke urođene sklonosti prema rastućoj složenosti niti iz predodređene mutacije. On proizlazi iz načela prirodnog odabira, jedinog procesa, koliko znamo, koji je u konačnosti u stanju stvoriti složenost iz jednostavnosti. Teorija prirodnog odabira je istinski jednostavna, a također i njezino podrijetlo. No s druge strane, ono što ta teorija objašnjava neizrecivo je složeno, složenije od bilo čega što možemo zamisliti, osim Boga koji bi je bio u stanju dizajnirati.

INTERLUDIJ U CAMBRIDGEU

Na nedavnoj konferenciji o znanosti i religiji u Cambridgeu, gdje sam iznio argument koji ovdje nazivam argumentom krajnjeg Boeinga 747, naišao sam, u najmanju ruku, na prijateljski neuspjeh u usuglašavanju umova u svezi s pitanjem Božje jednostavnosti. To je iskustvo bilo vrlo poučno i želio bih ga podijeliti s čitateljstvom.

Prije svega, želio bih otkriti da je pokrovitelj konferencije bila Templetonova zaklada. Publika se sastojala od malog broja pomno izabranih britanskih i američkih novinara koji prate znanost. Ja sam bio jedini ateist među osamnaest pozvanih govornika. Jedan od novinara, John Horgan, izvijestio je da im je svima bio plaćen pozamašan iznos od 15.000 dolara za praćenje konferencije, uz sve troškove. To me je iznenadilo. U mom dugom iskustvu znanstvenih konferencija nije bilo primjera u kojima bi publici (za razliku od predavača) bilo plaćeno da sudjeluje na konferenciji. Da sam to znao, moje sumnje odmah bi se probudile. Je li Templeton svojim novcem pokušavao potkupiti novinare i potkopati njihov znanstveni integritet? John Horgan poslije se pitao to isto i napisao je članak o tome što je doživio.[72] U članku je otkrio, na moje nezadovoljstvo, da je najava moga sudjelovanja na konferenciji pridonijela tome da on i drugi gosti odagnaju svoje sumnje:

> Britanski biolog Richard Dawkins, čije je sudjelovanje na konferenciji pridonijelo tome da se ja i ostali kolege uvjerimo u njezinu legitimnost, bio je jedini govornik koji je osudio religijska vjerovanja kao neuskladiva sa znanošću, iracionalna i štetna. Ostali govornici - tri agnostika, jedan Židov, jedan deist i 12 kršćana (jedan muslimanski filozof otkazao je svoje sudjelovanje u posljednji trenutak) - iznijeli su perspektivu koja je bila jasno iskrivljena u prilog religiji i kršćanstvu.

Horganov članak je sam po sebi dražesno dvosmislen. Usprkos svojim nedoumicama, on je očito cijenio neke strane svog iskustva (a također i ja, kao što će se uskoro pokazati). Horgan piše:

> U razgovorima s vjernicima produbilo se moje razumijevanje toga zašto neki umni, visoko obrazovani ljudi prihvaćaju religiju. Jedan novinar govorio je o svom iskustvu izražavanja u vjerskom transu, a drugi je opisao svoj intimni odnos s Isusom. Moja se uvjerenja nisu promijenila, ali drugima se to dogodilo. Najmanje jedan kolega rekao je da se njegova vjera poljuljala kao posljedica Dawkinsova seciranja religije. Ako Templetonova zaklada može pridonijeti čak i takvom sićušnom koraku prema mojoj viziji svijeta bez religije, koliko ona može biti loša?

Horganov članak je naišao na različite reakcije, uključujući i onu teorijskog fizičara Freemana Dysona. Odgovorio sam Dysonu, navodeći dijelove njegova govora prilikom primanja dodijeljene Templetonove nagrade. Sviđalo se to njemu ili ne, prihvaćajući Templetonovu nagradu, Dyson je poslao jasan signal svijetu. To će se shvatiti kao da jedan od najuglednijih svjetskih znanstvenika odobrava religiju.

> 'Zadovoljavam se time što spadam među one mnogobrojne kršćane koje nije mnogo briga za doktrinu trojstva ni za povijesnu istinu evanđelja'.

No nije li upravo to ono što *bi* svaki znanstvenik ateist rekao kad bi htio zvučati poput kršćanina? Naveo sam još jedan dio iz Dysonova govora, satirički umećući u rečenice zamišljena pitanja (u kurzivu) postavljena nekom službeniku Templetonove zaklade:

> *Ah, vi također želite nešto malo dublje? A na primjer ovo...*
> 'Ja ne pravim nikakvu jasnu razliku između uma i Boga. Bog je ono što um postaje kad prekorači dosege našeg poimanja.'
>
> *Jesam li rekao dovoljno i mogu li se sad vratiti fizici? Oh, još nije dovoljno? Dobro onda, evo recimo ovo:*
> 'Čak i u groznoj povijesti 20. stoljeća vidim određene dokaze napretka u religiji. Dva pojedinca u kojima su utemeljena zla našeg stoljeća, Adolf Hitler i Josif Staljin, bili su obojica priznati ateisti'.
>
> *Mogu li sad ići?*

* Tom se objedom podrobnije bavim u sedmom poglavlju.

Dyson bi lako mogao pobiti implikaciju tih navoda iz svoga govora u Templetonovoj zakladi kad bi samo točno objasnio kakve ima dokaze za vjerovanje u Boga, i to ne samo u ajnštajnovskom smislu jer, kao što sam to objasnio u **1.** poglavlju, svi to možemo površno prihvatiti. Ako sam shvatio Horganovu poruku, ona se sastoji u tome da Templetonov novac kvari znanost. Siguran sam u to da je Freeman Dyson daleko od toga da bude iskvaren na taj način. No njegov govor svejedno je štetan ako se čini da služi kao primjer drugima. Templetonova nagrada otprilike je stotinu puta veća od svota poklonjenih novinarima u Cambridgeu, a izričito je određena tako da bude veća od Nobelove nagrade. Moj prijatelj, filozof Daniel Dennett, jednom se u faustovskom duhu našalio sa mnom: 'Richarde, ako ikad zapadneš u novčane poteškoće...'

Kakve god to imalo posljedice, bio sam dva dana na konferenciji u Cambridgeu te održao govor i sudjelovao u raspravi o nekoliko drugih govora. Pozvao sam teologe da odgovore na tvrdnju da bi Bog, koji je stanju stvoriti svemir ili bilo što drugo, morao biti složen i statistički nevjerojatan. Najoštriji odgovor koji sam čuo bio je da ja brutalno namećem znanstvenu epistemologiju teologiji kojoj to ne odgovara. Teolozi su uvijek definirali Boga kao jednostavnu pojavu. Tko sam ja da, kao znanstvenik, diktiram teolozima da njihov Bog mora biti složen? Znanstveni argumenti, poput onih koje sam bio navikao iznositi u vlastitom području, nisu prikladni, jer su teolozi oduvijek tvrdili da se Bog nalazi izvan znanosti.

Nisam stekao dojam da su teolozi koji su se branili tim izmotavanjem bili namjerno nepošteni. No to me je svejedno neodoljivo podsjetilo na primjedbu Petera Medawara o knjizi *The Phenomenom oj Man* (Fenomen čovjeka) oca Teilharda de Chardina, u tekstu koji je možda za sva vremena najbolja negativna recenzija neke knjige: 'njezinom se autoru može oprostiti nepoštenje samo na temelju toga što je, prije nego što je obmanuo druge, poduzeo sve moguće da obmani sebe'.[73] Teolozi koje sam susreo u Cambridgeu *definirali su* sebe u sklopu epistemološke Sigurne Zone u kojoj ih racionalna argumentacija ne može dosegnuti, jer su oni proglasili *dekretom* da je to nemoguće. Tko sam ja da tvrdim kako je racionalna argumentacija jedini prihvatljiv oblik argumentacije? Postoje drugi oblici spoznaje osim znanstvene, i upravo se jedan od tih drugih oblika spoznaje mora primijeniti prilikom spoznavanja Boga.

Ta optužba podsjeća na 'NOMA', čijim sam se napuhanim tvrdnjama bavio u 2. poglavlju.

Pokazalo se, međutim, da je najvažniji od tih drugih oblika spoznaje osobni, subjektivni doživljaj Boga. Nekoliko sudionika skupa u Cambridgeu tvrdilo je da im se Bog obratio, u njihovim glavama, isto tako živo i izravno kao neko drugo ljudsko biće. Bavio sam se iluzijama i halucinacijama u 3. poglavlju ('Argument iz osobnog iskustva), no na konferenciji u Cambridge dodao sam tome još dvije stvari. Prvo, da Bog doista komunicira s ljudima, ta se pojava sigurno ne bi nalazila izvan znanosti! Da Bog nahrupi iz koje god onosvjetske domene koja je njegovo prirodno obitavalište, prodirući u naš svijet, i to čak tako da ljudski mozgovi mogu primiti njegove poruke - pa da ta pojava nema nikakve veze sa znanošću? Nemoguće! Drugo, Bog koji je u stanju slati razgovijetne signale milijunima ljudi istodobno te također istodobno primati poruke od svih njih, ne može biti jednostavan, što god drugo da bio. Takav raspon frekvencija! Bog možda nema mozak koji se sastoji od neurona ili mikroprocesora načinjena od silicija, ali ako ima sposobnosti koje mu se pripisuju, onda mora imati nešto još mnogo složenije, što ne može biti slučajno konstruirano, već nešto što je i najveći mozak ili najveći kompjuter koji poznajemo.

Uvijek iznova, moji teološki prijatelji vraćali su se na tvrdnju da mora postojati razlog zbog kojega nešto postoji umjesto da ne postoji ništa. Morao je postojati prvi uzrok svega, pa možemo to baš i nazvati Bogom. Da, rekao sam, ali mora da je bio vrlo jednostavan i stoga, kako god to nazvali, Bog nije prikladno ime (osim ako ga izričito ne oslobodimo svih opterećenja koja nosi riječ 'Bog' u razmišljanju većine religioznih ljudi). Prvi uzrok za kojim tragamo morao je biti jednostavan temelj samostojne dizalice koja je naposljetku uzdignula svijet kakav poznajemo na razinu njegova sadašnjeg složenog postojanja. Tvrditi kako je izvorni prvi pokretač bio dovoljno složen da se mogao baviti inteligentnim dizajnom, da i ne spominjemo čitanje misli milijunima ljudi istodobno, jednako je kao da sebi podijelite savršene karte u bridžu. Obratite pažnju na svijet oko sebe, na amazonsku šumu punu bogatog spleta povijuša, korijenja i krošanja stabala; promotrite njezinu vojsku mravi, njezine jaguare i tapire, bizamske svinje, leteće žabe i papige. Ono što vidite jest statistički ekvivalent savršeno podijeljenih karata (zamislite sve druge moguće permutacije dijelova, od kojih nijedna ne bi odgovarala) - osim što znamo kako je to nastalo: uz pomoć višestupanjske dizalice zvane prirodni odabir. Ne bune se samo znanstvenici ako se šutke prihvaća

tvrdnja da se takvo nevjerojatno stanje pojavilo spontano; to je protivno i zdravom razumu. Tvrditi da je prvi uzrok, to veliko nepoznato koje je odgovorno za to što postoji nešto umjesto da ne postoji ništa, biće koje je u stanju stvoriti svemir i istodobno govoriti s milijunom ljudi, znači potpuno se odreći odgovornosti za traženjem objašnjenja. To je stravičan primjer samozadovoljnog čudotvorstva što niječe sposobnost mišljenja.

Ne zalažem se ni za kakav usko scientistički način mišljenja. No svaka iskrena potraga za istinom mora u pokušaju objašnjavanja takvih čudovišta nevjerojatnosti, kao što su prašume, koraljni grebeni ili svemir, u najmanju ruku imati dizalicu, a ne nebesku kuku. Ta dizalica ne mora biti prirodna selekcija. No, mora se priznati da nitko dosad nije smislio ništa bolje, premda je moguće da postoje druge, koje će tek biti otkrivene. Možda će se pokazati daje 'inflacija', za koju fizičari postuliraju daje vladala u nekom femptofempto-djeliću (IO^{-30}) prve sekunde postojanja svemira, kad bude bolje shvaćena, zapravo kozmološka dizalica koja stoji usporedo s Darwinovom biološkom dizalicom. Ili će možda dizalica što izmiče kozmolozima koji je traže biti verzija same Darwinove ideje: Smolinov model ili nešto slično. Možda će to pak biti multisvemir povezan s antropskim načelom koje prihvaćaju Martin Rees i drugi. Mogao bi to čak biti i nadljudski tvorac - ali ako je tako, onda je gotovo sigurno da to *neće* biti tvorac koji je samo tako iskočio u postojanju ili oduvijek postoji. Ako je naš svemir tako stvoren (što ja ne vjerujem ni trenutak), te *a fortiori* ako tvorac čita naše misli i izriče sveznajuće savjete, oprost i iskupljenja, onda sam tvorac mora biti konačni proizvod neke vrste kumulativnog eskalatora ili dizalice, možda neke vrste darvinizma u nekom drugom svemiru.

Posljednja crta obrane mojih kritičara u Cambridgeu bio je napad. Moj cijeli svjetonazor odbačen je uz tvrdnju da 'spada u 19. stoljeće'. To je toliko loš argument da sam ga gotovo izostavio. No nažalost prilično često nailazim na nj. Nema potrebe isticati da tvrdnja kako neki argument spada u 19. stoljeće nije isto što i objašnjenje u čemu je on kriv. Neke ideje iz 19. stoljeća bile su vrlo dobre, što pogotovo vrijedi za Darwinovu opasnu ideju. U svakom slučaju, baš ta poruga učinila se prilično smiješnom, jer ju je izrekla osoba (ugledni geolog iz Cambridgea koji je svakako bio dobro uznapredovao na faustovskom putu prema budućoj Templetonovoj nagradi) koja je opravdavala vlastito kršćansko

uvjerenje time što se pozivala, kako se izrazila, na povijesnu utemeljenost Novog zavjeta. Upravo su u 19. stoljeću teolozi, osobito u Njemačkoj, dovodilo u duboku sumnju tu navodnu povijesnu utemeljenost, služeći se u tu svrhu povijesnim metodama ukorijenjenim u dokazima. Na to su, uistinu, teolozi u Cambridgeu vrlo brzo ukazali.

U svakom slučaju, poznata mi je ta starinska poruga u vezi s '19. stoljećem'. Ona ide ruku pod ruku s ruganjem 'seoskom ateistu'. Povezana je s izjavom: 'Suprotno onome što ti, čini se, misliš, ha, ha, ha, mi više ne vjerujemo u starca s dugom bijelom bradom, ha, ha, ha.' Sve te tri pošalice su zapravo znak za nešto drugo, isto kao što je izraz 'red i zakon', kad sam živio u Americi potkraj šezdesetih godina, bio šifra političara za predrasude protiv Crnaca.* Što je, dakle, šifrirano značenje tvrdnje 'ti si toliko u duhu 19. stoljeća' u kontekstu rasprave o religiji? To je šifra za tvrdnju: 'Ti si toliko sirov i neprofinjen, kako možeš biti toliko neosjetljiv i nepristojan da me pitaš izravno i otvoreno "Vjeruješ li u čuda?" ili "Vjeruješ li da se Isus rodio u djevičanstvu?" Zar ne znaš da u uglađenom društvu ne postavljamo takva pitanja? Takvo pitanje odbačeno je u 19. stoljeću.' No razmislite o tome zašto je danas nepristojno postavljati takva izravna, činjenična pitanja religioznim ljudima. Zato što je to neugodno! Odnosno, odgovor na njih je neugodan, ako je pozitivan.

Sada je jasna veza s 19. stoljećem. U 19. stoljeću je bilo posljednji put moguće da obrazovana osoba bez nelagode prizna kako vjeruje u čuda poput bezgrešnog začeća. Kad se pritjeraju u kut, mnogi obrazovani kršćani danas su previše lojalni da bi se odrekli bezgrešnog začeća i uskrsnuća. No neugodno im je, jer njihovi racionalni umovi znaju da je to apsurdno pa bi oni radije da ih se o tome ne pita. Stoga, ako netko poput mene ustraje u postavljanju takvih pitanja, optužen je da spada u '19. stoljeće'. Kad razmislite o tome, to je zapravo prilično smiješno.

Otišao sam s konferencije osokoljen i osvježen te učvršćen u svom uvjerenju da je argument temeljen na nevjerojatnosti - gambit s 'Krajnjim Boeingom 747' - vrlo ozbiljan argument protiv postojanja Boga, na koji još nisam čuo uvjerljiv odgovor teologa, usprkos brojnim prilikama i pozivima u tom smislu. Dan Dennett točno to opisuje kao 'nepobitno pobijanje, jednako ubojito danas kao i kad se njime poslužio Filon

* U Britaniji je izraz 'unutrašnjost gradova' (u značenju sirotinjskih četvrti - *Op. prev.)* imala odgovarajuće šifrirano značenje, što je potaknulo Auberona Waugha (britanski pisac i esejist - *Op. prev.)* da skuje okrutno šaljiv izraz' unutrašnji gradovi obaju spolova!

kako bi slistio Kleanta u Humeovim Dijalozima [o prirodnoj religiji] dva stoljeća ranije. Nebeska kuka zvana Bog bi u najbolju ruku odgodila rješenje problema, ali Hume se nije mogao domisliti nikakvoj dizalici pa je popustio.'[74] Darwin je, dakako, priskrbio bitnu dizalicu. Kako bi se to Humeu svidjelo.

U ovom poglavlju nalazi se središnja argumentacija moje knjige pa ću je stoga, čak i po cijenu toga da izgleda kako se ponavljam, sažeti u niz od šest nabrojanih točaka.

1. Jedan od najvećih izazova ljudskom umu kroz stoljeća bio je da objasnikako nastaje složen, malo vjerojatan privid dizajna u svemiru.

2. Prirodna je težnja da se privid dizajna pripiše samome dizajnu. U slučaju predmeta koje je proizveo čovjek, kao što je ura, tvorac je uistinu bio inteligentni mehaničar. Privlačno je pokušati primijeniti istu logiku na oko ili na krilo, na pauka ili na čovjeka.

3. Ta je težnja kriva, jer hipoteza o dizajnu smjesta stvara teži problem toga tko je stvorio tvorca dizajna. Cijeli problem od kojega smo krenuli bio je problem objašnjenja statističke nevjerojatnosti. Očito je da nije rješenje postulirati nešto još manje vjerojatno. Treba nam 'dizalica', a ne 'nebeska kuka', jer samo se uz pomoć dizalice može postupno i uvjerljivo prijeći put od jednostavnosti do inače nevjerojatne složenosti.

4. Najoštroumnija i najmoćnija dosad pronađena dizalica je darvinistička evolucija na temelju prirodne selekcije. Darwin i njegovi sljedbenici pokazali su kako su živa bića, koja su krajnje statistički nevjerojatna i prividno utemeljena u dizajnu, evoluirala polako i postupno iz jednostavnih početaka. Sad možemo sa sigurnošću reći kako je iluzija dizajna u živim stvorenjima upravo to: iluzija.

5. Još nemamo odgovarajuću dizalicu za fiziku. Neka vrsta teorije multisvemira mogla bi načelno poslužiti fizici za objašnjavanje nepoznanica na isti način na koji to čini darvinizam u biologiji. Ta je vrsta objašnjenja površinski manje dostatna od biološke verzije darvinizma, jer se više oslanja na sreću. No antropsko načelo omogućuje nam da pretpostavimo mnogo više sreće nego što to prihvaća naša ograničena ljudska intuicija.

6. Ne treba gubiti nadu u pojavu bolje dizalice u fizici, nečega što je jednako snažno koliko i darvinizam u biologiji. No čak i u nedostatku dovoljne dizalice, koja bi odgovarala biološkoj, jasno je samo po sebi da su i razmjerno slabe dizalice kojima sada raspolažemo, uz pomoć antropskog načela, bolje od hipoteze o nebeskoj kuki s inteligentnim tvorcem, koja samu sebe pobija.

Ako se prihvati argumentacija ovoga poglavlja, onda je činjenična postavka religije - hipoteza o Bogu - neodrživa. Gotovo je sigurno da Bog ne postoji. To je glavni zaključak ove knjige do sada. Iz toga slijede različita pitanja. Čak i ako prihvatimo da Bog ne postoji, nema li svejedno mnoga toga korisnoga u religiji? Nije li ona utjeha? Ne potiče li ljude da budu dobri? Da nema religije, kako bismo znali što je dobro? Čemu, uostalom, biti toliko odbojan rema religiji? Ako je religija lažna, zašto ona postoji u svakoj kulturi u svijetu? Istinita ili lažna, religija je sveprisutna, pa otkuda onda dolazi? Upravo se tome posljednjem pitanju sada okrećemo.

KORIJENI RELIGIJE

Posvemašnja rasipnost vjerskih rituala, koji imaju svoju cijenu u vremenu, resursima, boli i odricanju, morala bi evolucijskom psihologu ukazati jednako tako očito kao i mandrilova stražnjica da religija može biti prilagodljiva.

MAREK KOHN

DARVINISTIČKI IMPERATIV

Svatko ima svoju omiljenu teoriju o tome odakle potječe religija i zašto ona postoji u svim ljudskim kulturama. Ona daje utjehu i okrepu. Potječe zajedništvo u skupinama. Zadovoljava našu žudnju da shvatimo zašto postojimo. Posvetit ću se za trenutak objašnjenjima takve vrste, ali želim početi jednim prethodnim pitanjem, pitanjem koje prednjači zbog razloga koje ćemo vidjeti: darvinističkim pitanjem o prirodnoj selekciji.

Budući da znamo kako smo proizvodi darvinističke evolucije, trebali bismo se upitati koji je pritisak, ili koji su pritisci prirodne selekcije izvorno djelovali u prilog religiji. To pitanje dobiva na važnosti sa standardnog stajališta darvinističkog kriterija ekonomičnosti. Religija je toliko rasipna, toliko razuzdana, a darvinistička selekcija obično otkriva i uklanja nepotrebni višak. Priroda je škrti knjigovođa, koji pazi na svaku lipu, gleda na svaku sekundu, kažnjava i najmanju rastrošnost. Neumorno i neprekidno, kao što je objasnio Darwin, 'prirodna selelcija svakodnevno i iz sata u sat pomno proučava širom svijeta svaku varijaciju, čak i najmanju; odbacuje što je loše, a čuva i umnožava ono što je dobro; nečujno i neosjetljivo djeluje, kadgod i gdjegod se ukaže prilika, kako bi poboljšala svako organsko biće'. Ako neka divlja životinja običava obavljati neku nekorisnu djelatnost, prirodna selekcija bit će sklona suparničkim pojedincima koji umjesto toga posvećuju svoje vrijeme i energiju preživljavanju i razmnožavanju. Priroda ne može sebi priuštiti lakomislene *jeux d'esprit*. Pobjeđuje nemilosrdni utilitarizam, čak i kad se ne čini da je tako.

Na prvi pogled, paunov rep je *jeux d'esprit par excellence*. Taj rep ni u kom slučaju ne pridonosi opstanku njegova vlasnika. No takav rep ide u prilog genima po kojima se paun razlikuje od svoga manje spektakularnog suparnika. Rep je reklama, kojom on kupuje svoje mjesto u gospodarstvu prirode tako što privlači ženke. Isto vrijedi za trud i vrijeme koje mužjak jedne australske ptice iz porodice *Ptylonorhychide* posvećuje svojemu gnijezdu; to je neka vrsta dodatnog repa od trave, grančica, raznobojnih bobica, cvijeća i, kad je to moguće, kojekakvih kuglica, papirića i čepova za boce. Ili, da izaberemo primjer koji nema veze s reklamiranjem, postoji 'mravinjanje', stari običaj ptica, poput šojki, 'kupanje' u mravinjacima ili posipanje krila mravima na neki drugi način. Nitko nije siguran u to kakva je korist od mravinjanja. Možda je to neka vrsta higijene, uklanjanja parazita iz perja; postoje različite druge hipoteze, ali nijedna od njih nije čvrsto poduprta dokazima. No nesigurnost u svezi s pojedinostima ne sprečava - niti bi to smjela činiti - darviniste da pretpostave s velikim pouzdanjem kako mravinjanje mora biti 'za' nešto. U ovom slučaju možda zdrav razum ukazuje na to, ali darvinistička logika ima određeni razlog za zaključak kako bi, kad ptice to ne bi činile, njihovi statistički izgledi za genetički uspjeh pretrpjeli štetu, čak i ako još ne znamo točan put tog oštećenja. Zaključak slijedi iz povezanih premisa da prirodni odabir kažnjava rasipanje vremena i energije te da se neprestano opaža kako te ptice ulažu vrijeme i energiju u mravinjanje. Ako postoji manifest tog 'prilagodbenog' načela sažet u jednoj rečenici, onda ga je izrazio - doduše u ekstremnom i pretjeranom obliku - ugledni harvardski genetičar Richard Lewontin: 'Mislim kako se o toj tvrdnji mogu složiti svi evolucionisti, a to je kako je gotovo nemoguće postići nešto bolje nego što to čini organizam u svojem okolišu.'[75] Da mravinjanje nije izrazito korisno za opstanak i razmnožavanje, prirodna selekcija odavno bi se opredijelila za pojedince koji to ne čine. Darvinist bi mogao doći u iskušenje i reći to isto za religiju; stoga je potrebno o tome raspravljati.

Za evolucionista, vjerski rituali 'upadaju u oči poput paunova na suncem obasjanom proplanku' (izreka Dana Dennetta). Religiozno ponašanje je očiti ljudski ekvivalent mravinjanju ili ptičjoj gradnji gnijezda. Za to se troši mnogo vremena i energije, a često je prisutno krajnje rasipno ukrašavanje, poput perja rajske ptice. Religija može ugroziti život pobožne osobe, kao i život drugih. Tisuće ljudi mučene su zbog

svoje odanosti religiji, progonili su ih fanatici radi alternativne religije koja se u mnogim slučajevima jedva može razlikovati od njihove. Religija guta resurse, ponekad u golemim razmjerima. Za gradnju srednjevjekovne katedrale nekad su se trošila stoljeća ljudskog rada, ali se u njoj nikad nije stanovalo niti je služila ikakvoj uočljivo korisnoj svrsi. Je li to bila neka vrsta arhitektonskog paunova repa? Ako je tako, prema kome je bila usmjerena ta reklama? Sakralna glazba i pobožno slikarstvo uglavnom su imali monopol na srednjevjekovne i renesansne talente. Pobožni ljudi ubijaju za svoje bogove i ginu za njih; oni šibaju svoja leda do krvi, zaklinju se na život u celibatu ili u samotnoj tišini, sve u službu religije. Čemu sve to? Kakva je korist od religije?

Pod pojmom 'korist', darvinist obično podrazumijeva određena prednost u preživljavanju gena neke jedinke. No tu nedostaje jedan važan dodatak, a to je da darvinistička korist nije ograničena na gene pojedinačnog organizma. Postoje tri moguća alternativna područja koristi. Jedno proizlazi iz teorije izbora skupine i na to ću se naknadno osvrnuti. Drugo slijedi iz teorije koju sam iznio u knjizi / *The Extended Phenotype* (Proširenifenotipj: jedinka koju promatrate može djelovati pod manipulativnim utjecajem gena druge jedinke, možda nekog parazita. Dan Dennett podsjeća nas da je obična prehlada raširena kod svih naroda vrlo slično kao i religija, ali ne bismo htjeli tvrditi da od prehlade ima koristi. Poznati su mnogi primjeri životinja kojima se manipulira tako da to pogoduje prijenosu parazita u sljedeću životinju. Sažeo sam to pitanje u svoj 'središnji teorem proširenog fenotipa': 'Ponašanje životinje obično maksimalno pridonosi preživljavanju gena "za" to ponašanje, bilo da se ti geni nalaze ili ne nalaze u tijelu dotične životinje koja se tako ponaša.

Treće, u 'središnjem teoremu' pojam 'gena može se zamijeniti općenitijim pojmom 'umnoživača' To što je religija posvuda rasprostranjena vjerojatno znači da je djelovala u korist nečemu, ali možda ne u korist nama ili našim genima. Možda je to bilo samo u korist samim religijskim idejama do te mjere da se one donekle ponašaju poput gena, odnosno umnoživača. Bavit ću se time uskoro, u dijelu pod naslovom 'Koračajte pažljivo jer hodate po mojim memima'. U međuvremenu, bavit ću se i dalje tradicionalnijim tumačenjima darvinizma, u kojima se pretpostavlja da 'korist' znači prednost u preživljavanju i razmnožavanju jedinke.

Narodi koji su na razini lovaca i sakupljača, poput domorodačkih plemena u Australiji, vjerojatno žive otprilike onako kako su živjeli naši daleki preci. Novozelandsko-australski filozof znanosti Kim Sterelny ukazuje na dramatičan kontrast u njihovim životima. S jedne strane, domoroci imaju sjajnu sposobnost preživljavanja u uvjetima u kojima se do krajnje mjere iskušavaju njihove praktične vještine. No, nastavlja Sterelny, koliko god je ljudska vrsta možda inteligentna, ona je *nastrano* inteligentna. Ti ljudi, koji su toliko snalažljivi u svezi sa svijetom prirode i preživljavanjem u njemu, istodobno pune svoje glave vjerovanjima koja su očito pogrešna i za koje je riječ 'beskoristan' pristojan eufemizam. Sam Sterelny dobro je upoznat s domorodačkim narodima Papue Nove Gvineje. Oni preživljavaju u teškim uvjetima u kojima se mukotrpno dolazi do hrane, uz pomoć 'poslovično preciznog razumijevanja svog biološkog okoliša. No oni kombiniraju to razumijevanje s dubokim i destruktivnim opsjednutostima s menstrualnom nečistoćom žena i čarobnjaštvom. Mnoge lokalne kulture na mukama su zbog straha od čarobnjaštva i čarolija te od nasilja kojima su popraćeni ti strahovi.' Sterelny nas nas stavlja pred izazov objašnjavanja 'kako možemo istodobno biti toliko mudri i toliko glupi.'[76]

Iako se pojedinosti o tome razlikuju širom svijeta, u svakoj poznatoj kulturi nalazi se neka verzija rituala na koje se troše vrijeme, rad, i materijal i koji izazivaju neprijateljstvo, odnosno neke frakcijske, kontraproduktivne religijske fantazije. Neki obrazovani pojedinci možda su se odrekli religije, ali su svi bili odgojeni u religijskoj kulturi, za izlaz iz koje su obično morali donijeti svjesnu odluku. Stari vic iz Sjeverne Irske: 'Da, ali jesi li ti protestantski ateist ili katolički ateist?' pun je gorke istine. Religijsko ponašanje može se nazvati općim ljudskim obilježjem isto kao i heteroseksualno ponašanje. Obje generalizacije dopuštaju pojedinačne iznimke, ali sve te iznimke shvaćaju sasvim jasno pravila od kojih su odstupile. Opća obilježja neke vrste zahtijevaju darvinističko objašnjenje.

Jasno je da nije teško objasniti darvinističku prednost seksualnog ponašanja. Radi se o stvaranju podmlatka, čak i u onim prilikama u kojima se čini da kontracepcija ili homoseksualizam to prikrivaju. No kakva je situacija s religijskim ponašanjem? Zašto ljudi poste, kleče, klanjaju se, bičuju se, manično se prigibaju prema zidu, odlaze u križarske ratove ili se na drugi način bave skupim djelatnostima koje mogu razarati život i u krajnjim slučajevima ga potpuno dokinuti?

IZRAVNE PREDNOSTI RELIGIJE

Malo je dokaza da religijsko vjerovanje štiti ljude od bolesti povezanih sa stresom. Ti dokazi nisu jaki, ali ne bi bilo čudno da se pokažu točnima iz istog razloga iz kojih bi se iscjeljivanje moglo pokazati učinkovitim u nekim slučajevima. Volio bih kad ne bi bilo potrebno isticati da takvi blagotvorni učinci ni na koji način ne učvršćuju istinitost religijskih tvrdnji. Po riječima Georgea Bernarda Shawa, 'Činjenica da je vjernik sretniji od sumnjičavca, ne znači ništa više od činjenice da je pijanac sretniji od trijeznog čovjeka'.

Dio onoga što i liječnik može pružiti bolesniku jesu utjeha i umirenje. To ne treba olako odbaciti. Moj liječnik ne bavi se doslovce iscjeljivanjem rukama. No u mnogim prilikama bio sam odmah 'izliječen' od neke manje boljetice umirujućim glasom s inteligentnog lica osobe koja je držala stetoskop. Učinak placeba je dobro dokumentiran i čak nije nimalo tajnovit. Pokazalo se da ponekad lažne tablete bez ikakva farmakološkog učinka poboljšavaju zdravlje. Zato se ispitivanja lijekova i moraju izvoditi s placebom radi kontrole. Zato se čini da homeopatska sredstva djeluju, iako su toliko razrijeđena da sadrže istu količinu aktivnog sastojka kao i kontrolni placebo preparati - to jest ništa molekula. Usput rečeno, nezgodna posljedica upadanja odvjetnika u područje liječnika je to što se liječnici sad boje pripisivati placeba u normalnoj praksi. Ili ih administracija može prisiliti da otkriju placebo u bilješkama koje su dostupne pacijentu, što onda ukine učinkovitost. Homeopati možda postižu određeni uspjeh zato što oni, za razliku od konvencionalnih liječnika, još uvijek smiju davati placeba - samo pod drugim imenom. Oni također imaju više vremena za razgovor i jednostavno za ljubazno ophođenje prema pacijentu. Osim toga, u počecima svoje duge povijesti, ugled homeopatije nehotice je učvršćen time što njezina sredstva nisu uopće imala nikakva učinka - za razliku od konvencionalnih medicinskih metoda, poput puštanja krvi, koje su nanosile izravnu štetu.

Je li religija jedan placebo koji produljuje život tako što umanjuje stres? Možda, ali ta se teorija mora suočiti s nizom sumnjičavaca koji ukazuju na brojne okolnosti u kojima religija izaziva, umjesto da ublažava stres. Teško je vjerovati, na primjer, da se zdravlje poboljšava u više manje trajnom stanju morbidne krivnje kojoj su izloženi rimokatolici prosječne ljudske krhkosti, a ispodprosječne inteligencije. Možda nije pravedno isticati katolike. Američka komičarka Cathy Ladman primje-

ćuje da su 'sve religije iste: religija je u osnovi osjećaj krivnje, samo s različitim blagdanima.' U svakom slučaju, nalazim da placebo teorija nije vrijedna kao objašnjenje za posvuda u svijetu raširenu pojavu religije. Mislim kako je razlog tome što imamo religiju to što je ona snižavala razinu stresa našim *precima*. To nije dovoljno dobra teorija za taj posao, iako je možda imala u tome neku sporednu ulogu. Religija je velika pojava i za njezino objašnjenje potrebna je velika teorija.

Druge teorije potpuno promašuju smisao darvinističkih objašnjenja. Mislim pritom na tvrdnje poput one da 'religija zadovoljava našu znatiželju o svemiru i našem mjestu u njemu', ili one da 'religija utješuje'. Možda ima nešto psihološke istine u tome, kao što ćemo vidjeti u 10. poglavlju, ali ništa od toga nije samo po sebi darvinističko objašnjenje. Kao što je Steven Pinker zanimljivo primijetio u svezi s teorijom utjehe u svojoj knjizi *How the Mind Works* (Kako funkcionira um): 'ona samo pokreće pitanje *zašto* bi se um razvio zato da nade utjehu u vjerovanjima za koje jasno može vidjeti da su kriva. Čovjek koji se smrzava ne nalazi nikakvu utjehu u vjerovanju da mu je toplo; osobi koja se nade licem u lice s lavom nije lakše od vjerovanja da je to zec'. U najmanju ruku, teorija utjehe mora se prevesti u darvinističku terminologiju, a to je teže nego što bi se moglo pomisliti. Psihološka objašnjenja koja se svode na to da ljudi smatraju neko vjerovanje ugodnim ili neugodnim jesu neposredna, a ne krajnja objašnjenja.

Darvinisti mnogo polažu na tu razliku između neposrednoga i krajnjega. Neposredno objašnjenje za eksploziju u cilindru motora s unutrašnjim sagorijevanjem svodi se na svjećicu. Krajnje objašnjenje tiče se svrhe radi koje je izazvana eksplozija: da pogura klip u cilindru te tako ookrene osovinu. Neposredan uzrok religije mogla bi biti pretjerana aktivnost u određenom dijelu mozga. Neću više slijediti neurološku ideju 'božanskog središta' u mozgu, jer se ovdje ne bavim neposrednim pitanjima. Time ih, dakako, ne želim omalovažavati. Preporučujem knjigu Michaela Shermera *How We Believe: The Search for God in an Age of Science* (Kako vjerujemo: Potraga za Bogom u dobu znanosti) za sažetu raspravu o tome, koja sadrži tvrdnju Michaela Persingera i drugih da su vjerski doživljaji vizija povezani s epilepsijom temporalnog režnja.

Mene u ovom poglavlju zanimaju darvinistička *krajnja* objašnjenja. Ako stručnjaci za živčani sustav ikad pronađu 'božanski centar' u mozgu, darvinisti poput mene svejedno će htjeti shvatiti pritisak prirodne

selekcije koji mu je pogodovao. Zašto su oni naši preci koji su imali genetičku sklonost razvoju božanskog centra preživjeli te imali više unučadi od svojih suparnika? Darvinističko krajnje pitanje nije bolje ni dubokoumnije ni znanstvenije od neurološkog neposrednog pitanja. No ja se ovdje bavim upravo tim pitanjem.

Darvinisti nisu zadovoljni ni političkim objašnjenjima, poput onoga: 'Religija je sredstvo kojim se služi vladajuća klasa u podčinjavanju niže klase'. Svakako je istina da su crnački robovi u Americi bili tješeni obećanjima o zagrobnom životu, što je otupljivalo njihovo nezadovoljstvo ovozemaljskim životom, a to je koristilo njihovim vlasnicima. Zanimljivo je pitanje jesu li religije namjerno stvorili cinični svećenici ili vladari i povjesničari bi se morali time pozabaviti. No to samo po sebi nije darvinističko pitanje. Darvinist svejedno želi saznati zašto ljudi *podliježu* čarima religije i stoga ih mogu iskorištavati svećenici, političari i kraljevi.

Neki cinični manipulator može se poslužiti seksualnom žudnjom kao sredstvom političke moći, ali svejedno nam je potrebno darvinističko objašnjenje pitanja zašto je to učinkovito. U slučaju seksualne žudnje odgovor je jednostavan: naši mozgovi su ustrojeni tako da uživaju u seksu, jer se seksom u prirodnom stanju stvara potomstvo. Ili, politički manipulator može se poslužiti mučenjem za ostvarivanje svojih ciljeva. I tu darvinist mora pružiti objašnjenje zašto je mučenje učinkovito; zašto smo spremni učiniti gotovo sve moguće kako bismo izbjegli jaki bol. Odgovor se opet čini očitim do krajnje banalnosti, ali ga darvinist svejedno mora izreći: prirodna selekcija pretvorila je doživljaj bola u znak oštećenja tijela opasnog po život te nas je programirala da to izbjegavamo. Oni rijetki pojedinci koji ne mogu osjetiti bol ili ne obraćaju pažnju na nj obično umiru mladi od ozljeda, dok bismo mi ostali poduzeli korake da ih izbjegnemo. Bilo da je rezultat cinične eksploatacije, bilo da se jednostavno manifestira spontano, što u krajnosti objašnjava žudnju za bogovima?

GRUPNA SELEKCIJA

Pokazuje se da su neka naizgled krajnja objašnjenja zapravo teorije o 'grupnoj selekciji' ili se barem tako čini. Grupna selekcija je sporna teza prema kojoj darvinistička selekcija izabire među vrstama ili drugim *skupinama* pojedinaca. Arheolog iz Cambridgea, Colin Renfrew, smatra da je kršćanstvo preživjelo uz pomoć određenog oblika grupne selekcije,

jer je promicalo ideju o odanosti i bratskoj ljubavi unutar skupine, što je pomoglo religijskim skupinama da prežive na račun manje religijski orijentiranih skupina. Istaknuti američki zagovornik grupne selekcije D. S. Wilson neovisno o tome je detaljnije razvio sličnu tezu u djelu *Darwin's Cathedral* (Darwinova katedrala).

Evo jednog izmišljenog primjera koji pokazuje kako bi mogla izgledati teorija religije na temelju grupne selekcije. Pleme s izrazito ratobornim 'bogom bitaka' pobjeđuje u ratovima protiv suparničkih plemena čiji bogovi zagovaraju mir i sklad, ili plemena koja uopće nemaju bogove. Ratnici koji nepokolebljivo vjeruju da će nakon mučeničke smrti otići ravno u raj, hrabro se bore i dragovoljno daju svoje živote. Vjerojatnije je, dakle, da će plemena s takvom vrstom religije preživjeti u meduplemenskim ratovima, oteti stoku pobijeđenog plemena i uzeti njihove žene za konkubine. Takva uspješna plemena često stvaraju nove plemenske ogranke koji pak sami stvaraju nove ogranke, a svi oni štuju istog plemenskog boga. Usput, ideja o tome da se iz skupina začinju nove skupine, kao što iz košnica izlaze novi rojevi, nije nevjerojatna. Antropolog Napoleon Chagnon identificirao je upravo takvo cijepanje sela u svojoj proslavljenoj studiji 'divljeg naroda', Yanomamo, u južnoameričkoj prašumi.[77]

Chagnon nije pristaša grupne selekcije, a nisam ni ja. Postoje bitni prigovori toj teoriji. Ja sam pristran u tom sporu pa moram paziti da ne odjezdim na svom omiljenom konju Tangenti, daleko od glavne crte izlaganja ove knjige. Neki biolozi upadaju u zbrku između prave grupne selekcije, kao u mom hipotetičnom primjeru s bogom bitaka, i nečega drugoga što *nazivaju* grupnom selekcijom, ali se nakon pomnijeg istraživanja pokazuje da je to ili selekcija na temelju srodstva ili recipročni altruizam (vidi 6. poglavlje).

Oni među nama koji omalovažavaju grupnu selekciju priznaju da se ona načelno može dogoditi. Pitanje je samo je li to značajna sila u evoluciji. Kad se ona nade sučelice sa selekcijom na nižim razinama - kao kad se grupna selekcija navodi kao objašnjenje za pojedinačno samožrtvovanje - selekcija niže razine obično se pokaže jačom. Zamislite da u našem hipotetičnom plemenu postoji jedan jedini sebični ratnik u vojsci u kojoj prevladavaju potencijalni mučenici spremni da poginu za pleme i zasluže odlazak u nebo. Samo će malo manje biti vjerojatno da će i on završiti na pobjedničkoj strani, iako će se držati u pozadini bitke kako bi

sačuvao vlastitu kožu. Mučeništvo njegovih bližnjih bit će mu korisnije nego što će u prosjeku koristiti bilo kojemu od njih, jer će oni biti mrtvi. Vjerojatnije je da će on, a ne oni imati potomstvo i vjerojatnije je da će se njegovi geni prenijeti u sljedeći naraštaj zato što je odbio mučeništvo. Stoga će sklonosti mučeništvu oslabiti u budućim naraštajima.

Ovo je pojednostavnjen simbolični primjer, ali ukazuje na vječni problem s grupnom selekcijom. Teorije grupne selekcije o pojedinačnom samožrtvovanju uvijek su ranjive na potkopavanje iznutra. Pojedinačni smrtni slučajevi i razmnožavanje događaju se u kraćim vremenski razmacima i češće nego grupne pogibije i cijepanja. Mogu se konstruirati matematički modeli kako bi se stvorile posebne okolnosti u kojima bi grupna selekcija mogla biti evolucijski jača. Te su posebne okolnosti obično nerealistične u prirodi, ali se može tvrditi da religije u ljudskim plemenskim skupinama potiču upravo takve, inače nerealistične posebne okolnosti. To je zanimljiv teorijski smjer, ali ga neću ovdje slijediti, osim kako bih priznao da se i sam Darwin, iako je obično vatreno zagovarao selekciju na razini pojedinačnog organizma, približio grupnoj selekciji u svojoj raspravi o ljudskim plemenima više nego igdje drugdje:

> Kad su dva plemena prvobitnih ljudi koji su živjeli na istom prostoru počela jedno drugome konkurirati, ako je jedno pleme uključivalo (uz to da su sve ostale okolnosti jednake) veći broj hrabrih, suosjećajnih i odanih članova koji su uvijek bili spremni upozoriti jedan drugoga na opasnost, pomagati jedan drugome i međusobno se braniti, to pleme nedvojbeno je bilo najuspješnije i nadvladalo bi ostala... Sebični i svadljivi ljudi neće se usklađivati, a bez sklada ništa se ne može postići. Pleme koje posjeduje navedena obilježja u velikoj mjeri širilo bi se i pobjeđivalo ostala plemena; no vremenom bi i njega, sudeći po svom prethodnom povijesnom iskustvu, prevladalo neko drugo, još obdarenije pleme.[78]

Da zadovoljim one biološke stručnjake koji bi ovo mogli pročitati, moram dodati kako Darwinova ideja nije bila, strogo govoreći, grupna selekcija u pravom značenju uspješnih skupina iz kojih se iznjedruju novi ogranci, čija bi se frekvencija mogla mjeriti u metapopulaciji skupina. Darwin je zapravo zamišljao plemena s članovima koji altruistički surađuju i množe se na razini pojedinaca. Darwinov model više sliči širenju sive vjeverice u Britaniji na uštrb crvene; to je ekološka zamjena, a ne prava grupna selekcija.

RELIGIJA KAO USPUTNI PROIZVOD NEČEGA DRUGOGA

U svakom slučaju, želim sada ostaviti po strani grupnu selekciju i okrenuti se svome shvaćanju darvinističke vrijednosti religije za opstanak. Spadam u sve brojniju skupinu biologa koji u religiji vide *usputni proizvod* nečega drugoga. Općenitije, vjerujem da se mi koji spekuliramo o darvinističkoj vrijednosti opstanka moramo 'usredotočiti na usputni proizvod'. Kad se upitamo o vrijednosti opstanka bilo čega, možda postavljamo krivo pitanje. Moramo preformulirati pitanje na korisniji način. Možda obilježje koje nas zanima (u ovom slučaju religija) nema samo po sebi izravnu vrijednost opstanka, ali je usputni proizvod nečega drugoga što ima tu vrijednost. Nalazim kako je korisno uvesti ideju usputnog proizvoda uz pomoć analogije iz mog područja istraživanja ponašanja životinja.

Noćni leptiri ulijeću u plamen svijeće i ne čini se da je to slučajno. Oni svim silama nastoje prinijeti žrtvu vlastitog izgaranja. Mogli bismo to nazvati 'ponašanjem samospaljivanja' i pitati se uz pomoć tog provokativnog imena kako je moguće da je prirodna selekcija tome sklona. Želim reći da moramo prekrojiti pitanje prije nego što uopće pokušamo na nj inteligentno odgovoriti. To nije samoubojstvo. Prividno samoubojstvo događa se kao nehotična usputna posljedica ili usputni proizvod nečega drugoga. Usputni proizvod ... čega? Dakle, evo jedne mogućnosti koja će poslužiti u iznošenju teze.

Umjetno svjetlo pojavilo se razmjerno nedavno na noćnoj pozornici. Sve donedavno su jedina noćna svjetla koja su se mogla vidjeti bili Mjesec i zvijezde. Oni su optički beskrajno udaljeni pa su zrake što stižu s njih usporedne. Zbog toga mogu poslužiti kao kompasi. Zna se da se kukci služe nebeskim tijelima kao što su Sunce i Mjesec kako bi se mogli kretali pravocrtno, te mogu upotrijebiti taj isti kompas, u obrnutom smjeru, za povratak iz lova. Živčani sustav kukaca u stanju je odrediti privremeno pravilo ovakve vrste: 'Kreni takvim smjerom da sunčane zrake ulaze u tvoje oko pod kutom od 30 stupnjeva'. Budući da kukci imaju složene oči (s ravnim kanalima ili svjetlovodima koji su raspoređeni iz središta oka poput ježevih bodljika), to bi se u praksi moglo svoditi na nešto toliko jednostavno kao što je zadržavanje svjetlosti u jednom određenom kanalu ili očnoj jedinici.

No za svjetlosni kompas od presudne je važnosti da se nebesko tijelo nalazi optički beskrajno dalkeo. Ako to nije tako, zrake nisu usporedne, već se razilaze kao žbice kotača. Živčani sustav koji primjenjuje pravilo od 30 stupnjeva (ili bilo kojeg šiljastog kuta) na svijeću u blizini, kao da je to Mjesec koji se nalazi u optičkom beskraju, usmjerit će noćnog leptira spiralnom stazom ravno u plamen. Možete to sami nacrtati, služeći se nekim šiljastim kutom, na primjer od 30 stupnjeva, i dobit ćete elegantnu logaritamsku spiralu koja završava u svijeći.

Iako je orijentacijsko pravilo noćnog leptira u ovom posebnom slučaju fatalno, ono je u prosjeku svejedno dobro, jer noćni leptir vidi svijeću mnogo rjeđe nego Mjesec. Mi ni ne opažamo stotine noćnih leptira dok se nečujno i spretno kreću uz pomoć Mjeseca ili neke sjajne zvijezde ili čak uz pomoć odsjaja svjetlosti nekog udaljenog grada. Samo vidimo leptire koji se zalijeću u našu svijeću i postavljamo krivo pitanje: zašto svi ti noćni leptiri idu u samoubojstvo? Umjesto toga, trebalo bi upitati zašto imaju živčani sustav koji se orijentira pod nepromjenljivim kutom prema svjetlosnim zrakama, a to je taktika koju opažamo samo kad ode ukrivo. Kad se pitanje preformulira, misterij nestaje. Nikad nije bilo ispravo nazivati to samoubojstvom. To je samo ponegdje i ponekad zakazivanje, kao usputni proizvod inače korisnog kompasa.

Primijenimo sad pouku o usputnom proizvodu na religijsko ponašanje ljudi. Uočavamo velik broj ljudi - u mnogim područjima 100 posto njih - koji se drže vjerovanja što su očigledno suprotstavljena dokazivim znanstvenim činjenicama kao i suparničkim religijama koje slijede drugi ljudi. Ne samo da se ljudi drže tih vjerovanja strastvenom sigurnošću, već troše vrijeme i sredstva na skupe djelatnosti što proizlaze iz prianjanja uz njih. Oni umiru za njih ili ubijaju za njih. Čudimo se tome, kao što smo se čudili 'ponašanju samospaljivanja' noćnih leptira. Zbunjeni, pitamo se: zašto. No želim naglasiti da možda postavljamo krivo pitanje. Religijsko ponašanje možda je zakazivanje mehanizma, nesretni usputni proizvod temeljne psihološke sklonosti koja je u nekim drugim okolnostima korisna ili je to, barem, nekoć bila. U tom kontekstu, sklonost koju su naši preci svojedobno prirodno izabrali nije bila religija sama po sebi; ona je imala neku drugu prednost i samo se slučajno iskazuje kao religijsko ponašanje. Shvatit ćemo religijsko ponašanje samo ako ga preimenujemo.

Ako je, dakle, religija usputni proizvod nečega drugoga, što je onda to drugo? Što odgovara navici noćnog leptira da se orijentira uz pomoć

kompasa nebeske svjetlosti? Što je primitivna korisna osobina koja ponekad zataji tako da stvori religiju? Ponudit ću sada jednu mogućnost na temelju ilustracije, ali moram naglasiti da je to samo primjer *vrste* stvari na koju mislim i osvrnut ću se na slične mogućnosti koje su isto tako ponudili drugi. Meni je mnogo važnije opće načelo da se pitanje mora pravilno postaviti, a možda i preformulirati, nego bilo koji određeni odgovor.

Moja određena hipoteza tiče se djece. Više od bilo koje druge vrste, mi preživljavamo uz pomoć nagomilanog iskustva prethodnih naraštaja, a to iskustvo mora se prenijeti na djecu radi njihove zaštite i dobrobiti. Djeca bi teoretski mogla naučiti iz osobnog iskustva da se ne približavaju rubu ponora, da ne jedu nepoznate crvene bobice i da ne plivaju u vodama što vrve krokodilima. No dječji mozak koji sadržava praktično pravilo: vjeruj, bez pitanja, sve što god ti kažu tvoji stariji, bit će, blago rečeno, u selektivnoj prednosti. Slušaj svoje roditelje; slušaj plemenske poglavice, osobito kad ti se obrate svečanim, prijetećim tonom. Vjeruj svojim starima bez pogovora. To je općenito vrijedno pravilo za dijete. No, kao i s noćnim leptirima, ono može krenuti ukrivo.

Nikad nisam zaboravio stravičnu propovijed izrečenu u mojoj školskoj kapeli kad sam bio mali. Ona je, dakako, stravična u retrospektivi; u tom ju je trenutku moj dječji mozak prihvatio u duhu namjere propovjednika. On nam je ispričao priču o vodu vojnika koji su vježbali pokraj pruge. U kritičnom trenutku vodniku je nešto odvratilo pažnju i on nije izdao naredbu da vod stane. Vojnici su bili toliko dobro istrenirani da izvršavaju naredbe bez pogovora da su nastavili hodti, ravno ususret jurećem vlaku. Danas, dakako, ne vjerujem u tu priču i nadam se da nije vjerovao ni propovjednik. No vjerovao sam u nju kad sam imao devet godina, jer sam je čuo od odrasle osobe koja je imala autoritet nada mnom. Bilo da je on vjerovao u nju, bilo da nije, propovjednik je htio da se mi divimo robovskoj i bespogovornoj poslušnosti vojnika i da nam ona bude uzor, jer je naredbu davala osoba od autoriteta, koliko god naredba bila apsurdna. Mogu reći u svoje ime da joj se mi *i jesmo* divili. Kao odrastao čovjek, nalazim kako mi je gotovo nemoguće priznati da se moje djetinje biće pitalo bih li ja imao hrabrosti ispuniti svoju dužnost tako što ću ušetati pod vlak. No tako seja, što god to vrijedilo, prisjećam svojih osjećaja. Očito je da je propovijed ostavila dubok dojam na mene, jer sam je zapamtio i prenio vama.

Istini za volju, mislim kako propovjednik nije vjerovao da nam prenosi vjersku poruku. Bila je to više vojna nego vjerska poruka, u duhu Tennysonove pjesme 'Juriš lake konjice:

'Naprijed, konjice laka!
Jel'itko zbunjen od junaka?
No nisu vojnici znali
Pogriješio da je netko:
Nije njihovo da brinu,
Nije njihovo da pitaju,
Njihovo je da idu i ginu:
U smrti dolinu
Šesto njih se rasplinu.

(Jedna od najranijih i najoštećenijih snimaka ljudskog glasa ikad zabilježenih upravo je ona lorda Tennysona kako čita tu pjesmu i šuplje recitiranje što dopire kroz dugi, tamni tunel iz dubina prošlosti čini se sablasno prikladnim.) Sa stajališta vrhovnog zapovjedništva bilo bi suludo dopustiti svakom pojedinom vojniku da sam odlučuje hoće li ili neće izvršavati naredbe. Zemlje čiji vojnici djeluju po vlastitoj inicijativi, umjesto da slušaju naredbe, obično gube ratove. Sa stajališta naroda, izvršavanje naredbe je i dalje dobro praktično pravilo, iako ponekad dovodi do pojedinačnih katastrofa. Vojnici se uvježbavaju da, što je više moguće, postanu poput automata ili računala.

Računala čine ono što im se kaže. Ona robovski slušaju svaku naredbu koja im se daje na njihovu programskom jeziku. Tako ona obavljaju korisne poslove, kao što su obrada podataka ili proračunske tablice. No neizbježan usputni proizvod toga je da su računala jednako poslušna i u ispunjavanju krivih uputa. Ona ne mogu znati hoće li uputa imati dobar ili loš učinak. Ona jednostavno slušaju, kao što je na vojnicima da slušaju. Računala su korisna zbog svoje bespogovorne poslušnosti, a upravo iz tog istog razloga ona su neizbježno podložna upadima softverskih virusa i crva. Zlonamjerno sastavljen program koji kaže: 'Kopiraj me i pošalji me na svaku adresu koju nađeš u svojoj memoriji' jednostavno će biti poslušan, a onda će ga poslušati i druga računala kojima program bude poslan, te će se ta kriva uputa širiti eksponencijalnom progresijom. Teško je, a možda i nemoguće, napraviti računalo koje sluša korisne upute, a istodobno je imuno na zarazu.

Ako sam dobro obavio pripremne radove, već ste obuhvatili moj argument o dječjem mozgu i religiji. Prirodna selekcija oblikuje dječji mozak s tendencijom da vjeruje što god mu roditelji i plemenski poglavice rekli. Takva poslušnost puna povjerenja vrijedna je za opstanak; to odgovara orijentiranju noćnog leptira prema Mjesecu. No druga strana poslušnosti pune povjerenja je robovska lakovjernost. Neizbježni usputni proizvod je podložnost zarazi duhovnim virusima. Zbog izvrsnih razloga, povezanih s darvinističkim preživljavanjem, dječji mozak mora vjerovati roditeljima i poglavicama za koje im roditelji kažu da im moraju vjerovati. Automatska posljedica toga je da onaj koji vjeruje nema načina razlikovati dobar savjet od lošega. Dijete ne može znati da je naredba 'Nemoj se kupati u Limpopu punom krokodila' dobar savjet, a da je uputa 'Moraš žrtvovati kozu u vrijeme punog Mjeseca, jer će inače kiše izostati' u najmanju ruku gubitak i vremena i koze. Oba zahtjeva čine se jednako vrijednim povjerenja. Oba dolaze iz uglednog izvora i izrečena su svečanom ozbiljnošću koja traži poštovanje i poslušnost. Isto vrijedi za sudove o svijetu, svemiru, moralnosti i ljudskoj prirodi. I vrlo je vjerojatno da će dijete, kad odraste i kad bude imalo svoju djecu, prenijeti sve to na njih - i besmislicu kao i razložnost - služeći se istim zaraznim dostojanstvenim tonom.

U skladu s tim modelom trebalo bi očekivati da će se u različitim dijelovima svijeta različita proizvoljna vjerovanja, od kojih nijedno nije utemeljeno na činjenicama, prenositi na nove naraštaje koji će u njih vjerovati istom žarom, kao da su to korisni dijelovi tradicionalne mudrosti, kao što je uvjerenje da je gnojivo dobro za usjeve. Također treba očekivati da će se praznovjerja i druga vjerovanja koja nisu utemeljena na činjenicama razviti lokalno - i mijenjati kroz naraštaje - bilo slučajnim vrludanjem, bilo kroz neku vrstu procesa koji je analogan darvinističkoj selekciji, te da će se naposljetku oblikovati u uzorak koji će se značajno razlikovati od zajedničkog podrijetla. Jezici se udaljuju od zajedničkog pretka ako dovoljno vremena budu prostorno odvojeni (ubrzo ću se vratiti na to pitanje). Čini se da to isto vrijedi za neutemeljena i proizvoljna uvjerenja i pravila, prenošena kroz naraštaje - uvjerenja koja su možda bila prihvaćena zbog korisne mogućnosti programiranja dječjeg mozga.

Vjerski vođe duboko su svjesni ranjivosti dječjeg mozga i važnosti toga da indoktrinacija počne rano. Isusovačko hvalisanje, 'Daj mi dijete

u njegovih prvih sedam godina i ja ću ti dati čovjeka', nije ništa manje točno (ni zlokobno) zato što je otrcano. U novije vrijeme, James Dobson, osnivač danas ozloglašenog pokreta 'Okreni se obitelji'", jednako je upoznat s tim načelom: 'Osobe koje kontroliraju ono što uče mladi ljudi i što doživljavaju - što vide, čuju, misle i vjeruju - odredit će budući smjer nacije.'[79]

No zapamtite, moja izričita teza o korisnoj lakovjernosti dječjeg uma samo je primjer *vrste* stvari koje bi mogle biti analogne orijentiranju noćnog leptira prema Mjesecu ili zvijezdama. Etnolog Robert Hinde, u svojoj knjizi *Why Gods Persist* (Zašto bogovi ustrajavaju), antropolog Pascal Pover, u svom djelu *Religion Explained* (Objašnjena religija) te Scott Atran, u knjizi *In God We Trust* (U Boga se uzdamo), neovisno su iznijeli opću ideju da je religija usputni proizvod uobičajene psihološke ustrojenosti - bolje rečeno, da se radi o mnogo usputnih proizvoda, jer osobito antropolozi nastoje istaknuti raznolikost svjetskih religija kao i ono što im je zajedničko. Otkrića antropologa čine nam se čudnima samo zato što nam nisu poznata. Sva se religijska uvjerenja čine čudnima onima koji nisu odgojeni u skladu s njima. Boyer je proučavao narod Fang u Kamerunu, koji vjeruje...

> ....da vještice imaju posebni unutrašnji organ, nalik na nekakvu životinju, koji leti po noći i uništava usjeve drugih ljudi ili im truje krv. Također se tvrdi da se te vještice nekad okupljaju na goleme gozbe, na kojima proždiru svoje žrtve i planiraju buduće napade. Mnogi će vam reći daje neki prijatelj nekog prijatelja uistinu vidio vještice kako noću lete nad selom, sjedeći na listu banane i odapinjući začarane strelice na različite žrtve koje to niti ne slute.

Boyer nastavlja iznoseći osobnu anegdotu:

> Spominjao sam te i druge egzotičnosti za večerom na jednom fakultetu u Cambridgeu kad mi se jedan od gostiju, ugledni teolog iz Cambridgea, okrenuo i rekao:To je ono što čini antropologiju toliko fascinantnom i toliko teškom, također. Morate objasniti *kako ljudi mogu vjerovati takve besmislice'.* Na to sam ostao bez riječi. Razgovor je krenuo drugim smjerom - nešto u vezi s čajnicima i loncima - prije nego što sam bio u stanju naći pravi odgovor.

Razveselio sam se kad sam vidio naljepnicu 'Okreni se svojoj vlastitoj prokletoj obitelji' nalijepljenu na branik automobila u Coloradu, ali sad mi se ona čini manje smiješnom. Možda neku djecu treba zaštititi od indoktrinacije koju nad njim provode vlastiti roditelji (vidi 9. poglavlje).

Ako razumski pretpostavimo da je teolog iz Cambridgea pripadao glavnom toku kršćanstva, vjerojatno je prihvaćao neku kombinaciju sljedećih (kršćanskih) tvrdnji:

- U vrijeme naših predaka rodio se čovjek djevici majci bez sudjelovanja biološkog oca.
- Isti čovjek bez oca zazvao je prijatelja po imenu Lazar, koji je bio mrtav dovoljno dugo da se usmrdio, i Lazar se odmah ustao iz mrtvih.
- I taj čovjek bez oca oživio je nakon što je bio mrtav i sahranjen tri dana.
- Četrdeset dana poslije toga, čovjek bez oca uspeo se na vrh brda i onda iščeznuo u nebo.
- Ako nečujno sami sa sobom izgovarate misli u glavi, čovjek bez oca i njegov 'otac' (koji je također istodobno on sam) čut će vaše misli i možda će djelovati u skladu s njima. On istodobno može čuti misli svih drugih bića na svijetu.
- Ako učinite nešto dobro ili nešto loše, isti čovjek bez oca sve to vidi, čak i kad nitko drugi to ne vidi. Možda ćete biti prikladno nagrađeni ili kažnjeni, uključujući i vrijeme nakon vaše smrti.
- Djevica majka čovjeka bez oca nikad nije umrla, već je 'uzašla' tijelom na nebo.
- Kruh i vino, ako ih blagoslovi svećenik (koji mora imati testis), 'postaju' tijelo i krv čovjeka bez oca.

Što bi objektivni antropolog, koji bi se susreo s takvim spletom uvjerenja kad bi se došao baviti terenskim radom u Cambridgeu, mislio o njima?

PSHILOŠKA PRIPREMLJENOST ZA RELIGIJU

Ideja o psihološkim usputnim proizvodima prirodno izrasta iz važnog i razvojnog područja evolucijske psihologije.[80] Evolucijski psiholozi smatraju da je, isto kao što je oko evoluiralo kao organ vida, a krilo kao organ za letenje, mozak skup organa (ili 'modula') za zadovoljavanje niza specijaliziranih potreba za obradu podataka. Postoji modul za bavljenje srodstvom, modul za recipročne razmjene, modul za bavljenje empatijom i tako dalje. Religija se može smatrati usputnim proizvodom zakazivanja nekoliko takvih modula, na primjer modula za formulira-

nje teorija o drugim umovima, za stvaranje koalicija i za favoriziranje članova vlastite skupine, odnosno diskriminiranje stranaca. Svaki takav modul mogao bi poslužiti kao ljudski ekvivalent nebeskog orijentiranja noćnog leptira, podložan zakazivanju isto onako kako sam to sugerirao za dječju lakovjernost. Psiholog Paul Bloom, još jedan zagovornik stajališta da je 'religija usputni proizvod', ističe da su djeca prirodno sklona *dualističkoj* teoriji uma. Religija je, po njemu, usputni proizvod takvog instinktivnog dualizma. On smatra da smo mi, ljudi, a osobito djeca, po prirodi rođeni dualisti.

Dualist smatra da postoji temeljna razlika između materije i uma. Za razliku od toga, monist smatra da je um izraz materije - tvari u mozgu ili možda u računalu - i da ne može postojati odvojeno od materije. Dualist vjeruje da je um neka vrsta bestjelesnog duha što je *nastanjen* u tijelu i stoga bi, pretpostavlja se, mogao napustiti tijelo i postojati negdje drugdje. Dualisti rado tumače umobolnost kao 'opsjednutost đavolima', pri čemu su ti đavoli duhovi koji privremeno borave u tijelu, tako da mogu biti 'istjerani'. Dualisti iskorištavaju svaku priliku da daju obilježja živih bića neživim materijalnim pojavama, te vide duhove i demone čak i u vodopadima i oblacima.

Roman *Vice Versa* F. Ansteya iz 1882. ima smisla dualistu, ali bi, strogo govoreći, moralo biti nerazumljiv izričitom monistu poput mene. Gospodin Bultitude i njegov sin na neki čudan način otkriju da su zamijenili tijela. Otac, na veliko veselje sina, mora ići u školu u sinovu tijelu; sin pak, u tijelu oca, gotovo upropasti očeve poslove svojim nezrelim odlukama. Sličnom pričom poslužio se P. G. Woodhouse u svojoj knjizi *Laughing Gas* (Plin za smijanje), u kojoj grof od Havershota i jedno dijete glumac prime anesteziju u istom trenutku u susjednim zubarskim stolicama te se probude u zamijenjenim tijelima. I ova priča ima smisla samo dualistu. Mora postojati nešto prispodobivo lordu Haveshotu što nije dio njegova tijela, jer kako bi se inače on mogao probuditi u tijelu djeteta glumca.

Kao većina znanstvenika, ja nisam dualist, ali svejedno lako mogu uživati u pričama iz obje knjige. Paul Bloom bi rekao da je to zato što sam ja, iako sam naučio biti intelektualni monist, ljudska životinja i stoga sam evoluirao kao instinktivni dualist. Ideja da postoji ja negdje iza mojih očiju i da je u stanju, barem u priči, preseliti se u nečiju tuđu glavu, duboko je usađena u meni i u svakom drugom ljudskom biću, kakve god bile naše intelektualne pretenzije na monizam. Bloom po-

dupire svoju tvrdnju dokaznim materijalom iz istraživanja kako je još vjerojatnije da će djeca biti dualisti nego odrasli, a osobito vrlo mala djeca. To ukazuje na to da je sklonost dualizmu ugrađena u mozak i, prema Bloomu, omogućuje prirodnu predodređenost za prihvaćanje religijskih ideja.

Bloom također smatra da smo mi urođeno predodređeni da budemo kreacionisti. Prirodna selekcija 'nema nikakvog intuitivnog smisla'. Djeca su posebno sklona pripisivati svrhu svemu, kao što psihologinja Deborah Kelemen ističe u svom članku 'Jesu li djeca "intuitivni teisti"?'[81] Oblaci služe za 'kišu'. Šiljasto kamenje je takvo 'da bi se životinje mogle češati kad ih zasvrbi'. Pripisivanje svrhe svemu naziva se teleologijom. Djeca su urođeni teleolozi i mnoga nikad ne izrastu iz toga.

Urođeni dualizam i urođena teleologija predodređuju nas za religiju, u odgovarajućim uvjetima, kao što je reakcija na svjetlosni kompas predodredivala moje noćne leptire na nehotično 'samoubojstvo'. Naš urođeni dualizam priprema nas na vjerovanje u 'dušu' koja je nastanjena u tijelu, a nije sastavni dio tijela. Može se lako zamisliti da se takav bestjelesni duh seli nekamo drugamo nakon smrti tijela. Također možemo lako zamisliti postojanje božanstva kao čistog duha, ne kao svojstvo što proizlazi iz složene materije, već tako što postoji neovisno o materiji. Još je očitije da nas djetinja teleologija prilagođuje religiji. Ako sve ima svrhu, čija je to svrha? Božja, dakako.

No što je druga strana *korisnosti* svjetlosnog kompasa noćnog leptira? Zašto je moguće da se prirodna selekcija opredijelila za dualizam i teleologiju u mozgovima naših predaka i njihove djece? Dosad je u mom prikazu 'urođenih dualista' jednostavno pretpostavljeno da se ljudi prirodno rađaju kao dualisti i teleolozi. No kakva darvinistička prednost proizlazi iz toga? Predviđanje ponašanja bića u našem svijetu važno je za naš opstanak i očekivali bismo da je prirodna selekcija oblikovala naše mozgove da to čine učinkovito i brzo. Je li moguće da nam dualizam i teleologija služe u tom svojstvu? Moguće je tu hipotezu bolje razumjeti u svjetlu onoga što je Daniel Dennett nazvao stavom namjere.

Dennett je ponudio korisnu trostranu klasifikaciju 'stavova' koja zauzimamo u nastojanju da razumijemo i, na temelju toga, predviđamo ponašanje pojava kao što su životinje, strojevi ili drugi ljudi.[82] To su fizikalni stav, dizajnistički stav i stav namjere. *Fizikalni stav* načelno uvijek djeluje, jer se sve na kraju krajeva pokorava zakonima fizike. No spozna-

vanje stvari uz pomoć fizikalnog stava može biti vrlo sporo. Dok sjednemo i proračunamo sve interakcije pokretnih dijelova nekog složenog predmeta, naše predviđanje njegova ponašanja vjerojatno će zakasniti. Za predmet koji je uistinu dizajniran, poput stroja za rublje ili samostrela, *dizajnistički stav* ekonomično skraćuje put. Možemo pogoditi kako će se predmet ponašati zaobilazeći fiziku i usredotočujući se izravno na dizajn. Kao što kaže Dennett,

> Gotovo svatko može predvidjeti kad će budilica zazvoniti na temelju najpovršnijeg pregleda njezine vanjštine. Ne zna se niti je bitno znati je li budilica na pogon oprugom, baterijom ili sunčanom energijom, je li načinjena od kotačića od mjedi i rubinskih ležajeva ili od silicijskih čipova - jednostavno se pretpostavlja da je ona napravljena tako da će zazvoniti u trenutku za koji je navijena da zazvoni.

Živi stvorovi nisu dizajnirani, ali darvinistička prirodna selekcija dopušta verziju dizajnističkog stava za njih. Dobivamo prečicu za razumijevanje srca ako pretpostavimo da je ono 'dizajnirano' za crpljenje krvi. Karl von Frisch bio je ponukan istraživati mogu li pčele vidjeti boje (nasuprot uvriježenom mišljenju da su one slijepe na boju), jer je pretpostavio da su jarke boje cvijeća 'dizajnirane' kako bi ih privukle. Svrha navodnika je uplašiti lažljive kreacioniste koji bi inače mogli pokušati polagati pravo na tog znamenitog austrijskog zoologa kao na jednoga od svojih. Nepotrebno je isticati kako je on bio savršeno u stanju prevesti dizajnistički stav u pravi darvinistički kontekst.

Stav namjere još je jedna prečica i on ide korak dalje od dizajnističkog stava. Pretpostavlja se ne samo da je nešto dizajnirano za određenu svrhu, već da ono jest, odnosno da sadrži, 'agens' s namjerama koje upravljaju njegovim djelovanjem. Kad ugledate tigra, bolje vam je da ne odgađate predviđanje njegova vjerojatnog ponašanja. Ne obazirite se na fiziku njegovih molekula niti na dizajn njegovih udova, pandži i zuba. Ta mačka vas namjerava pojesti i poslužit će se svojim udovima, pandžama i zubima fleksibilno i domišljato kako bi ostvarila svoju namjeru. Najbrže se može predvidjeti njegovo ponašanje tako što će se zaboraviti i fizika i fiziologija i usredotočiti na tigrov namjerni lov. Obratite pažnju na to da, isto kako što se dizajnistički stav može primijeniti na stvari koje zapravo nisu dizajnirane kao i na stvari koje jesu, tako se stav namjere može primijeniti na stvari koje nemaju hotimične svjesne namjere, kao i na stvari koje ih imaju.

Čini mi se sasvim uvjerljivim da je stav namjere vrijedan za opstanak kao mehanizam u mozgu koji ubrzava donošenje odluka u opasnim okolnostima i u bitnim društvenim situacijama. Manje je na prvi pogled jasno da je dualizam nužna popratna pojava stava namjere. Neću ovdje dalje slijediti to pitanje, ali mislim kako bi se mogla razviti teza prema kojoj je vjerojatno da neka vrsta teorije drugih umova, koja bi se približno mogla opisati dualističkom, leži u pozadini stava namjere- osobito u složenim društvenim situacijama, a pogotovo kad se pojavi namjernost *višeg reda.*

Dennett govori o *namjernosti trećeg reda* (muškarac je vjerovao kako žena zna da je on želi), *četvrtog reda* (žena je shvatila kako muškarac vjeruje da žena zna da je on želi) pa čak i namjernosti *petog reda* (šaman je pogodio da žena shvaća kako muškarac vjeruje da žena zna daje on želi). Vrlo visoki redovi namjernosti vjerojatno se svode na fantaziju, kao što je satirički prikazano u krajnje smiješnom romanu Michaela Frayna *The Tin Men* (Ljudi od kositra): 'Promatrajući Nunupoulosa, Rick je znao kako je gotovo siguran da Anna osjeća strastveni prezir prema neuspjehu Fiddlingchilda da shvati njezine osjećaje prema Fiddlingchildu, a ona je također znala kako Nina zna da ona zna što Nunupoulos zna...' No to što se možemo smijati na takvo uvijeno zaključivanje o razmišljanju drugih u romanima, vjerojatno nam govori nešto važno o tome kako naši umovi djeluju na temelju prirodne selekcije u stvarnom svijetu.

Barem na nižim razinama, stav namjere, kao i dizajnistički stav, štedi vrijeme koje može biti presudno za opstanak. Iz toga slijedi da je prirodna selekcija oblikovala mozgove tako da se služe stavom namjere kao prečicom. Mi smo biološki programirani pripisivati namjere bićima čije nam je ponašanje bitno. Opet moram istaknuti kako Paul Bloom navodi dokaze na temelju istraživanja prema kojima su djeca osobito sklona zauzimati stav namjere. Kad mala djeca vide kako neki predmet prividno slijedi neki drugi predmet (na primjer, na ekranu računala), ona pretpostavljaju da su očevici pravog lova s hotimičnim akterom i to pokazuju time što izražavaju iznenađenost kad navodni akter ne nastavi lov.

Dizajnistički stav i stav namjere korisni su mehanizmi mozga, važni za ubrzavanje zaključivanja što namjeravaju učiniti bića koja su uistinu bitna za naš opstanak, kao što su grabljivci ili mogući partneri u razmnožavanju. No, kao i drugi mehanizmi u mozgu, ti stavovi mogu zakazati. Djeca i primitivni narodi pripisuju namjere vremenskim prilikama,

valovima i morskim strujama te kamenju u padu. Svi smo mi skloni tome da učinimo to isto sa strojevima, osobito kad nas oni iznevjere. Mnogi će se s ljubavlju sjetiti dana kad se pokvario automobil Basila Fawltyja (lik iz popularne britanske humorističke serije Fawlty Towers - *Op. prev.)* za vrijeme njegovog važnog zadatka da spasi Gurmansku večeru od propasti. On ga je jasno upozorio, brojao do tri, a onda je izašao iz auta, uzeo granu i počeo udarati po njemu dok se grana nije raspala u treščice. Većina nas našla se u toj situaciji, barem za trenutak, s računalom, ako ne i s automobilom. Justin Barrett skovao je akronim HADD za izraz 'naprava za uočavanje hiperaktivnog agensa '(U originalu: hyperactive agent detection device - *Op. prev.)* Mi hiperaktivno uočavamo agense ondje gdje ih nema i zbog toga pretpostavljamo da postoji zloća ili dobronamjernost gdje je, zapravo, priroda samo ravnodušna. Ponekad se uhvatim kako sam užasno bijesan na neku neživu stvar kao što je lanac bicikla. Nedavno je objavljen zanimljiv izvještaj o čovjeku koji se spotaknuo o odvezanu vezicu na svojoj cipeli u Fitzwilliamovom muzeju u Cambridgeu, pao niz stube i razbio tri vaze iz doba dinastije Qing neprocjenjive vrijednosti: 'Srušio se usred vaza i one su se raspršile u milijun komadića. Još je sjedio ondje skamenjen kad se pojavilo osoblje muzeja. Svi su stajali šutke, kao da su u šoku. Čovjek je upirao prstom u svoju vezicu i govorio: "Evo ga, to je krivac"[83]

Druga objašnjenja religije, koja uključuju zamisao usputnog proizvoda, predložili su Hinde, Shermer, Boyer, Atran, Bloom, Dennett, Kelemanova i drugi. Dennett je spomenuo jednu posebno zanimljivu mogućnost, a to je da je iracionalnost religije usputni proizvod jednog posebno urođenog mehanizma iracionalnosti u mozgu: naše sklonosti, koja vjerojatno ima genetičke prednosti, da se zaljubimo.

Antropologinja Helen Fisher lijepo je u svojoj knjizi *Why We Love* (Zašto volimo) opisala bezumnost romantične ljubavi i koliko je to pretjerano u usporedbi s onim što bi se moglo smatrati strogo nužnim. Promatrajte to na ovaj način. Sa stajališta muškarca, recimo, nije vjerojatno da ijedna žena koju on poznaje zaslužuje ljubav stotinu puta više od svoje najbliže suparnice, a ipak je vjerojatno da će je on tako opisati kad je 'zaljubljen'. Za razliku od fanatično monogamne odanosti kojoj smo podložni, na prvi pogled je neka vrsta 'poliamorije' racionalnija. (Poliamorija je vjerovanje da čovjek može istodobno voljeti nekoliko pripadnika suprotnog spola, isto kao što se može volje više nego jedna

vrsta vina, više nego jedan skladatelj, knjiga ili sport). Spremno prihvaćamo da možemo voljeti više nego jedno dijete, roditelja, brata ili sestru, učitelja, prijatelja ili kućnu životinju. Kad se o tome razmišlja na takav način, nije li potpuna isključivost koju očekujemo od supružničke ljubavi izrazito čudna? No mi upravo *to* očekujemo i to pokušavamo postići. Mora postojati razlog tome.

Helen Fisher i drugi pokazali su da je zaljubljenost popraćena posebnim stanjima mozga, uključujući pojavu neuronsko aktivnih kemikalija (zapravo prirodnih narkotika) koje imaju krajnje specifičan učinak i svojstvene su tom stanju. Evolucijski psiholozi slažu se s njom da bi iracionalna *ljubav na prvi pogled* mogla biti mehanizam kojim se osigurava odanost osobi s kojom se ima dijete, koji djeluje dovoljno dugo da se zajedno odgoji dijete. S darvinističke točke gledišta, nedvojbeno je važno izabrati dobrog partnera, i to iz različitih razloga. No kad je izbor obavljen - čak i ako je loš - i kad je dijete začeto, važnije je držati se tog jednog izbora kroz sva moguća iskušenja, barem dok se dijete ne postavi na noge.

Je li moguće da je iracionalna religija usputni proizvod mehanizama iracionalnosti koje je selekcija izvorno ugradila u mozak radi zaljubljivanja? Sigurno je da religijska uvjerenja imaju neka obilježja slična zaljubljivanju (a obje te pojave imaju mnoga svojstva opijenosti drogama). Neuropsihijatar John Smythies upozorava da postoje značajne razlike između dijelova mozga koje se aktiviraju tim dvjema vrstama manije. No on svejedno uočava neke sličnosti:

> Jedno obilježje mnogih lica religije je žarka ljubav koja se usredotočuje na jednu nadnaravnu osobu, tj. na Boga, te na obožavanje simbola te osobe. Ljudski život pretežno potiču naši sebični geni i procesi učvršćivanja. Velik dio pozitivnog učvršćivanja proizlazi iz religije: topli i utješni osjećaji da je čovjek voljen i zaštićen u opasnom svijetu, nestanak straha od smrti, pomoć odozgo kao odgovor na molitvu u teškim vremenima itd. Isto tako, romantična ljubav prema drugoj stvarnoj osobi (obično osobi drugog spola) pokazuje istu intenzivnu usredotočenost na tu drugu osobu i pozitivna učvršćivanja. Te osjećaje mogu probuditi simboli te osobe, kao što su pisma, fotografije, pa čak i, u viktorijanskim vremenima, uvojci kose. Stanje zaljubljenosti popraćeno je mnogim fiziološkim pojavama, kao stoje dahtanje poput parnog stroja.[84]

* Vidjeti moje izlaganje o opasnom narkotiku gerinoil (anagran za riječ 'religija', tj. 'religion' na engleskom jeziku; pojam koji na drugom mjestu skovao autor za izmišljenu drogu koja zaluduje, *op prev.):* R. Dawkins, 'Gerin Oil', *Free Inquiry* 24**:1,** 2003,9**-11.**

Povukao sam 1993. usporedbu između zaljubljivanja i religije i tada sam uočio da simptomi pojedinca zaraženog religijom 'mogu zapanjujuće podsjećati na simptome koji se obično povezuju s tjelesnom ljubavlju. To je izuzetno moćna sila u mozgu i ne iznenađuje što su se razvili neki virusi koji to iskorištavaju' ('virusi' su tu metafora za religije: naslov mog članka bio je *"Virusi uma')*. Slavne orgazmičke vizije svete Tereze Avilske predobro su poznate da bi ih ovdje trebalo ponovo navoditi. Ozbiljnije i ne toliko grubo na seksualnom planu jest dirljivo svjedočanstvo filozofa Anthonyja Kennyja o nepomućenoj sreći što očekuje ljude koji su u stanju vjerovati u misterij transupstancijacije. Pošto je opisao svoje zaređenje za katoličkog svećenika, ovlaštenog za slavljenje mise, on se zatim živo prisjeća

> ushita u prvih nekoliko mjeseci kad sam imao moć služiti misu. Ja se obično sporo i teško ustajem, ali tom prilikom sam skakao rano iz kreveta, potpuno budan i pun uzbuđenja pri pomisli na taj značajni čin koji sam imao povlasticu obavljati...
>
> Najviše me je opčinjavalo doticati tijelo Kristovo, blizina svećenika Isusu. Gledao bih milim pogledom hostiju nakon riječi posvećenja, poput ljubavnika koji gleda ljubljenu u oči...Ti prvi dani moga svećenikovanja ostaju mi u sjećanju kao dani ispunjenja i treperave sreće, kao nešto dragocjeno, ali prekrhko da bi trajalo, kao romantična ljubavna veza grubo prekinuta realnošću neprikladnog braka.

Ekvivalent reakcije noćnog leptira na svjetlosni kompas je prividno iracionalna, ali ipak korisna navika zaljubljivanja u jednog, i samo jednog pripadnika suprotnog spola. Usputni proizvod zakazivanja - koji odgovara obrušavanju u plamen svijeće - jest zaljubljivanje u Jahvea (ili u Djevicu Mariju, ili u posvećeni keks ili u Alaha) i obavljanje iracionalnih činova na poticaj takve ljubavi.

Biolog Lewis Wolpert iznosi tezu u svojoj knjizi *Six Impossible Things Before Breakfast* (Šest nemogućih stvari prije doručka) koja se može smatrati uopćavanjem ideje o konstruktivnoj iracionalnosti. On smatra da je iracionalno čvrsto uvjerenje zaštita od prevrtljivosti uma: 'da se uvjerenja koja spašavaju živote ne držimo čvrsto, to bi bilo štetno na početku ljudske evolucije. Bio bi, na primjer, ozbiljan nedostatak neprestano se predomišljati prilikom lova ili pravljenja alata.' Iz Wolpertova argumenta proizlazi da je, barem u nekim okolnostima, bolje ustrajati u iracionalnom vjerovanju nego se kolebati, čak i ako novi dokazi ili logič-

ko rasuđivanje ukazuju na poželjnost promjene. Lako je vidjeti da je argument o 'zaljubljivanju' izuzetan slučaj i stoga je lako vidjeti Wolpertovo 'iracionalno ustrajavanje' kao još jednu korisnu psihološku sklonost koja bi mogla objasniti važne srane iracionalnog religijskog ponašanja, odnosno kao još jedan usputni proizvod.

U svojoj knjizi *Social Evolution* Robert Trivers proširio je svoju evolucijsku teoriju samoobmane iz 1976. Samoobmana je

> skrivanje istine od svjesnog uma kako bi je se bolje sakrilo od drugih. Mi u sklopu svoje vrste prepoznajemo da nemirne oči, znojni dlanovi i promukli glasovi mogu ukazivati na stres koji prati svjesnu spoznaju o pokušaju obmane. Postavši nesvjestan obmane, obmanjivač skriva te znakove od promatrača. On može lagati, bez napetosti koja prati obmanu.

Antropolog Lionel Tiger kaže nešto slično u knjizi *Optimism: The Biology of Hope* (Optimizam: biologija nade). Povezanost s vrstom konstruktivne iracionalnosti o kojoj smo upravo raspravljali vidi se u Triversovu ulomku o 'perceptivnoj obrani':

> Ljudi su skloni tome da svjesno vide ono što žele vidjeti. Oni doslovce imaju poteškoća u tome da uočavaju stvari s negativnim konotacijama, dok sve lakše uočavaju stvari koje su pozitivne. Na primjer, riječi koje izazivaju zabrinutost, bilo zbog osobne povijesti pojedinca, bilo zbog eksperimentalne manipulacije, zahtijevaju pomnije usmjeravanje prije nego što se prvi put uoče.

Ne treba posebno isticati koliko je to važno za zavaravanje samoga sebe u religiji.

Htio bih se založiti za opću teoriju religije kao slučajnog usputnog proizvoda - zakazivanje nečega korisnoga. Pojedinosti su različite, složene i osporljive. U svrhu ilustracije, i dalje ću se služiti svojom teorijom 'lakovjernog' djeteta kao primjerom teorija 'usputnog proizvoda' općenito. Ta teorija - da je dječji mozak, iz dobrih razloga, podložan zarazi mentalnim 'virusima - izgledati će nekih čitatelja nepotpuna. Možda je um ranjiv, ali zašto bi morao biti zaražen *ovim* virusom, a ne onim? Jesu li neki virusi osobito vješti u zarazi ranjivih umova? Zašto se 'zaraza' iskazuje kao religija, a ne kao...no dobro, kao što? Dio onoga što želim reći jest kako nije bitno koja točno vrsta besmislica inficira dječji mozak. Kad se jednom zarazi, dijete će odrasti i zaraziti sljedeći naraštaj istom besmislicom, što god to bilo.

Antropološki pregled, poput Frazerove knjige *Golden Bough* (Zlatna grana), doima nas se zbog navedene raznolikosti iracionalnih ljudskih uvjerenja. Kad se jednom ona ukorijene u kulturi, ona ne popuštaju već evoluiraju i granaju se, na način koji podsjeća na biološku evoluciju. No Frazer uočava neka opća načela, na primjer 'homeopatsku magiju', uz pomoć koje čarolije i vračanje posuđuju određenu simboličku dimenziju predmeta iz stvarnog svijeta na koji namjeravaju utjecati. Primjer s tragičnim posljedicama (po nosoroge) je vjerovanje da prah nosorogova roga ima učinak afrodizijaka. Koliko god ta legenda bila besmislena, ona proizlazi iz navodne sličnosti roga penisu. To što je 'homeopatska magija' toliko proširena ukazuje na to da besmislica koja inficira ranjive mozgove nije potpuno slučajna, proizvoljna besmislica.

Primamljivo je slijediti biološku analogiju do te mjere da se počnemo pitati radi li se tu o nečemu što odgovara prirodnoj selekciji. Šire li se neke ideje lakše od drugih zbog svoje unutrašnje privlačnosti ili vrijednosti ili zbog uskladivosti s postojećim psihološkim sklonostima, i može li to objasniti prirodu i svojstva stvarnih religija kako ih mi vidimo, otprilike kao kad se služimo prirodnom selekcijom u objašnjavanju živih organizama? Važno je shvatiti kako 'vrijednost' ovdje znači samo sposobnost preživljavanja i širenja. To ne znači da time nešto zaslužuje pozitivnu prosudbu - nešto na što bismo mogli biti ponosni kao ljudi.

Čak ni u evolucijskom modelu ne mora postojati nikakva prirodna selekcija. Biolozi priznaju da se gen može proširiti kroz populaciju ne zato što je dobar gen nego jednostavno zato što ima sreću. Nazivamo to genetičkim pomakom. Sporno je koliko je to značajno vis-a-vis prirodne selekcije, no sada se naširoko prihvaća u obliku takozvane neutralne teorije molekularne genetike. Naime, ako gen mutira u drukčiju verziju sebe koja ima identičan učinak, razlika je neutralna i selekcija ne može biti sklona jednom ili drugom genu. Unatoč tome, na temelju onoga što statističari nazivaju pogreškom uzorka preko više generacija, novi mutirani oblik može naposljetku zamijeniti izvorni oblik u ukupnom genomu vrste. To je istinska evolucijska promjena na razini molekule (čak i kad se ne primijeti nikakva promjena u svijetu cjelokupnih organizama). To je neutralna evolucijska promjena koja ništa ne duguje selektivnoj prednosti.

Kulturni ekvivalent genetičkog pomaka uvjerljiva je mogućnost koju ne možemo zanemariti kad razmišljamo o evoluciji religije. Jezik se

razvija na kvazibiološki način, a smjer koji njegova evolucija zauzme čini se neodređenim, vrlo slično slučajnom pomaku. Jezik se prenosi kulturnim ekvivalentom genetike, mijenjajući se polako kroz stoljeća, a onda se naposljetku pojave različite varijante koje su se međusobno toliko udaljile da više nisu međusobno razumljive. Moguće je da je dio evolucije jezika voden nekom vrstom prirodne selekcije, ali se čini da taj argument nije baš uvjerljiv. Objasnit ću naknadno da je otprilike takva ideja predložena za velike trendove u jeziku, poput velike promjene samoglasnika koja se dogodila u engleskome između 15. i 18. stoljeća. No takva funkcionalna hipoteza nije nužna za objašnjavanje glavnine onoga što uočavamo. Čini se vjerojatnim da se jezik normalno razvija uz pomoć kulturnog ekvivalenta slučajnog genetičkog pomaka. U različitim dijelovima Europe latinski se udaljio od izvornika te se razvio u španjolski, portugalski, talijanski, francuski, retoromanski i različita narječja tih jezika. U najmanju ruku nije očigledno da su te evolucijske promjene odraz lokalnih prednosti ni selekcijskih pritisaka.

Pretpostavljam da religije, kao i jezici, evoluiraju s dovoljno slučajnosti, od početaka koji su dovoljno proizvoljni, te stvaraju zbunjujuće - ponekad opasno - obilje raznolikosti koje uočavamo. Istodobno je moguće da se neki oblik prirodne selekcije, zajedno s temeljnom uniformnošću ljudske psihologije, pobrine da različite religije ima zajednička važna obilježja. Mnoge religije, na primjer, naučavaju objektivno neuvjerljivu, ali subjektivno privlačnu, doktrinu da naše osobnosti preživljavaju našu tjelesnu smrt. Sama ideja besmrtnosti preživljava i širi se zato što služi zamišljanju poželjnoga. A zamišljanje poželjnoga je važno, jer ljudska psihologija ima opću sklonost tome da dopušta da vjerovanje bude obojeno željom. ('Tvoja želja, Harry, bila je otac toj misli, kao što je Henry IV rekao u drugom dijelu drame svojem sinu) (Citat iz istoimene Shakespeareove drame - *Op. prev.)*

Čini se kako nema dvojbe da su mnogi atributi religije vrlo prikladni tome da pridonose opstanku same religije i opstanku dotičnih atributa u cjelokupnosti ljudske kulture. Sad se pojavljuje pitanje postiže li se odgovarajuća prikladnost uz pomoć 'inteligentnog dizajna' ili prirodne selekcije. Odgovor je vjerojatno i jedno i drugo. Na strani dizajna, vjerski poglavari sasvim su u stanju oblikovati u riječi smicalice koje

* To nije moja šala: *1066 and All That.* (W. C. Selllar i R. J. Yeatman: *1066 and all That, A memorable History of Mankind;* humoristička obrada povijesti Engleske - *Op. prev.)*

pripomažu opstanku religije. Martin Luther bio je duboko svjestan toga da je razum najljući neprijatelj religije i često je upozoravao na opasnost razuma: 'Razum je najveći neprijatelj vjere; on nikad ne pritječe u pomoć duhovnim stvarima već se češće bori protiv božanske Riječi, ponašajući se s prezirom prema svemu što proizlazi iz Boga.'[85] Ili: 'Tko god želi biti kršćanin, mora iskopati oči svojemu razumu.' I opet: 'Razum se mora uništiti u svim kršćanima.' Lutheru ne bi uopće bilo teško inteligentno dizajnirati neinteligentne dimenzije religije kako bi joj pomogao da preživi. No to nužno ne znači da je on ili netko drugi dizajnirao religiju. Ona je također mogla evoluirati uz pomoć (negenetičkog) oblika prirodne selekcije, pri čemu Luther ne bi bio njezin dizajner već lukavi promatrač njezine učinkovitosti.

Iako je konvencionalna darvinistička selekcija gena možda naginjala psihološkim sklonostima koje stvaraju religiju kao usputni proizvod, nije vjerojatno da je ona oblikovala pojedinosti religije. Već sam dao naslutiti da, ako želimo primijeniti nekakav oblik teorije selekcije na te pojedinosti, ne bismo smjeli gledati na gene već na njihove kulturne ekvivalente. Jesu li religije građene od tvari kakvi su memi?

KORAČAJTE PAŽLJIVO, JER GAZITE PO MOJIM MEMIMA

Što se religije tiče, istina je naprosto mišljenje koje je preživjelo.

Oscar Wilde

Ovo (5.) poglavlje počelo je primjedbom, budući da se darvinistička prirodna selekcija užasava rasipanja, da je svako rasprostranjeno obilježje neke vrste - kao što je to religija kod ljudi - moralo pružiti određenu prednost, jer inače ne bi preživjelo. No, ukazao sam i na to da prednost ne mora pridonositi opstanku ili reproduktivnom uspjehu jedinke. Kao što smo vidjeli, prednost za gene virusa prehlade dovoljno objašnjava sveprisutnost te bijedne boljetice u sklopu naše vrste.* A čak ni geni ne

* Što osobito vrijedi za moj narod, prema jednoj stereotipnoj legendi: *'Voici l'anglais avec son sangfroid habituel'* (francuski: evo Engleza s njegovom uobičajenom prokletom prehladom). To je navedeno u knjizi *Franctured French* (Razlomljeni francuski) F. S. Pearsona, zajedno s ostalim biserima, kao stoje *'coup degrace'* (kosilica). (Igra riječi u kojoj se francuski izraz koji znači 'odlučni udarac' prevodi doslovce u engleskome prema tome kako se izgovara riječ grace', što je u engleskome 'grass', tj. trava - *Op. prev.).*

moraju imati od toga nikakve koristi. Svaki *umnoživač* bit će dostatan. Geni su samo najočitiji primjeri umnoživača. Drugi kandidati za to su računalni virusi i memi - jedinice kulturnog nasljeđa i tema ovog dijela rasprave. Želimo li shvatiti meme, prvo se moramo malo podrobnije pozabaviti time kako točno djeluje prirodna selekcija.

U svom najopćenitijem obliku, prirodna selekcija mora odabrati između alternativnih umnoživača. Umnoživač je komad kodirane informacije koji stvara točne kopije sama sebe i tako se umnožava, s tim da se povremeno pojave netočne kopije ili 'mutacije'. To je tema darvinizma. Varijante umnoživača za koje se pokaže da su dobre u poticanju kopiranja postaju brojnije na račun konkurentskih umnoživača koji nisu u tome dobri. To je najjednostavnije objašnjenje prirodne selekcije. Arhetipski umnoživač je gen, dio DNK, koji se umnožava gotovo uvijek s visokom preciznošću kroz neodređeni broj generacija. Središnje pitanje teorije mema je postoje li jedinice kulturne imitacije koje se ponašaju kao istinski umnoživači, kao geni. Ne tvrdim da memi nužno *jesu* bliski analozi gena, već samo to da, što su oni sličniji genima, to će bolje funkcionirati teorija mema; a cilj ovog dijela izlaganja je odgovor na *pitanje* može li se teorija mema primijeniti na poseban slučaj zvan religija.

U svijetu gena, zbog povremenih pogrešaka u umnožavanju (mutacije) među genima se pojavljuju alternativne varijante nekog gena - 'aleli' - za koje se stoga može smatrati da se natječu s ranijima. Za što se natječu? Za određeni kromosomski položaj ili 'locus' koji pripada tome skupu alela. A kako se oni natječu? Ne izravnim borbom molekule s molekulom već preko posrednika. Posrednici su njihova 'fenotipska obilježja - značajke kao što su dužina noge ili boja krzna; to su manifestacije gena uobličene kao anatomija, fiziologija, biokemija ili ponašanje. Sudbina gena obično je isprepletena s tijelima u kojima se gen uzastopno nalazi. Onoliko koliko utječe na ta tijela, toliko gen određuje vlastite izglede opstanka u cjelokupnom mnoštvu gena, u ukupnom genomu. Kako generacije prolaze, geni se pojavljuju češće ili rjeđe u ukupnom skupu gena uz pomoć svojih fenotipskih posrednika.

Može li isto vrijediti za meme? Oni se razlikuju od gena po tome što u njima nema ničega što bi očigledno odgovaralo kromosomima ili položajima (loci) ili allelima ili spolnoj rekombinaciji. Fond mema manje je strukturirana i organizirana od fonda gena. Usprkos tome, očito nije glupo govoriti o fondu mema u kojoj bi određeni memi mogli imati

'učestalost' koja se može promijeniti kao posljedica konkurentskih međudjelovanja s alternativnim memima.

Neki ljudi prigovaraju memetskim objašnjenjima iz različitih razloga, koji obično proizlaze iz toga što memi nisu potpuno kao geni. Danas je poznata točna fizička priroda gena (to je DNK molekula), što nije slučaj s memima, pa različiti memetičari zbunjuju jedan drugoga, jer se prebacuju iz jednog fizičkog medija u drugi. Postoje li memi samo u mozgovima, ili svaka papirnata i elektronska kopija, recimo, neke šaljive pjesmice, također ima pravo na naziv mem? No s druge strane, geni se umnožavaju s vrlo velikom točnošću. Ako se memi uopće umnožavaju, ne čine li to s vrlo malom točnošću?

Pretjerani su ti navodni problemi u svezi mema. Najvažniji prigovor je tvrdnja kako se memi kopiraju s nedovoljno visokom preciznošću da bi mogli djelovati kao darvinistički umnoživači. Pretpostavlja se da će mem, ako je 'stopa mutacije' u svakoj generaciji visoka, izmutirati sam sebe tako da nestane prije nego što bi darvinistička selekcija mogla utjecati na njegovu učestalost u fondu mema. No to je prividan problem. Zamislite vrsnog stolara ili pretpovijesnog klesara kremena koji pokazuje svoju vještinu mladom naučniku. Kad bi naučnik koliko god može vjerno reproducirao svaki pokret ruke svoga majstora, vi biste ipak očekivali da će mem mutirati tako da bude potpuno neprepoznatljiv u nekoliko 'generacija prijenosa između majstora i naučnika. No, dakako, naučnik ne reproducira vjerno svaki pokret ruke. Bilo bi apsurdno da to činiti. Umjesto toga, on uočava cilj koji majstor želi postići i to oponaša. Zakucavaj čavao dok se potpuno ne izravna s površinom, udaraj koliko god puta hoćeš, ali to ne mora biti isto onoliko puta koliko je majstor udario. Upravo takva pravila mogu prolaziti nemutirana kroz neodređeni broj 'generacija' oponašanja; nije bitno što se pojedinosti njihove izvedbe mogu razlikovati od pojedinca do pojedinca i od predmeta do predmeta. Očice u pletenju, čvorovi u konopima ili ribarskim mrežama, način svijanja papira u origamiju, korisni potezi u stolariji ili lončarstvu - sve se to može svesti na odvojene elemente koji uistinu imaju priliku prolaziti bez promjene kroz neodređeni broj generacija oponašanja. Pojedinosti mogu nepredvidljivo varirati, ali se bit prenosi nemutirana, i to je sve što je potrebno da bi funkcionirala analogija između mema i gena.

U svom predgovoru knjizi Susan Blackmore *The Meme Machine* (Memski stroj) razvio sam primjer origami postupka za model kineske

džunke. To je prilično složen postupak koji sadrži 32 savijanja (ili nešto slično). Konačni rezultat (sama kineska džunka) je dražestan predmet, kao što su to najmanje tri međufaze u njegovoj embriologiji', odnosno 'katamaran', 'kutija s dva poklopca i 'okvir za sliku'. Cijeli postupak uistinu me podsjeća na savijanja i uvlačenja kroz koja prolaze membrane zametka dok se on oblikuje iz blastule u gastrulu i onda u neurulu. Naučio sam praviti kinesku džunku kao dječak od svoga oca koji je, otprilike u istoj dobi, stekao tu vještinu u svojoj školi. Pomama za pravljenjem kineskih džunki, koju je pokrenula školska domaćica, proširila se kroz školu u njegovo vrijeme kao epidemija ospica, a onda je iščezla, također kao epidemija ospica. Ja sam krenuo u istu školu 26 godina nakon toga, kad domaćice odavno više nije bilo. Ponovo sam pokrenuo pomamu i ona se opet proširila, kao nova epidemija ospica, i onda je opet zgasnula. To što se takva lako usvojiva vještina može širiti poput epidemije, govori nam nešto važno o visokoj točnosti memetskog nasljeđivanja. Možemo biti sigurni da džunke koje su napravili dječaci generacije moga oca u dvadesetim godinama nisu ni u kojoj općoj crti bile drukčije od onih koje je pravila moja generacija u pedesetima.

Možemo sustavnije ispitati tu pojavu uz pomoć sljedećeg pokusa, koji je varijanta dječje igre gluhog telefona. Skupite dvije stotine ljudi koji nikad prije nisu napravili kinesku džunku i podijelite ih u 20 ekipa od po 10 članova. Okupite vođe 20 ekipa oko stola i pokažite im kako se pravi kineska džunka. Zatim ih pošaljite da svaki od njih odabere jednu osobu u svojoj ekipi i da samo njoj pokaže kako se pravi kineska džunka. Svaka osoba druge 'generacije' tada nauči treću osobu u svojoj ekipi i tako dalje dok se ne stigne do desetog člana svake ekipe. Sačuvajte sve napravljene džunke te obilježite kojemu timu i kojoj 'generaciji' pripadaju radi naknadnog pregleda.

Nisam još izveo taj pokus (volio bih to), ali mogu lako predvidjeti kakav će biti rezultat. Predviđam da neće svih 20 ekipa uspješno prenijeti vještinu bez imalo promjena sve do svoga desetog člana, ali će znatan broj njih to postići. U nekim ekipama dogodit će se pogreške: možda će neka slaba karika u lancu zaboraviti neki bitan korak u postupku i jasno je da će svi u nizu nakon te karike pogriješiti. Možda će ekipa 4 stići do faze 'katamarana', a onda će se izgubiti. Možda će osmi član ekipe 13 napraviti 'mutaciju' negdje između 'kutije s dva poklopca' i 'okvira za sliku' pa će deveti i deseti član zatim kopirati mutiranu verziju.

Mogu još nešto dalje predvidjeti u svezi s onim ekipama koje su uspješno prenijele vještinu na desetu generaciju. Ako poredate džunke prema 'generacijama, uočit ćete sustavan pad kvalitete sa svakim brojem generacije. Ako biste pak izveli pokus identičan u svemu osim u tome da prenijeta vještina nije origami već kopiranje *crteža* džunke, sigurno bi se dogodio sustavan pad točnosti s kojom je uzorak generacije 1 'preživio' do generacije 10.

U crtaćoj verziji pokusa, svi crteži generacije 10 bili bi samo donekle slični crtežu generacije 1. I u svakoj ekipi bi se sličnost više ili manje neprestano smanjivala kako bi se nizale generacije. Za razliku od toga, u verziji pokusa s origamijem pogreške bi bile prema načelu sve-ili-ništa: bile bi to 'digitalne' mutacije. Ili neka ekipa ne bi uopće pogriješila i džunka generacije 10 ne bi u prosjeku bila ni gora ni bolja od one koju je napravila generacija 5 ili generacija 1; ili bi se pojavila 'mutacija' u nekoj generaciji i svi pokušaji nakon toga završili bi potpunim neuspjehom, pri čemu bi se često vjerno reproducirala mutacija.

U čemu je bitna razlika između dviju vještina? U tome što se vještina origamija sastoji od niza odvojenih pokreta, od kojih nijedan nije teško izvodiv sam po sebi. Operacije se uglavnom svode na upute poput ove: 'Savij obje strane u sredini.' Neki član ekipe možda će to nespretno izvesti, ali će sljedećemu članu ekipe biti jasno što on *pokušava* učiniti. Faze u origamiju 'same sebe normaliziraju' i to ih čini 'digitalnima. To je kao u slučaju moga majstora stolara, čija je namjera da zabije čavao u drvo očigledna njegovu naučniku, bez obzira na to kako je točno izveden udarac čekića. Ili točno izvedete propisani korak u pravljenju origamija ili ne uspijete u tome. Za razliku od toga, crtanje je analogna vještina. Svi mogu pokušati, ali neki pojedinci kopiraju crtež točnije od drugih, a nitko ga ne kopira savršeno. Točnost kopije također ovisi o količini uloženog vremena i pažnje, a to su neprestano promjenljive količine. Osim toga, neki članovi ekipe uljepšavaju i 'poboljšavaju' prethodni model, umjesto da ga točno kopiraju.

Riječi - barem kad se razumiju - same sebe normaliziraju na isti način kao i faze origamija. U izvornoj verziji igre gluhog telefona prvom djetetu se ispriča priča ili kaže neka rečenica i traži se da ono to prenese sljedećem djetetu i tako dalje. Ako u rečenici ima manje od otprilike sedam riječi na materinskom jeziku djeteta, dobri su izgledi da će ona preživjeti, bez mutacije, kroz deset generacija. Ako je to nepoznati stra-

ni jezik pa su djeca prisiljena oponašati glasove, umjesto riječ po riječ, poruka se izgubi. Obrazac propadanja kroz generacije u tome je slučaju isti kao za crtež i postat će iskrivljen. Kad poruka ima smisla na jeziku djeteta i ne sadrži nikakve nepoznate riječi kao što su 'fenotip' ili 'aleli', ona se ne gubi. Umjesto fonetskog oponašanja glasova, svako dijete prepoznaje svaku riječ kao dio ograničenog vokabulara i bira istu riječ, iako je ona vjerojatno izgovorena drukčijim naglaskom kad prelazi s djeteta na dijete. Pisani jezik također sam sebe normalizira, jer su škrabanja po papiru, koliko god bila različita u pojedinostima, sva napisana na temelju abecede s ograničenim brojem od, recimo, 26 slova.

To što memi ponekad mogu iskazivati vrlo visoku preciznost zbog procesa vlastite normalizacije takve vrste, dovoljno je da se odgovori na neke od najčešćih prigovora koji se upućuju analogiji mema i gena. U svakom slučaju, glavna svrha teorije mema u ovoj ranoj fazi njezina razvoja nije stvaranje sveobuhvatne teorije kulture, ravne genetici Watsona i Cricka. Moj izvorni cilj u promicanju mema bio je, štoviše, suzbiti dojam da je gen jedina darvinistička pojava, jer je postojala opasnost da *Sebični gen* inače stvori taj dojam. Peter Richerson i Robert Boyd naglašavaju to u naslovu svoje vrijedne i promišljene knjige *Not by Genes Alone* (Ne samo uz pomoć gena), iako iznose razloge zbog kojih ne prihvaćaju samu riječ 'raem' te se opredjeljuju za 'kulturne varijante'. Knjiga *Genes, Memes and Human History* (Geni, Memi i ljudska povijest) Stephena Shennana bila je dijelom nadahnuta ranijom odličnom knjigom Boyda i Richersona *Culture and the Evolutionary Process* (Kultura i evolucijski proces). Drugi radovi o memima u obliku knjiga uključuju knjige *The Electric Meme* (Električni mem) Roberta Aungera, *The Selfish Meme* (Sebični mem) Kate Distin i *Virus of the Mind: The New Science of the Meme* (Virus uma: Nova znanost o memima) Richarda Brodieja.

No Susan Blackmore u svojoj knjizi *The Meme Machine* (Memski stroj) najviše je od svih promicala teoriju mema. Ona opetovano zamišlja svijet pun mozgova (ili drugih spremišta ili kanala, kao što su računala ili pojasevi radijskih frekvencija) i mema koji se guraju kako bi ušli u njih. Kao i s genima u genskom fondu, nadjačat će oni memi koji su dobri u tome da se izbore za svoje kopiranje. To može biti zato što su izravno privlačni, kao što se pretpostavlja da je mem besmrtnosti za većinu ljudi. Ili to može biti zato što oni bujaju u nazočnosti drugih mema koji su već postali brojniji u fondu mema. To dovodi do nastanka mem-

skih kompleksa ili 'memopleksa'. Kao što je obično slučaj s memima, stječemo spoznaje tako što se vračamo genetskom podrijetlu analogije.

Iz didaktičkih razloga odnosio sam se prema genima kao da su to izolirane jedinice koje djeluju neovisno. Dakako da oni nisu međusobno neovisni i to se iskazuje na dva načina. Prvo, geni su linearno nanizani duž kromosoma i stoga obično putuju kroz generacije zajedno s određenim drugim genima koji zauzimaju susjedna kromosomska mjesta. Mi stručnjaci nazivamo tu vrstu povezanosti *spojem* i više neću govoriti o tome, jer memi nemaju kromosome, alele ni spolne rekombinacije. Geni nisu neovisni i po još nečemu, a to nešto vrlo je različito od genetskog spoja i tu postoji dobra memetska analogija. Ona se tiče embriologije, koja je - što se često pogrešno shvaća - sasvim različita od genetike. Tijela nisu sklopljena kao mozaici fenotipskih komadića, od kojih je svaki rezultat različitog gena. Ne postoji isključiva povezanost između gena i jedinica anatomije ili ponašanja. Geni 'surađuju' sa stotinama drugih gena u programiranju razvojnih *procesa* koji dostižu vrhunac u tijelu, na isti način na koji riječi u nekom receptu surađuju u procesu kuhanja što dostiže vrhunac u nekom zgotovljenom jelu.

Geni, dakle, surađuju u skupinama prilikom gradnje tijela i to je jedno od važnih načela embriologije. Privlačno je reći da je prirodna selekcija sklona skupinama gena u nekoj vrsti grupne selekcije među alternativnim skupinama. To izaziva zbrku. Zapravo se događa to da drugi geni u genskom fondu čine važan dio *okoliša* u kojemu je svaki gen biran u konkurenciji s njegovim alelima. Budući da se svaki gen bira kako bi bio uspješan u nazočnosti drugih - koji se također biraju na sličan način - *pojavljuju se* skupine gena koje surađuju. Tu imamo nešto slično slobodnom tržištu, za razliku od planskog tržišta. Postoje mesar i pekar, ali možda postoji potražnja na tržištu i za proizvođačem svijeća. Nevidljiva ruka prirodne selekcije ispunjava tu prazninu. To je drukčije nego da postoji središnji planer koji je sklon trojci mesar + pekar + svjećar. Pokazat će se da je ideja o skupinama koje međusobno surađuju, a koje je okupila nevidljiva ruka, bitna za naše razumijevanje religijskih mema i načina njihova funkcioniranja.

Različite vrste genskih skupina pojavljuju se u različitim genskim fondovima. Mesožderski genski fondovi sadrže gene koji programiraju osjetilne organe za otkrivanje lovine, pandže za hvatanje žrtve, koljačke zube, enzime za probavu mesa i mnoge druge gene, sve to pomno uskla-

đeno radi međusobne suradnje. Istodobno se u biljožderskim genskim fondovima daje prednost različitim skupovima međusobno uskladivih gena radi međusobne suradnje. Poznata nam je ideja da nekom genu ide u prilog uskladivost njegovog fenotipa s vanjskim okolišem dotične vrste - pustinjom, šumom ili što god to bilo. Na ovom mjestu želim reći da genuide u prilog i njegova uskladivosti s ostalim genima iz određenog genskog fonda. Mesožderski gen ne bi preživio u biljožderskom genskom fondu i obratno. Iz dugoročne perspektive gena, genski fond neke vrste - skup gena koji se miješaju i premještaju spolnom reprodukcijom - čini genetski okoliš u kojemu je favoriziran svaki gen sposoban za suradnju. Iako su memski fondovi manje uređeni i strukturirani od genskih fondova, svejedno možemo reći da je memski fond važan dio okoliša svakog mema u memopleksu.

Memopleks je skup mema koji, iako nisu nužno vrlo uspješni u preživljavanju sami po sebi, dobro preživljavaju u nazočnosti ostalih članova svoga memopleksa. Prethodno sam izrazio dvojbu da je bilo kakva vrsta prirodne selekcije sklona pojedinostima evolucije jezika. Pretpostavio sam umjesto toga da evolucijom jezika upravljaju slučajna kretanja. U sasvim maloj mjeri je zamislivo da se neki samoglasnici ili suglasnici bolje od drugih prenose kroz planinsko područje pa bi zato mogli postati svojstveni, recimo, švicarskim, tibetskim ili andskim narječjima, dok su drugi zvukovi prikladniji šaptanju u gustim šumama i stoga su svojstveni pigmejskim i amazonijskim jezicima. No jedan primjer koji sam naveo za prirodnu selekciju jezika - teoriju da bi veliki pomak samoglasnika mogao imati funkcionalno objašnjenje - nije te vrste. Umjesto toga, riječ je o tome da memi odgovaraju međusobno uskladivim memopleksima. Najprije se promijenio jedan samoglasnik iz nepoznatih razloga - možda kao pomodno oponašanje nekog uglednog ili moćnog pojedinca, što se navodi kao razlog za šuškanje u španjolskom jeziku. Nije bitno kako je počeo veliki pomak samoglasnika. Prema jednoj teoriji, kad se prvi samoglasnik promijenio, drugi samoglasnici morali su se pomaknuti za njim u nizu kako bi se smanjila dvosmislenost, i tako dalje, jedan za drugim.U toj drugoj fazi procesa memi su izabrani u kontekstu već postojećih memskih fondova, stvarajući novi memopleks međusobno uskladivih mema.

Sada smo napokon smo opremljeni za okretanje memetskoj teoriji religije. Neke religijske ideje, poput nekih gena, mogle bi preživjeti zbog

svoje apsolutne vrijednosti. Ti bi memi mogli preživjeti u bilo kojemu memskom fondu, bez obzira na druge meme koji ih okružuju. (Moram ponoviti presudno važnu primjedbu da 'vrijednost' u tom smislu znači samo 'sposobnost preživljavanja u fondu'. Ona nema nikakvu drugu prosudbenu vrijednost). Neke religijske ideje preživljavaju zato što su uskladive s drugim memima koji su već brojni u memskom fondu - kao dio memopleksa. Evo djelomičnog popisa religijskih mema koji bi mogli imati vrijednost opstanka u memskom fondu, bilo zbog svoje apsolutne 'vrijednosti', bilo zbog uskladivosti s postojećim memopleksom:

- Preživjet ćeš vlastitu smrt.
- Ako umreš mučeničkom smrću, otići ćeš u osobito krasan dio raja u kojemu ćeš uživati sa 72 djevice (ne razbijajte si glavu o jadnim djevicama).
- Heretici, bogohulnici i vjerski otpadnici moraju bit ubijeni (ili kažnjeni na drugi način, na primjer odvajanjem od svojih obitelji).
- Vjerovanje u Boga je najviša vrlina. Ako ustanovite da vam je vjera poljuljana, trudite se marljivo kako biste je vratili i molite Boga da vam u tome pomogne. (U raspravi o Pascalovoj okladi spomenuo sam staru pretpostavku kako je vjerovanje nešto što Bog tako izričito želi od nas. U tom sam trenutku to smatrao neobičnim, a sad imamo objašnjenje za to).
- Vjera (uvjerenost bez dokaza) je vrlina. Što su više tvoja uvjerenja lišena dokaza, to su tvoje vrline veće. Vrhunski vjernici koju uspijevaju vjerovati u nešto uistinu čudnovato, nešto što nema potporu niti je može imati, usprkos dokazima i razumu, osobito su obilato nagrađeni.
- Svatko, čak i oni koji nemaju religijska uvjerenja, moraju ih uvažavati na razini automatskog i bespogovornog štovanja višoj nego što je to slučaj s drugim vrstama vjerovanja (susreli smo se s tim u prvom poglavlju).
- Postoje neke čudnovate pojave (kao što su Trojstvo, transupstancijacija, inkarnacija) za koje nam nije *dano* da ih razumijemo. Nemoj niti *pokušavati* razumjeti neku od njih, jer bi ih taj pokušaj mogao uništiti. Nauči kako da dostigneš ispunjenje time što ćeš to nazvati *misterijem.* Prisjeti se kako je Martin Luther žestoko osuđivao razum, o čemu je bilo već riječi, i pomisli kako bi se tim osudama dobro osiguravao opstanak mema.

- Lijepa glazba, umjetnost i napisi simboli su religijskih ideja koji sami sebe umnožavaju.*

Neke ideje s gore navedenog popisa vjerojatno imaju apsolutnu vrijednost opstanka i bujale bi u bilo kojem memopleksu. No, kao i s genima, neki memi preživljavaju samo u pravom odnosu prema drugim memima, što vodi prema nastanku alternativnih memopleksa. Dvije različite religije mogu se smatrati dvama alternativnim memopleksima. Možda je islam analogan mesožderskom kompleksu gena, a budizam biljožderskom. Ideje jedne religije nisu 'bolje' od ideja neke druge ni u kakvom apsolutnom smislu, isto kao što ni mesožderski geni nisu ništa 'bolji' od biljožderskih. Religijski memi takve vrste nemaju nužno neku apsolutnu sposobnost preživljavanja; usprkos tome, oni su dobri u smislu da bujaju u nazočnosti ostalih mema vlastite religije, ali ne u nazočnosti mema neke druge religije. Prema tom modelu, katoličanstvo i islam, recimo, nisu nužno stvorili pojedini ljudi već su oni evoluirali odvojeno kao alternativne skupine mema koji bujaju u nazočnosti ostalih mema istog memopleksa.

Organizirane religije stvaraju ljudi: svećenici i biskupi, rabini, imami i ajatolasi. No, da ponovim tvrdnju koju sam izrekao u vezi s Martinom Lutherom, to ne znači da su religije zamislili i dizajnirali ljudi. Čak i kad su religije zloupotrijebljene ili se njima manipulira u korist moćnih pojedinaca, preostaje jaka mogućnost da je detaljan oblik svake religije uglavnom formuliran nesvjesnom evolucijom. Nije riječ o genetskoj prirodnoj selekciji, koja je prespora da bi objasnila brzu evoluciju i grananje religija. Uloga genetske prirodne selekcije u toj priči je da osigura mozak, sa svim njegovim sklonostima i predrasudama - hardver i osnovni sistemski softver koji čini pozadinuselekcije mema. S obzirom na tu pozadinu, čini mi se da neka vrsta prirodne selekcije mema nudi uvjerljivo objašnjenje za detaljnu evoluciju određenih religija. U prvim fazama evolucije religije, prije nego što ona postane organizirana, jednostavni memi preživljavaju uz pomoć svoje opće privlačnosti ljudskoj psihologiji. Tu se memska teorija religije i teorija religije s psihološkim usputnim proizvodom preklapaju. Kasnije faze, kad religija postane organizirana, složena, i proizvolj-

* Različite škole i žanrovi umjetnosti mogu se analizirati kao alternativni memopleksi, kako umjetnici kopiraju ideje i motive starijih umjetnika, a novi motivi preživljavaju samo ako se isprepleću s drugima. Dapače, cijela akademska disciplina povijesti umjetnosti, sa svojim profinjenim utvrđivanjem ikonografija i simbolizama, može se smatrati složenom studijom memopleksike. Pojedinosti će biti predmet sklonosti ili nesklonosti u nazočnosti postojećih članova memskog fonda, a ti će često uključivati religijske meme.

no drukčija od drugih religija, sasvim su dobro obuhvaćene teorijom memopleksa - skupina međusobno usklađivah mema. To uključuje dodatnu ulogu namjerne manipulacije, u kojoj sudjeluju svećenici i drugi. Religije su vjerojatno, barem određenim dijelom, rezultat inteligentnog dizajna, kao što su filozofske škole i pravci u umjetnosti.

Religija koja je gotovo potpuno rezultat inteligentnog dizajna je scientologija, ali pretpostavljam da je to iznimka. Drugi kandidat za potpuno dizajniranu religiju je mormonstvo. Joseph Smith, poduzetno lažljivi izumitelj mormonstva, otišao je čak toliko daleko da je sastavio novu svetu knjigu, Knjigu Mormona, te je izmislio cijelu novu lažnu američku povijest, napisanu na lažnom engleskom jeziku 17. stoljeća. Mormonstvo se, međutim, razvilo otkako je skovano u 19. stoljeću i sad je postalo jedna od uglednih i prihvaćenih religija Amerike - dapače, mormonstvo tvrdi da je religija koja se najbrže širi i priča se da će mormoni istaknuti svojega predsjedničkog kandidata.

Većina religija evoluira. Koju god teoriju religijske evolucije prihvatili, ona mora biti u stanju objasniti kako se proces religijske evolucije može u odgovarajućim okolnostima odvijati zaprepašćujuće brzo. Evo jednog primjera za to.

KULTOVI TERETA

Jedna od mnogih stvari koju je ekipa Monthy Pythona u filmu *Life of Brian* dobro shvatila jest koliko se nevjerojatno brzo može začeti novi religijski kult. Može se pojaviti gotovo preko noći i onda postane dio kulture, u kojoj ima zabrinjavajuće dominantnu ulogu. 'Kultovi tereta u tihooceanskoj Melaneziji i Novoj Gvineji najpoznatiji su primjer toga u stvarnom životu. Cijela povijest nekih tih kultova, od začetka do nestanka, obuhvaćena je pamćenjem jedne generacije. Za razliku od kulta Isusa, podrijetlo kojega nije pouzdano potvrđeno, u stanju smo vidjeti kako se cijeli proces odvija pred našim očima (a čak i u tom slučaju, kao što ćemo vidjeti, neke pojedinosti su već sad izgubljene). Zanimljivo je nagađati da je kult kršćanstva gotovo sigurno počeo na vrlo sličan način i da se na početku širio jednako velikom brzinom.

Moj glavni autoritet za kultove tereta je *Quest in Paradise* (Potraga u raju) Davida Attenborougha, koju mi je on vrlo ljubazno poklonio. Uzorak je isti u svima njima, od najranijih kultova u 19. stoljeću do po-

znatijih koji su se pojavili nakon Drugog svjetskog rata. Čini se da su u svim tim slučajevima otočani bili zapanjeni čudesnim predmetima u vlasništvu bijelih doseljenika na njihovim otocima, uključujući upravitelje, vojnike i misionare. Oni su možda bili žrtve Trećeg zakona Arthura C. Clarka, koji sam naveo u drugom poglavlju: 'Nijedna dovoljno napredna tehnologija ne može se razlikovati od čarolije.'

Otočani su bili primijetili da bijelci koji su korisnici tih čudesa nikad nisu i njihovi tvorci. Kad je predmete trebalo popraviti, oni su poslani nekamo drugamo, a novi su i dalje stizali kao 'teret' na brodovima ili, poslije, avionima. Nikad nije zamijećeno da ikoji bijelac ikad išta napravi ili popravi niti su, štoviše, oni ikad činili bilo što što bi se moglo prepoznati kao koristan rad bilo kakve vrste (sjedenje za stolom i prevrtanje papira očito je bilo nekakav oblik vjerskog klanjanja). Očito je, dakle, bilo da 'teret' mora biti nadnaravnog podrijetla. Kao u potvrdu toga, bijelci su uistinu činili određene stvari koje su jedino mogle biti ritualne ceremonije:

> Oni podižu visoke jarbole s kojih vise žice; sjede slušajući male kutije što svjetlucaju i ispuštaju čudne zvukove i prigušene glasove; nagovaraju mještane da se jednako oblače te ih onda prisiljavaju da hodaju gore dolje - a teško bi bilo smisliti beskorisniji posao od toga. A onda domoroci shvate da su naletjeli na rješenje tog misterija. Te nerazumljive djelatnosti su obredi bijelog čovjeka kojima on nuka bogove da mu pošalju brodski teret. Ako domorodac želi teret, onda on mora činiti isto to.

Zanimljivo je da su se slični kultovi tereta pojavili neovisno na otocima koji su vrlo udaljeni jedan od drugoga, i prostorno i kulturno. David Attenborough kaže nam da su

> Antropolozi opazili dva odvojena slučaja na Novoj Kaledoniji, četiri na Salomonskim otocima, četiri na Fidžiju, sedam na Novim Hebridima i više od 50 u Novoj Gvineji, a većina njih je potpuno neovisna i međusobno nepovezana. Većina tih religija tvrdi da će jedan određeni mesija donijeti teret kad dođe dan apokalipse.

Neovisna pojava toliko mnogo neovisnih, ali sličnih, kultova ukazuje na to da u njima postoje neke zajedničke osobine ljudske psihologije.

Na otoku Tanni u Novim Hebridima (poznatom od 1980. kao Vanuatu) još uvijek postoji jedan poznati kult. Njemu je središnji mesijanski lik po imenu John Frum. U službenim državnim spisima John Frum se spominje samo od 1940, ali iako je to noviji mit, nije sasvim sigurno je li

on ikad postojao kao čovjek od krvi i mesa. Jedna legenda kaže za njega da je bio malen čovjek piskutava glasa i pobijeljene kose te da je nosio kaput sa sjajnim dugmetima. Davao je čudna proročanstva i trudio se na sve načine okrenuti ljude protiv misionara. Naposljetku se vratio precima, pošto je obećao da će se trijumfalno vratiti s golemim teretom. Njegova apokaliptička vizija uključivala je 'veliku kataklizmu: planine će se izravnati, a doline će se ispuniti;* starci će se pomladiti, a bolesti će nestati; bijelci će biti protjerani s otoka i nikad se neće vratiti; teret će stizati u velikim količinama pa će svatko imati koliko god želi.'

Vlasti je najviše zabrinjavalo to što je John Frum također pretkazao da će, kad se ponovo pojavi, donijeti nove kovanice sa slikom kokosova oraha. Ljudi se stoga moraju riješiti svoga novca koji je valuta bijelog čovjeka. To je 1941. izazvalo posvemašnji urnebes trošenja; ljudi su prestali raditi i gospodarstvo otoka pretrpjelo je ozbiljnu štetu. Kolonijalni upravitelji uhitili su kolovođe, ali ništa što su oni poduzeli nije moglo zatrti kult, pa su misionarske crkve i škole opustjele.

Malo zatim pojavila se nova doktrina prema kojoj je John Frum bio kralj Amerike. Voljom providnosti, otprilike u tom vrijeme stigli su na Nove Hebride američki vojnici i, čudo nad čudima, medu njima je bilo crnih ljudi koji nisu bili siromašni poput otočana, već

> jednako tako bogati teretom kao i bijeli vojnici. Divlje uzbuđenje obuzelojeTannu. Bližio se dan apokalipse. Činilo se da se svi pripremaju za dolazak Johna Fruma. Jedan od poglavica rekao je da će John Frum doći iz Amerike avionom i stotine ljudi počele su otklanjati grmlje iz središta otoka kako bi se avion mogao spustiti.

Na aerodromu je bio kontrolni toranj od bambusa, a 'kontrolori leta' imali su nijeme telefone koje su sami napravili od drva. Na 'pisti' su se nalazili avioni igračke koji su bili mamac čija je svrha bila privući avion Johna Fruma da sleti.

Mladi David Attenborough doplovio je u pedesetim godinama na Tannu sa snimateljem Geoffreyem Mulliganom kako bi istražio kult Johna Fruma. Oni su pronašli mnogo obilježja te religije i naposljetku ih je primio vrhovni svećenik, čovjek po imenu Nambas. On je prisno oslovljavao svoga mesiju kao Johna i tvrdio je da redovito razgovara s

* Usporedite s tim Izaijino proročanstvo, ulomak 40:4: 'Svaka dolina bit će povišena, a svaka planina i brdo spušteni.' Ta sličnost nužno ne ukazuje na neko temeljno obilježje ljudske psihe niti na jungovsko 'kolektivno nesvjesno'. Ti su otoci odavno bili preplavljeni misionarima.

njim, preko 'radija. Ovaj ('radio pripadati Johnu') je zapravo bio neka stara žena s električnom žicom oko pojasa koja bi pala u trans i brbljala koještarije, koje je Nambas onda tumačio kao riječi Johna Fruma. Nambas je tvrdio kako je unaprijed znao da ga Attenborough dolazi vidjeti, jer mu je to rekao John Frum preko 'radija. Attenborough je tražio da vidi 'radio', ali mu to (razumljivo) nije bilo dopušteno. Zatim je promijenio temu i upitao je li Nambas vidio Johna Fruma:

> Nambas je živo klimnuo glavom. 'Ja vidio njega mnogo puta'.
>
> 'Kako on izgleda?'
>
> Nambas je upro prstom u mene:'On izgleda kao ti. On bijelo lice. On visok čovjek. On živi duž Južna Amerika'.

Ta pojedinost proturječi spomenutoj legendi prema kojoj je John Frum bio nizak. To se događa s legendama koje se razvijaju.

Prema vjerovanju, John Frum će se vratiti 15. veljače, ali ne zna se koje godine. Njegovi sljedbenici okupe se svake godine 15. veljače na vjerski obred u znak dobrodošlice. On se zasad ne vraća, ali oni nisu malodušni. David Attenborough je rekao sljedeće o jednom pokloniku kulta, po imenu Sam:

> 'Ali, Sam, prošlo je 19 godina otkako je John rekao da će teret stići. On obećava i obećava, ali tereta svejedno nema. Nije li predugo čekati 19 godina?'
>
> Sam je podigao pogled sa zemlje i okrenuo se prema meni. Ako ti možeš čekati dvije tisuće godina da dođe Isus Krist, a on ne dolazi, onda ja mogu čekati više od 19 godina na Johna.'

Robert Buckman u svojoj knjizi *Can We Be Good without God?* (Možemo li biti dobri bez Boga?) navodi isti sjajan odgovor nekog sljedbenika Johna Fruma, ovaj put nekom kanadskom novinaru, otprilike 40 godina nakon epizode s Davidom Attenboroughom.

Britanska kraljica Elizabeta Druga i njezin suprug, princ Philip, posjetili su to područje 1974. i princ je nakon toga proglašen bogom u nekom obliku kulta Johna Fruma (još jednom, obratite pažnju na to koliko se brzo pojedinosti u religijskoj evoluciji mogu promijeniti). Princ je naočit čovjek koji je sigurno bio impozantna figura u svojoj bijeloj mornaričkoj odori i kacigi s perjanicom pa stoga možda ne iznenađuje što je on, a ne kraljica, bio uzvišen na taj način, uz to što je otočanima zbog njihove kulture bilo teško prihvatiti žensko božanstvo.

Ne želim previše pažnje pridavati kultovima tereta na jugu Tihog oceana. No oni su zanimljiv suvremeni model načina na koji se religije iznjedre gotovo ni iz čega. Oni ukazuju na četiri zaključka o podrijetlu religija općenito i ovdje ću ih ukratko izložiti. Prvi je to koliko se nevjerojatno brzo može pojaviti neki kult. Drugi je koliko brzo proces nastanka prikriva svoje tragove. Ako je John Frum uistinu postojao, onda je to bilo u sjećanju živuće generacije. No, čak i u slučaju iz tako nedavne prošlosti, nije sigurno je li on uopće postojao. Treći zaključak proizlazi iz neovisne pojave sličnih kultova na različitim otocima. Sustavno proučavanje tih sličnosti može nam reći nešto o ljudskoj psihologiji i njezinoj podložnosti religiji. Četvrto, kultovi tereta slični su ne samo jedan drugome već i starijim religijama. Kršćanstvo i druge drevne religije koje su se proširile po svijetu vjerojatno su počele kao lokalni kultovi, kao što je to bilo s kultom Johna Fruma. Dapače, učenjaci poput Geze Vermesa, profesora židovskih studija na sveučilištu u Oxfordu, smatraju da je Isus bio samo jedna od mnogih takvih karizmatskih ličnosti koje su se pojavile u Palestini u to doba, okruženih sličnim legendama. Većina tih kultova je izumrla. Onaj koji je preživio, prema takvom shvaćanju, jest onaj s kojim se suočavamo danas. I kako su stoljeća prolazila, taj se kult izoštravao daljom evolucijom (memetskom selekcijom, ako vam se sviđa takva frazeologija; ako vam se ne sviđa, ne morate je upotrijebiti) u složeni sustav - ili bolje rečeno, u divergentne struje izvedenih sustava - koje dominiraju velikim dijelovima današnjeg svijeta. Smrt suvremenih karizmatskih osoba, poput Hailea Selasija, Elvisa Presleya i princeze Diane pruža nove mogućnosti za proučavanje brze pojave kultova i njihove dalje memetske evolucije.

To je sve što želim reći o korijenima same religije, osim kratke reprize u desetom poglavlju, gdje ću razmatrati pojavu 'izmišljenog prijatelja u djetinjstvu u sklopu psiholoških 'potreba koje religija zadovoljava.

Često se misli da moralnost ima korijene u religiji pa u sljedećem poglavlju želim dovesti u pitanje to shvaćanje. Tvrdit ću da podrijetlo moralnosti može i samo biti predmetom darvinističkog pitanja. Kao što pitamo: U čemu je vrijednost religije za darvinistički opstanak?, možemo postaviti isto pitanje za moralnost. Dapače, moralnost je vjerojatno prethodila religiji. Isto kao što smo u slučaju religije uzmaknuli od tog pitanja i preformulirali ga, tako ćemo i u slučaju moralnosti otkriti da je na nju najbolje gledati kao na *usputni proizvod* nečega drugoga.

ŠESTO POGLAVLJE

KORIJENI MORALNOSTI: ZAŠTO SMO DOBRI?

Čudna je naša situacija ovdje na Zemlji. Svaki od nas dođe u kratak posjet, ne znajući zašto, no ponekad se čini da je to u božansku svrhu. Sa stajališta svakodnevnog života, međutim, jedno uistinu znamo: da je čovjek ovdje radi drugih ljudi - prije svega radi onih o čijim osmijesima i dobrobiti ovisi naša vlastita sreća.

ALBERT EINSTEIN

Mnogi religiozni ljudi teško razumiju kako se bez religije može biti dobrim ili čak željeti biti dobrim. Takvim ću se pitanjima baviti u ovom poglavlju. No sumnje idu dalje i guraju neke religiozne ljude u napade mržnje protiv onih koji ne sudjeluju u njihovoj vjeri. To je važno, jer se moralni motivi nalaze iza vjerskih stajališta prema drugim temama koje nemaju nikakve stvarne veze s moralnošću. Velik dio otpora prema naučavanju evolucije nema veze sa samom evolucijom niti s bilo čime znanstvenim, već je potaknut moralnim zgražanjem. To se kreće od naivnih tvrdnji, Ako učite djecu da su evoluirali iz majmuna, oni će se ponašati poput majmuna, do složenije motivacije za cijelu 'klin' strategiju 'inteligentnog dizajna, kao što su to nemilosrdno razotkrili Marbara Forrest i Paul Gross u svojoj knjizi *Creationismš Trojan Horse: The Wedge of Intelligent Design* (Trojanski konj kreacionizma: Klin inteligentnog dizajna).

Dobivam mnogo pisama čitatelja svojih knjiga*, od kojih je većina izričito prijateljska, neka su konstruktivno kritička, a nekolicina ih je ružna ili čak opaka. A najružnija od svih su, moram to nažalost iznijeti na vidjelo, gotovo uvijek motivirana religijom. Takve nekršćanske uvrede obično doživljavaju oni koje se smatra neprijateljima kršćanstva. Evo, na primjer, pisma objavljenog na internetu i upućenog Brianu Flemmingu, autoru i redatelju *The God Who Wasn't There* (Bog kojega nije bilo)[86], iskrenog i dirljivog filma koji se zalaže za ateizam. Naslovljeno 'Gori dok se mi smijemo' i datirano 21. prosinca 2005., pismo Flemmingu glasi ovako:

* Ispričavam se što ne mogu primjereno odgovoriti na sve njih.

Uistinu si drzak. Volio bih uzeti nož, rasporiti crijeva vama budalama, i urlati od sreće dok vam se utroba raspada pred očima. Vi pokušavate izazvati sveti rat u kojemu bi jednoga dana ja i drugi poput mene mogli imati zadovoljstvo učiniti nešto poput onoga što sam spomenuo.

Čini se da autor članka u tom trenutku sa zakašnjenjem uvida kako njegov jezik baš nije u duhu kršćanstva, jer nastavlja milosrdnije:

Međutim, BOG nas uči da ne tražimo osvetu, već da molimo za sve poput tebe.

No njegova je milosrdnost kratkog vijeka:

Naći ću utjehu u spoznaji što će kazna koju će ti BOG namijeniti biti 1000 puta teža od bilo čega što ti ja mogu učiniti. Najbolje je to što ĆEŠ patiti vječno za svoje grijehe u svezi s kojima si u potpunom neznanju. BOŽJI gnjev neće imati milosti. Za tvoje dobro nadam se da će ti se objaviti istina prije nego što nož dotakne tvoje tijelo. Sretan BOŽIĆ!!!.

P.S. Vi ljudi uopće nemate pojma što vam se sprema... Zahvaljujem BOGU što nisam jedan od vas.

Meni je istinski zagonetno to što puka razlika u teološkim mišljenjima može izazvati toliku pakost. Evo primjera (sačuvao sam izvorni način pisanja) iz pisama koje je primila urednica časopisa *Freethought Today* (Slobodna misao danas), u izdanju Zaklade za slobodu od religije FFRF (Izvorno: *Freedom from Religion Foundation* - Op. prev.), koja vodi miroljubivu kampanju protiv potkopavanja ustavne razdvojenosti crkve od države:

Pozdrav, vi sirojedne ništarije. Ima više nas kršćana nego vas gubitnika. NEMA odvajanja crkve od države i vi bezbožnici ćete izgubiti...

Kakve to veze ima sa sirom? Američki prijatelji su me uputili na vezu s poznato liberalnom američkom saveznom državom Wisconsin - sjedištem FFRF-a i središtem mljekarske industrije - ali svakako mora u tome postojati još nešto drugo? A što kažete na one francuske 'sirožderske majmune što se predaju'? U čemu se sastoji semiotička ikonografija sira? Da nastavim:

Izmete što se klanjaš Sotoni...Molimo te, umri i idi u pakao... Nadam se da ćeš dobiti neku tešku bolest kao stoje rektalni karcinom i umrijeti sporom bolnom

smrću, kako bi se mogla susresti sa svojim Bogom, SOTONOM... Hej, kicošu, ta tvoja stvar sa slobodom od religije smrdi... Dakle, vi pederi i lezbijke, ništa ne brinite i pazite kuda idete, jer kad to najmanje budete očekivali, bog će vas dohvatiti... Ako vam se ne sviđa ova zemlja i na čemu je utemeljena i zašto, odjebite iz nje i idite ravno u pakao...

P.S. Jebi se, komunistička kurvo...Nosite svoje crne guzice iz Sjedinjenih Američkih Država. ...Za vas nema isprike. Stvaranje je više nego dovoljan dokaz svemoguće sile GOSPODINA ISUSA KRISTA.

Zašto ne Alahova svemoguća sila? Ili gospoda Brahme? Ili čak Jahve?

Nećemo se nečujno povući. Ako ubuduće to bude zahtijevalo nasilje, prisjeti se da si to sama na sebe navukla. Moja puška je puna.

Ne mogu se oteti razmišljanju o tome zašto se smatra da Bogu uopće treba takva silovita obrana. Pa moglo bi se lako pretpostaviti kako je on sasvim u stanju pobrinuti se itekako sam za sebe i da me ne treba ljudska puna puška. Imajte pritom na umu da je urednica, koju se vrijeđa i kojoj se tako opako prijeti, nježna i draga mlada žena.

Možda zato što ja ne živim u Americi, glavnina pisama mržnje koje dobivam nije na istoj razini, ali ona ni u kom slučaju ne iskazuje milosrdnost po kojoj je bio poznat utemeljitelj kršćanstva. Sljedeće pismo, koje je u svibnju 2005. napisao jedan britanski liječnik, puno je, doduše, mržnje, ali mi se više čini kao da je napisano na mukama, a ne u zloći te pokazuje kako je cijelo pitanje moralnosti duboki izvor neprijateljstva prema ateizmu. Nakon nekoliko uvodnih pasusa u kojima razapinje evoluciju (i sarkastično pita je li 'Crnac' 'još uvijek u procesu evoluiranja), osobno vrijeđa Darwina, krivo citira Huxleya kao protivnika evolucije te poziva mene da pročitam knjigu (koju sam pročitao) u kojoj se tvrdi da je svijet samo osam tisuća godina star (je li moguće da je taj čovjek *zaista* liječnik?), on zaključuje:

Sve te vaše knjige, vaš ugled u Oxfordu, sve što volite u životu i što ste ikad postigli, sve je to potpuno uzaludno... Camusovo izazovno pitanje postaje neizbježno: Zašto svi mi ne počinimo samoubojstvo? Dapače, vaš svjetonazor ima takvu vrstu učinka na studente i mnoge druge...da smo svi mi evoluirali slijepom slučajnošću i da ćemo se vratiti u ništa. Čak i da religija nije istinita, bolje je, mnogo, mnogo bolje, vjerovati u plemeniti mit, kao što je Platonov, ako to vodi

duševnom miru dok smo živi. No *vaš* svjetonazor vodi u nespokoj, ovisnost o drogama, nasilje, nihilizam, hedonizam, frankenštajnovsku znanost i pakao na Zemlji te u treći svjetski rat... Pitam se koliko ste *vi* sretni u svojim osobnim vezama. Rastavljen? Udovac? Homoseksualac? Ljudi poput vas nikad nisu sretni, jer inače ne bi toliko uporno pokušavali dokazati kako ne postoji sreća ni značenje ni u čemu.

Naglasak tog pisma, ako ne i njegov ton, tipičan je za mnoga. Taj čovjek smatra da darvinizam sadrži nihilističan nauk prema kojem smo mi evoluirali slijepim slučajem (po ne znam koji put naglašavam, prirodna selekcija čista je *suprotnost* slučajnom procesu) te po kojemu nestajemo kad umremo. Sve vrste zala slijede kao izravna posljedica takve navodne negativnosti. Pretpostavljam kako on nije *stvarno* mislio reći da bi udovaštvo moglo izravno proizlaziti iz moga darvinizma, ali je njegovo pismo do tog trenutka dostiglo onu razinu mahnite zloće koju opetovano uočavam kod kršćana koji mi pišu. Posvetio sam cijelu jednu knjigu [Unweaving the Rainbow (Raspletanje duge)] krajnjem značenju i opširno pisao o optužbi za nihilističku negativnost pa ću se ovdje obuzdati. Ovo poglavlje je o zlu i njegovoj suprotnosti, dobru; o moralnosti: odakle ona dolazi, zašto bismo je morali prigrliti i treba li nam religija u tu svrhu.

IMA LI NAŠ OSJEĆAJ MORALNOSTI DARVINISTIČKO PODRIJETLO?

U nekoliko knjiga, uključujući knjigu *Why God is Good* (Zašto je Bog dobar) Roberta Hindea, *The Science of Good and Evil* (Znanost dobra i zla) Michaela Shermera, *Can We Be Good Without God?* (Možemo li biti dobri bez Boga?) Roberta Buckmana i *Moral Minds* (Moralni umovi) Marca Hausera, zagovara se teza da naš osjećaj za pravo i krivo može proizlaziti iz naše darvinističke prošlosti. Sljedeći dio teksta je moja verzija tih dokazivanja.

Na prvi se pogled darvinistička ideja da evoluciju potiče prirodna selekcija čini neprikladnom za objašnjavanje dobrote kakvu posjedujemo ili naših osjećaja moralnosti, pristojnosti, empatije i sažaljenja. Prirodna selekcija lako može objasniti glad, strah i spolnu požudu, koji svi izravno pridonose našem opstanku ili očuvanju gena. No što je s dubokom sućuti koju osjećamo kad vidimo uplakano siroče, staru udovicu u očaju

zbog samoće ili životinju kako cvili od boli? Što u nama izaziva onu silnu potrebu da pošaljemo anonimni poklon novca ili odjeće žrtvama tsunamija na drugoj strani svijeta, koje nikad nećemo susresti i koje gotovo sigurno neće uzvratiti istom mjerom? Odakle nastaje Samaritanac u nama? Nije li dobrota neuskladiva s teorijom o 'sebičnom *genu*'. Ne. To je uobičajeni oblik krivog shvaćanja te teorije - žalostan (i, gledajući unatrag, razumljiv) nesporazum.* Nužno je staviti naglasak na pravu riječ. U sebičnom genu ispravno je naglasiti riječ *gen,* za razliku od, recimo, sebičnog organizma ili sebične vrste. Pojasnit ću to.

Prema logici darvinizma, jedinica u hijearhiji života koja preživljava i prolazi kroz filtar prirodne selekcije bit će sklona sebičnosti. U svijetu opstaju one jedinice koje uspiju preživjeti na račun svojih suparnika na svojoj razini hijerarhije. Upravo to znači sebičnost u tom kontekstu. Pitanje je što je razina djelovanja. Cijela ideja sebičnoga gena, s naglaskom ispravno stavljenim na drugu riječ, jest u tome što jedinica prirodne selekcije (odnosno jedinica samointeresa) nije sebični organizam, sebična skupina, sebična vrsta ni sebični ekosustav, već sebični *gen.* Gen, kao oblik informacije, preživljava ili ne preživljava kroz mnogo generacija. Za razliku od gena (i, pretpostavljam, mema), organizam, skupina i vrsta nisu prava vrsta entiteta koji bi služio kao jedinica u tom smislu, jer oni ne stvaraju identične kopije sebe niti se nadmeću u fondu takvih entiteta koji sami sebe umnožavaju. Geni čine upravo to i to je - u osnovi logično - opravdanje za isticanje gena kao jedinice 'sebičnosti' u posebnom darvinističkom smislu sebičnoga.

Najočitiji način na koji geni postižu svoj 'sebični' opstanak u odnosu prema drugim genima jest programiranje pojedinih organizama da budu sebični. Postoje uistinu mnogobrojne okolnosti u kojima će opstanak pojedinog organizma biti sklon opstanku gena koji se nalaze u njemu. No za različite okolnosti potrebna je različita taktika. Postoje okolnosti - ne osobito rijetke - u kojima geni osiguravaju vlastiti sebični opstanak tako što utječu na organizme da se ponašaju altruistički. Te okolnosti su *sada* prilično dobro shvaćene i one spadaju u dvije glav-

* Osjećao sam se poniženim kad sam pročitao u *Guardianu* ('Životinjski nagoni', 27. svibanj 2006.) daje moj *Sebičnigen* najomiljenija knjiga Jeffa Skillinga, glavnog direktora ozloglašene korporacije Enron, te da ga je ona nadahnula na lik socijalnog darvinizma. *Guardianov* novinar Richard Conniff daje dobro objašnjenje nesporazuma: http://money.guradian,co.uk/workweekly/story/0,,1783900,00.html. Pokušao sam spriječiti slične nesporazume u novom predgovoru izdanja *Sebičnog gena,* koje je upravo objavio Oxford University Press u povodu 30-godišnjice knjige.

ne kategorije. Gen koji programira pojedine organizme da budu skloni svojoj genetskoj rodbini vjerojatno će u statističkom smislu imati više izgleda za vlastito kopiranje. Učestalost takvog gena može porasti u genskom fondu do tog opsega da altruizam prema rodbini postane norma. Očit primjer toga je dobrota prema vlastitoj djeci, ali to nije i jedini primjer. Pčele, ose, mravi, termiti i, u manjoj mjeri, kralježnjaci poput golokrtičastog štakora, svizaca i djetlića razvili su zajednice u kojima se starija braća i sestre brinu za mlađe (s kojima vjerojatno dijele gene za skrb). Općenito, kao što je pokazao moj pokojni kolega W. D. Hamilton, životinje se obično brinu za blisku rodbinu, štite je, dijele resurse s njom, upozoravaju je na opasnost ili na drugi način iskazuju altruizam prema njoj zbog statističke vjerojatnosti da će rođaci imati kopije istih gena.

Druga glavna vrsta altruizma za koji imamo dobro formulirano darvinističko načelo jest recipročni altruizam ('Ti češkaj mene po leđima, a onda ću ja tebe). Ta teorija, koju je prvi uveo u evolucijsku biologiju Robert Trivers i koja se često izražava matematičkim jezikom teorije igara, ne ovisi o zajedničkim genima. Dapače, ona funkcionira jednako dobro, vjerojatno čak i bolje, među pripadnicima sasvim različitih vrsta, gdje se često naziva simbiozom. To načelo je osnova cjelokupne trgovine i razmjene medu ljudima. Lovcu treba koplje, a kovač želi meso. Asimetrija dovodi do pogodbe. Pčela treba nektar, a cvijetu je potrebno oprašivanje. Cvijeće ne može letjeti pa zato plaća pčelama, valutom u obliku nektara, za najam njihovih krila. Ptice po imenu medovotke mogu pronaći pčelinjake, ali ne mogu prodrijeti u njih. Medni jazavci mogu upasti u pčelinjake, ali nemaju krila uz pomoć kojih bi tragali za njima. Medovotke vode medne jazavce (a ponekad i ljude) do meda posebnim privlačnim načinom letenja, kojim se ne služe ni u koju drugu svrhu. Obje strane imaju koristi od takve suradnje. Ćup sa zlatnicima možda leži pod nekim velikim kamenom, koji je pretežak da bi ga otkrivač zlata mogao pomaknuti. On poziva u pomoć druge, iako onda mora s njima dijeliti zlato, jer bez njihove pomoći ne bi dobio ništa. Biološka carstva puna su takvih obostrano korisnih odnosa: bizoni i jedna vrsta ptica koja im kljucanjem odstranjuje nametnike, crveno cjevasto cvijeće i kolibrići, zapadnoindijski grgeč i plavocrti higijeničar, krave i mikroorganizmi u njihovoj utrobi. Recipročni altruizam je učinkovit zbog asimetrije između potreba i sposobnosti njihova zadovoljavanja. Zato je osobito učinkovit u slučaju vrlo različitih vrsta - asimetrija je veća.

Mjenice i novac su sredstva koja ljudima omogućavaju odgode u transakcijama. Strane koje sudjeluju u trgovini ne predaju svoju robu istodobno, već mogu prebaciti dug u budućnost ili ga čak prodati drugima. Koliko znam, nijedna druga životinja osim čovjeka nema nikakav izravan ekvivalent novcu. No istu ulogu, iako manje formalno, ima sjećanje na određenog pojedinca. Šišmiši vampiri nauče na koje se druge pojedince iz svoje društvene skupine mogu osloniti u plaćanju svojih dugova (u obliku ispovraćane krvi), a koji pojedinci ih varaju. Prirodna selekcija teži genima koji čine pojedince, u odnosima asimetrične potrebe i mogućnosti, sklonima tome da daju kad mogu te da se oslanjaju na davanje njima kad ne mogu. Ona također naginje tendencijama da se prihvaćaju obveze, pamte uvrede, nadziru odnosi razmjene i kažnjavaju varalice koje uzimaju, ali ne daju kad na njih dođe red.

Uvijek će, naime, biti varalica, pa stabilna rješenja zagonetki recipročnog altruizma koja spadaju u kontekst teorije igara uvijek uključuju element kažnjavanja varalica. Matematička teorija dopušta dvije široke kategorije stabilnih rješenja za 'igre' takve vrste. 'Uvijek budi grozan' je stabilno rješenje jer, ako svi tako postupaju, jedan jedini dobri pojedinac ne može biti uspješniji. No postoji još jedna strategija koja je također stabilna. ('Stabilan' znači da, kad se prijeđe kritična učestalost u populaciji, nijedna druga alternativna nije uspješnija). To je strategija: 'Počni tako da budeš dobar i pretpostavi da će i drugi biti dobri. Onda uzvrati na dobro dobrim, ali se osveti za zlodjelo'. U jeziku teorije igara ta strategija (ili skupina srodnih strategija) ima različite nazive, uključujući 'milo za drago', 'osvetnik' i 'onaj koji uzvraća. Ona je evolucijski stabilna u određenim okolnostima u smislu da, ako nekom populacijom dominiraju oni koji uzvraćaju, nijedan jedini grozan pojedinac i nijedan jedini potpuno dobar pojedinac neće biti uspješniji. Postoje druge, složenije varijante 'strategije milo za drago' koje u određenim okolnostima mogu biti uspješnije.

Spomenuo sam da su rodbinstvo i recipročnost dva usporedna temelja altruizma u svijetu darvinizma, ali postoje i sekundarne strukture koje se naslanjaju na te glavne temelje. Važan je ugled, osobito u ljudskom društvu koje obiluje govorom i ogovaranjem. Neki pojedinac može biti na glasu po svojoj ljubaznosti i darežljivosti. Drugi može biti poznat po svojoj nepouzdanosti, po varanju i kršenju dogovora. Treći pak može biti plemenit kad stekne povjerenje, ali i na glasu po tome što nemilosrdno kažnjava varalice. Neuljepšana teorija recipročnog altruiz-

ma pretpostavlja da će životinje bilo koje vrste temeljiti svoje ponašanje na nesvjesnom reagiranju na takve osobine medu svojim bližnjima. U ljudskom društvu mi tome dodajemo moć jezika da širi glas o drugima, obično u obliku ogovaranja. Ne morate osobno imati ikakve štete od toga što X nije platio svoju 'rundu' pića u krčmi. U 'kuloarima čujete da je X škrte ruke ili - da dodamo ironičan zaplet tom primjeru - da Y voli na sve strane ogovarati. Ugled je važan i biolozi mogu uočiti kako za darvinistički opstanak vrijedi ne samo biti u stanju dobro uzvraćati, već i stjecati *glas* da dobro uzvraćate. Knjiga Matta Ridleya *The Origins of Virtue* (Podrijetlo vrline) nije samo lucidan prikaz cijelog područja darvinističke moralnosti, već je osobito dobra u svezi s temom ugleda.*

Norveški ekonomist Thorstein Veblen i, na donekle drukčiji način, izraelski zoolog Amotz Zahavi dodali su tome još jednu fascinantnu ideju. Altruističko davanje moglo bi biti reklama za dominaciju ili superiornost. Antropolozima je to poznato kao potlač efekt, (termin na jeziku sjevernoameričkog indijanskog plemena Chinook koji se odnosi na ritualno darivanje u sklopu zimske svetkovine - *Op. prev.),* koji je dobio ime po običaju prema kojemu se suparnički poglavice plemena uz sjevernoameričku sjeverozapadnu obalu Tihog oceana međusobno nadmeću u organiziranju pogubno rastrošnih proslava. U ekstremnim slučajevima, dvoboji uzvratnog gošćenja traju dok jedna strana potpuno ne osiromaši, a ni pobjednik ne prolazi mnogo bolje. Veblenov koncept 'upadljive potrošnje' prihvatili su mnogi promatrači suvremenog svijeta. Zahavijev doprinos, neprihvaćen od biologa mnogo godina sve dok nije potvrđen sjajnim matematičkim modelima teoretičara Alana Grafena, sastojao se u tome što je on iznio evolucijsku verziju ideje o potlaču. Zahavi je proučavao arapske drozdove, male smeđe ptice što žive u društvenim skupinama i surađuju u razmnožavanju. Kao i mnoge druge male ptice, i drozdovi cvrkuću u znak upozorenja te također daju hranu jedan drugome. Standardno darvinističko istraživanje takvih altruističkih činova najprije bi tražilo recipročnost i rodbinske veze medu

* Ugled nije ograničen na ljude. Nedavno je otkriveno da se može primijeniti na jedan od klasičnih slučajeva recipročnog altruizma kod životinja, simbiozni odnos između male ribe čistača i velikih riba koje su njezine mušterije. U jednom vrlo zanimljivom pokusu pokazalo se kako je vjerojatnije da će potencijalne ribe mušterije izabrati pojedinu ribu čistača iz vrste *Labroides Dimidiatus,* za koju su uočile da marljivo čiste, nego suparničke *Labroides* za koje je uočeno da ponekad zanemare čišćenje. Vidi R. Bshary i A. S. Grutter: /'Image scoring and cooperation in a cleaner fish mutualism' ('Poboljšanje ugleda i suradnje u uzajamnosti kod ribe čistača), *Nature* 441,22 lipanj 2006, 975-8.

pticama. Kad drozd hrani nekog drugog drozda, je li to zato što on očekuje da će biti hranjen u budućnosti? Ili je dobitnik usluge bliski genetski rođak? Zahavijevo tumačenje sasvim je neočekivano. Dominantni drozdovi iskazuju svoju dominaciju tako što hrane podčinjene. Da se poslužimo vrstom antropomorfnog izraza koja je Zahaviju toliko draga, dominantna ptica kaže nešto što odgovara izjavi: 'Vidi koliko sam ja superioran, ja mogu sebi dopustiti da ti dam hranu.' Ili: 'Vidi koliko sam ja superioran, ja mogu sebi dopustiti da sjednem na visoku granu na kojoj me ugrožavaju sokolovi te da ondje stražarim i upozoravam ostale u jatu koji se hrane na tlu.' Promatranja Zahavija i njegovih kolega ukazuju na to da se drozdovi aktivno nadmeću za opasnu ulogu stražara. A kad podređeni drozd pokuša ponuditi hranu dominantnom pojedincu, prividna darežljivost nasilno se odbija. Bit Zahavijeve ideje je da se reklame superiornosti potvrđuju njihovom cijenom. Samo istinski superioran pojedinac može sebi priuštiti da to reklamira uz pomoć skupog poklona. Pojedinci kupuju uspjeh, na primjer u privlačenju partnera, uz pomoć skupog iskazivanja superiornosti, uključujući razmetljivu darežljivost i prihvaćanje rizika za opće dobro.

Sad imamo četiri dobra darvinistička razloga zašto što su pojedinci altruistični, darežljivi ili 'moralni' prema drugima. Prvo, postoji poseban slučaj genetskog srodstva. Drugo, postoji recipročnost: vraćanje danih usluga i davanje usluga u 'očekivanju' uzvrata. Iz toga slijedi treći razlog, a to je darvinistička prednost stjecanja ugleda prema kojemu je dotični pojedinac darežljiv ili dobar. I četvrto, ako je Zahavi u pravu, upadljiva darežljivost ima posebnu dodatnu prednost u tome što kupuje autentičnu reklamu koja se ne može krivotvoriti.

Kroz najveći dio svoje pretpovijesti ljudi su živjeli u uvjetima koji bi bili u velikoj mjeri skloni evoluciji svih četiriju vrsta altruizma. Živjeli su u selima ili prije toga u odvojenim lutajućim skupinama poput babuna, djelomično odvojeni od susjednih skupina ili sela. Većina članova jedne skupine bila je u srodstvu, u bližoj međusobnoj vezi nego s pripadnicima drugih skupina - što je stvaralo brojne prilike za evoluciju rodbinskog altruizma. A bez obzira na rodbinske veze, pojedinac je uvijek iznova nailazio na iste druge pojedince cijeli svoj život - što su idealni uvjeti za evoluciju recipročnog altruizma. To su također idealni uvjeti za stvaranje ugleda altruizma te idealni uvjeti za reklamiranje upadljive darežljivosti. Kroz svaku od tih mogućnosti ili kroz njih sve četiri sigurno

su među prvim ljudima postojale genetske tendencije prema altruizmu. Lako je vidjeti zašto bi naši pretpovijesni preci bili dobri prema svojoj skupini, a loši - do točke ksenofobičnosti - prema drugim skupinama. No zašto - sad kad većina nas živi u velikim gradovima u kojima više nismo okruženi rođacima i u kojima se svaki dan susrećemo s pojedincima koje više nikad nećemo susresti - zašto smo svejedno dobri jedni drugima, čak ponekad i prema drugima za koje bi se moglo pomisliti da pripadaju nekoj izvanjskoj skupini?

Važno je ne prenaglasiti doseg prirodne selekcije. Selekcija nije sklona evoluciji kognitivne svijesti o tome što je dobro za naše gene. Svijest je morala čekati do 20. stoljeća da dostigne kognitivnu razinu, a čak i sad je potpuno razumijevanje ograničeno na manjinu znanstvenih stručnjaka. Prirodna selekcija sklona je približnim pravilima što djeluju u praksi tako da promiču gene koji su ih stvorili. Približna pravila, po svojoj prirodi, nekad zataje. U mozgu ptice pravilo 'Brini se za male kreštave predmete u svom gnijezdu i bacaj hranu u njihova crvena zjala' uglavnom ima kao posljedicu očuvanje gena koji su stvorili to pravilo, jer su kreštavi predmeti u gnijezdu odrasle ptice obično njezino potomstvo. To pravilo zataji ako neko drugo ptičje mladunče nekako upadne u gnijezdo, što je okolnost koju namjerno stvaraju kukavice. Je li moguće da su naši nagoni dobrog Samaritanca zapravo zakazivanja, poput zakazivanja roditeljskih instinkta crvendaća kad se istroši do gole kože za mladu kukavicu? Još bliža analogija je ljudski nagon za usvajanjem djeteta. Moram brzo dodati tome da se 'zakazivanje' mora shvatiti samo u strogo darvinističkom smislu. U tome nema ni prizvuka pejorativnosti.

Ideja o 'pogrešci' ili 'usputnom proizvodu' za koju se zalažem djeluje na sljedeći način. U vremenima naših predaka, kad smo živjeli u malim i stabilnim skupinama poput babuna, prirodna selekcija programirala je u naše mozgove altruističke porive, zajedno sa seksualnim porivima, porivima za utaživanjem gladi, ksenofobičnim porivima i tako dalje. Inteligentan par može pročitati svog Darwina i znati da je krajnji razlog njihovih seksualnih poriva razmnožavanje. Oni znaju da žena ne može začeti, jer uzima kontracepcijsku pilulu. No oni također znaju da njihova seksualna želja nije ni na koji način umanjena tom spoznajom. Seksualna želja je seksualna želja i njezina sila, u psihologiji pojedinca, ne ovisi o krajnjem darvinističkom pritisku koji ju je gonio. To je jak poriv koji postoji neovisno o njegovoj krajnjoj osnovi.

Tvrdim kako isto vrijedi za poriv ljubaznosti - poriv altruizma, darežljivosti, empatije, milosrđa. U vremenima naših predaka imali smo priliku biti altruistični samo prema bliskim rođacima i onima koji bi nam mogli uzvratiti istom mjerom. Danas to ograničenje više ne postoji, ali je približno pravilo preživjelo. Zašto i ne bi? To je baš kao seksualna želja. Nije nimalo lakše pokušati odagnati osjećaj sažaljenja kad vidimo nesretnika u plaču (koji nam nije rođak niti nam je u stanju uzvratiti), nego što je pokušati prigušiti žudnju za pripadnikom suprotnog spola (koji može biti neplodan ili se nije u stanju razmnožavati iz nekog drugog razloga). I jedno i drugo su zakazivanja, darvinističke pogreške: blagoslovljene, dragocjene pogreške.

Nemojte pomisliti ni za trenutak da takvo darviniziranje obezvređuje ili umanjuje plemenite osjećaje sućuti i plemenitosti, odnosno seksualne želje. Kad se seksualna želja provede kroz kanale lingvističke kulture, pojavljuje se kao velika poezija ili drama, kao, recimo, ljubavne pjesme (ohna Donnea ili kao, recimo, Shakespeareov *Romeo i Julija.* I, dakako, isto se događa kad se zbog zakazivanja preusmjeri sućut utemeljena u rodbinstvu ili recipročnosti. Samilost prema dužniku, kad se promatra izvan konteksta, jednako je nedarvinistička kao što je usvajanje nečijeg tuđeg djeteta:

> Ljepota milosrđa nije napregnuta.
> Ona pada kao blaga kiša iz nebesa
> Na tlo u dubini.

Seksualna želja je pogonska sila iza velikog dijela ljudske ambicije i truda i mnogo toga u njoj sastoji se od zakazivanja. Nema razloga zašto isto ne bi vrijedilo za žudnju da se bude plemenit i milosrdan ako je to posljedica zakazivanja u našem pretpovijesnom seoskom životu. Najbolji način da prirodna selekcija ugradi u nas obje vrste žudnje u vremenima naših predaka bio je da se uvedu približna pravila u mozgu. Ta pravila utječu na nas još i danas, čak i kad ih okolnosti čine neprikladnim za njihove izvorne funkcije.

Takva pravila još uvijek na nas utječu, ne na kalvinistički način determinizma, već profilltrirana kroz civilizacijske utjecaje književnosti i običaja, zakona i tradicije - i, dakako, religije. Isto kao što primitivno pravilo seksualne žudnje u mozgu prolazi kroz filtar civilizacije da bi se pojavilo u ljubavnim prizorima *Romea i Julije,* tako se primitivna pravila

u mozgu koja nalažu osvetu nas-nad-njima pojavljuju u obliku neprestanih sukoba Capuletta i Montecchija; a primitivna pravila altruizma i empatije u mozgu završavaju zakazivanjem koje nas obraduje pokajničkom pomirbom u posljednjem prizoru Shakespeareove drame.

JEDAN PRIMJER ISTRAŽIVANJA KORIJENA MORALNOSTI

Ako je naš osjećaj za moralnost, poput naše seksualne želje, ukorijenjen duboko u našoj darvinističkoj prošlosti, prethodeći religiji, morali bismo očekivati da će istraživanje ljudskog uma otkriti neke moralne općenitosti, prelazeći preko prostornih i kulturnih barijera i također, što je bitno, preko religijskih barijera. Harvardski biolog Mare Hauser proširio je u svojoj knjizi *Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong* (Moralni umovi: Kako je priroda stvorila naš opći osjećaj za dobro i loše) plodnu liniju misaonih pokusa koju su izvorno predložili filozofi moralnosti. Hauserova studija poslužit će dodatnoj svrsi tako što će izložiti način na koji razmišljaju filozofi moralnosti. Postavlja se hipotetična moralna dilema, a poteškoća s kojom se suočavamo u pokušaju odgovora na nju govori nam nešto o našem osjećaju za dobro i loše. Hauser odlazi dalje od filozofa tako što zbilja izvodi statističke analize i psihološke pokuse, služeći se, na primjer, upitnicima na internetu, kako bi istražio moralni osjećaj stvarnih ljudi. Sa sadašnjeg je stajališta zanimljivo da većina ljudi donosi iste odluke kad se suoči s tim dilemama, a njihova suglasnost u s sa samim odlukama jača je od njihove sposobnosti da izraze svoje razloge. To bismo morali očekivati ako imamo osjećaj za moralnost ugrađen u svojim mozgovima, kao što je naša seksualna želja ili strah od visine ili, kako to Hauser radije kaže, kao što je naša sposobnost jezičnog izražavanja (pojedinosti se razlikuju od kulture do kulture, ali je temeljna duboka struktura gramatike univerzalna). Kao što ćemo vidjeti, čini se da su način na koji ljudi reagiraju na te moralne testove i njihova nesposobnost da izraze svoje razloge u velikoj mjeri neovisni o njihovim religijskim uvjerenjima ili o nepostojanju tih uvjerenja. Poruka Hauserove knjige, da se unaprijed izrazimo njegovim riječima, je sljedeća: 'Naše moralne prosudbe potiče opća moralna gramatika, sposobnost uma koja je evoluirala kroz milijune godina te uključuje niz načela za stvaranje niza mogućih moralnih

sustava. Kao i s jezikom, ta načela što čine našu moralnu gramatiku lete ispod radara naše svijesti.'

Za Hauserove moralne dileme tipične su varijacije na temu odbjeglog vagona ili 'derezine' na pruzi koja bi mogla usmrtiti određeni broj ljudi. U najjednostavnijoj priči zamišlja se neka osoba, Denise, kako stoji pokraj prekidača skretnice kojom bi mogla skrenuti derezinu na sporedni kolosijek te tako spasiti živote pet ljudi koji su u opasnosti na glavnoj pruzi ispred nje. Nažalost, na sporednom kolosijeku nalazi se jedan čovjek. No budući da je on samo jedan, a da je na glavnoj pruzi pet ljudi, većina ljudi složila bi se s tim kako je moralno dopustivo, ako ne i nužno, da Denise okrene prekidač i spasi pet tako što će usmrtiti jednu osobu. Zanemarimo pritom hipotetične mogućnosti, kao što su ona da bi čovjek na sporednom kolosijeku mogao biti Beethoven ili bliski prijatelj.

Razrade tog misaonog pokusa postavljaju niz sve složenijih moralnih zagonetki. Što ako se derezina može zaustaviti tako da se pred nju baci nešto teško s mosta iznad nje? To je lako: očigledno je da moramo baciti taj teški predmet. No što ako je jedini teški teret kojim raspolažemo vrlo debeo čovjek koji sjedi na mostu, diveći se zalasku sunca? Gotovo svi se slažu da je nemoralno gurnuti debeljka s mosta, iako bi se s jedne točke gledišta dilema mogla činiti analognom dilemi Denise, kad ona okretanjem prekidača ubija jednu osobu da bi spasila pet. Većina nas ima jak predosjećaj da postoji bitna razlika između tih dvaju slučajeva iako možda nismo u stanju izraziti u čemu se ona sastoji.

Gurnuti debeljka s mosta podsjeća na jednu drugu dilemu koju razmatra Hauser. U bolnici umire pet pacijenata, pri čemu svakome otkazuje drugi organ. Svaki bi od njih bio spašen da se nađe donor za njihov određeni bolesni organ, ali donora nema. Onda kirurg primjećuje kako se u čekaonici nalazi zdrav čovjek, kojemu su svih tih pet organa u dobrom stanju i mogu se presaditi. U tom slučaju, gotovo uopće nije bilo moguće naći nikoga tko bi bio spreman reći kako je ubiti jednoga da bi se spasilo pet moralan čin.

Kao i u slučaju debeljka na mostu, predosjećaj koji ima većina nas jest da se slučajnog nevinog namjernika ne smije najednom uvlačiti u lošu situaciju i upotrebljavati u korist drugih bez njegova pristanka. Poznata je verzija načela kako ju je izrazio Immanuel Kant da se racionalno biće nikad ne smije upotrijebiti kao puko bespomoćno sredstvo za ispunjenje

cilja, čak i ako drugi imaju koristi od tog cilja. Čini se kako se time iznosi bitna razlika između slučaja s debeljkom na mostu (ili čovjeka u bolničkoj čekaonici) i čovjeka na Denisinom sporednom kolosijeku. Debeljko na mostu izravno se iskorištava kao sredstvo zaustavljanja podivljale derezine. Time se očito krši kantovsko načelo. Osoba na sporednom kolosijeku ne upotrebljava se za spas života pet ljudi na pruzi. Upotrebljava se sporedni kolosijek, a ona samo ima nesreću da se tu zatekla. No kad se razlika tako formulira, zašto nas to zadovoljava? Kantu je to bio moralni apsolut. Po Hauseru je to u nas ugradila naša evolucija.

Hipotetične situacije s podivljalom derezinom postaju sve maštovitije, a moralne dileme u skladu s tim sve mučnije. Hauser uspoređuje dileme s kojima se suočavaju hipotetični pojedinci Ned i Oscar. Ned stoji kraj željezničke pruge. Za razliku od Denise, koja je mogla preusmjeriti derezinu na sporedni kolosijek, Nedov prekidač usmjerava je na odvojak koji se opet vraća na glavnu prugu neposredno ispred petero ljudi. Stoga pomicanje pomoćnih tračnica ne pomaže: derezina će se svejedno zabiti u njih petero kad se odvojak spoji s glavnom prugom. No na pomoćnim tračnicama slučajno se nalazi vrlo debeo čovjek koji je dovoljno težak da zaustavi derezinu. Bi li Ned morao pomaknuti tračnice i preusmjeriti vlak? Intuicija govori većini ljudi da to ne bi smio učiniti. No u čemu je razlika između Nedove i Denisine dileme? Pretpostavka je da ljudi intuitivno primjenjuju Kantovo načelo. Denise preusmjerava derezinu pa ona ne udara u petero ljudi, a nesretna žrtva na sporednom kolosijeku je 'popratni gubitak, da se poslužimo dražesnom ramsfeldovskom frazom (Aluzija na bivšeg američkog ministra obrane Donalda Rumsfelda koji je po sudu mnogih davao neosjetljive izjave u vezi s ratom u Iraku - *Op. prev.).* Denise se ne služi njime kako bi spasila ostale. No Ned zaista *upotrebljava* debeljka kako bi zaustavio derezinu, pa većina ljudi (možda i ne razmišljajući), zajedno s Kantom (koji je o tome vrlo mnogo razmišljao), vidi u tome bitnu razliku.

Ta razlika opet se pojavljuje u Oscarovoj dilemi. Oscarova situacija identična je Nedovoj, osim što se na pomoćnom kružnom dijelu pruge nalazi veliki željezni uteg, dovoljno težak da zaustavi derezinu. Čini se logičnim da Oscar ne bi smio imati problema u donošenju odluke da okrene prekidač i preusmjeri derezinu. No ispred željeznog utega slučajno hoda neki čovjek. On će sigurno poginuti ako Oscar okrene prekidač, jednako sigurno kao i Nedov debeljko. Razlika je u tome što

Oscarov šetač nije upotrijebljen u zaustavljanju derezine: on je usputni gubitak, kao u Denisinoj dilemi. Poput Hausera i poput većine ljudi koji su sudjelovali u njegovim pokusima, osjećam da Oscar smije okrenuti prekidač, dok Ned to ne smije učiniti. No također otkrivam da mi je prilično teško opravdati svoju intuiciju. Hauserov zaključak je da se o takvim moralnim intuicijama često ne promišlja dobro, ali da ih mi svejedno snažno osjećamo zbog svog evolucijskog nasljeđa.

U sklopu zanimljivog izleta u antropologiju, Hauser i njegovi kolege prilagodili su svoje moralne pokuse malom srednjoameričkom plemenu Kuna, koje ima vrlo malo dodira sa Zapadnjacima i nema nikakvu službenu religiju. Znanstvenici su promijenili misaoni pokus s 'derezinom na pruzi' tako da odgovara lokalno prikladnim ekvivalentima, kao što su krokodili koji plivaju prema kanuima. Uz neke manje odgovarajuće razlike, pripadnici plemena izrazili su iste moralne prosudbe kao i svi mi ostali.

Posebno je zanimljivo za kontekst ove knjige što se Hauser također zapitao razlikuju li se religiozni ljudi od ateista u svojim moralnim intuicijama. Sigurno je da bi se oni morali razlikovati ako smo mi stekli svoju moralnost od religije. No čini se da to nije slučaj. Hauser se, u suradnji s filozofom morala Peterom Singerom,[87] usredotočio na tri hipotetične dileme i usporedio je prosudbe ateista s prosudbama religioznih ljudi. U sva tri slučaja od ispitanika je traženo da izaberu je li hipotetična situacija moralno 'obvezatna', 'dopustiva' ili 'zabranjena'. Evo tih triju dilema:

1 Denisina dilema. Devedeset posto ljudi reklo je da je dopustivo preusmjeriti derezinu te ubiti jednu osobu da bi se spasilo pet.

2 Vidite kako se dijete utapa u jezeru i nema nikakve pomoći na vidiku. Možete spasiti dijete, ali ćete pritom uništiti svoje hlače. Devedeset sedam posto ljudi složilo se da dijete treba spasiti (zaprepašćuje to da bi tri posto njih radije spasilo vlastite hlače).

3 Opisana dilema s presađivanjem organa. Devedeset sedam ispitanika složilo se daje moralno nedopustivo zgrabiti zdravu osobu u čekaonici i ubiti je radi njezinih organa te na taj način spasiti pet drugih ljudi.

Glavni zaključak Hauserova i Singerova istraživanja jest da ne postoji statistički značajna razlika između ateista i religioznih osoba u donošenju tih prosudbi. Čini se da je to u skladu s gledištem, koje prihvaćam ja i mnogi drugi, kako nam ne treba Bog da bismo bili dobri - ili zli.

Postavljeno na taj način, to pitanje zvuči izrazito podlo. Kad mi ga na taj način postavi neka religiozna osoba (a mnoge od njih to čine), odmah dolazim u iskušenje da im uputim sljedeći izazov: 'Zar mi zaista želite reći da je jedini razlog zbog kojega pokušavate biti dobri to da bi stekli Božju naklonost i nagradu ili kako bi izbjegli prijekor i kaznu? To nije moralnost, to je samo ulagivanje, pripuzništvo, trgovina, osvrtanje unatrag prema velikoj nadzornoj kameri na nebu, odnosno maloj napravi u tvojoj glavi koja nadzire svaki tvoj pokret, čak i svaku tvoju podlu misao.' Kao što je rekao Einstein: Ako su ljudi dobri samo zato što se boje kazne i nadaju se nagradi, onda smo mi uistinu bijedna družba.' Michael Shermer kaže u svojoj knjizi *The Science of Good and Evil* (Znanost dobra i zla) da se time prekida rasprava o tom pitanju. Ako mislite da biste, da nema Boga, 'pljačkali, silovali i ubijali', pokazujete da ste nemoralna osoba 'i svima bi nama bilo bolje da se držimo podalje od vas'. Ako, s druge strane, priznajete da biste i dalje bili dobra osoba čak i kad niste pod božanskim nadzorom, fatalno ste potkopali svoju tvrdnju da je Bog nužan kako bismo bili dobri. Pretpostavljam kako priličan broj religioznih ljudi misli da ih upravo religija potiče na to da budu dobri, osobito ako pripadaju jednoj od onih vjera koje sustavno iskorištavaju osobni osjećaj krivnje.

Čini mi se kako je nužna prilično niska razina samopoštovanja da bi se mislilo kako bismo, u slučaju da vjera u Boga iznenada nestane iz svijeta, svi postali okorjeli i sebični hedonisti, bez ljubaznosti, milosrđa i plemenitosti, bez ičega što bi zaslužilo naziv dobrote. Naširoko se vjeruje da je to bilo mišljenje Dostojevskog, vjerojatno zbog nekih izjava koje je on stavio u usta Ivanu Karamazovu:

> [Ivan] je sumorno primijetio kako uopće ne postoji nikakav zakon prirode prema kojemu bi čovjek volio druge ljude, i ako ljubav uistinu postoji i ako je uopće postojala u svijetu do sada, onda to nije bilo zbog prirodnog zakona već samo zato što je čovjek vjerovao u vlastitu besmrtnost. Dodao je usput kako upravo to čini prirodni zakon, odnosno, ako bi se jednom uništilo ljudsko vjerovanje u vlastitu besmrtnost, ne bi se iscrpila samo njegova sposobnost za ljubav nego i one vitalne sile što održavaju život na zemlji. Osim toga, tada ništa ne bi bilo nemoralno, sve bi bilo dopušteno, čak i ljudožderstvo. I naposljetku, kao da sve to nije bilo dovoljno, on je izjavio kako je za svakog čovjeka, kao što smo vi i ja,

na primjer, koji ne vjeruje ni u Boga ni u vlastitu besmrtnost, nužno da prirodni zakon smjesta postane čista suprotnost zakonu utemeljenom u religiji koji mu je prethodio te da egoizam, koji bi se proširio čak i na počinjanje zločina, ne bi bio samo dopustiv već bi se uvidjelo kako je to nužni, najracionalniji, čak i najplemenitiji *raison d'etre* ljudskog života.[88]

Možda naivno, ja sam sklon manje ciničnom pogledu na ljudsku prirodu od Ivana Karamazova. Je li nama uistinu potreban nadzor - bilo da to čini Bog ili mi sami - kako se ne bismo ponašali na sebičan i kriminalan način? Iz dubine srca želim vjerovati kako mi nije potreban takav nadzor - a ni vama, dragi čitatelju. S druge strane, samo da uzdrmam naše pouzdanje, evo opisa policijskog štrajka u Montrealu, što ima učinak otrežnjenja, u knjizi Stevena Pinkera *The Blank Slate* (Prazna ploča):

Kao mladi tinejdžer u ponosno mirnoj Kanadi u romantičnim šezdesetim godinama, istinski sam vjerovao u Bakunjinov anarhizam. Sa smijehom sam odbacio tvrdnju svojih roditelja da bi izbio posvemašnji kaos kad bi država odložila svoje oružje. Naša suprotna predviđanja stavljena su na kušnju u 8 sati ujutro 17. listopada 1969., kad je policija u Montrealu otišla u štrajk. Do 11 sati 20 minuta opljačkana je prva banka. Do podneva se većina trgovina u središtu grada zatvorila zbog provala. Nekoliko sati nakon toga taksisti su zapalili garažu luksuznih automobila koji su im konkurirali u privlačenju mušterija na aerodromu, snajperist je s krova ustrijelio jednog pokrajinskog policajca, rulja je prodrla u nekoliko hotela i restorana, a jedan liječnik ubio je provalnika u svojoj kući u predgrađu. Do kraja dana bilo je opljačkano šest banaka, poharano stotinu trgovina, podmetnuto 12 požara, staklom s razbijenih izloga moglo se napuniti četrdeset kamiona, a pričinjena materijalna šteta iznosila je tri milijuna dolara - sve to prije nego što su gradske vlasti bile prisiljene pozvati u pomoć vojsku i, dakako, policijsku konjicu kako bi uspostavile red. Taj odlučni empirijski test raskomadao je moju politiku u komadiće...

Možda sam i ja Pollyanna (Naivna djevojčica, lik iz britanskog dječjeg tv-filma - *Op. prev.)* ako mislim da bi ljudi ostali dobri kad ih Bog ne bi nadzirao i kontrolirao. S druge pak strane, može se pretpostaviti da je većina stanovništva Montreala vjerovala u Boga. Zašto ih nije bogobojaznost obuzdala kad su zemaljski policajci privremeno nestali s pozornice? Nije li montrealski štrajk bio prilično dobar prirodni pokus kojim je iskušana hipoteza da nas vjerovanje u Boga čini dobrim? Ili je cinik

H. L. Mencken imao pravo kad je zajedljivo primijetio: 'Ljudi kažu da nam treba religija, no zapravo pod tim podrazumijevaju da nam treba policija.'

Dakako, nisu se svi u Montrealu počeli ponašati loše čim je policija nestala. Bilo bi zanimljivo znati je li bila uočena ikakva statistička tendencija, koliko god slabašna, prema kojoj su vjernici pljačkali i uništavali manje od nevjernika. Moje nestručno predviđanje prije bi otišlo bi u suprotnom pravcu. Često se cinično kaže da nema ateista u lisičjim jazbinama. Sklon sam pretpostaviti (s nešto dokaznog materijala, iako bi moglo biti previše jednostavno izvlačiti zaključke iz toga) da u zatvorima ima vrlo malo ateista. Ne želim nužno tvrditi da ateizam pojačava moralnost, iako humanizam - etički sustav koji se često poklapa s ateizmom - to vjerojatno čini. Jedna druga dobra mogućnost je da je ateizam povezan još s nekim trećim i inim čimbenicima, kao što su više obrazovanje, inteligencija ili promišljenost, koji bi mogli suzbijati kriminalne pobude.

Dosadašnja istraživanja nikako ne podupiru uvriježeno mišljenje da je religioznost u pozitivnom odnosu s moralnošću. Korelacijski dokazi nikad nisu definitivni, ali su sljedeći podaci, koje navodi Sam Harris u svojoj knjizi *Letter to a Christian Nation* (Pismo kršćanskoj naciji), svejedno zapanjujući.

> lako veza s nekom političkom strankom u Sjedinjenim Američkim Državama nije savršen pokazatelj religioznosti, nije tajna da su'crvene [republikanske] savezne države'prije svega crvene zbog premoćnog političkog utjecaja konzervativnih kršćana. Kad bi postojala čvrsta veza između kršćanskog konzervativizma i društvenog zdravlja, mogli bismo očekivati nekakav znak toga u crvenim državama Amerike. No to nije slučaj. Od 25 gradova s najnižim stopama nasilnog kriminala, 62 posto ih se nalazi u 'plavim' [demokratskim] saveznim državama, a 38 posto u 'crvenim' [republikanskim] državama. Od 25 najopasnijih gradova, 76 posto ih je u crvenim državama, a 24 posto u plavim državama. Štoviše, tri od pet najopasnijih gradova u Sjedinjenim Američkim Državama nalaze se u pobožnoj saveznoj državi Teksasu. Dvanaest država s najvišim stopama provala su crvene. Dvadeset četiri od 28 država s najvišim stopama krađe su crvene. Od 22 države s najvećim brojem ubojstava 17 ih je crveno.'

* Da ne bude zabune, političke boje u SAD točno su suprotne od onih uobičajenih u ostatku svijeta, u kojem je crvena boja tradicionalno povezana s političkom ljevicom.

Ako išta, sustavno istraživanje sklono je potvrdi takvih korelacijskih podataka. U *Journal of Religion and Society* (2005) (Časopisu za religiju i društvo) Gregory S. Paul sustavno je usporedio 17 gospodarski razvijenih zemalja te je došao do katastrofalnog zaključka da se 'rasprostranjenije vjerovanje u stvoritelja i štovanje istoga poklapaju s višim stopama ubojstava, smrtnosti medu djecom i mladim ljudima, zaraza od spolnih bolesti, trudnoće među mladima i pobačaja u imućnim demokratskim zemljama.' Dann Dennett u svojoj knjizi *Breaking the Spell* (Prekid čarolije) zlobno se osvrće, ne izričito na Harrisovu knjigu, nego na takve studije općenito:

> Nije potrebno govoriti kako ti rezultati pobijaju toliko žestoko standardne tvrdnje kako među vjernicima postoje čvršće moralne vrline da su vjerske organizacije pokrenule znatna nova istraživanja u pokušaju da ih pobiju... u jedno možemo biti sigurni, a to je da, *ako* postoji značajan pozitivan odnos između moralnog ponašanja i vjerske opredijeljenosti, prakse ili vjerovanja, to će se brzo otkriti, jer toliko mnogo vjerskih organizacija žudi za znanstvenom potvrdom svojih tradicionalnih uvjerenja o tome. (Njih se u priličnoj mjeri doima moć znanstvene metode u pronalaženju istine kad ona potvrđuje ono u što oni već vjeruju). Svaki mjesec koji prođe bez takvog dokaza naglašava slutnju da to jednostavno nije točno.

Većina ozbiljnih ljudi složila bi se s tim da je moralnost bez održavanja reda nekako iskrenije moralna od one vrste lažne moralnosti koja nestaje čim policija ode u štrajk ili se špijunska kamera isključi, bilo da je to prava kamera čije snimke netko gleda u policijskoj stanici, bilo daje zamišljena na nebesima. No možda nije u redu tumačiti pitanje Ako nema Boga, čemu biti dobar?' na tako ciničan način.* Religiozni mislilac mogao bi ponuditi izvornije moralno tumačenje, nešto poput sljedeće izjave zamišljenog apologeta. Ako ne vjerujete u Boga, ne vjerujete da postoje apsolutne moralne norme. Uz najbolju volju na svijetu, vi možete težiti tome da budete dobra osoba, ali kako ćete odlučiti što je dobro, a što je loše? Samo religija može u krajnjem smislu odrediti norme dobra i zla. Bez religije morate se snalaziti u hodu. Bila bi to moralnost bez pravilnika - moralnost koja visi o koncu. Ako je moralnost samo pitanje izbora, Hitler je mogao tvrditi da je moralan glede svojih eugenički nadahnu-

* H. L. Mencken je, opet sa sebi svojstvenim cinizmom, definirao savjest kao unutrašnji glas koji nas upozorava da nas netko možda promatra.

tih normi, a sve što ateist može učiniti jest da se osobno opredijeli za određenu perspektivu. Za razliku od toga, kršćanin, Židov ili musliman mogu tvrditi da zlo ima apsolutno značenje koje vrijedi za sva vremena i na svim mjestima, te je prema tome Hitler bio apsolutno zao'.

Čak i da je točno kako nam treba Bog da budemo moralni, ne bi zbog toga bilo vjerojatnije da Bog postoji, već samo da je to *poželjnije* (mnogi ljudi nisu u stanju to razlikovati). No ovdje se ne radi o tome. Moj zamišljeni apologet religije nema potrebe priznati da je ugađanje Bogu religijski motiv za dobrotu. Umjesto toga, on tvrdi da, odakle god dolazio *motiv* za dobrotu, bez Boga ne bi postojala norma za *odlučivanje* o tome što je dobro. Mi bismo svi mogli izmisliti vlastitu definiciju dobrote i ponašati se u skladu s njom. Moralna načela koja se temelje samo na religiji (za razliku, recimo, od 'zlatnog pravila' koje se često povezuje s religijama, ali se može izvesti iz drugih izvora) mogla bi se nazvati apsolutističkima. Dobro je dobro, a loše je loše i mi se ne petljamo u odlučivanje o tome u kojim posebnim slučajevima, na primjer, netko pati. Moj religijski apologet tvrdio bi da samo religija može pružiti osnovu za odlučivanje o tome što je dobro.

Neki filozofi, među kojima je Kant, pokušali su izvesti apsolutne moralnosti iz nereligijskih izvora. Iako je Kant bio religiozan, što je gotovo bilo neizbježno u njegovo vrijeme*, on je pokušao utemeljiti moralnost na dužnosti koja je sama sebi svrhom, a ne na dužnosti Bogu. Njegov slavni kategorički imperativ nuka nas da 'se ponašamo samo prema maksimi prema kojoj se može istodobno željeti da ona postane opći zakon. To je vrlo prikladno za primjer s laganjem. Zamislite svijet u kojemu bi ljudi u pravilu lagali i u kojemu bi se laganje smatralo dobrim i moralnim. U takvom svijetu samo laganje izgubilo bi svako značenje. Za samu definiciju laganja potrebna je pretpostavka istine. Ako je moralno načelo nešto za što bismo morali htjeti da to svi slijede, laganje ne može biti moralno načelo jer bi se samo načelo raspalo u besmisao. Laganje je, kao životno pravilo, samo po sebi nestabilno. Općenitije, sebičnost ili gotovanski parazitizam koji iskorištava dobrohotnost drugih mogao bi odgovarati meni kao usamljenom sebičnom pojedincu i pružati mi osobno zadovoljstvo. No ja ne mogu željeti da svi prihvate sebični pa-

* To je standardno tumačenje Kantovih gledišta. No ugledni filozof A. C. Grayling uvjerljivo tvrdi *(New Humanist,* srpanj-kolovoz 2006) da je Kant, iako je javno slijedio religijske konvencije svoga vremena, zapravo bio ateist.

razitizam kao moralno načelo, ako ni zbog čega drugoga, onda zato što tada ne bih imao nikoga parazitski iskorištavati.

Čini se da je kantovski imperativ učinkovit za izricanje istine i u nekim drugim slučajevima. No nije lako vidjeti kako bi se to moglo proširiti na moralnost općenito. Bez obzira na Kanta, privlačno je složiti se s mojim hipotetičkim apologetom da su apsolutističke moralne norme obično poticane religijom. Je li uvijek krivo prikratiti smrtno bolesnoj sobi njezine muke na njezin vlastiti zahtjev? Je li uvijek krivo voditi ljubav s pripadnikom vlastitog spola? Je li uvijek krivo usmrtiti zametak? Ima onih koji u to vjeruju i njihovi su razlozi apsolutni. Oni o tome ne žele raspravljati. Tko god se ne slaže s tim, zaslužuje da bude ustrijeljen, metaforički, dakako, ne doslovce - osim u slučaju nekih liječnika u američkim klinikama za pobačaj (vidi sljedeće poglavlje). Srećom, međutim, moral ne mora biti apsolutan.

Filozofi morala su profesionalci što se tiče razmišljanja o dobru i zlu. Kao što se Robert Hinde jezgrovito izrazio, oni se slažu da bi se 'moralni propisi, iako možda nisu proizvod razuma, morali moći obraniti razumom'.[89] Oni sebe klasificiraju na razne načine, ali se u suvremenoj terminologiji u osnovi dijele na 'deontologe' (u koje spada Kant) i 'konsekvencijaliste', (uključujući 'utilitariste' kao što je Jeremy Bentham, 1748-1832). Deontologija je otmjeno ime za vjerovanje da se moralnost svodi na pridržavanje pravila. To je doslovce znanost o dužnosti, od grčke riječi koja znači 'ono što veže'. Deontologija nije sasvim isto što i moralni apsolutizam, ali za većinu slučajeva u knjizi o religiji nema potrebe zadržavati se na razlici. Apsolutisti vjeruju da postoje apsoluti dobra i zla, imperativi čija ispravnost uopće ne upućuje na njihove posljedice. Konsekvencijalisti su pragmatičniji i smatraju da se moralnost neke djelatnosti mora prosuđivati prema njezinim posljedicama. Jedna verzija konsekvencijalizma je utilitarizam, filozofija s kojom su povezani Bentham, njegov prijatelj James Mili (1773-1836) i Millov sin John Stuart Mill (1806-73). Utilitarizam se često sažima u Benthamovoj nesretno nepreciznoj izreci: 'najveća sreća najvećeg broja ljudi je temelj morala i zakonodavstva.

Ne izvodi se sav apsolutizam iz religije. Usprkos tome, prilično je teško braniti apsolutistički moral s temelja koji nisu religijski. Jedini konkurent kojega se mogu domisliti jest domoljublje, osobito u ratnim vremenima. Kao što je rekao slavni španjolski filmski redatelj Luis Buiiuel,

'Bog i Domovina su nepobjediva ekipa; oni ruše sve rekorde u ugnjetavanju i krvoproliću'. Časnici za novačenje u velikoj se mjeri oslanjaju na osjećaj domoljubne dužnosti svojih žrtava. U prvom svjetskom ratu žene su kao znak poruge dijelile bijelo perje mladićima koji nisu bili u odori.

0, ne želimo vas izgubiti, ali mislimo da biste morali ići,
Jer ste prijeko potrebni svome kralju i svojoj domovini.

Ljudi su prezirali one koji nisu htjeli ići u rat zbog razloga savjesti, čak i one u neprijateljskoj zemlji, jer se smatralo da je domoljublje apsolutna vrlina. Teško je postići veći apsolut od onoga u izreci 'Moja zemlja, u pravu ili krivu', koju izgovara profesionalni vojnik, jer ga ta parola obvezuje da ubije svakoga koga bi političari u nekom trenutku u budućnosti mogli odlučiti nazvati neprijateljem. Konsekvencijalistički razlozi mogli bi utjecati na političku odluku odlaska u rat, ali kad se jednom objavi rat, stupa na snagu apsolutističko domoljublje, takvom silinom i snagom kakva se inače ne vidi izvan religije. Vojnik koji dopusti vlastitim mislima konsekvencijalističkog morala da ga uvjere da ne ide preko neke granice, vjerojatno bi se našao pred vojnim sudom ili bi čak bio pogubljen.

Odskočna daska za ovu raspravu o filozofiji morala bila je hipotetička religijska tvrdnja da su bez Boga moralne vrijednosti relativne i proizvoljne. Na stranu Kant i ostali umni moralni filozofi, te dužno uvažavanje domoljubnog žara - najčešći izvor apsolutnog morala obično je sveti spis neke vrste, koji se tumači kao da ima autoritet koji daleko nadmašuje sposobnost svoje povijesti da ga opravda. Dapače, pristaše autoriteta što proizlazi iz pisane riječi pokazuju bolno malenu radoznalost za (obično vrlo sumnjive) povijesne korijene svojih svetih spisa. K tome će se pokazati u sljedećem poglavlju da ljudi koji tvrde da izvode svoj moral iz svetih spisa zapravo to u stvarnosti ne čine. To je, štoviše, vrlo dobro i oni bi se, kad bi dobro razmislili, morali s tim složiti.

'DOBRA' KNJIGA I PROMJENJIVI MORALNI *ZEITGEIST*

Politika je poklala svoje tisuće, a religija je poklala svoje desetke tisuća.

SEAN O'CASEY

Sveto pismo moglo bi na dva načina biti izvor morala ili životnih pravila. Jedan je uz pomoć izravnog naputka, na primjer kroz Deset zapovijedi, što je predmet ogorčene svađe u kulturnim ratovima američke duhovne divljine. Drugi je uz pomoć primjera; Bog ili neki drugi biblijski lik mogao bi nam poslužiti - da upotrijebimo suvremeni rječnik - kao uzor ponašanja. Obje te metode utemeljene u svetim spisima, ako ih pobožno slijedimo (taj je prilog upotrijebljen u metaforičkom smislu, ali s jednim okom usmjerenim na njegovo podrijetlo), potiču sustav moralnih odredbi koji bi svaka civilizirana osoba u današnje vrijeme, bila religiozna ili ne, smatrala - ne mogu se umjerenije izraziti - odvratnim.

Istini za volju, velik dio Biblije nije sustavno zao već samo jednostavno čudan, kao što bi se to moglo očekivati od kaotično sklepane antologije nepovezanih dokumenata koje su sastavljale, revidirale, prevodile, iskrivljavale i 'poboljšavale stotine anonimnih autora, urednika i prepisivača, koji su nama nepoznati jednako kao što su uglavnom bili i jedni drugima, u rasponu od devet stoljeća.[90] To može objasniti neke očigledne čudnovatosti u Bibliji. No to je, nažalost, ista ona čudnovata knjiga kojom vjerski fanatici mašu pred nama kao da je to nepogrešiv izvor našeg morala i životnih pravila. Oni koji žele temeljiti svoju moralnost doslovce na Bibliji ili je nisu pročitali ili je nisu shvatili, kao što je točno primijetio biskup John Shelby Spong u knjizi *The Sins of Scripture* (Grijesi Svetog pisma). Biskup Spong je, usput rečeno, dobar primjer liberalnog biskupa čija su uvjerenja toliko napredna da su gotovo neprepoznatljiva većini onih koji sebe nazivaju kršćanima. Britanski pandan njemu je Richard Holoway, koji je nedavno otišao u mirovinu s položaja biskupa Edinburgha. Biskup Holloway čak sebe nazivao 'oporavljenim

kršćaninom'. Sudjelovao sam u javnoj raspravi s njim u Edinburghu i to je bio jedan od mojih najpoticajnijih i najzanimljivijih susreta.[91]

STARI ZAVJET

Počnimo s omiljenom pričom o Noi u Genezi, koja je izvedena iz babilonskog mita o Utnapištimu i poznata je u starijim mitologijama nekoliko kultura. Dražesna je to legenda o životinjama što u paru ulaze u arku, ali je pouka priče o Noi užasna. Bog je mrko gledao na ljude pa ih je (s izuzetkom jedne obitelji) sve potopio, uključujući djecu i, uz to, sve ostale životinje (za koje se pretpostavlja da nisu bile ništa krive).

Dakako, ogorčeni teolozi prosvjedovat će da više ne shvaćamo doslovno knjigu o genezi. No u tome i je cijela moja poanta! Mi biramo i uzimamo djeliće Svetog pisma u koje vjerujemo, a koje pak otpisujemo kao simbole ili alegorije. Takvo biranje i uzimanje je stvar osobne odluke, isto toliko mnogo ili malo kao što je odluka ateista da slijedi ovaj ili onaj moralni nauk osobna odluka, bez nekog apsolutnog temelja. Ako je jedno od toga 'moralnost što visi o koncu', onda to vrijedi i za drugo.

U svakom slučaju, usprkos dobrim namjerama intelektualnih teologa, zastrašujuće velik broj ljudi i dalje doslovno shvaća svoje svete knjige, uključujući i priču o Noi. Prema Gallupu, tu spada otprilike 50 posto američkog izbornog tijela. Tu su, nedvojbeno, i mnogi azijski sveti ljudi koji za tsunami 2004. nisu okrivili pomak tektonskih ploča već ljudske grijehe, od pijančevanja i plesanja u barovima do kršenja nekog šašavog šabatskog pravila. Tko ih može kriviti kad su udubljeni u priču o Noi i ne znaju ništa drugo osim biblijskog nauka? Njihovo cjelokupno obrazovanje navelo ih je na to da smatraju kako su prirodne katastrofe isprepletene s ljudskim zbivanjima, plaća za ljudske prijestupe, a ne nešto tako bezlično kao što je tektonika. Usput, kakva je to pretenciozna egocentričnost vjerovati da pojave koje potresaju Zemlju, u razmjerima u kojima bi mogao djelovati nekakav bog (ili tektonska ploča), moraju uvijek biti povezane s ljudima. Zašto bi neko božansko biće, koje je zaokupljeno stvaranjem i vječnošću, imalo brinulo za sitna ljudska zlodjela? Mi ljudi pridajemo sebi toliku važnost te čak uzvisujemo svoje bijedne sitne 'grijehe' na razinu kozmičkog značenja!

Kad sam za televiziju intervjuirao velečasnoga Michaela Braya, istaknutog američkog aktivista protiv pobačaja, upitao sam ga zašto su

evangelički kršćani toliko opsjednuti nekim privatnim seksualnim stremljenjima, poput homoseksualnosti, koja se ne upleću u živote drugih ljudi. Njegov odgovor bio je pomalo nalik samoobrani. Nevini građani su u opasnosti da usput stradaju kad Bog odluči udariti na neki grad prirodnim katastrofama zato što u njemu žive grešnici. Otmjeni grad New Orleans katastrofalno je poplavljen nakon uragana Katrine 2005. Velečasni Pat Robertson, jedan od najpoznatijih američkih televangelista i bivši predsjednički kandidat, navodno je za uragan okrivio neku lezbijsku komičarku koja je živjela u New Orleansu*. Pomislili biste da bi svemogući Bog zauzeo malo precizniji stav u istrebljenju grešnika: možda nekakvim odmjerenim srčanim udarom, a ne potpunim uništenjem cijelog jednog grada samo zato što u njemu slučajno obitava jedna lezbijska komičarka.

U studenome 2005. građani Dovera u saveznoj državi Pennsylvaniji izglasali su da se iz uprave njihove mjesne škole izbace svi fundamentalisti zbog kojih je grad došao na glas, da ne kažem bio izvrgnut poruzi, zato što su ti fundamentalisti pokušali uvesti biblijsko učenje o stvaranju svijeta u školu. Kad je Pat Robertson čuo da su fundamentalisti demokratski poraženi glasovanjem, uputio je strogo upozorenje Doveru:

> Htio bih poručiti dobrim građanima Dovera da se ne utječu Bogu ako se dogodi katastrofa u njihovom kraju. Vi ste ga upravo izbacili iz svoga grada i ne čudite se što vam ne pomaže kad se pojave problemi, ako se pojave, a ja ne kažem da će se pojaviti. No ako se pojave, samo se prisjetite da ste upravo odglasovali Boga iz svoga grada. A ako je tome tako, onda ne tražite njegovu pomoć, jer njega možda neće biti.[93]

Pat Robertson bio bi bezopasna komedija da je manje sličan onima koji danas imaju vlast i utjecaj u SAD.

U priči o razaranju Sodome i Gomore, ekvivalent Noi, izabran da bude pošteđen sa svojom obitelji zbog svoje izuzetne pravičnosti, bio je Abrahamov nećak Lot. Dva muška anđela bila su poslana u Sodomu

* Nije jasno je li istinita ta priča, koja se pojavila na internet stranici http://datelinehollywood.com/archives/2005/09/05/robertson-blames-hurricane-on-choice-of-ellen-deneres-to-host-emmys/. Istinita ili ne, u nju se naširoko vjeruje, nedvojbeno zato što je sasvim tipična za izjave evangeličkih svećenika, uključujući Robertsona, o katastrofama kakva je bila Katrina. Pogledajte, na primjer, www.emediawire.com/releases/2005/9/emw281940.htm. Internet stranica koja tvrdi da priča o Katrini nije istinita (www.snopes.com/katrina/satire/robertson.asp) također navodi kako je Robertson izjavio za jedan prethodni marš homoseksualaca u Orlandu u Floridi: 'Upozorio bih Orlando da se nalazi na putu nekih ozbiljnih uragana i mislim da ja na vašem mjestu ne bih mahao tim zastavama u Božje lice.'

upozoriti Lota da ode iz grada prije nego što ga pogodi paklena vatra. Lot je gostoljubivo primio anđele u svojoj kući, na što su se sodomski muškarci okupili i tražili da im Lot preda anđele kako bi ih oni mogli (a što drugo?) sodomizirati (seksualno iskoristiti): 'Gdje su ljudi koji su tebi došli noćas? Dovedi ih nama da ih možemo upoznati.' (Geneza 19:5) Da, riječ 'upoznati' ima uobičajeno eufemističko značenje u autoriziranoj verziji Biblije, što je vrlo smiješno u tom kontekstu. Lotovo plemenito odbijanje tog zahtjeva ukazuje na to da je Bog možda bio na tragu nečega kad je njega izdvojio kao jedinog dobrog čovjeka u Sodomi. No Lotova aureola zatamnjena je uvjetima njegova odbijanja: 'Molim vas, braćo, ne činite tu okrutnost. Pogledajte ovamo, imam dvije kćeri koje nisu bile s muškarcem; dopustite mi, molim vas, da ih dovedem k vama pa vi postupajte s njima kako je dobro u vašim očima; samo tim ljudima ne činite ništa, jer su oni došli pod sjenu mojega krova (Geneza 19:7-8).

Što god drugo značila ta čudna priča, ona nam svakako nešto kaže o tome kakav su ugled uživale žene u toj duboko religioznoj kulturi. Naposljetku se pokazalo kako nije bilo potrebno da Lot žrtvuje djevičanstvo svojih kćeri, jer su se anđeli uspjeli čudom oprijeti nasilnicima, učinivši ih slijepima. Anđeli su zatim preporučili Lotu da odmah napusti grad sa svojom obitelji i životinjama, jer se gradu sprema propast. Cijela je obitelj izbjegla, osim Lotove zlosretne žene, koju je Gospod pretvorio u stup soli, jer je zgriješila - razmjerno blago, moglo bi se pomisliti - tako što se okrenula i bacila pogled na vatromet.

Lotove dvije kćeri nakratko se opet pojavljuju u priči. Pošto je njihova majka bila pretvorena u stup soli, one su živjele zajedno s ocem u špilji u planinama. Budući da su bile bez muškoga društva, odlučile su opiti svoga oca i općiti s njim. Lot nije bio u stanju ništa primijetiti kad je starija kći ušla u njegov krevet ni kad je otišla, ali nije bio previše pijan da ona ne bi ostala trudna. Sljedeću noć kćeri su se dogovorile kako je sad red na mladoj. Opet je Lot bio previše pijan da bi išta opazio pa je i nju oplodio. (Geneza 19:31-6). Ako je ta disfunkcionalna obitelj bila najbolje što je Sodoma imala ponuditi u smislu morala, u nekome bi se moglo javiti određeno razumijevanje za Boga i njegovu osudu na spaljivanje.

Priča o Lotu i Sodomitima ima jezovit odjek u 19. poglavlju Knjige Sudaca, u kojemu je neki neimenovani Levit (svećenik) putovao sa svo-

jom konkubinom u Gibeji. Prenoćili su u kući nekog gostoljubivog starca. Dok su večerali, došli su ljudi iz grada i počeli lupati na vrata, tražeći da im starac preda svoga muškog gosta 'kako bismo ga mogli upoznati'. Služeći se gotovo istim riječima kao Lot, starac je odgovorio: 'Ne, braćo moja, ne, zaklinjem vas, ne činite tu okrutnost; vidite da je taj čovjek došao u moju kuću pa ne činite tu ludost. Gledajte, evo moje kćeri, djevice, i njegove konkubine; njih ću sad izvesti pa njih ponizite i činite s njima što vam se čini dobrim; ali ovom čovjeku nemojte učiniti takvo odvratno zlo' (Suci 19:23-4). Opet glasno i jasno izbija na površinu etos ženomrzaca. Posebno mi je jezovita fraza 'pa njih ponizite'. Uživajte u ponižavanju i silovanju moje kćeri i svećenikove konkubine, ali iskažite dužno poštovanje prema mome gostu koji je, naposljetku, muškarac. Usprkos sličnostima dviju priča, rasplet je bio manje sretan za Levitovu konkubinu nego za Lotove kćeri.

Levit ju je predao rulji, koja se na njoj izdovoljavala cijelu noć: 'Oni su je znali i zlostavljali cijelu noć do jutra; a kad je počeo svitati dan, pustili su je. Onda je žena u zoru stigla pred vrata kuće u kojoj je bio njezin gospodar i ostala ležati pred njima dok se nije razdanilo.'(Suci 19:25-6). Ujutro je Levit pronašao svoju konkubinu kako leži ispružena na kućnom pragu te joj je rekao - mi bismo danas to smatrali bešćutno odsječnim tonom - 'Ustaj, idemo.' Ali ona se nije pomaknula, jer je bila mrtva. On je tada 'izvadio nož, ščepao svoju konkubinu te je podijelio, zajedno s kostima, u dvanaest dijelova koje je poslao u sve krajeve Izraela.' Da, točno ste pročitali. Možete to provjeriti u knjizi Sudaca 19:29. Možemo to opet milosrdno objasniti posvemašnjom čudnovatošću Biblije. Zapravo, nije to toliko šašavo kao što izgleda. Postojao je motiv - da se izazove osveta - i bio je uspješan, jer je taj incident izazvao osvetnički rat protiv plemena Benjaminova i u tom ratu je, kako se u 20. poglavlju Knjige Sudaca s ljubavlju bilježi, poginulo više od 60.000 ljudi. Ta je priča toliko slična priči o Lotu da se čovjek ne može ne pitali je li dio rukopisa bio slučajno stavljen na krivo mjesto u nekom odavno zaboravljenom skriptoriju, što je ilustracija hirovitog podrijetla svetih tekstova.

Lotov stric Abraham bio je utemeljitelj svih triju 'velikih monoteističkih religija. On je zbog svog statusa patrijarha prihvaćen kao uzor, samo nešto manji od Boga. No koji bi ga suvremeni moralist htio slijediti? Razmjerno rano u svom dugom životu Abraham je otišao u Egipat

sa svojom ženom Sarom kako bi preživio glad. Shvatio je da bi tako lijepa žena mogla biti poželjna Egipćanima te da bi stoga život njega, kao njezina supruga, mogao biti u opasnosti. Stoga je odlučio nju predstaviti kao svoju sestru. Ona je u tom svojstvu bila odvedena u faraonov harem, a Abraham se na račun toga obogatio uz pomoć faraonove milosti. Bogu se nije sviđao taj udobni aranžman te je poslao pošasti na faraona i njegovu kuću (zašto ne na Abrahama?). Razumljivo razljućeni faraon htio je znati zašto mu Abraham nije rekao da je Sara njegova žena. On ju je onda predao natrag Abrahamu i protjerao ih oboje iz Egipta (Geneza 12:18-19). Čudno je što se čini da su njih dvoje opet pokušali izvesti istu smicalicu, ovaj put s Abimelekom, kraljem Gerara. I njega je Abraham naveo da oženi Saru, a njemu je opet bilo prikazano da je ona Abrahamova sestra, a ne žena (Geneza 20: 2-5). I on je izrazio svoje negodovanje na gotovo isti način kao faraon pa nije lako ne suosjećati s njima. Je li ta sličnost još jedan pokazatelj tekstualne nepouzdanosti?

Takve neugodne epizode u priči o Abrahamu puke su sitnice u usporedbi s ozloglašenom pričom o žrtvovanju vlastitog sina Izaka (muslimanski sveti spisi donose istu priču o Abrahamovu drugom sinu, Išmaelu). Bog je naredio Abrahamu da prinese svoga dugožudenog sina kao žrtvu u ognju. Abraham je podigao oltar, stavio drvo na nj i privezao uz drvo Izaka. Njegov koljački nož već mu je bio u ruci kad je dramatično intervenirao neki anđeo s viješću da je plan promijenjen u posljednji trenutak: Bog se naposljetku ipak samo šalio, 'iskušavajući' Abrahama i njegovu vjeru. Suvremeni moralist mora se zapitati kako bi se dijete ikad moglo oporaviti od takve psihološke traume. Prema normama suvremenog morala, ta sramotna priča je istodobno primjer zlostavljanja djeteta, odnosno brutaliziranja u dva odnosa s asimetričnom moći, i prva zabilježena upotreba obrane iz Niirnberga: 'Samo sam izvršavao naredbu'. (Tako su se opravdavali optuženici na suđenju nacistima nakon drugog svjetskog rata. *Op. prev.)* No ta je legenda svejedno jedan od velikih temeljnih mitova svih triju monoteističkih religija.

Suvremeni teolozi opet će prosvjedovati da priču o Abrahamovu žrtvovanju Izaka ne treba shvaćati kao doslovnu činjenicu. I opet je ispravan odgovor na to dvostruke prirode. Prvo, vrlo mnogo ljudi, sve do današnjeg dana, prihvaćalo je u potpunosti svoje svete knjige kao doslovnu činjenicu i oni imaju veliku političku moć nad nama ostalima, osobito u SAD i u islamskom svijetu. Drugo, ako to nije doslovna činjenica, kako

bi trebalo shvatiti tu priču? Kao alegoriju? Ako je tako, kao alegoriju za što? Ni u kom slučaju za nešto hvalevrijedno. Kao moralnu pouku? No kakva se moralna pouka može izvesti iz te užasne priče? Prisjetite se, u ovom trenutku samo želim utvrditi da ne izvodimo, zdravo za gotovo, naše moralne vrijednosti iz Svetog pisma. Ili, ako to činimo, onda biramo i uzimamo iz Svetog pisma zgodne dijelove, a ostavljamo gadne. No onda moramo imati nekakav neovisan kriterij za odlučivanje o tome koje moralne dijelove prihvaćamo; taj kriterij, odakle god dolazio, ne može dolaziti iz samog Svetog spisa i vjerojatno je dostupan svima nama, bez obzira na to jesmo li religiozni ili nismo.

Apologeti čak pokušavaju spasiti dio pristojnosti u liku Boga u toj žalosnoj priči. Nije li Bog bio dobar kad je poštedio Izakov život u posljednjem trenutku? U malo vjerojatnom slučaju da ikoga od mojih čitatelja razuvjeri taj bestidni primjer traženja opravdanja, upućujem ih na jednu drugu priču s ljudskom žrtvom koja je završila manje sretno. U11. poglavlju Knjige Sudaca vojskovođa Jiftah ulazi u pogodbu s Bogom da će on, Jiftah, ako mu Bog podari pobjedu nad Amonitima, bez iznimke žrtvovati u ognju 'koga god tko se pojavi na vratima moje kuće da me dočeka kad se vratim.' Jiftah je uistinu pobijedio Amonite ('uz pomoć vrlo velikog pokolja', što odgovara duhu Knjige Sudaca) i vratio se kući kao pobjednik. Ništa čudno što je njegova kći, njegovo jedino dijete, izašla pozdraviti ga na kućna vrata (s bubnjevima i plesačima) i - jao - ona je bila prvo živo biće koje se pojavilo. Shvatljivo je što je Jiftah rastrgao svoju odjeću, ali ništa nije mogao učiniti. Bog se očito veselio obećanoj žrtvi ognjenici i u tim je okolnostima kći vrlo poslušno pristala biti žrtvovana. Samo je tražila da joj se dopusti da ode u brda na dva mjeseca kako bi oplakala svoje djevičanstvo. Kad je to razdoblje isteklo, krotko se vratila i Jiftah ju je spržio. Bog nije smatrao prikladnim intervenirati u toj prilici.

Monumentalni Božji gnjev u svakoj prilici u kojoj bi njegov izabrani narod koketirao s nekim suparničkim bogom nije nalik ni na što drugo nego na seksualnu ljubomoru najgore vrste i opet bi se to moralo suvremenom moralistu učiniti dalekim od primjera dobrog uzora. Kušnja seksualne nevjere lako je shvatljiva čak i onima koji joj odluče ne podlegnuti i ona je jedan od glavnih sastojaka romana i drama, od Shakespearea do ljubavnih farsi. No navodno neodoljiva kušnja da se ljubaka s nekim stranim bogovima nešto je za što mi suvremeni ljudi imamo ma-

nje razumijevanja. Zapovijed 'Nećeš imati drugih bogova osim mene' činila bi se mom naivnom oku naredbom koja se može dovoljno lako ispuniti: sitnica, moglo bi se pomisliti, u usporedbi sa zapovijedi 'Ne poželi žene bližnjega svoga'. Ili njezina magarca. (Ili njezina vola). No kroz cijeli Stari zavjet, s istom predvidivom učestalošću kao u ljubavnoj farsi, Bog mora samo na trenutak okrenuti leđa pa da Djeca Izraelova skoče u krevet Baalu ili nekom bludnom idolu*. Ili, u jednom katastrofalnom slučaju, zlatnom teletu...

Mojsije je, čak više od Abrahama, vjerojatniji uzor sljedbenicima svih triju monoteističkih religija. Točno je da je Abraham izvorni patrijarh, ali ako bi se itko mogao nazvati doktrinarnim osnivačem judaizma i religija koje su proizašle iz njega, onda je to Mojsije. U trenutku kad se odvijala epizoda sa zlatnim teletom Mojsije je bio na sigurnoj udaljenosti na Sinajskoj gori, gdje je razgovarao s Bogom i primao kamene ploče koje je Bog za njega isklesao. Ljudi u podnožju (kojima je bilo zabranjeno pod prijetnjom smrti da čak samo *dotaknu* goru) nisu gubili vrijeme:

> Kad su ljudi vidjeli da se Mojsije ne vraća s planine, okupili su se oko Aarona i rekli mu, Hajde, napravi nam bogove koji će ići pred nama; jer za toga Mojsija, čovjeka koji nas je izveo iz zemlje egipatske, mi ne znamo što se dogodilo s njim. (Egzodus 32:1).

Aaron je rekao svima da skupe svoje zlato na hrpu, istalio ga je i napravio zlatno tele, a onda je za to novostvoreno božanstvo podigao oltar kako bi mu se svi oni mogli početi klanjati.

No, oni su mogli znati da se ne smije tako komedijašiti Bogu iza leda. Možda je bio na planini, ali je on, ipak, sveznajući i nije gubio vrijeme već je odmah poslao Mojsija u ulozi izvršitelja svojih zapovijedi. Mojsije se sjurio niz planinu, noseći kamene ploče na kojima je Bog napisao svojih Deset zapovijedi. Kad je stigao i vidio zlatno tele, bio je toliko bijesan da je bacio ploče i razbio ih (Bog mu je poslije dao novi komplet ploča pa je to bilo u redu). Mojsije je zgrabio zlatno tele, spalio ga, samljeo u prašinu, pomiješao s vodom i natjerao ljude da to progutaju. Onda je rekao svima iz svećeničkog plemena Levi da uzmu mačeve i ubiju što je

* Na tu krajnje komičnu ideju uputio me je Jonathan Miller koji je, začudo, nije uključio u svoju studiju *Beyond the Fringe* (Iza ruba). Također mu zahvaljujem na preporuci stručne knjige na kojoj se ona temelji, autora Halbertala i Magalita (1992).

više moguće ljudi. Njih je bilo oko 3000 pa se moglo očekivati kako će to biti dovoljno da se zadovolji ljubomorna Božja zlovolja. Ali ne, Bog još nije bio zadovoljen. U posljednjem stihu tog groznog poglavlja njegov završni udarac sastojao se u tome da pošalje pošast na preostale ljude 'jer su oni napravili tele koje je Aaron napravio'.

Knjiga Brojeva govori o tome kako je Bog potaknuo Mojsija da napadne Midijance. Njegova vojska brzo je poubijala sve muškarce i spalila sve midijanske gradove, ali je poštedjela žene i djecu. Ta milosrdna obuzdanost Mojsijevih vojnika njega je razbjesnila i on je naredio da se pogube svi dječaci i sve žene koje nisu bile djevice. Ali svu žensku djecu, koje ne znaju muškarca tako što su legla s njime, ostavite na životu za sebe' (Knjiga brojeva 31:18). Ne, Mojsije nije bio sjajan uzor suvremenim moralistima.

Ukoliko suvremeni religijski pisci pridaju ikakvo simboličko ili alegorijsko značenje pokolju Midijanaca, taj je simbolizam usmjeren potpuno na krivo mjesto. Nesretni su Midijanci, koliko se može shvatiti iz biblijske priče, bili žrtve genocida u vlastitoj zemlji. No njihovo ime živi u kršćanskoj tradiciji samo u onoj omiljenoj himni (koju još mogu pjevati napamet nakon 50 godina, uz dvije različite melodije, obje u tmurnom molskom ključu):

Kršćani, vidite li ih
Na svetoj zemlji?
Kako se vojnici midijanski
Šuljaju i šuljaju naokolo?
Kršćani, ustanite i zgazite ih,
Brojeći dobit, a ne gubitak;
Udarite po njima zaslugom
Svetoga križa.

Nažalost, jadni oklevetani, poklani Midijanci, ostaju u sjećanju samo kao pjesnički simboli općeg zla u viktorijanskoj himni.

Čini se da je suparnički bog Baal bio vječni napasni zavodnik u nastrano bogoštovlje. U 25. poglavlju Knjige Brojeva moapske žene namamile su mnoge Izraelićane da štuju Baala. Bog je na to reagirao sebi svojstvenim gnjevom. Naredio je Mojsiju: 'Uzmi sve glave ljudi i objesi ih pred Gospodom prema suncu kako bi se žestoki gnjev Gospodnji mogao okrenuti od Izraela. Opet se čovjek ne može oteti čuđenju zbog

tog krajnje drakonskog pogleda na grijeh koketiranja sa suparničkim bogovima. Prema našem suvremenom osjećaju vrijednosti i pravde, to se čini sitničavim grijehom u usporedbi, recimo, s tim da se ponudi vlastitu kćer za opetovano silovanje. To je još jedan primjer raskoraka između morala u svetim knjigama i suvremenih (čovjek je u iskušenju reći, civiliziranih) moralnih vrijednosti. Dakako, to se lako može shvatiti u kontekstu teorije mema i osobina koje su potrebne božanstvu da preživi u fondu mema.

Tragična farsa Božje manijakalne ljubomore prema drugim bogovima neprestano se ponavlja kroz cijeli Stari zavjet. Ona je poticaj prve od Deset zapovijedi (onih na kamenim pločama koje je Mojsije razbio: Egzodus 20, Deuterokanonska knjiga 5), a čak je istaknutija u (inače prilično različitim) zamjenskim zapovijedima kojima je Bog nadomjestio razbijene ploče (Egzodus 34). Obećavši da će istjerati iz njihovih zavičaja nesretne Amorejce, Kanaance, Hetite, Perižane, Hivijce i Jebusejce, Bog se okreće onome što je istinski bitno: suparničkim *bogovima}.*

> ...uništit ćete njihove oltare, razbiti njihove kipove i sasjeći njihovo drveće. Jer nećete štovati nikakva drugog boga; jer Gospod, kojemu je ime Ljubomorni, jest ljubomoran Bog. Da ne biste sklopili dogovor sa stanovnicima zemlje, a oni idu bludničiti sa svojim bogovima i žrtvuju svojim bogovima pa jedan pozove tebe, a ti jedeš od njegove žrtve: I ti onda dovedeš njihove kćeri svojim sinovima, a njihove kćeri odu bludničiti s njihovim bogovima i navuku tvoje sinove da bludniče s njihovim bogovima. Nećeš praviti nikakve kaljene bogove (Egzodus 34:13-17)

Znam, da, dakako, vremena su se promijenila i nijedan vjerski poglavar danas (osim onih poput talibana ili ekvivalenata američkih kršćana) ne misli kao Mojsije. No to je upravo moja cijela poanta. Sve što želim utvrditi jest da suvremena moralnost, odakle god dolazila, ne dolazi iz Biblije. Apologeti se ne mogu izvući tako što će tvrditi da im religija pruža nekakav unutrašnji kompas uz pomoć kojega definiraju što je dobro, a što je loše - povlašteni izvor koji nije dostupan ateistima. Ne mogu se time izvući, čak ni kad se posluže omiljenom lukavštinom tumačenja određenih svetih spisa na 'simbolički', a ne na doslovan način. Uz pomoć kojega kriterije *odlučujete* koji su dijelovi simbolički, a koji doslovni?

Etničko čišćenje koje je počelo u doba Mojsija privodi se svom krvavom vrhuncu u knjizi Jošuinoj, tekstu poznatom po krvoločnim poko-

ljima koje bilježi i po ksenofobičnom uživanju s kojim to čini. Kao što ushićeno pjeva dražesna stara pjesma, 'Jošua je dobio bitku jerihonsku i zidovi su se srušili...Nitko kao dobri stari Jošua, u bitci jerihonskoj.' Dobri stari Jošua nije se smirio dok 'oni nisu potpuno razorili sve što je bilo u gradu, i muško i žensko, i staro i mlado, i vola, i ovcu, i magarca, oštricom mača' (Jošua 6:21).

Teolozi će opet prosvjedovati da se to nije dogodilo. No, dobro - priča kaže da su se zidovi srušili čim su ljudi počeli vikati i puhati u rogove, pa se uistinu nije dogodilo - ali u tome nije poanta. Poanta je u tome što se Biblija, bila ili ne bila istinita, nama ističe kao izvor naše moralnosti. Biblijska priča o Jošuinom razaranju Jerihona i o osvajanju Obećane Zemlje općenito se moralno ne može razlikovati od Hitlerove invazije na Poljsku ni od pokolja Kurda i Arapa u iračkim močvarama od ruke Saddama Husseina. Biblija je možda privlačno i pjesničko književno djelo, ali nije vrsta knjige koju biste smjeli dati svojoj djeci da na temelju nje oblikuju svoj moral. Slučajno se događa da je priča o Jošui u Jerihonu predmet zanimljivog pokusa u vezi s dječjim moralom, o čemu će biti riječi dalje u ovom poglavlju.

Nemojte misliti, usput rečeno, da je Božji lik u toj priči imao bilo kakve sumnje ili skrupule u vezi s pokoljima i genocidu koji su pratili osvajanje Obećane Zemlje. Baš naprotiv, njegove naredbe, na primjer u Deuteronomskim knjigama 20, bile su izričito nemilosrdne. On je jasno razlikovao između ljudi koji su živjeli u željenoj zemlji i onih koji su živjeli daleko od nje. Ove druge treba pozvati da se mirno predaju. Ako odbiju, sve muškarce treba pobiti, a žene odvesti za razmnožavanje. Za razliku od tog razmjerno humanog postupka, pogledajte što se spremalo plemenima koja su imala nesreću da su već živjela u obećanom *Lebensraumu:* 'Ali od gradova tih ljudi, koje Bog tvoj Gospod daje tebi u nasljedstvo, nećeš poštedjeti ništa što diše, već ćeš njih potpuno uništiti; imenom, Hetite, Amorejce, Kanaance, Perižane, Hivijce i Jebusejce; kao što ti Bog tvoj Gospod ovdje zapovijeda.'

Imaju li ljudi koji drže Bibliju nadahnućem za moralnu ispravnost uopće ikakvu predodžbu o tome što je zapravo napisano u njoj? Sljedeći prekršaji zaslužuju smrtnu kaznu, prema Levitskom zakoniku 20: proklinjanje vlastitih roditelja, preljub, općenje s pomajkom ili snahom, homoseksualnost, vjenčanje sa ženom i njezinom kćeri, bestijalnost (a da stvar bude još gora, pritom treba ubiti i nesretnu životinju). Također,

dakako, bivate pogubljeni ako radite na sabat; to se uvijek iznova naglašava u Starom zavjetu. U Knjizi Brojeva 15, djeca Izraelova pronašla su nekog čovjeka kako u divljini skuplja trješće na zabranjeni dan. Uhitili su ga i onda upitali Boga što da čine s njim. Kako se pokazalo, Bog taj dan nije bio raspoložen za polovične mjere. 'I Gospod reče Mojsiju, Čovjeka svakako treba pogubiti; cijela zajednica mora ga kamenovati kamenjem izvan naselja. I cijela zajednica izvukla ga je iz naselja i kamenovala i on je umro.' Je li bezazleni sakupljač drva imao ženu i djecu da ga oplakuju? Je li jecao od straha dok su padale prve kamenice i urlao od bola dok mu je kamena kiša pljuštala po glavi? Ne šokira me danas u vezi s tim pričama to da bi se one uistinu dogodile, jer vjerojatno nisu. Ono od čega mi zastaje dah jest to da bi ljudi danas morali temeljiti svoj život na takvom užasnom uzoru kakav je Jahve - i, što je još gore, da oni bahato pokušavaju nametnuti isto zločesto čudovište (bilo stvarno ili izmišljeno) nama ostalima.

Posebno je žaljenja vrijedno to što toliku političku moć imaju oni koji se u Americi razmahuju pločama Deset zapovijedi, jer su ustav te velike republike, naposljetku, sastavili ljudi prosvjetiteljstva u izričito svjetovnjačkom duhu. Ako bismo ozbiljno shvatili Deset zapovijedi, smatrali bismo da su štovanje krivih bogova i klesanje idola na prvom i drugom mjestu među grijesima. Umjesto što smo osudili neizrecivi vandalizam talibana koji su dignuli u zrak 50 metara visoke kipove Buddhe kod Bamijana u afganistanskim brdima, mi bismo ih trebali hvaliti zbog njihove pravedničke pobožnosti. Ono što smatramo njihovim vandalizmom sigurno je bilo potaknuto iskrenim vjerskim žarom. To živo potvrđuje istinski čudna priča, koju je objavio (londonski) *Independent* 6. kolovoza 2005. Pod naslovom na prvoj stranici 'Uništenje Meke', *Independent* je izvijestio:

> Povijesna Meka, kolijevka islama, ruši se pod napadom vjerskih fanatika bez presedana. Nestali su gotovo svi mnogobrojni slojevi bogate povijesti svetog grada... Sad se rodno mjesto proroka Muhameda suočava s bagerima, uz prešutni pristanak saudijskih vjerskih vlasti, čije ih tvrdolinijaško tumačenje islama nuka da unište vlastito nasljeđe... Poticaj za uništavanje je fanatični strah vahabijaca (fundamentalistička islamska sekta u Saudijskoj Arabiji s kojom je u suradnji od svog nastanka saudijska vladajuća dinastija - *Op. prev.)* da bi znamenita povijesna i vjerska mjesta mogla potaknuti rast idolatrije ili politeizma, klanjanja

mnogobrojnim i potencijalno ravnopravnim bogovima. Kazna za idolatriju u Saudijskoj Arabiji i dalje je načelno kažnjiva odrubljivanjem glave.'

Ne vjerujem da postoji ateist igdje u svijetu koji bi bagerima prekopao Meku - ili Chartres, katedralu u Yorku ili Notre Dame, pagodu Shwe Dagon (glavni budistički hram u Burmi - *Op. prev.)* ili, dakako, bamijanske Buddhe. Kao što je izjavio američki dobitnik Nobelove nagrade za fiziku Steven Weinberg, 'Religija je uvreda ljudskog dostojanstva. S religijom ili bez nje, imali biste dobre ljudi koji čine dobra djela i zle ljude koji čine zlodjela. No da bi dobri ljudi činili zlodjela, potrebna je religija.' Blaise Pascal (onaj s poznatom okladom) rekao je nešto slično: 'Ljudi nikad ne čine zlo toliko potpuno i toliko veselo kao kad je to iz religijskog uvjerenja.'

Moj glavni cilj na ovom mjestu nije bio pokazati kako ne bismo *smjeli* izvoditi svoj moral iz svetih spisa (iako je to moje mišljenje). Cilj mi je bio pokazati da mi (a to uključuje većinu religioznih ljudi) zapravo *ne*

izvodimo svoje moralne norme iz Svetog pisma. Da je tome tako, mi bismo se strogo pridržavali sabata te mislili kako je pravedno i u redu pogubiti svakoga tko odluči to ne činiti. Kamenovali bismo na smrt svaku mladenku koja ne bi mogla dokazati da je djevica, ako bi njezin muž proglasio da nije zadovoljan njome. Pogubljivali bismo neposlušnu djecu. Mi bismo... no čekajte. Možda sam nepravedan. Dobri kršćani vjerojatno prosvjeduju kroz sve ove stranice: svi znaju da je Stari zavjet prilično neugodan. Isusov Novi zavjet popravlja štetu i sve stavlja na svoje mjesto. Nije li tako?

JE LI NOVI ZAVJET IŠTA BOLJI?

U redu, ne može se poreći da je s moralne točke gledišta Isus golemi napredak prema okrutnoj nemani iz Starog zavjeta. Štoviše, Isus je, ako je postojao (ili tko god je napisao njegov tekst ako on nije postojao), bio jedan od velikih etičkih inovatora povijesti. Propovijed na gori je daleko ispred svoga vremena. Njegova izreka 'Okreni drugi obraz' prethodila je Gandhiju i Martinu Lutheru Kingu 2000 godina. Nisam bez razloga

* 'Svi mi financiramo tu bujicu saudijske vjerske zaslijepljenosti' naslov je analize Johanna Harija o podmuklom utjecaju saudijskog vahabizma u današnjoj Britaniji. Članak je izvorno objavljen u *Independentu* 8. veljače 2007, a prenose ga brojne internet stranice, uključujući RichardDawkins.net.

napisao članak pod naslovom 'Ateisti za Isusa' (i poslije bio radostan kad sam primio majicu s tim natpisom)[94].

No moralna superiornost Isusa upravo potvrđuje moju poantu. Isus se nije zadovoljio time da izvodi svoju etiku iz svetih knjiga na kojima je bio odgojen. On se izričito udaljio od njih, na primjer kad je raspršio zloslutna upozorenja u vezi s kršenjem sabata. Izjava 'Sabat je stvoren za čovjeka, a ne čovjek za sabat' uopćena je u mudru izreku. Budući da je osnovna teza ovoga poglavlja da ne izvodimo svoj moral iz Svetog pisma, niti bismo to smjeli činiti, Isusu se mora odati počast kao uzoru za upravo tu tezu.

Mora se priznati da Isusove obiteljske vrijednosti nisu bile takve da bi se čovjek na njih htio usredotočiti. Bio je naprasit prema svojoj majci do granice grubosti te je poticao svoje učenike da napuste svoje obitelji i slijede njega. Ako itko dođe k meni, a ne mrzi svoga oca, majku, ženu, djecu, braću i sestre, da, i svoj vlastiti život, taj ne može biti moj učenik.' Američka komičarka Julia Sweeney izrazila je svoje zaprepaštenje o tome u svojoj monodrami *Letting Go of God* (Napuštanje Boga):[95] 'Nije li to ono što čine kultovi? Zar vas oni ne potiču da odbacite svoju obitelj kako bi vam utuvili u glavu svoje misli?'[96]

Bez obzira na Isusove pomalo problematične obiteljske vrijednosti, njegovo etičko učenje bilo je vrijedno divljenja - barem u usporedbi s područjem etičke katastrofe kojom je nabijen Stari zavjet; no postoje druga učenja u Novom zavjetu koje nitko dobar ne bi smio podupirati. Pod tim osobito podrazumijevam središnju doktrinu kršćanstva, doktrinu 'ispaštanja za 'istočni grijeh'. To učenje, koje se nalazi u srži teologije Novoga zavjeta, gotovo je podjednako moralno pogubno kao i priča o Abrahamovoj namjeri da sprži Izaka, kojoj i nalikuje - a to nije slučajno, kao što to jasno pokazuje Geza Vermes u knjizi *The Changing Faces of Jesus* (Promjenljiva lica Isusa). Sam istočni grijeh dolazi ravno iz starozavjetnog mita o Adamu i Evi. Čini se da je njihov grijeh - to što su jeli plodove sa zabranjenog drveta - dovoljno malen da zaslužuje samo prijekor. No simboličko značenje toga ploda (razlikovanje dobra od zla, što je u praksi značilo spoznaju da su oni goli) bilo je dovoljno da pretvori njihov paletkovalački ispad (Za englesku riječ 'scrumping', učinio mi se najpogodnijim stari slavonski izraz 'paletkovati', iako to nije doslovan prijevod te riječi, koji se odnosi na dopušteno branje preostalih grozdova u vinogradu kad je berba završena - *Op. prev.)* u ishodište

svih grijeha.* Oni i njihovi potomci bili su zauvijek protjerani iz Edena, uskraćen im je dar vječnog života i osuđeni su na generacije mučnog rada, i na polju i u porodu.

Dosad je osvetoljubivost ravna onoj iz Starog zavjeta. Teologija Novog zavjeta dodaje novu nepravdu, što dostiže vrhunac u novom sadomazohizmu čiju žestinu rijetko premašuje i sam Stari zavjet. Kad razmislite o tome, nevjerojatno je da religija prihvati sredstvo mučenja i pogubljenja kao svoj sveti simbol, koji se često nosi oko vrata. Lenny Bruce (Pokojni američki komičar - *Op. prev.)* duhovito je primijetio kako bi, 'da je Isus ubijen prije 20 godina, katolička djeca nosila u školu male električne stolice oko vrata, umjesto križeva.' No teologija i teorija kažnjavanja koje stoje za nje još su gore. Smatra se da je grijeh Adama i Eve prešao na nove naraštaje po muškoj liniji - prenijet u sjemenu, kako je rekao sveti Augustin. Kakva je to etička filozofija koja osuđuje svako dijete, čak i prije rođenja, da naslijedi grijeh nekog davnog pretka? Usput rečeno, Augustin, koji je s pravom smatrao sebe nekom vrstom osobnog autoriteta za grijeh, bio je odgovoran za kovanicu 'istočni grijeh'. Prije njega to se nazivalo 'grijehom predaka. Augustinove prosudbe i rasprave utjelovljuju, po meni, nezdravu zaokupljenost grijehom među ranim kršćanskim teolozima. Oni su mogli posvetiti svoje stranice i propovijedi ushitnom hvaljenju nebesa posutim zvijezdama, ili planina i zelenih šuma, mora i jutarnjeg pjeva ptica. I to se povremeno spominje, ali se kršćanstvo u golemoj većini usredotočuje na grijeh grijeh grijeh grijeh grijeh grijeh grijeh grijeh. Kako je grozno da takva djelatnost dominira vašim životom. Sam Harris sjajno se tome ruga u svojoj knjizi *Letter to a Cristian Nation* (Pismu nekoj kršćanskoj naciji): 'Čini se kako je vaša glavna briga da će se Stvoritelj svemira uvrijediti zbog nečega što ljudi čine dok su goli. Ta vaša tobožnja čednost svakodnevno pridonosi višku ljudske patnje.'

No da se sad okrenemo sadomazohizmu. Bog je sebe utjelovio kao čovjeka, Isusa, kako bi on bio mučen i pogubljen u *ispaštanju* za nasljedni Adamov grijeh. Otkako je sveti Pavao izložio tu odvratnu doktrinu,

* Svjestan sam toga da riječ 'scrumping' neće biti poznata američkim čitateljima. No ja uživam u čitanju nepoznatih američkih riječi i u tome da tragam za njima kako bih proširio svoj rječnik. Namjerno sam upotrijebio nekoliko drugih regionalizama iz tog razloga. 'Scrumping' je neobično ekonomična riječ. Ona ne znači samo krađu; ona se izričito odnosi na kradu *jabuka* i *samo* jabuka. Teško je naći precizniju riječ u tom smislu. Priznajem da se u priči u Genezi ne kaže izričito da su zabranjeno voće bile jabuke, ali je to odavno uvriježeno tumačenje.

Isus se štuje kao *iskupitelj* svih naših grijeha. Ne samo prošlih grijeha Adamovih, već i *budućih* grijeha, bilo da ih budući ljudi odluče počiniti bilo da se to ne dogodi!

Usporedo s tim, različitim je ljudima, medu kojim je Robert Graves koji to dotiče u svom epskom romanu *King Jesus* (Kralj Isus), palo na pamet da je jadni Juda Iškariot loše prošao u povijesti s obzirom na to da je njegova 'izdaja bila nužan dio kozmičkog plana. Isto bi se moglo reći za navodne ubojice Isusa. Ako je Isus htio biti izdan i zatim pogubljen kako bi mogao sve nas iskupiti, nije li pomalo nepravedno od onih koji sebe smatraju iskupljenima da se stoljećima iskaljuju na Judi i na Židovima? Već sam spomenuo dugi niz nekanonskih evanđelja. Nedavno je preveden rukopis koji je navodno izgubljeno Evanđelje po Judi i koji je zbog toga privukao znatnu pažnju[9]'. Sporne su okolnosti otkrića rukopisa, ali se čini da se on pojavio u Egiptu u sedamdesetim ili šezdesetim godinama prošlog stoljeća. To je tekst od 62 papirusne stranice na koptskome, a analizom uz pomoć ugljika utvrđeno je da potječe otprilike iz 300. g. n.e., ali se vjerojatno temelji na nekom starijem grčkom rukopisu. Tko god bio autor, evanđelje se iznosi sa stajališta Jude Iškariota i u njemu se tvrdi da je Juda izdao Isusa samo zato što je Isus tražio od njega da to učini. Sve je to bilo dio plana da se Isusa pribije na križ kako bi on mogao iskupiti čovječanstvo. Koliko god ta doktrina bila odvratna, čini se da to samo pojačava neugodu zbog toga što je Juda od tada neprestano ocrnjivan."

Rekao sam za ispaštanje, središnju doktrinu kršćanstva, da je opako, sadomazohističko i odvratno. Trebalo bi ga također odbaciti kao potpuno suludo, ali je ono toliko prošireno da je to otupjelo našu objektivnost. Ako nam Bog želi oprostiti, zašto nam jednostavno ne oprosti, umjesto da sebe muči i pogubljuje kao cijenu za to - pritom, usput, osuđujući sve buduće naraštaje Židova na pogrome i zlostavljanje jer su 'kristoubojice'; je li taj nasljedni grijeh također prenijet kroz sjeme?

Sveti Pavao je, kao što jasno pokazuje židovski učenjak Geza Vermes, bio prožet starim židovskim teološkim načelom da bez krvi nema ispaštanja.[98] Dapače, on upravo to kaže u svojoj Poslanici Hebrejima (9:22). Današnji progresivni estetičari nalaze daje teško braniti bilo kakvu vrstu

* Prekasno za prvo izdanje ove knjige, u međuvremenu se pojavila knjiga pod naslovom *Reading Judas* (Čitajući Judu) autorica Elaine Pagels i Karen L. King. Knjiga se temelji na prijevodu Judina evanđelja Karen King i sa simpatijama gleda na tog navodnog izdajnika nad izdajnicima (koji se u samom evanđelju pojavljuje u trećem licu)

retribucijske teorije kažnjavanja, a kamoli teorije žrtvenog jarca - pogubljenje nevinoga kako bi se platilo za grijehe krivih. Uostalom, (čovjek se ne može oteti pitanju), koga je Bog pokušao impresionirati? Vjerojatno sama sebe - suca, porotu i žrtvu pogubljenja. I još iznad svega, Adam, navodni počinitelj istočnog grijeha, uopće nikad nije niti postojao; to je nezgodna činjenica - Pavlu se može oprostiti što to nije znao, ali se pretpostavlja da je to znao sveznajući Bog (i Isus, ako vjerujete da je on bio Bog?) - koja iz temelja potkopava premisu cijele te mučne i grozne teorije. No, dakako, priča o Adamu i Evi ionako je uvijek bila *simbolička,* zar ne? *Simbolička*[7] Dakle, da bi sam sebe impresionirao, Isus je uredio da bude mučen i pogubljen, kao zamjensku kaznu za *simbolički* grijeh koji je počinio *nepostojeći* pojedinac? Kao što sam rekao, potpuno suludo i krajnje neugodno.

Prije nego što napustimo Bibliju, moram skrenuti pozornost na jedan osobito neukusnu stranu njezina etičkog učenja. Kršćani su rijetko svjesni toga da je velik dio moralne skrbi za druge, koji navodno promiču i Stari i Novi zavjet, izvorno bio namijenjen samo usko definiranoj unutrašnjoj skupini. 'Voli bližnjega svoga' nije značilo ono što mi danas mislimo da znači. Značilo je samo: 'Voli drugoga Židova'. To je vrlo učinkovito pokazao američki liječnik i evolucijski antropolog John Hartung. On je napisao izuzetan članak o evoluciji i biblijskoj povijesti moralnosti unutrašnje skupine, naglašavajući također, kao protutežu - neprijateljstvo prema vanjskoj skupini.

VOLI BLIŽNJEGA SVOGA

Crni humor Johna Hartunga vidljiv je od početka", gdje on priča o inicijativi baptista na američkom jugu da se prebroje građani Alabame koji će završiti u paklu. Kao što su izvijestili *New York Times* i *Newsday,* konačni broj - milijun osamsto šezdeset tisuća ljudi - dobiven je procjenom uz pomoć tajne formule prema kojoj je vjerojatnije da će metodisti biti spašeni nego katolici, dok su 'gotovo svi koji ne pripadaju nekoj crkvenoj zajednici bili svrstani u izgubljene'. Nadnaravno samozadovoljstvo takvih ljudi odražava se danas u različitim internet stranicama 'ekstaze', na kojima autor uvijek uzima zdravo za gotovo da će biti među onima koji će 'iščeznuti' u nebo kad dođe 'kraj'. Evo jednog tipičnog primjera, autora stranice 'Spreman za ekstazu', što je jedan od odvratnije

licemjernih primjeraka tog žanra: 'Ako bi se dogodila ekstaza, što bi rezultiralo mojim nestankom, postat će nužnim da se sveci mučenja zrcale u ovoj stranici ili da je financijski podupiru."

Hartungovo tumačenje Biblije ukazuje na to da u njoj nema razloga takvom uskogrudnom samozadovoljstvu medu kršćanima. Isus je strogo ograničio svoju unutrašnju skupinu spašenih na Židove i u tom je smislu slijedio tradiciju Starog zavjeta, a to je bilo jedino što je on znao. Hartung jasno pokazuje da 'Ne ubij' nikad nije značilo ono što mi mislimo da znači. To je značilo, vrlo određeno: ne ubij Židove. Sve one zapovijedi koje se odnose na 'bližnjega svoga' jednako su isključive. Pod 'bližnjim' se podrazumijeva neki drugi Židov. Mose Maimonides, vrlo ugledni rabin i liječnik iz 12. stoljeća, izlaže puno značenje izreke 'Ne ubij' na sljedeći način: Ako se ubije jedan jedini Izraelićanin, time se krši zabrana, jer Sveta knjiga kaže, Ne smiješ ubijati. Ako netko nekoga namjerno ubije u nazočnosti svjedoka, taj se pogubljuje mačem. Nije potrebno isticati da se čovjek ne pogubljuje ako ubije poganina.' Nije potrebno isticati!

Hartung navodi presudu sinedrija (židovski vrhovni sud kojim je predsjedao najviši svećenik), prema kojoj se na sličan način oslobađa krivnje čovjek koji je slučajno nehotice ubio Izraelićanina dok je namjeravao ubiti životinju ili poganina. Ta peckava mala moralna zagonetka pokreće jedno zgodno pitanje. Što bi se dogodilo da se baci kamen u skupinu u kojoj su devet pogana i jedan Izraelićanin pa nesretnim slučajem pogine Izraelićanin? Hm, teško! No odgovor je spreman. 'Onda se može izvesti da on nije odgovoran iz toga što su većina njih bili pogani.'

Hartung se služi mnogim sličnim biblijskim navodima Mojsija, Jošue i Knjige Sudaca, poput onih koje sam naveo u ovom poglavlju, u vezi s osvajanjem Obećane Zemlje. Pažljivo sam se ogradio opaskom da današnji religiozni ljudi više ne misle na biblijski način. Po meni to pokazuje da naše moralne vrijednosti, bile one religijske ili neke druge, dolaze iz nekog drugog izvora, a taj drugi izvor, što god to bilo, dostupan je svima nama, bez obzira na postojanje ili nepostojanje religije. No Hartung spominje stravičnu studiju izraelskog psihologa Georgea Tamarina. Tamarin je pokazao skupini od više od tisuću izraelskih đaka u dobi između 8 i 14 godina priču o bitci kod Jerihona u knjizi Jošuinoj:

* Možda vam nije poznato značenje izraza 'sveci mučenja' u ovoj rečenici. Nemojte se time gnjaviti, imate važnijih stvari koje morate obaviti.

> Jošua je rekao ljudima:'Kličite jer GOSPOD vam je dao grad. I grad i sve stoje u njemu bit će posvećeno GOSPODU za uništenje...No sve srebro i zlato, sve posude od bronce i željeza, svete su GOSPODU; one će otići u riznicu GOSPODNJU'... Onda su oni oštricom mača potpuno uništili grad, i muškarce i žene, mlado i staro, goveda, ovce i magarce...I spalili su grad ognjem i sve u njemu; samo su srebro i zlato i posude od bronce i željeza stavili u riznicu kuće GOSPODNJE.

Tamarin je zatim postavi djeci jednostavno moralno pitanje: 'Mislite li da su Jošua i Izraelićani postupili pravilno ili nepravilno?' Morali su izabrati između A (potpuno odobravanje), B (djelomično odobravanje) i C (potpuno neodobravanje). Rezultati su bili polarizirani: 66 posto je izabralo potpuno odobravanje, a 26 posto potpuno neodobravanje, dok ih je razmjerno malo bilo u sredini (osam posto) s djelomičnim odobravanjem. Evo tri tipična odgovora iz skupine koja je izabrala potpuno odobravanje (A):

> Po mom mišljenju, Jošua i sinovi Izraelovi postupili su ispravno i ovo su razlozi: Bog im je obećao tu zemlju i dopustio im da je osvoje. Da oni nisu tako postupili i da nisu nikoga ubili, postojala bi opasnost da sinovi Izraela budu asimilirani u nevjernike.

> Po mom mišljenju, Jošua je učinio dobro, a jedan razlog za to je da mu je Bog zapovjedio da istrijebi te ljude kako se plemena Izraelova ne bi mogla asimilirati među njima i naučiti se njihovim lošim navadama.

> Jošua je dobro učinio, jer su ljudi koji su živjeli na toj zemlji bili drukčijeg podrijetla i kad ih je Jošua ubio, on je zbrisao njihovu religiju sa zemlje.

Opravdanje za Jošuin genocidni pokolj u svim je slučajevima religijske prirode. Čak i oni u skupini C, koji su bili u potpunosti protiv, bili su to u nekim slučajevima iz izvrnutih religijskih razloga. Jedna djevojčica, na primjer, nije odobrila Jošuino osvajanje Jerihona jer, da bi on to učinio, morao je ući u grad:

> Mislim da je to loše, jer su Arapi nečisti i ako netko uđe u nečistu zemlju, također će postati nečist i dijelit će njihovo prokletstvo.

Dvoje drugih koji su bili u potpunosti protiv, bili su to zato što je Jošua uništio sve, uključujući životinje i drugu imovinu, umjesto da je sačuvao dio plijena za Izraelićane:

Mislim da Jošua nije dobro postupio, jer je mogao sačuvati životinje za sebe.

Mislm da Jošua nije dobro postupio, jer je mogao sačuvati imovinu Jerihona; da nije uništio imovinu, ona bi pripala Izraelićanima.

I ovaj put mudrac Maimonides, koji se često navodi zbog svoje učene mudrosti, ne ostavlja sumnje o tome gdje on stoji u svezi s tim pitanjem: 'Izričita je zapovijed da se uništi sedam naroda, kao što je rečeno: *Ti ćeš ih potpuno uništiti.* Ako čovjek ne pogubi sve koji mu padnu u ruke, krši negativnu zapovijed, kao što je rečeno: *Nećešpoštedjeti ništa što diše'.*

Za razliku od Maimonidesa, djeca u Tamarinovu pokusu bila su dovoljno mlada da mogu biti prostodušna. Može se pretpostaviti da su okrutna mišljenja koja su ta djeca izrazila bila stajališta njihovih roditelja ili kulturne skupine u kojoj su odrasli. Pretpostavljam kako nije nevjerojatno da bi palestinska djeca, odrasla u istoj ratom opustošenoj zemlji, imala odgovarajuća mišljenja u suprotnom pravcu. Takva me razmišljanja bacaju o očaj. Čini se kako to pokazuje golemu moć religije, a osobito vjerskog odgoja djece, da podijeli ljude i potiče povijesna neprijateljstva i nasljedne vendete. Ne mogu ne primijetiti da se u dvama od triju Tamarinovih tipičnih navoda iz skupine A spominju zla asimilacije, a u trećemu se naglašava važnost ubijanja ljudi kako bi se iskorijenila njihova religija.

Zanimljivo je da je Tamarin u svom pokusu imao i kontrolnu skupinu. Posebnoj skupini od 168 izraelske djece dan je isti tekst iz knjige **0** Jošui, ali je Jošuino ime zamijenjeno imenom 'general Lin', a umjesto 'Izraela' pisalo je 'kinesko kraljevstvo prije 3000 godina'. Sad je pokus dao suprotne rezultate. Samo sedam posto njih odobrilo je ponašanje generala Lina, a 75 posto ga je osudilo. Drugim riječima, kad je iz procjene izbačena njihova odanost judaizmu, većina djece složila se s moralnim prosudbama koje bi dijelila većina suvremenih ljudi. Jošua je počinio barbarski genocid. No sve to izgleda drukčije s religijskog stajališta 1 ta razlika pojavljuje se rano u životu. Religija je bila čimbenik koji je utjecao na to da djeca osude genocid ili ga odobre.

Hartung se u drugoj polovici svoga članka prebacuje na Novi zavjet. Sažeto izražena, njegova teza svodi se na to da je Isus bio poklonik onog istog morala, sklonog unutrašnjoj skupini te istodobno neprijateljski raspoloženog prema vanjskoj skupini, koji se uzima zdravo za gotovo u Starom zavjetu. Isus je bio lojalan Židov. Pavao (ranijeg imena Savao)

je pak izmislio ideju da se židovski Bog ponudi onima koji nisu Židovi. Hartung to izražava otvorenije nego što bih se ja usudio: 'Isus bi se okrenuo u svom grobu da je znao da će Pavao podastrijeti njegov plan svinjama.'

Hartung se dobro zabavlja Knjigom Objave, koja je sigurno jedna od najčudnijih knjiga u Bibliji. Prihvaćeno je da je nju napisao sveti Ivan i, kao što to lijepo kaže *Ken's Guide to the Bible* (Kenov vodič po Bibliji), ako se u Ivanovim poslanicama može vidjeti da je on uzimao kanabis, onda je u Objavi Ivan na kiselini (Kolokvijalni naziv za halucinogenu drogu LSD' *Op. prev.).*[100] Hartung upućuje na dva stiha u Objavi u kojoj se broj onih koji su 'zapečaćeni' (što neke sekte, poput Jehovinih svjedoka, tumače kao 'spašeni') ograničava na 144.000. Hartungov zaključak je da su svi oni morali biti Židovi: 12.000 iz svakoga od 12 plemena. Ken Smith ide u tome dalje te ukazuje na to da 144.000 izabranih 'nisu sebe ukaljali ženama', iz čega se može pretpostaviti kako nitko od njih nije mogao *biti* žena. No dobro, takve smo stvari navikli očekivati.

Ima još mnogo toga u Hnartungovom zanimljivom članku, jednostavno ću ga još jedanput preporučiti i sažeti u jednom citatu:

> Biblija je model za isključivi moral, sa svim uputama za genocid, porobljavanje drugih skupina i ovladavanje svijetom. No Biblija nije zla po svojim ciljevima pa čak ni po veličanju ubojstva, okrutnosti i silovanja. Mnoga drevna djela to čine - *Ilijada,* islandske sage, priče drevnih Sirijaca i napisi starih Maja, na primjer. No nitko ne ističe *Ilijadu* kao temelj moralnosti. U tome leži problem. Biblija se nutka i prihvaća kao vodič koji upućuje ljude kako će živjeti. A Biblija je daleko najprodavanija knjiga u svijetu svih vremena.

Da se ne bi pomislilo kako je isključivost tradicionalnog judaizma izuzetna među religijama, pogledajte sljedeću samouvjerenu strofu iz himne Isaaca Wattsa (1674-1748):

> Gospode, pripisujem Tvojoj Milosti,
> A ne slučaju, kao što to drugi čine,
> Da sam rođen u kršćanskoj rasi,
> A ne kao poganin ili Židov.

U vezi s tim stihovima ne zbunjuje me njihova isključivost sama po sebi, već njihova logika. Budući da su mnogi drugi *bili* rođeni u drugim religijama, a ne u kršćanstvu, kako je Bog odlučio koji će budući ljudi biti

obdareni takvim povlaštenim rođenjem? Zašto biti sklon Isaacu Wattsu i onim pojedincima koje je on zamišljao kako pjevaju njegovu himnu? U svakom slučaju, po čemu se određivalo kome će biti ukazana ta milost prije nego što je Isaac Watts bio začet? To su duboke vode, ali možda ne preduboke za um sviknut teologiji. Himna Isaaca Wattsa podsjeća na tri dnevne molitve za koje se misli da ih izriču ortodoksni i konzervativni (ali ne i reformirani) Židovi: 'Blagoslovljen bio što me nisi učinio jednim od onih koji nisu Zidovi. Blagoslovljen bio što me nisi učinio ženom. Blagoslovljen bio što me nisi učinio robom.'

Nedvojbeno je da religija izaziva razdor i to je jedna od glavnih optužaba koje joj se upućuju. No često se i s pravom kaže da su ratovi i svađe među pojedinim vjerskim skupinama ili sektama zapravo rijetko izazvani teološkim neslaganjima. Kad protestant u Sjevernoj Irskoj ubije katolika, on ne mrmlja sebi u bradu: 'Evo ti, transubstancijaliste jedan, Marijin idolopoklonice, kopile jedno što smrdi po tamjanu.' Mnogo je vjerojatnije da on time osvećuje smrt nekog drugog protestanta kojega je ubio neki drugi katolik, možda u sklopu dugotrajne vendete koja prolazi kroz više generacija. Religija je *etiketa* za neprijateljstvo prema nekoj drugoj skupini i za vendetu, koja nije nužno gora od drugih etiketa, kao što su boja kože, jezik ili omiljeni nogometni klub, ali je često dostupna kad nema drugih etiketa.

Da, da, naravno, sukobi u Sjevernoj Irskoj su političke prirode. Istina je da je jedna skupina stoljećima ekonomski i politički ugnjetavala drugu. Istina je da postoje stvarne uvrede i nepravde i čini se da one imaju malo veze s religijom; osim što - a to je važno i često se previda - bez religije ne bi bilo etiketa uz pomoć kojih se odlučuje koga će se ugnjetavati i kome će se osvećivati. A stvarni problem u Sjevernoj Irskoj je u tome što se etikete nasljeduju kroz mnoge generacije. Katolici, čiji su roditelji, djedovi i pradjedovi išli u katoličku školu, šalju svoju djecu u katoličku školu. Protestanti, čiji su roditelji, djedovi i pradjedovi išli u protestantsku školu, šalju svoju djecu u protestantsku školu. Dvije skupine ljudi imaju istu boju kože, govore istim jezikom, vole iste stvari, ali bi svejedno mogli spadati u različite životinjske vrste, toliko je dubok povijesni jaz između njih. A bez religije i vjerski razdvojenog obrazovanja tog jaza jednostavno ne bi bilo. Zaraćena plemena bi se miješala i odavno bi se stopila jedno u drugo. Od Kosova do Palestine, od Iraka do Sudana, od Sjeverne Irske do Indijskog potkontinenta - pogledajte pažljivo bilo koji dio svijeta u kojemu nalazite

nepomirljivo neprijateljstvo i nasilje među suparničkim skupinama. Ne mogu jamčiti da ćete ustanoviti kako su religije glavne etikete za određivanje tko je unutar skupine, a tko izvan nje, ali mogao bih se kladiti u to.

U vrijeme podjele Indije, više od milijun ljudi poklano je u vjerskim sukobima

između hindusa i muslimana (a petnaest milijuna ih je protjerano iz svojih domova). Nije bilo drugih oznaka osim religijskih po kojima se znalo koga će se ubiti. Naposljetku, ništa ih nije dijelilo osim religije. Salman Rushdie bio je potaknut novijom epizodom vjerskih pokolja u Indiji da napiše članak pod naslovom 'Religija je, kao i uvijek, otrov u krvi Indije'.[101] Evo njegova zaključnog ulomka:

> Što se može poštovati u svemu tome ili u bilo kojemu od zločina što se sad čine gotovo svakodnevno širom svijeta u stravično ime religije? Koliko spretno, s kakvim fatalnim posljedicama, religija podiže toteme i koliko smo mi voljni ubijati za njih! A kad smo to učinili dovoljno često, umrtvljujuće djelovanje što proizlazi iz toga olakšava nam da to opet činimo.
>
> Dakle, pokazuje se da je problem Indije svjetski problem. Ono što se dogodilo u Indiji, dogodilo se u Božje ime.
>
> Ime problema je Bog.

Ne poričem da bi jake sklonosti ljudi tome da bude odani pripadnicima vlastite skupine i neprijateljski raspoloženo prema pripadnicima neke druge skupine postojale čak i da nema religije. Navijači suparničkih nogometnih klubova primjer su te pojave u malome. No čak se i nogometni navijači ponekad svrstavaju prema vjerskim podjelama, kao u slučaju navijača klubova Glasgow Rangers i Glasgow Celtic. Jezici (kao u Belgiji), rase i plemena (osobito u Africi) mogu biti važni simboli podjele. No religija pojačava i pogoršava štetu na najmanje tri načina:

- Obilježavanje djece. Za djecu se kaže da su 'katolička djeca' ili 'protestantska djeca' itd. od malena, a svakako izrazito prerano da bi ona mogla sama odlučiti kako će se postaviti prema religiji (Vraćam se na to zlostavljanje djetinjstva u devetom poglavlju).
- Segregirane škole. Djeca se školuju od rane mladosti s pripadnicima određene vjerske skupine, odvojeno od djece čije se obitelji pridržavaju drugih religija. Nije pretjerano tvrditi kako bi nemiri u Sjevernoj Irskoj nestali u jednoj generaciji da se ukine segregirano školstvo.

- Tabui koji zabranjuju 'vjenčanje izvan'. To ovjekovječuje nasljedne sporove i vendete, jer sprečava miješanje zavađenih skupina. Kad bi bili dopušteni brakovi pripadnika različitih skupina, to bi prirodno ublažilo neprijateljstva.

Selo Glenarm u Sjevernoj Irskoj sjedište je grofova od Antrima. Jednom prilikom, koliko sjećanje seže u prošlost, tadašnji grof učinio je nešto nezamislivo: oženio je katolkinju. U kućama oko Glenarma smjesta su navučeni zastori u znak žalosti. Užas 'vjenčanja izvan' također je proširen među religioznim Židovima. Nekoliko izraelske djece koje smo prethodno naveli spomenulo je veliku opasnost 'asimilacije' kao temelj svoje obrane Jošuine bitke kod Jerihona. Kad ljudi različitih religija stupe u brak, to se opisuje s tmurnim slutnjama na objema stranama kao 'miješani brak i često se vode dugotrajne bitke o tome kako će se djeca odgajati. Dok sam još bio dijete i nosio goruću luč za Anglikansku crkvu, sjećam se kako sam bio zabezeknut kad sam saznao za pravilo prema kojemu se, kad se vjenčaju pripadnici katoličke i anglikanske vjere, djeca u tom braku uvijek odgajaju kao katolici. Mogao sam lako shvatiti zašto bi svećenik s bilo koje strane pokušao inzistirati na tom uvjetu, no nisam mogao razumjeti (i još uvijek ne mogu) tu asimetriju. Zašto nisu anglikanski svećenici uzvratili ekvivalentnim pravilom u obratnom smislu? Pretpostavljam da su jednostavno bili manje nemilosrdni. Moj stari kapelan i Betjemanov 'Naš otac' jednostavno su bili previše popustljivi.

Sociolozi su statistički analizirali religijsku homogamiju (stupanje u brak s nekim iste vjere) i heterogamiju (vjenčanje s pripadnikom druge vjere). Norval D. Glenn s Teksaškog sveučilišta u Austinu prikupio je više takvih studija do 1978. i usporedio ih.[102] Zaključio je kako postoji značajna težnja religijskoj monogamiji medu kršćanima (da protestanti žene protestante, katolici katolike, itd. te da to prelazi uobičajeni efekt mladića iz susjedstva'), ali da je osobito izražena među Židovima. Od ukupnog uzorka od 6021 ispitanika, 140 njih je sebe nazvalo Židovima, a od tih je 85,7 posto bilo u braku sa Židovima. To je mnogo više od očekivanog slučajnog postotka homogamnih brakova. To, dakako, neće nikoga iznenaditi. Pobožnim Židovima strogo se preporučuje da se ne Vjenčaju izvan' i taj se tabu pokazuje u židovskim vicevima o majkama koje upozoravaju svoje sinove na plavuše što ih čekaju u zasjedi. Evo tipičnih izjava triju američkih rabina:

- 'Odbijam služiti obred na meduvjerskim vjenčanjima.'
- 'Služim obred kad parovi izraze svoju namjeru da odgajaju djecu kao Židove.'
- 'Služim obred ako parovi pristanu na predbračno savjetovanje.'

Rijetki su rabini koji pristanu služiti obred zajedno s kršćanskim svećenikom i takvi su mnogo traženi.

Kad religija ne bi činila nikakvu drugu štetu, njezina samovoljna i pažljivo uzgajana sklonost podjelama - njeno namjerno i njegovano ugađanje prirodnoj sklonosti čovjeka da prigrljuje vlastite, a izbjegava druge skupine - bila bi dovoljna da od nje učini značajnu silu u prilog zlu u svijetu.

MORALNI *ZEITGEIST*

Ovo smo poglavlje počeli tako što smo pokazali da moralnost ljudi - čak ni onih koji su religiozni - nije ukorijenjena u svetim knjigama, koliko god mi to sebi zaneseno umišljali. Kako onda možemo odlučiti što je pravo, a što je krivo? Kako god odgovorili na to pitanje, postoji suglasnost o tome što samo po sebi smatramo pravim ili krivim. Ta suglasnost iznenađujuće je proširena, ali nema nikakvu očiglednu vezu s religijom. Ona se, međutim, proteže na većinu religioznih ljudi, *mislili* oni ili ne da njihov moral proizlazi iz svetih knjiga. Uz uočljive iznimke, poput talibana u Afganistanu i njihova kršćanskog ekvivalenta u Americi, većina ljudi formalno prihvaća isti široki liberalni konsenzus etičkih načela. Većina nas ne uzrokuje nepotrebne patnje; vjerujemo u slobodu govora i štitimo je čak i ako se ne slažemo s onim što se kaže; plaćamo svoje poreze; ne varamo, ne ubijamo, ne činimo incest, ne činimo drugima što ne želimo da se učini nama. Neka od tih dobrih načela mogu se naći u svetim knjigama, ali su ona pomiješana s mnogočime drugim što nijedna pristojna osoba ne bih htjela slijediti. Osim toga, svete knjige ne daju nikakva pravila za razlikovanje dobrih načela od loših.

jedan način na koji se može izraziti naša etika suosjećajnosti jest u obliku 'Novih deset zapovijedi'. Različiti pojedinci i institucije pokušali su to učiniti. Značajno je da oni obično dobivaju međusobno slične rezultate, a ono što dobiju svojstveno je vremenima u kojima slučajno žive. Evo jednog niza 'Novih deset zapovijedi' iz današnjeg doba na koji sam naišao na jednoj ateističkoj internet stranici.[103]

- Ne čini drugima ono što ne želiš da oni učine tebi.
- U svim stvarima teži tome da ne činiš zlo.
- Postupaj prema bićima oko sebe, stvarima oko sebe i prema svijetu općenito s ljubavlju, poštenjem, vjernošću i poštovanjem.
- Ne previđaj zlo niti se ustručavaj postupati pravedno, ali uvijek budi spreman oprostiti dragovoljno priznat i iskreno žaljen prijestup.
- Živi svoj život s osjećajem radosti i zadivljenosti.
- Uvijek teži tome da naučiš nešto novo.
- Sve provjeravaj; uvijek uspoređuj svoje ideje s činjenicama i budi spreman odbaciti čak i dragocjeno vjerovanje ako se ne slaže s činjenicama.
- Nikad ne pokušavaj cenzurirati niti se oglušiti o drukčija mišljenja; uvijek poštuj pravo drugih da se ne slažu s tobom.
- Stvaraj neovisno mišljenje na temelju vlastitog razuma i iskustva; ne dopuštaj sebi da te drugi slijepo vode.
- Sve dovodi u pitanje.

Ova mala zbirka nije djelo nekog velikog mudraca, proroka ni profesionalnog etičara. To je samo pomalo dražestan pokušaj jednog autora internet stranice da sažme načela dobrog života današnjice, za usporedbu s biblijskih Deset zapovijedi. Bio je to prvi popis na koji sam naišao kad sam u računalo utipkao 'Novih deset zapovijedi' i namjerno nisam tragao dalje. Cijela je stvar u tome što bi takav popis danas sastavio svaki prosječan i pošten čovjek. Ne bi svi ljudi sastavili točno isti popis od deset točaka. Filozof John Rawls možda bi uključio nešto poput sljedećega: 'Uvijek formuliraj svoja pravila kao da ne znaš hoćeš li biti na vrhu ili na dnu hijerarhijske ljestvice'. Navodni sustav Inuita za podjelu hrane praktičan je primjer Rawlsova načela: tko dijeli hranu dobije posljednji dio.

Ja bih u svojih dotjeranih Deset zapovijedi uključio neke od navedenih, ali bih također pokušao naći mjesta, uz ostalo, za sljedeće:

- Uživaj u svom seksualnom životu (sve dok to ne šteti nekome drugome) te pusti druge da uživaju u svojemu u privatnosti, kakve god bile njihove sklonosti, koje se tebe ne tiču.
- Ne diskriminiraj niti tlači na temelju spola, rase i (koliko god je moguće) životinjske vrste.

- Ne indoktriniraj svoju djecu. Uči ih kako da misle neovisno, kako da vrednuju dokazni materijal i kako da se ne slažu s tobom.
- Vrednuj budućnost prema vremenskoj ljestvici koja je dulja od tvoje.

No nisu važne te male razlike u prioritetima. Poanta je u tome što smo se gotovo svi mi pomaknuli naprijed, i to u velikoj mjeri, od biblijskih vremena. Robovlasništvo, koje se uzimalo zdravo za gotovo u Bibliji i u najvećem dijelu povijesti, ukinuto je u civiliziranim zemljama u 19. stoljeću. Sve civilizirane zemlje sad prihvaćaju ono što se naširoko pobijalo do dvadesetih godina prošlog stoljeća, a to je da je ženski glas na izborima ili u poroti ravnopravan muškome. U današnjim prosvijetljenim društvima (što je kategorija koja nedvojbeno ne uključuje, na primjer, Saudijsku Arabiju) žene se više ne smatraju posjedom, što su očito bile u biblijskim vremenima.U svakom suvremenom pravnom sustavu Abraham bi se sudski gonio za zlostavljanje djece. A da je uistinu ostvario svoj plan o žrtvovanju Izaka, osudili bismo ga za ubojstvo prvog stupnja. No prema običajima njegova vremena, njegovo ponašanje bilo je potpuno besprijekorno i u skladu s Božjom zapovijedi. Bili mi religiozni ili ne, svi smo se radikalno promijenili u svom shvaćanju onoga što je pravo, a što je krivo. Što je priroda te promjene i što ju potiče?

U svakom društvu postoji pomalo tajanstvena suglasnost, koja se mijenja kroz desetljeća, i za koju nije pretjerano poslužiti se posuđenicom iz njemačkoga -*Zeitgeist* (duh vremena). Rekao sam kako je žensko opće pravo glasa sad univerzalno u svim demokratskim zemljama svijeta, ali je ta promjena zapravo zapanjujuće novog datuma. Evo kojih godina su žene dobile pravo glasa u nekim zemljama:

Novi Zeland	1893
Australija	1902
Finska	1906
Norveška	1913
SAD	1920
Britanija	1928
Francuska	1945
Belgija	1946
Švicarska	1971
Kuvajt	2006

Taj raspon datuma kroz 20. stoljeće pokazatelj je promjene *Zeitgeista*. Drugi je pokazatelj naš pristup rasnom pitanju. U prvom dijelu 20. stoljeća gotovo svi ljudi u Britaniji (i u mnogim drugim zemljama) smatrali bi se rasistima prema današnjim standardima. Gotovo svi bijelci smatrali su da su crnci (a u tu kategoriju bili bi strpani vrlo raznoliki Afrikanci te potpuno odvojene skupine iz Indije, Australije i Melanezije) inferiorni bijelcima u gotovo svemu osim - pokroviteljski - u osjećaju za ritam. Ekvivalent Jamesu Bondu u dvadesetim godinama bio je onaj dražesno dobroćudni junak iz djetinjstva, Bulldog Drummond. U romanu *The Black Gang* (Crna banda) Drummond govori o 'Židovima, strancima i drugom puku koji se ne pere'. U završnom prizoru *The Female of the Species* (Ženski primjerak vrste) Drummond je vješto prerušen u Pedra, crnog slugu glavnog zločinca. Kako bi dramatično razotkrio, čitatelju koliko i zločincu, daje 'Pedro' zapravo sam Drummond, mogao je reći otprilike ovako: 'Ti misliš da sam ja Pedro. Ni ne slutiš da sam ja tvoj ljuti neprijatelj Drummond, zacrnjen.' Umjesto toga, izabrao je ove riječi: 'Nije svaka brada lažna, ali svaka crnčuga smrdi. Ova brada nije lažna, dragoviću, a ova crnčuga ne smrdi. Stoga mislim da nešto negdje ne štima.' Pročitao sam to u pedesetim godinama, tri desetljeća pošto je bilo napisano, i tada je još (jedva) bilo moguće da se dječak uzbudi tom dramom, a da ne opazi rasizam. Danas bi to bilo nezamislivo.

Thomas Henry Huxley je, prema normama svoga vremena, bio prosvijetljen i liberalan naprednjak. No njegova vremena nisu bila i naša te je on 1871. napisao sljedeće:

> Nijedan racionalan čovjek, upoznat s činjenicama, ne vjeruje da je prosječan crnac ravnopravan, a kamoli superioran, bijelom čovjeku. A da je to i istina, jednostavno je nezamislivo, kad se uklone svi njegovi nedostaci i kad naš rođak istaknute čeljusti bude ravnopravan i bez povlastica, da će on biti u stanju nadmetati se uspješno sa svojim suparnikom većega mozga, a manje čeljusti, u borbi koja se vodi mislima, a ne ugrizima. Najviša mjesta u hijerarhiji civilizacije jamačno neće biti na dohvatu naših tamnih rođaka.[104]

Uobičajeno je da dobri povjesničari ne prosuđuju izjave iz prošlosti prema normama svoga vremena. Abraham Lincoln je, poput Huxleya, bio ispred svog vremena, ali njegovi pogledi u pitanjima rase nama također zvuče nazadno rasistički. Ovo je njegov citat u raspravi sa Stephenom A. Douglasom iz 1858:

> Reći ću, dakle, da nisam, niti sam ikad bio, sklon tome da se postigne na bilo koji način društvena i politička jednakost bijele i crne rase; da nisam, niti sam ikad bio, sklon tome da crnci imaju pravo glasa ili da budu porotnici, niti da se kvalificiraju za neku službu niti da ulaze u brak s bijelim ljudima; i reći ću, k tome, kako postoji tjelesna razlika između bijele i crne rase za koju vjerujem da će zauvijek priječiti da dvije rase žive zajedno u uvjetima društvene i političke jednakosti. I budući da ne mogu tako živjeti, dok ostaju zajedno, mora postojati položaj nadređenoga i podređenoga i ja sam, kao i svaki drugi čovjek, u prilog tome da se nadređeni položaj dodijeli bijeloj rasi.[105]

Da su Huxley i Lincoln bili rođeni i odgojeni u našem vremenu, oni bi se prije svih naježili zajedno s nama ostalima na vlastite viktorijanske poglede i licemjerni ton. Navodim ih samo kako bih ilustrirao da se *Zeitgeist* mijenja. Ako je i Huxley, jedan od velikih liberalnih umova svoga vremena, pa čak i Lincoln, koji je oslobodio robove, mogao reći tako nešto, pomislite samo što je morao misliti *prosječni* čovjek viktorijanskog doba. Odemo li dalje unatrag u 18. stoljeće, dobro je, dakako, poznato da su Washington, Jefferson i drugi ljudi prosvjetiteljstva imali svoje robove. *Zeitgeist* ide naprijed, toliko neumoljivo da mi to nekad uzimamo zdravo za gotovo te zaboravljamo da je ta promjena stvarna pojava sama po sebi.

Postoje i mnogobrojni drugi primjeri. Kad su moreplovci prvi put pristali na Mauricijusu i ugledali nježnu pticu dodo, nije im palo ništa drugo na pamet nego da je potru do istrebljenja. Nisu je čak niti htjeli jesti (te su govorili da je neukusna). Vjerojatno je udaranje palicama po glavama bespomoćnih, krotkih ptica koje nisu mogle letjeti bilo nešto što se jednostavno tada činilo. Danas bi takvo ponašanje bilo nezamislivo i istrebljenje suvremenog ekvivalenta ptice dodo, čak i nehotice, a kamoli da ih čovjek namjerno poubija, smatralo bi se tragedijom.

Upravo takva tragedija, po normama današnje kulturne klime, bilo je izumiranje *Thylacinusa,* tasmanijskog vuka, u novije vrijeme. Za tim se stvorenjima danas žali, ali za njihovu glavu bila je raspisivana nagrada sve do 1909. U viktorijanskim romanima o Africi slon', 'lav' i 'antilopa' (obratite pažnju na upadljivu jedninu) bili su 'divljač', a divljač se ustreljuje bez imalo oklijevanja - ne za hranu, ne u samoobrani, već kao 'sport'. No sad se *Zeitgeist* promijenio. Doduše, bogati, nepokretni 'sportaši' možda pucaju na divlje afričke životinje iz sigurnosti svojih 'Land-Rovera' i onda odnose kući njihove punjene glave, no oni to moraju

skupo platiti i pritom nailaze na posvemašnji prezir. Očuvanje divljine i očuvanje okoliša postali su prihvaćene vrijednosti te uživaju isti moralni status kakav se nekad pridavao poštovanju sabata i izbjegavanju idola.

Vesele šezdesete poznate su po svom liberalnom modernizmu. No na početku toga desetljeća tužitelj na suđenju za opscenost u *Ljubavniku Lady Chatterley* (roman engleskog pisca D. H. Lawrencea koji je svojedobno nakon objavljivanja izazvao javnu sablazan - *Op. prev.)* svejedno je bio u stanju upitati porotu: 'Biste li vi odobrili da vaši mladi sinovi, mlade kćeri - jer djevojke znaju čitati kao i mladići [možete li *vjerovati* daje on to rekao?] - čitaju ovu knjigu? Biste li vi dopustili da vam se ta knjiga povlači po kući? Biste li ikad poželjeli da je vaša supruga ili vaši sluge čitaju?' Ovo posljednje retoričko pitanje osobito je zapanjujuća ilustracija brzine kojom se mijenja *Zeitgeist.*

Američka invazija na Irak nailazi na masovnu osudu zbog civilnih žrtava, iako je red veličine broja žrtava u njoj manji od odgovarajućeg broja žrtava u drugom svjetskom ratu. Čini se kako se neprestano mijenjaju kriteriji onoga što je moralno prihvatljivo. Donald Rumsfeld, koji se danas čini toliko bešćutnim i odvratnim, bio bi nalik na liberalnog mekušca da je rekao iste stvari za vrijeme drugog svjetskog rata. Nešto se promijenilo u desetljećima što su slijedila nakon toga. Promijenilo se u svima nama i ta promjena nema nikakve veze s religijom. Dapače, ona se događa usuprot religiji, a ne zbog nje.

Ta promjena uočljivo se kreće u dosljedno istom smjeru, što većina nas smatra napretkom. Čak ni Adolf Hitler, za kojega se naširoko drži da je do krajnosti prednjačio u zlu, ne bi se posebno isticao u vremenima Caligule ili Džingis Kana. Nema dvojbe da je Hitler pobio više ljudi od Džingisa, no imao je na raspolaganju tehnologiju 20. stoljeća. I je li čak i Hitler *uživao* u tome, kao što je to navodno bio slučaj s Džingisom, koji je volio vidjeti kako se 'mili i dragi [njegovih žrtava] kupaju u suzama?' Mi prosuđujemo razmjere Hitlerove zloće prema normama današnjice, a moralni *Zeitgeist* pomaknuo se dalje od Caligulina vremena, isto kao i tehnologija. Hitler se čini osobito zlim samo prema strožim standardima našeg vremena.

Još za moga života mnogi su se ljudi i ne misleći razbacivali pogrdnim nadimcima i nacionalnim stereotipima: žabar, mafijaš, južnjak, Hun, Žid, rakun, Jap, vog (Pogrdni nadimci za Francuza, Talijana, stanovnika Španjolske, Portugala ili Italije, Nijemca, Židova, crnca, Japanca te

Arapina ili općenito stranca tamnije boje kože. U originalu: Frog, Wop, Dago, Hun, Yid, Coon, Nip, Wog - *Op. prev.).* Neću tvrditi da su takve riječi potpuno nestale, ali se one danas uglavnom osuđuju u pristojnim krugovima. Iako se upotrebom riječi 'negro' ne namjerava uvrijediti, po njoj se može odrediti vrijeme nekog engleskog književnog djela. Uz pomoć predrasuda može se uistinu otkriti kad je nešto napisano. Ugledni teolog iz Cambridgea A. C. Bouquet mogao je u svoje vrijeme početi poglavlje o islamu u svojoj knjizi Comparative Religion (Usporedna religija) ovim riječima: 'Semit nije monoteist po prirodi, kao što se pretpostavljalo sredinom 19. stoljeća. On je animist.' Opsjednutost rasom (za razliku od kulture) i upadljiva upotreba jednine ('Semit...On je animist') kako bi se cijela množina naroda svela na jedan 'tip' nisu nedopustivi ni po kojim standardima, ali je to još jedan sićušni pokazatelj promjene *Zeitgeista.* Nijedan profesor teologije ni bilo kojeg drugog predmeta u Cambridgeu ne bi se danas poslužio tim riječima. Takvi jedva primjetni tragovi promjene običaja govore nam da je Bouquet pisao prije sredine 20. stoljeća. Bilo je to zapravo 1941.

Vratimo se još četiri desetljeća i promjene standarda uočavaju se sasvim jasno. U jednoj prethodnoj knjizi naveo sam dio iz utopijske knjige *New Republic* (Nova Republika) H. G. Wellsa i učinit ću to opet, jer je to šokantna ilustracija onoga što želim pokazati.

> A kako će Nova Republika postupati prema nižim rasama? Kako će se odnositi prema crncu?...žutom čovjeku?...Židovu?...onim rojevima crnih, smeđih, prljavobijelih i žutih ljudi, koji ne potpadaju pod nove potrebe učinkovitosti? No, svijet je svijet, a ne neka milosrdna ustanova i pretpostavljam da će oni morati nestati... A etički sustav tih ljudi u Novoj Republici, etički sustav koji će vladati svjetskom državom, bit će prije svega uobličen tako da ide u prilog stvaranju onoga u čovječanstvu što je elegantno, i učinkovito i lijepo - lijepih i snažnih tijela, jasnih i moćnih umova... A metoda koju je priroda dosad slijedila u oblikovanju svijeta, koja je sprečavala da slabost začinje slabost... jest smrt... Ljudi Nove Republike... imat će ideal prema kojemu će ubijanje biti vrijedno cijene.

To je bilo napisano 1902, a Wells se u svoje vrijeme smatrao naprednjakom. Iako takva mišljenja u 1902. nisu bila naširoko prihvaćena, ona bi bila prihvatljiva tema razgovora poslije večere. Za razliku od toga, suvremeni čitatelji osupnu se od užasa kad vide te riječi. Prisiljeni smo uvidjeti da Hitler, koliko kog bio užasan, nije bio toliko daleko izvan

Zeitgeista svoga vremena kao što se to čini s današnje točke gledišta. Kako se brzo *Zeitgeist* mijenja - te se kreće istim smjerom, na širokoj fronti, u cijelom obrazovanom svijetu.

Odakle potječu te ustrajne i neprestane promjene društvene svijesti? Nije na meni da odgovorim na to pitanje. Za moj argument dovoljno je to da je sigurno kako one ne proizlaze iz religije. Ako budem prisiljen iznijeti teoriju o tome, pristupit ću tom pitanju na sljedeći način. Moramo objasniti zašto je promjenljivi moralni *Zeitgeist* toliko naširoko vremenski usklađen medu mnogim ljudima; također moramo objasniti razmjerno dosljedan smjer te pojave.

Prvo, kako je moguća vremenska usklađenost među tolikim brojem ljudi? Ta se promjena širi od uma do uma kroz razgovore u kavanama i na skupnim večerama, kroz knjige i književne recenzije, kroz novine i elektronske medije, a danas i kroz internet. Na promjene u moralnoj klimi ukazuje se u novinskim uvodnicima, radijskim emisijama i političkim govorima, u nastupima komičara i scenarijima televizijskih sapunica, u glasovima parlamentarnih zastupnika koji donose zakone i odlukama sudaca koji ih tumače. Jedan način na koji bi se to moglo izraziti jest u kontekstu učestalosti pojave mema u fondu mema, ali se neću time dalje baviti.

Neki od nas zaostaju za valom promjene moralnog *Zeitgeista,* a drugi pomalo prednjače. No većina nas u 21. stoljeću nalazi se u istoj skupini i daleko ispred naših predaka u srednjem vijeku, ili u Abrahamovo vrijeme, ili čak u tako nedavnoj prošlosti kao što su dvadesete godine prošlog stoljeća. Cijeli se val neprestano kreće pa bi se čak i prethodnica nekog ranijeg stoljeća (T. H. Huxley je očit primjer toga) našla daleko ispred onih koji zaostaju u kasnijem stoljeću. Dakako, napredak nije ravnomjerna kosina, već vijugava krivulja. Pojavljuju se mjestimični i privremeni zastoji, kao onaj u koji su zbog svojih vlasti zapale Sjedinjene Američke Države početkom 21. stoljeća. No na duljoj vremenskoj skali napredak je jasan i neće prestati.

Što goni napredak ustrajno istim smjerom? Ne smijemo zanemariti poticajnu ulogu pojedinih vođa koji istupaju ispred svog vremena i nukaju nas ostale da ih slijedimo. U Americi su ideale rasne ravnopravnosti promicali politički vođe poput Martina Luthera Kinga te zabavljača, sportaša i drugih javnih ličnosti i uzora, kakvi su bili Paul Robeson, Sidney Poitier, Jesse Owens i Jackie Robinson. Oslobođenje robova i

emancipacija žena duguju mnogo karizmatskim vodama. Neki od tih vođa bili su religiozni, a drugi nisu. Neki koji su bili religiozni činili su dobra djela zato što su bili religiozni. U drugim slučajevima njihova religoznost bila je usputna. Iako je Martin Luther King bio kršćanin, on je izvodio svoju filozofiju nenasilnog građanskog neposluha izravno iz učenja Gandhija, koji nije bio kršćanin.

Također je važno sve bolje obrazovanje i, osobito, sve dublja spoznaja da svi mi dijelimo zajedničku humanost s pripadnicima ostalih rasa i s drugim spolom - što su sve duboko nebiblijske ideje koje potječu iz biološke znanosti, prije svega iz evolucije, jedan od razloga zbog kojega se prema crnim ljudima i, u nacističkoj Njemačkoj, prema Židovima i Romima postupalo loše je to što se držalo da oni nisu u potpunosti ljudska bića. Filozof Peter Singer u svojoj knjizi *Animal Liberation* (Oslobođenje životinja) prednjači u promicanju gledišta da bismo se morali pomaknuti prema stanju u kojemu se transcendiraju biološke vrste, odnosno u kojemu se postupa humano prema svim vrstama koje imaju umnu sposobnost da to prihvate. Možda to ukazuje na smjer kojim bi se mogao kretati moralni *Zeitgeist* u stoljećima što dolaze. Bio bi to prirodni nastavak prethodnih reformi, poput ukidanja ropstva i emancipacije žena.

Pokušati ići dalje u objašnjavanju zašto se moralni *Zeitgeist* uglavnom kreće općim smjerom nadilazi moje amatersko poznavanje psihologije i sociologije. Za moj argument dovoljno je kako je uočeno da se *uistinu* kreće i da ga *ne* potiče religija - a ni u kom slučaju Sveto pismo. Vjerojatno pokretačka sila nije jedna jedina sila, poput sile teže, već složeni splet raznolikih sila poput onoga na kojemu se temelji Mooreov zakon eksponencijalnog rasta snage računala. Koji god bio uzrok, očiglednost pomaka *Zeitgeista* više je nego dovoljna da uzdrma tvrdnju kako nam je potreban Bog da budemo dobri ili da odlučujemo o tome što je dobro.

ŠTO JE S HITLEROM I STALJINOM? NISU LI ONI BILI ATEISTI?

Istina je da se *Zeitgeist* kreće, i to u općenito naprednom smjeru, ali kao što sam rekao, to je nepravilna krivulja, a ne ravnomjeran napredak, pa se pojavljuju neki stravični obrati. Istaknuti primjeri obrata, radikalnih i groznih, tiču se diktatora 20. stoljeća. Važno je razlikovati zle namjere ljudi poput Hitlera i Staljina od goleme moći kojom su oni raspolagali

u ostvarivanju tih namjera. Već sam spomenuo da Hitlerove ideje i namjere nisu očigledno bile gore od Caligulinih ideja i namjera - ili ideja i namjera nekih otomanskih sultana, čiji su golemi zločinački pothvati opisani u knjizi Noela Barbera *Lords of the Golden Horn* (Gospodari Zlatnog roga). Hitler je imao na raspolaganju oružje i komunikacijsku tehnologiju četrdesetih godina 20. stoljeća. Usprkos tome, Hitler i Staljin bili su, po bilo kakvim standardima, izrazito zli ljudi.

'Hitler i Staljin su bili ateisti. Što možeš reći o tome?' To se pitanje postavlja nakon gotovo svakog mog javnog predavanja na temu religije i u većini mojih radijskih intervjua. Ono se postavlja zlovoljno, popraćeno dvjema pretpostavkama punim ozlojeđenosti: ne samo (1) da su Staljin i Hitler bili ateisti, već (2) da su počinili strašna zlodjela *zato što* su bili ateisti. Pretpostavka (1) je istinita za Staljina, ali je dvojbena za Hitlera. No pretpostavka (1) je ionako nebitna, jer je pretpostavka (2) kriva. Ona je svakako nelogična ako se drži da slijedi iz pretpostavke (1). Čak ako i prihvatimo da su Hitler i Staljin obojica bili ateisti, oni su obojica također imali brkove, kao i Saddam Hussein. Pa što? Nije zanimljivo pitanje jesu li pojedina zla (ili dobra) ljudska bića bila religiozna ili ateistička. Naš zadatak nije da pobrojimo zle glave i sastavimo dva suparnička popisa grešnosti. To što je na kopčama na remenima nacista bilo urezano *'Gott mit uns'* (Bog s nama) ništa ne dokazuje, barem ne bez mnogo opsežnije rasprave. Nije bitno jesu li Hitler i Staljin bili ateisti, već *utječe* li ateizam sustavno na ljude tako da oni čine zlodjela. Ne postoji ni najmanji dokaz da je to točno.

Čini se kako nema dvojbe da je Staljin zbilja bio ateist. On se školovao u pravoslavnom sjemeništu i njegova majka nikad nije prežalila što se on nije zaredio, kako je ona bila planirala - što je, prema Alanu Bullocku, Staljina vrlo veselilo.[106] Možda je zbog svog školovanja za svećenika Staljin, kad je odrastao, bio toliko oštar prema Ruskoj pravoslavnoj crkvi te prema kršćanstvu i religiji općenito. No nema nikakva dokaza da je njegov ateizam pokretao njegovu okrutnost. Vjerojatno to nije činilo ni njegove prethodno religijsko obrazovanje, osim ako to nije bilo zato što je kroz takvo obrazovanje naučio štovati apsolutističku vjeru, jak autoritet i uvjerenje da cilj opravdava sredstvo.

Legenda da je Hitler bio ateist usrdno se njeguje do te mjere da mnogi ljudi bespogovorno vjeruju u nju, a religijski apologeti redovito je i uporno iznose. No istina nije ni izdaleka toliko jednostavna. Hitler se

rodio u katoličkoj obitelji te je kao dijete pohađao katoličke škole i crkvu. Jasno je da to nije značajno samo po sebi; on se lako mogao odreći svoje vjere, kao što se Staljin odrekao svoga pravoslavlja kad je napustio teološko sjemenište u Tiflisu. No Hitler nikad nije službeno odbacio svoje katoličanstvo i ima znakova daje cijeli svoj život ostao religiozan. Ako i nije bio katolik, čini se da je zadržao vjerovanje u neku vrstu božanske providnosti. On je, na primjer, tvrdio u svojoj knjizi *Mein Kampf* da je, kad je čuo vijest o objavi prvog svjetskog rata, pao na koljena i zahvalio Nebesima iz dubine svoga srca što su mi dopustila da živim u takvom vremenu.'[107] No to je bila 1914. kad je on imao samo 25 godina. Možda se nakon toga promijenio?

Godine 1920., kad je Hitler imao 31 godinu, njegov bliski suradnik Rudolf Hess, koji je poslije postao Fiihrerov zamjenik, napisao je u pismu bavarskom premijeru: 'Osobno znam gospodina Hitlera vrlo dobro i vrlo sam mu blizak. On je neobično časna karaktera, pun je velike ljubaznosti, religiozan je i dobar katolik.'[108] Dakako, moglo bi se reći, budući da je Hess toliko strahovito pogriješio proglasivši Hitlera osobom 'časna karaktera' i 'velike ljubaznosti', da je možda pogriješio rekavši da je 'dobar katolik'! Za Hitlera bi se teško moglo reći da je bio 'dobar' i u čemu, što me podsjeća na onaj najkomičnije drzak dokaz koji sam čuo u prilog tvrdnji da je Hitler morao biti ateist. Slobodno ga prepričavam iz mnogih izvora: Hitler je bio loš čovjek, a kršćanstvo naučava dobrotu, pa Hitler nije mogao biti kršćanin! Pretpostavljam također kako se Goringova primjedba o Hitleru daje 'samo katolik mogao ujediniti Njemačku' mogla odnositi na to da je on bio odgojen kao katolik, a da nije bio katolik vjernik.

U govoru 1933. u Berlinu Hitler je rekao: 'Bili smo uvjereni u to da ljudi trebaju i traže ovu vjeru. Stoga smo krenuli u borbu protiv ateističkog pokreta, i to ne samo uz pomoć nekoliko teoretskih deklaracija, nego smo ga iskorijenili.'[109] To bi moglo ukazivati na to daje Hitler, poput mnogih drugih, 'vjerovao u vjerovanje'. No još 1941. rekao je svome pomoćniku, generalu Gerhardu Engelu: 'Uvijek ću ostati katolikom.'

Čak i da nije ostao iskrenim katoličkim vjernikom, Hitler bi se bio pokazao izrazito neobičnim da na njega nije utjecala duga kršćanska tradicija koja je okrivljavala Židove za ubojstvo Krista. U govoru u Miinchenu 1932. Hitler je rekao: 'Prvo što treba učiniti je spasiti [Njemačku] od Zidova koji upropaštavaju našu zemlju... Želimo spriječiti da naša

Njemačka trpi, što se Drugome dogodilo, smrt na Križu.'[110] U svojoj knjizi *Adolf Hitler: The Definitive Biography* (Adolf Hitler, zaključna biografija) John Toland ovako je pisao o Hitlerovom stajalištu prema religiji u vrijeme 'konačnog rješenja:

> On je još uvijek čvrsto pripadao Rimskoj crkvi, iako je mrzio njezinu hijerarhiju, i nosio je u sebi njezino učenje da je Židov ubojica boga. Istrebljenje se stoga moglo izvesti bez imalo grižnje savjesti, jer je on jednostavno djelovao kao osvetnička božja ruka - sve dok se to činilo bezlično, bez okrutnosti.

Kršćanska mržnja Židova nije samo dio katoličke tradicije. Martin Luther je bio zagriženi antisemit. Na saboru u Wormsu rekao je da 'Sve Židove treba istjerati iz Njemačke.' Napisao je i cijelu knjigu o tome pod naslovom *O Židovima i njihovim lažima,* koja je vjerojatno utjecala na Hitlera. Luther je za Židove rekao da su 'zmijsko leglo', a istim se izrazom poslužio Hitler u značajnom govoru iz 1922., u kojemu je nekoliko puta ponovio da je kršćanin:

> Moj kršćanski osjećaj usmjerava me prema mojemu Gospodu i Spasitelju kao borca. Usmjerava me prema čovjeku koji je nekoć u samoći, okružen nekolicinom sljedbenika, spoznao te Židove onakvima kakvi jesu i pozvao je ljude da se bore protiv njih te je bio, Božja istina!, najveći ne kao patnik, već kao borac. U beskrajnoj ljubavi kao kršćanin i kao čovjek čitao sam odjeljak koji nam govori kako se Gospod napokon uzdigao u Svojoj moći i zgrabio bič da iz Hrama istjera leglo zmijsko leglo. Kako je strahovita bila Njegova bitka za svijet protiv židovskog otrova. Danas, nakon dvije tisuće godina, s najdubljim osjećajem uviđam više nego ikad prije to da je upravo zato On morao proliti Svoju krv na Križu. Meni kao kršćaninu nije dužnost da dopustim da me prevare, već mi je dužnost da budem borac za istinu i pravdu... I ako postoji nešto što može pokazati da postupamo ispravno, onda je to ta muka što svakodnevno raste. Jer ja kao kršćanin također imam dužnost prema vlastitom narodu.[1]"

Teško se može utvrditi je li Hitler pokupio izraz 'zmijskog legla' od Luthera ili gaje izvukao izravno iz Evanđelja po Mateju 3:7, kao što je vjerojatno učinio Luther. A što se tiče teme progona Židova kao Božje volje, Hitler se tome vraća u *Mein Kampf:* 'Stoga ja danas vjerujem da djelujem u skladu s voljom Svemogućeg Tvorca; *braneći sebe od Židova, borim se za djelo Božje'.* Bilo je to 1925. Rekao je to opet u govoru u Reichstagu 1938., a slične je stvari govorio u cijeloj svojoj karijeri.

No navodi poput ovih moraju se vagati prema drugima iz njegova *Table Talk* (Razgovori za stolom), u kojima je Hitler, prema bilješkama njegova tajnika, izražavao žestoko protukršćanska gledišta. Sljedeći navodi svi potječu iz 1941:

> Najteži udarac koji je ikad pretrpjelo čovječanstvo bio je nastanak kršćanstva. Boljševizam je nezakonito dijete kršćanstva. I jedno i drugo su izumi Židova. Namjerna laž u pitanjima religije uvedena je u svijet kršćanstvom...
>
> Drevni svijet bio je tako čist, svijetao i vedar zato što nije znao ništa o dvjema velikim pošastima - boginjama i kršćanstvu.
>
> Kad se sve kaže, nemamo nikakva razloga željeti da se Talijani i Španjolci oslobode droge kršćanstva. Budimo jedini narod koji je cijepljen od te bolesti.

Hitlerov *Table Talk* (Razgovor za stolom) sadrži i druge navode poput ovih, u kojima često izjednačava kršćanstvo s boljševizmom, povlačeći ponekad usporedbu između Karla Marxa i svetog Pavla i nikad ne zaboravljajući da su obojica bili Židovi (iako je čudno što se Hitler uvijek čvrsto držao mišljenja da sam Isus nije bio Židov). Moguće je da je Hitler do 1941. doživio nekakvo preobraćenje ili razočaranje kršćanstvom. Ili se proturječje može riješiti zaključkom kako je on jednostavno bio oportunistički lažac čijim se riječima ne može vjerovati ni u kojem smjeru?

Moglo bi se tvrditi da Hitler, usprkos svojim riječima i riječima svojih suradnika, zapravo nije bio religiozan već je samo cinično iskorištavao religioznost svoje publike. Možda se on u sebi slagao s Napoleonom koji je rekao: 'Religija je odlična za držanje običnih ljudi pokornima' i sa Senekom Mlađim: 'Obični ljudi smatraju religiju istinitom, mudraci lažnom, a vladari korisnom.' Nitko ne može poreći da je Hitler bio sposoban za takvu dvoličnost. Ako je to bio pravi razlog zbog kojega se pretvarao da je religiozan, taj razlog nas podsjeća i na to da Hitler nije sam počinio svoje zločine. Sama zlodjela su počinili vojnici i njihovi časnici, koji su većinom sigurno bili kršćani. Dapače, upravo kršćanstvo njemačkog naroda leži u pozadini hipoteze o kojoj raspravljamo - hipoteze koja objašnjava navodnu neiskrenost Hitlerovih religioznih izjava! Ili je možda Hitler mislio da mora iskazati nekakvu simboličnu sklonost kršćanstvu, jer inače njegov režim ne bi dobio potporu Crkve kakvu je imao. Ta se potpora izražavala na različite načine, uključujući ustrajno odbijanje pape Pija XII da osudi naciste - zbog čega je današ-

njoj Crkvi prilično neugodno. Ili je Hitlerovo deklariranje za kršćanstvo bilo iskreno ili se on pretvarao daje kršćanin kako bi ishodio - uspješno - suradnju njemačkih kršćana i Katoličke crkve. U oba slučaja teško se može tvrditi da zla Hitlerova režima proizlaze iz ateizma.

Čak i kad je Hitler psovao kršćanstvo, nikad se nije prestao služiti jezikom providnosti - tajanstvene sile koja ga je, po njegovu vjerovanju, izdvojila za božansku misiju da vodi Njemačku. Nekad je to nazivao Providnošću, a nekad Bogom. Nakon *Anschlussa,* kad se Hitler pobjednički vratio u Beč 1938, spomenuo je u svom ushićenom govoru Boga u toj krinci providnosti: 'Vjerujem kako je bila volja Boga da pošalje dječaka odavde u Reich, da mu omogući da odraste te da ga podigne da bude voda naroda kako bi mogao odvesti svoju domovinu natrag u Reich.'[112]

Kad je za dlaku izmakao atentatu u Miinchenu u studenome 1939, Hitler je pripisao providnosti da mu je svojom intervencijom spasila život tako što je učinila da on promijeni svoj program: 'Sada sam potpuno zadovoljan. To što sam otišao iz Biirgerbraukellera ranije nego obično dokaz je namjere Providnosti da mi omogući da postignem svoj cilj[113] Nakon tog neuspjelog pokušaja ubojstva, nadbiskup minhenski, kardinal Michael Faulhaber, naredio je da se služi *Te Deum* u njegovoj katedrali, 'kako bi se zahvalilo Božanskoj Providnosti u ime naše nadbiskupije za sretni spas Fiihrera.' Neki Hitlerovi sljedbenici, uz potporu Goebbelsa, nisu se ustručavali pretvarati i sam nacizam u posebnu religiju. Sljedeća izjava šefa združenih sindikata ima prizvuk molitve pa čak i ritam kršćanskog Očenaša:

> Adolfe Hitleru! Ujedinjeni smo samo s tobom! Želimo obnoviti svoj zavjet u ovome času: Na ovoj zemlji vjerujemo samo u Adolfa Hitlera. Vjerujemo daje nacionalsocijalizam jedina vjera koja može spasiti naš narod. Vjerujemo da postoji Gospod Bog u nebesima, koji nas je stvorio, koji nas vodi, koji nama upravlja i koji nas jasno blagoslivlja. I vjerujemo da je taj Gospod Bog poslao Adolfa Hitlera nama kako bi Njemačka mogla postati temeljem za svu vječnost."[4]

U svojoj sjajnoj i jezivoj knjizi *Humanity: a Moral History of the Twentieth Century* (Čovječanstvo: Povijest morala u 20. stoljeću) Jonathan Glover primjećuje da su 'mnogi također prihvatili religijski kult Staljina, što je ovako izrazio jedan litavski pisac:

> Prišao sam Staljinovu portretu, skinuo ga sa zida, stavio na stol te, oslonivši glavu na ruke, gledao u nj i meditirao. Što da učinim? Vođino lice uvijek je tako srni-

> reno, a njegove oči tako bistra pogleda da prodiru u daljinu. Čini se da njegov prodoran pogled probija zidove moje male sobe i obuhvaća cijeli svijet...Cijelim svojim bićem, svakim svojim živcem, svakom kapljicom krvi osjećam da u ovom trenutku ne postoji ništa u cijelom svijetu, osim tog dragog i ljubljenog lica.

Takvo gotovo religijsko dodvoravanje još je odvratnije, jer u Gloverovoj knjizi slijedi odmah za njegovim opisom Staljinovih nepodnošljivo groznih okrutnosti.

Staljin je bio ateist, a Hitler vjerojatno nije; no čak i ako je bio, zaključak rasprave o Staljinu i Hitleru vrlo je jednostavan. Pojedini ateisti mogu činiti zla djela, ali oni ne čine zla djela u ime ateizma. Staljin i Hitler činili su krajnja zlodjela u ime dogmatskog i doktrinarnog marksizma s jedne, odnosno sulude i neznanstvene teorije eugenike prošarane pseudovagnerijanskim bulažnjenjima s druge strane. Vjerski ratovi uistinu se vode u ime religije i oni su bili užasno česti u povijesti. Ne mogu se sjetiti nijednog rata koji se vodio u ime ateizma. A i zašto bi se vodio? Motivi za rat mogu biti pohlepa za materijalnim dobrima, politička ambicija, etničke ili rasne predrasude, duboki jad ili osveta te domoljubno uvjerenje u sudbinu nacije. Još vjerojatniji motiv za rat je nepokolebljiva vjera da je vlastita religija jedina prava religija, učvršćena svetom knjigom koja izričito osuđuje na smrt sve heretike i sljedbenike suparničkih religija te izričito obećava da će Božji vojnici otići ravno u mučenički raj. Sam Harris, kao već toliko puta, pogađa u srž u svojoj knjizi *The End of Faith* (Kraj vjere):

> Opasnost religijske vjere je u tome što ona dopušta inače normalnim ljudskim bićima da beru plodove ludosti i smatraju ih *svetima.* Budući da se svaki novi naraštaj djece uči kako religijske tvrdnje ne moraju biti opravdane onako kako je to slučaj s drugim tvrdnjama, civilizaciju još uvijek opsjedaju armije suludih. Čak i danas ubijamo jedni druge zbog drevne književnosti. Tko bi mislio da bi nešto toliko tragično apsurdno bilo uopće moguće?

Za razliku od toga, zašto bi netko išao u rat radi *odsutnosti* vjerovanja?

ŠTO JE KRIVO U RELIGIJI? ČEMU TOLIKA ODBOJNOST?

Religija je zapravo uvjerila ljude da postoji nekakav nevidljiv čovjek - koji živi na nebu - koji promatra sve što činiš, svaku minutu svakoga dana. I taj nevidljivi čovjek ima posebnu listu s deset stvari za koje želi da ih ne činiš. I ako učiniš neku od tih deset stvari, on ima posebno mjesto, puno vatre i dima i paljenja i mučenja i tjeskobe, kamo će te poslati da živiš i patiš i goriš i gušiš se i urlaš i plačeš zauvijek do kraja vremena... Ali On te voli!

GEORGE CARLIN

Ja po prirodi ne nalazim zadovoljstvo u konfrontaciji. Mislim da kontekst sukobljavanja nije pogodan za otkrivanje istine i redovno odbijam pozive na sudjelovanje u službenim raspravama. Jednom sam bio pozvan u Edinburgh na raspravu s tadašnjim nadbiskupom Yorka. Smatrao sam se počašćen time pa sam prihvatio poziv. Nakon rasprave, religiozni fizičar Russell Stannard donio je u svojoj knjizi *Doing Away with God?(*Ukidanje Boga?) pismo koje je prethodno napisao za uredništvo lista *Observer:*

> Gospodine,
>
> Pod veselim naslovom 'Bog daleko zaostao na drugom mjestu za Veličanstvom Znanosti', vaš dopisnik za znanost izvijestio je (od svih dana, baš na Uskrsnu nedjelju) kako je Richard Dawkins'nanio tešku intelektualnu ozljedu' nadbiskupu Yorka u raspravi o znanosti i religiji. Bilo je riječi o'samozadovoljno nasmijanim ateistima' i o rezultatu 'Lavovi 10 : kršćani nula'.

Stannard je zatim izgrdio *Observer,* jer nije izvijestio o njegovu susretu sa mnom poslije toga, zajedno s biskupom od Birminghama i s uglednim kozmologom Sirom Hermannom Bondijem, u Kraljevskom društvu, a ta rasprava *nije* bila organizirana kao neprijateljsko sučeljavanje te je stoga bila mnogo korisnija. Mogu se samo složiti s njegovom osudom rasprave u kontekstu sukobljavanja koje je iz toga proizlazilo. Poglavito,

iz razloga objašnjenih u knjizi *A Devil's Chaplain* (Vragov kapelan) nikad ne sudjelujem u raspravama s kreacionistima.*

Iako ne volim gladijatorska nadmetanja, čini se da sam nekako došao na glas po ratobornosti prema religiji. Kolege koji se slažu s tim da nema Boga, da nam ne treba religija kako bismo bili moralni i da možemo objasniti korijene religije i moralnosti izvan konteksta religije, svejedno mi se obraćaju s blagom zbunjenošću. Zašto si toliko odbojan? Što je zapravo krivo u religiji? Je li ona zbilja toliko štetna da se moramo aktivno boriti protiv nje? Zašto je ne ostavimo na miru, kao što to činimo s Bikom i Škorpionom zodijaka, energijom kristala i tajanstvenim nacrtima na livadama? Nije li sve to jedna te ista bezazlena besmislica?

Mogao bih odgovoriti da se neprijateljstvo kakvo ja i drugi ateisti povremeno izražavamo prema religiji ograničava na riječi. Neću nikoga bombardirati, odrubiti mu glavu, kamenovati ga, spaliti na lomači, pribiti na križ, zaletjeti se zrakoplovima u njegov neboder - samo zbog teološkog neslaganja. No moj sugovornik obično ne ostaje na tome. On možda zatim kaže nešto poput ovoga: 'Zar te tvoje neprijateljstvo ne obilježava kao ateističkog fundamentalista, koji je jednako tako ekstreman na svoj način kao što su to uvrnuti šašavci iz biblijskog pojasa (dijelovi SAD u kojima živi najviše kršćanskih fundamentalista - *Op. prev.)* na svoj način?' Moram se riješiti te optužbe za fundamentalizam, jer je ona bolno česta.

FUNDAMENTALIZAM I POTKOPAVANJE ZNANOSTI

Fundamentalisti znaju da su u pravu, jer su pročitali istinu u svetoj knjizi i unaprijed znaju da ih ništa neće pokolebati u njihovu vjerovanju. Istina svete knjige je aksiom, a ne konačni proizvod procesa rasuđivanja. Knjiga je ta koja je istinita, a ako se čini da joj dokazi proturječe, onda treba odbaciti te dokaze, a ne knjigu. Za razliku od toga, ono u što ja kao znanstvenik vjerujem (na primjer u evoluciju), vjerujem ne zato što sam pročitao neku svetu knjigu, već zato što sam proučio dokaze. To je uistinu nešto sasvim drugo. Knjigama o evoluciji se ne vjeruje zato što su svete. Njima se vjeruje zato što iznose goleme količine međusobno podupirućih dokaza. Svaki

* Nemam dovoljno drskosti odbiti poziv iz razloga koje navodi jedan od mojih najuglednijih kolega znanstvenika kad god neki kreacionist pokuša organizirati službenu raspravu s njim (neću mu navesti ime, ali njegove riječi treba čitati s australskim naglaskom): 'To bi izgledalo sjajno u vašoj biografiji, ali ne toliko dobro u mojoj.'

čitatelj može u načelu provjeriti dokaze. Kad neka znanstvena knjiga pogriješi, netko će naposljetku otkriti pogrešku i ispraviti je u knjigama što slijede. To se očigledno ne događa sa svetim knjigama.

Filozofi, osobito amateri s nešto filozofske naobrazbe, a poglavito oni koji su zaraženi 'kulturnim relativizmom', mogli bi u ovom trenutku podmetnuti dosadno kukavičje jaje: znanstvenikovo vjerovanje u *dokaze* samo je po sebi predmet fundamentalističke vjere. Bavio sam se time na drugom mjestu pa ću ovdje samo ukratko ponoviti. Svi mi vjerujemo u dokaze o vlastitim životima, što god tvrdili pod svojim maskama amaterskih filozofa. Ako sam optužen za ubojstvo i tužitelj me strogo upita je li istina da sam bio u Chicagu one noći kad je počinjen zločin, ne mogu se izvući filozofskim izmotavanjem: 'Ovisi o tome što podrazumijevate pod "istinom".' Ne vrijede ni antropološka, relativistička zapomaganja: 'Bio sam u Chicagu samo u vašem zapadnjačkom znanstvenom smislu riječi "u". Bongoanci imaju sasvim različito shvaćanje riječi "u", prema kojemu se istinski nalazite "u" nečemu samo ako ste pomazani starješina koji ima pravo njušiti sasušene mošnje jarca.'[115]

Možda su znanstvenici fundamentalisti kad se radi o definiranju na nekakav apstraktan način onoga što se podrazumijeva pod 'istinom'. No to su i svi ostali. Nisam ništa više fundamentalističan kad kažem da je evolucija istinita nego kad kažem da je istina kako je Novi Zeland na južnoj polulopti. Vjerujemo u evoluciju zato što za to postoje dokazi i napustili bismo je preko noći da se pojave novi dokazi koji bi je osporili. Nijedan pravi fundamentalist ne bi nikad rekao tako nešto.

Vrlo je lako pobrkati fundamentalizam sa žarom. Mogu se lako nekome učiniti punim žara kad branim evoluciju od nekog fundamentalističkog kreacionista, ali to nije zbog nekog mog (suparničkog) kontrafundamentalizma. To je zato što su dokazi za evoluciju silno jaki i ja sam pun užarene uzrujanosti što moj protivnik to ne može vidjeti - ili, još češće, odbija vidjeti samo zato što to proturječi njegovoj svetoj knjizi. Moj žar raste kad pomislim na to koliko *propuštaju* jadni fundamentalisti i oni na koje fundamentalisti utječu. Istine evolucije, zajedno s mnogim drugim znanstvenim istinama, toliko su duboko fascinantne i lijepe; uistinu je tragično umrijeti i sve to propustiti! Dakako, to u meni raspiruje žar. Kako bi moglo biti drukčije? No moje vjerovanje u evoluciju nije fundamentalizam i nije vjera, jer znam što bi bilo potrebno da se predomislim i rado bih to učinio kad bi se pojavili nužni dokazi za to.

To se i događa. Svojedobno sam ispričao priču o uglednom starom profesoru s katedre za zoologiju sveučilišta u Oxfordu iz vremena kad sam ondje studirao. On je godinama strastveno vjerovao, i to je naučavao, da Golgijev aparat (mikroskopska osobina unutrašnjosti stanice) nije stvaran, odnosno da je to izmišljotina, iluzija. Tada je postojao običaj da svaki ponedjeljak poslije podne cijeli odsjek sluša predavanje nekog gosta fakulteta. Jednog ponedjeljka gost je bio američki mikrobiolog koji je podnio potpuno uvjerljive dokaze da Golgijev aparat postoji. Na kraju predavanja, stari profesor odšetao je do katedre, rukovao se s Amerikancem i rekao - sa žarom - 'Dragi moj kolega, želim vam zahvaliti. Bio sam u krivu petnaest godina.' Pljeskali smo dok nam se ruke nisu užarile. Nijedan fundamentalist nikad ne bi rekao tako nešto. U praksi to ne bi rekli ni svi znanstvenici. No svi znanstvenici barem na riječima prihvaćaju taj ideal - za razliku od, recimo, političara koji bi to vjerojatno osudili kao prevrtljivost. Sjećanje na događaj koji sam opisao još uvijek me gane.

Kao znanstvenik se protivim fundamentalističkoj religiji jer ona otvoreno ometa znanstveni rad. Ona nas uči da ne mijenjamo svoje mišljenje i da ne spoznajemo uzbudljive pojave koje se mogu spoznati. Ona potkopava znanost i iscrpljuje intelekt. Najtužniji meni poznati primjer je onaj američkog geologa Kurta Wisea, koji je sad direktor Centra za istraživanje postanaka na Bryan Collegeu u Daytonu u Tennesseeju. Nije slučajno što je Bryan College dobio ime po Williamu Jenningsu Bryanu, tužitelju učitelja znanosti Johna Scopesa na dejtonskom 'majmunskom suđenju' 1925. Wise je mogao ispuniti svoju dječačku želju i postati profesor geologije na pravom sveučilištu, sveučilištu čiji je moto mogao biti 'Misli kritično', a ne oksimoronsko geslo istaknuto na Bryanovoj internet stranici: 'Misli kritički i biblijski'. On je uistinu diplomirao geologiju na čikaškom sveučilištu, nakon čega je stekao dvije još više kvalifikacije u geologiji i paleontologiji na Harvardu (ni manje ni više), gdje mu je profesor bio Stephen Jay Gould (ni manje ni više). Bio je visoko kvalificiran mladi znanstvenik koji je mnogo obećavao te je bio na putu da ostvari svoj san predavanja znanosti i istraživanja na pravom sveučilištu.

Onda se dogodila tragedija. Nije došla izvana, nego iz njegova vlastitog uma, uma što je bio fatalno potkopan i oslabljen vjerskim fundamentalističkim odgojem koji je od njega tražio da vjeruje kako je Zemlja

- predmet njegovih geoloških studija u Chicagu i na Harvardu - stara manje od 10.000 godina. Wise je bio previše inteligentan, a da ne uoči izravan sudar svoje religije sa svojom znanošću pa je taj sukob u njegovu umu izazivao sve već nelagodu. Jednog dana više nije mogao podnositi taj pritisak pa je presjekao čvor škarama. Uzeo je Bibliju i prošarao je uzduž i poprijeko, doslovce izrezavši svaku rečenicu koja je morala nestati, ako je bio istinit njegov znanstveni svjetonazor. Na kraju tog nemilosrdno poštenog i zamornog posla ostalo je toliko malo od Biblije,

> da koliko god sam se trudio, čak i uz pomoć svih netaknutih margina na stranicama Svetog pisma, nisam mogao uzeti Bibliju u ruke, a da se ona ne raspadne napola. Morao sam se opredijeliti između evolucije i Svetog pisma. Ili je Sveto pismo bilo istinito, a evolucija lažna, ili je evolucija bila istinita pa moram odbaciti Bibliju... Na tom mjestu, te noći, prihvatio sam riječ Božju i odbacio sve što bi joj ikad protuslovilo, uključujući evoluciju. Nakon toga, s velikom tugom, bacio sam u oganj sve svoje snove i nade o znanosti.

Smatram da je to vrlo žalosno; no dok me je priča o Golgijevom aparatu dirnula do suza divljenja i ushita, priča o Kurtu Wiseu jednostavno je bijedna - bijedna i vrijedna prezira. On je sam nanio ranu svojoj karijeri i životnoj sreći, a to je bilo toliko nepotrebno i lako se moglo izbjeći. Bilo je dovoljno da odbaci Bibliju ili da je protumači simbolički, alegorijski, kao što to čine teolozi. Umjesto toga, on se ponio fundamentalistički i odbacio je znanost, dokaze i razum, zajedno sa svim svojim snovima i nadama.

Možda je Kurt Wise jedinstven medu funtamentalistima po tome što je pošten - razorno, bolno, šokantno pošten. Njemu treba dati Templetonovu nagradu; moguće je da bi on bio njezin prvi iskreni dobitnik. Wise iznosi na površinu ono što se potajno događa u dubini, u umovima fundamentalista općenito, kad se suoče sa znanstvenim dokazima što proturječe njihovim vjerovanjima. Poslušajte njegove kićene riječi:

> lako postoje znanstveni dokazi za prihvaćanje tvrdnje da je Zemlja mlada, ja sam kreacionist koji prihvaća da je Zemlja mlada zato što tako shvaćam Sveto pismo. Kao što sam rekao svojim profesorima prije mnogo godina dok sam bio na fakultetu, kad bi se svi dokazi u svemiru okrenuli protiv kreacionizma, ja bih to prvi priznao, ali bih svejedno ostao kreacionist, jer se čini da nas na to upućuje Riječ Božja. Tu se moram zaustaviti.[116].

Čini se da se on poziva na Luthera dok pribija svoje teze na vrata crkve u Wittenbergu, ali me jadni Kurt Wise više podsjeća na Winstona Smitha u Orwellovoj *1984,* koji se očajnički borio da vjeruje kako su dva i dva pet, ako tako kaže Veliki Brat. No Winstona su mučili. Wiseov misaoni obrat nije posljedica imperativa tjelesnog mučenja, već imperativa - čini se jednako tako nepobitnog za neke ljude - religijskog uvjerenja; moglo bi se reći da je to oblik duhovnog mučenja. Neprijatelj sam religije zbog onoga što je učinila Kurtu Wiseu. A ako je to učinila geologu obrazovanom na Harvardu, pomislite samo što može učiniti drugima koji su manje nadareni i slabije oboružani.

Fundamentalistička religija nastoji svim silama upropastiti znanstveno obrazovanje bezbrojnih tisuća nevinih, dobronamjernih, željnih mladih umova. Možda to ne čini nefundamentalistička, 'razumna religija. Ona, međutim, otvara put fundamentalizmu, jer uči djecu, od njihove najranije mladosti, da je slijepa vjera vrlina.

MRAČNA STRANA APSOLUTIZMA

U prethodnom poglavlju, kad sam pokušavao objasniti promjenljivi moralni *Zeitgeist,* pozvao sam se na široki konsenzus liberalnih, prosvijetljenih, umjerenih ljudi. Iznio sam idealnu pretpostavku da se svi 'mi' uglavnom slažemo s tim konsenzusom, neki više od drugih, i pod tim sam mislio na većinu ljudi koji će vjerojatno pročitati ovu knjigu, bili oni religiozni ili ne. No, dakako, ne prihvaćaju svi konsenzus (niti će svi imati i najmanju želju pročitati moju knjigu). Mora se priznati da apsolutizam ni izdaleka nije mrtav. Dapače, apsolutizam upravlja umovima velikog broja ljudi u današnjem svijetu, a to je najopasnije u muslimanskim zemljama i u početnoj fazi američke teokracije (vidi knjigu Kevina Phillipsa pod tim naslovom). Takav apsolutizam gotovo uvijek je posljedica jakih religijskih uvjerenja i glavni je razlog zbog kojega se može reći da religija može biti sila što potiče zlo u svijetu.

Jedna od najoštrijih kazni u Starom zavjetu je ona koja kažnjava bogohuljenje. Ta se kazna još uvijek primjenjuje u nekim zemljama. U paragrafu 295-C pakistanskog krivičnog zakonika za taj se 'zločin' propisuje smrtna kazna. Doktor Younis Shaikh, liječnik i predavač, osuđen je 18. kolovoza 2001. na smrt zbog bogohuljenja. Njegov zločin bio je u tome što je on rekao svojim studentima da prorok Muhamed nije bio

musliman prije nego što je izmislio islam u dobi od 40 godina. Jedanaest njegovih studenata prijavilo ga je vlastima zbog tog 'prijestupa'. Zakon o bogohuljenju u Pakistanu češće se priziva u vezi s kršćanima, kao u slučaju Augustinea Ashiqa 'Kingri' Masiha, koji je bio osuđen na smrt u Faisalabadu 2000. godine. Masihu, kršćaninu, nije bilo dopušteno oženiti svoju djevojku zato što je ona bila muslimanka, a pakistanski (i islamski) zakon - što je nevjerojatno - ne dopušta muslimanki da se uda za muškarca koji nije musliman. Stoga se on pokušao preobratiti na islam, a onda je bio optužen da to čini iz niskih pobuda. Nije jasno iz izvještaja koji sam pročitao je li to samo po sebi bilo zločin koji je zaslužívao smrtnu kaznu ili se radilo o nečemu što je on navodno rekao o moralu samoga proroka. Bilo kako bilo, to nikako nije bio prekršaj koji bi zaslužívao smrtnu kaznu u bilo kojoj zemlji u čijim zakonima nema vjerskog ekstremizma.

U Afganistanu je 2006. Abdul Rahman bio osuđen na smrt zato što se preobratio na kršćanstvo. Je li on ikoga ubio, naudio nekome, ukrao nešto, oštetio nešto? Nije. Samo je promijenio svoje mišljenje. U sebi i privatno, promijenio je mišljenje. Imao je neke *misli* koje se nisu sviđale vlastima u njegovoj zemlji. A to, prisjetite se, nije Afganistan talibana, već oslobođeni' Afganistan Hamida Karzaija, koji je stvorila koalicija pod vodstvom Amerikanaca. Gospodin Rahman naposljetku je izbjegao pogubljenju, ali samo kad je ustvrdio da mu se pomračio um i tek nakon žestokog međunarodnog pritiska. On je nakon toga zatražio azil u Italiji kako bi izbjegao da ga ubiju fanatici željni ispunjavanja svoje islamske dužnosti. U *ustavu* 'oslobođenog' Afganistana još uvijek postoji članak koji kaže da je kazna za vjersko otpadništvo smrt. Time se, podsjetimo se, ne pričinjava nikakva osobna ni materijalna šteta. To je samo zločin u mislima, da se poslužimo terminologijom Georgea Orwella u njegovoj *1984.,* a službena kazna za to je smrt po islamskom zakonu. Da navedemo jedan primjer u kojemu je smrtna kazna izvršena: Sadiq Abdul Karim Malallah javno je pogubljen odrubljivanjem glave u Saudijskoj Arabiji 3. rujna 1992. nakon što je bio prema zakonu osuđen za vjersko otpadništvo i bogohuljenje.[117]

Jednom sam na televiziji raspravljao sa sirom Iqbalom Sacraniejem, za kojega sam spomenuo u prvom poglavlju da je jedan od vodećih 'umjerenih muslimana u Britaniji. Zatražio sam da se izjasni u vezi sa smrtnom kaznom za vjersko otpadništvo. On se vrpoljio i izmotavao, ali

nije bio u stanju ni poreći ni osuditi to. Pokušavao je promijeniti temu, tvrdeći da je to nevažna pojedinost. Tog je čovjeka britanska vlada odlikovala za promicanje dobrih 'međuvjerskih odnosa.

No nemojmo zapadati u samozadovoljstvo ni u kršćanskom svijetu. Još 1922. u Britaniji je John William Gott bio osuđen na devet mjeseci prisilnog rada za bogohuljenje, jer je usporedio Isusa s klaunom. Gotovo je nevjerojatno, ali zločin bogohuljenja još uvijek se nalazi u britanskom zakoniku[118], a jedna kršćanska organizacija pokušala je 2005. podići privatnu tužbu za bogohuljenje protiv BBC-ja zbog emitiranja mjuzikla *Jerry Springer the Opera*.

U Sjedinjenim Američkim Državama u proteklih nekoliko godina počeo se upotrebljavati izraz 'američki talibani' i brzim pretraživanjem na Googleu otkriva se da je to učinilo više od deset internet stranica. Izjave američkih vjerskih poglavara i vjerski orijentiranih političara koje se ondje navode s jezom prizivaju u sjećanje usku zagriženost, ledenu okrutnost i potpunu odvratnost afganistanskih talibana, ajatolaha Homeinija i vahabitskih vlasti u Saudijskoj Arabiji. Internet stranica pod nazivom Američki taliban' osobito je bogat izvor odurno suludih citata, a počinje s izjavom neke Ann Coulter, koja gotovo zaslužuje nagradu za to, a za koju me američki kolege uvjeravaju da nije izmišljena: 'Morali bismo okupirati njihove zemlje, ubiti njihove vode i preobratiti stanovništvo na kršćanstvo.'[119] Drugi biseri uključuju izjavu člana kongresa Boba Dormana: 'Ne upotrebljavajte riječ "gay"(Eufemizam na engleskome za 'homoseksualac' - *Op. prev.),* osim ako to nije akronim za "Got Aids Yet?"(Zar već nisi dobio AIDS? - *Op. prev);* tvrdnju generala Williama G. Boykina: 'Georgea Busha nije izabrala većina birača u SAD, njega je postavio Bog' - i, nešto stariju, poznati ekološki naputak ministra unutrašnjih poslova predsjednika Ronalda Reagana: 'Ne moramo čuvati okoliš, približava se drugi Kristov dolazak.' Afganistanski talibani i američki talibani dobri su primjeri onoga što se događa kad ljudi shvate svoje svete knjige doslovce i ozbiljno. Oni daju užasnu suvremenu sliku dijela onoga kako je život možda izgledao pod teokracijom Starog zavjeta. Knjiga Kimberly Baker *The Fundamentals od Extremism: The Christian Right in America* (Osnove ekstremizma: kršćanska desnica u Americi) opširan je prikaz opasnosti kršćanskih talibana (ne pod tim nazivom).

U Afganistanu je za vrijeme talibana službena kazna za homoseksualizam bilo pogubljenje, i to ukusnom metodom zatrpavanja živog osuđenika pod zidom koji bi se prevalio na nj. Budući da je taj zločin' (homoseksualnost) privatni čin, koji izvode odrasli ljudi i pri tome ne čine nikome ništa nažao, tu opet imamo klasično obilježje vjerskog apsolutizma. Ni moja rođena zemlja nema pravo na samozadovoljstvo. Osobni homoseksualizam bio je krivični prekršaj u Britaniji sve do 1967., što zvuči nevjerojatno. Britanski matematičar Alan Turing, kandidat, uz Johna von Neumanna, za titulu oca računala, počinio je 1954. samoubojstvo nakon što je bio osuđen za krivični prekršaj homoseksualnog ponašanja u privatnosti. Mora se priznati da nije bio živ zakopan pod zidom koji je srušen tenkom. Njemu je dana mogućnost da se opredijeli između dvije godine u zatvoru (možete zamisliti kako bi prema njemu postupali drugi zatvorenici) i kure hormonskih injekcija za koje se može reći da su odgovarale kemijskoj kastraciji i nakon kojih bi mu izrasle grudi. Njegov konačni, osobni izbor bila je jabuka u koju je uštrcao cijanid.[120]

Budući da je Turing bio jedan od najzaslužnijih u dešifriranju njemačkog koda Enigma (kojim se u drugom svjetskom ratu služila njemačka tajna služba - *Op. prev.),* može se tvrditi da je više pridonio pobjedi nad nacistima od Eisenhowera ili Churchilla. Zahvaljujući Turingu i njegovim kolegama iz jedinice 'Ultra u Bletchley Parku (britanski obavještajni centar u drugom svjetskom ratu - *Op. prev.),* savezнички generali na ratištu saznavali su dugo vremena pojedinosti o njemačkim planovima prije nego što su ih njemački generali imali vremena provesti u djelo. Nakon rata, kad Turingova uloga više nije bila strogo čuvana tajna, trebalo gaje odlikovati i slaviti kao spasitelja nacije. Umjesto toga, taj nježni, mucavi, ekscentrični genij bio je uništen zbog 'zločina' počinjenog u privatnosti kojim nije nikome naudio. Opet iznova, nepogrešivo obilježje vjerski ukorijenjenog moralista je da se gorljivo brine o tome što drugi ljudi *privatno* čine (ili čak samo misle).

Stajalište 'američkih talibana' o homoseksualnosti zoran je primjer njihova vjerskog apsolutizma. Pogledajte što kaže velečasni Jerry Falwell, osnivač Liberty University (Sveučilište slobode): AIDS nije samo Božja kazna za homoseksualce; to je Božja kazna za društvo koje tolerira homoseksualce.'[121] Prvo što zamjećujem kod takvih ljudi je njihovo

čudesno kršćansko milosrđe. Kakvi su to birači koji mogu, mandat za mandatom, glasovati za čovjeka takve neobaviještene zagriženosti kakav je senator Jesse Helms, republikanac iz Sjeverne Karoline? To je čovjek koji se ovako podruguje: T *The New York Time* i *Washington Post vrve* od homoseksualaca. Gotovo svaka osoba ondje je humoseksualac ili lezbijka.'[122] Pretpostavljam kako je odgovor na to pitanje da je to vrsta birača koja promatra moral u usko vjerskim okvirima i osjeća se ugroženom od bilo koga tko ne sudjeluje u istoj apsolutističkoj vjeri.

Već sam navodio izjave Pata Robertsona, osnivača Kršćanske koalicije. On je bio ozbiljan pretendent za predsjedničkog kandidata Republikanske stranke 1988. te je angažirao više od tri milijuna dobrovoljaca za svoju kampanju, uz pozamašnu svotu novca. Zabrinjavaju takvi razmjeri potpore s obzirom na sljedeće izjave koje su mu sasvim svojstvene: '[Homoseksualci] žele ući u crkve, poremetiti bogoslužje, prolijevati krv posvuda unaokolo, zaraziti ljude AIDS-om i pljuvati u lice svećenicima.' '[Planiranje obitelji] uči djecu razvratu, uči ljude preljubu, svakoj vrsti bestijalnosti, homoseksualnosti, lezbijstvu - svemu što Biblija osuđuje.' Robertsonovo stajalište prema ženama također bi ugrijalo crna srca afganistanskih talibana: 'Znam da je to gospođama bolno čuti, ali ako se vjenčate, prihvaćate poglavarstvo muškarca, svoga supruga. Krist je glava domaćinstva, a muž je glava žene, i to je tako, točka.'

Gary Potter, predsjednik organizacije Katolici za kršćansko političko djelovanje, imao je ovo reći: 'Kad kršćanska većina preuzme vlast u ovoj zemlji, neće biti sotonskih crkava, neće se više slobodno dijeliti pornografija, neće se više govoriti o pravima homoseksualaca. Kad kršćanska većina preuzme kontrolu, pluralizam će se smatrati nemoralnim i zlim, a država neće nikome dati pravo da čini zlo.' 'Zlo', kao što je vrlo jasno iz navoda, ne znači činiti ono što ima loše posljedice za ljude. To znači osobne misli i djela koja se ne sviđaju 'kršćanskoj većini'.

Župnik Fred Phelps iz Baptističke crkve u Westborou, još je jedan vatreni propovjednik koji je opsjednut antipatijom prema homoseksualcima. Kad je umrla udovica Martina Luthera Kinga, župnik Fred organizirao je prosvjede na njezinu pogrebu, proklamirajući: 'Bog mrzi homiće i one koji im pomažu! Dakle, Bog mrzi Corettu Scott King i sad je muči sumporom i ognjem ondje gdje crvi nikad ne umiru, a vatra se nikad ne gasi pa se dim njezinih muka uzdiže sve više i više.'[123] Lako je otpisati Freda Phelpsa kao šašavca, ali on ima veliku potporu u ljudima

i njihovu novcu. Prema Phelpsovoj vlastitoj internet stranici, on je organizirao 22.000 protuhomoseksualnih demonstracija od 1991. (to su u prosjeku četiri prosvjeda dnevno) u SAD-u, Kanadi, Jordanu i Iraku, ističući parole poput one 'HVALA BOGU ZA AIDS'. Posebno dražesno obilježje njegove stranice je automatski obračun dana koje neki umrli homoseksualac, naveden poimence, gori u paklu.

Gledišta o homoseksualnosti otkrivaju mnogo toga o vrsti moralnosti koju nadahnjuje religijsko vjerovanje. Jednako poučan primjer su pobačaj i svetost ljudskog života.

VJERA I SVETOST LJUDSKOG ŽIVOTA

Ljudski zameci su primjeri ljudskog života. Stoga je, po apsolutističkim kriterijima religije, pobačaj jednostavno kriv, odnosno ravan ubojstvu. Nisam siguran kako treba protumačiti moju opasku, koja, doduše, nije znanstveno potvrđena, o tome kako se čini da su mnogi od onih koji se najvatrenije protive oduzimanju života zametku također više nego uobičajeno voljni oduzimati život odraslim ljudima. Istini za volju, to se u pravilu ne odnosi na katolike koji spadaju u najglasnije protivnike pobačaja. Novorođeni je kršćanin George W. Bush, međutim, tipičan za današnju moć religije. On i drugi poput njega uporni su branitelji ljudskog života dok je to život u zametku (ili život oboljelih na smrt) - čak do te mjere da sprečavaju medicinska istraživanja koja bi sigurno spasila mnoge živote.[124] Očigledan razlog protivljenju smrtnoj kazni je briga za ljudski život. Od 1976, kad je američki vrhovni sud ukinuo zabranu na izvršenje smrtne kazne, u Teksasu je bilo više od trećine svih pogubljenja u svih 50 saveznih država američke unije. A Bush je predsjedao većim brojem pogubljenja u Teksasu nego bilo koji drugi guverner u povijesti te savezne države - u prosjeku jednome svakih devet dana. Možda je on samo obavljao svoju dužnost i primjenjivao državne zakone?[125] No kako onda treba protumačiti poznati izvještaj novinara CNN-a Tuckera Carlsona? Carlson, koji je i sam pristaša smrtne kazne, bio je šokiran Bushovim 'šaljivim' oponašanjem jedne osuđenice na smrt koja je zaklinjala guvernera da odgodi pogubljenje:' "Molim vas", jecao je Bush, usta iskrivljenih u lažnom očaju, "Nemojte me ubiti." '.[126] Možda bi ta žena naišla na veću sućut da je ukazala na to kako je ona nekoć bila zametak. Čini se kako razmišljanje o zametku uistinu ima krajnje čudan učinak

na mnoge ljude vjere. Majka Tereza čak je rekla u svom govoru kad je primala Nobelovu nagradu za mir: 'Najveći razarač mira je pobačaj.' *Što.* Kako može žena s takvim iskrivljenim prosuđivanjem biti shvaćena ozbiljno u vezi s bilo kakvom temom, a kamoli da se ozbiljno smatra vrijednom Nobelove nagrade? Tko god bi bio u iskušenju pasti pod utjecaj licemjerne Majke Tereze, morao bi pročitati knjigu Christophera Hitchensa *The Missionary Position: Mother Theresa in theory and Practice* (Misionarski položaj: Majka Tereza u teoriji i praksi).

No vratimo se američkim talibanima i poslušajmo Randalla Terryja, osnivača organizacije *Operation Rescue* (Operacija spas) koja služi zastrašivanju onih što pružaju usluge pobačaja. 'Kad ja ili ljudi poput mene budu upravljali zemljom, najbolje će biti da pobjegnete, jer ćemo vas pronaći, sudit ćemo vam i pogubiti vas. Mislim ozbiljno svaku riječ koju govorim. Dio moje misije bit će da postignem to da tima bude suđeno i da budu pogubljeni.' Terry je tu mislio na liječnike koji izvode pobačaj, a njegovo kršćansko nadahnuće jasno se pokazuje u drugim izjavama:

> Želim da samo pustite da vas preplavi val netolerancije. Želim da pustite da vas preplavi val mržnje. Da, mržnja je dobra...Naš cilj je kršćanska nacija. Imamo biblijsku dužnost, pozvani smo od Boga da osvojimo ovu zemlju. Ne želimo ravnopravnost. Ne želimo pluralizam.
>
> Naš cilj mora biti jednostavan. Moramo imati kršćansku naciju podignutu na Božjem zakonu, na deset zapovijedi. Bez isprike.[127]

Ta težnja da se postigne nešto što se jedino može nazvati kršćanskom fašističkom državom sasvim je svojstvena američkim talibanima. To je gotovo zrcalna slika islamske fašističke države kojoj toliko žarko žude mnogi ljudi u drugim dijelovima svijeta. Randall Terry nema - još - političku vlast. No nijedan promatrač američke političke pozornice u vrijeme pisanja ove knjige (2006.) ne smije biti pun samopouzdanja.

Konzekvencijalist ili utilitarist vjerojatno će pristupiti pitanju pobačaja na sasvim drukčiji način, tako što će pokušati usporediti patnju. Pati li zametak? (Vjerojatno ne, ako je pobačen prije nego što stekne živčani sustav; a čak i ako je dovoljno razvijen da ima živčani sustav, svakako pati manje od, recimo, odrasle krave u klaonici.) Pati li trudnica ili njezina obitelj ako joj se ne omogući pobačaj? Vrlo lako moguće; no u svakom slučaju, budući da zametak nema živčani sustav, ne bi li majčin sasvim razvijeni živčani sustav morao u tome imati pravo izbora?

Time se ne želi reći da konzekvencijalist ne bi mogao imati razloga za protivljenje pobačaju. Konzekvencijalisti mogu formulirati argumente tipa 'skliske strmine (iako ja to ne bih učinio u ovom slučaju). Možda zameci ne pate, ali je kultura koja tolerira uzimanje ljudskog života u opasnosti da ode predaleko: gdje će sve to završiti? Ubijanjem djece? Trenutak rođenja označava prirodni Rubikon za definiranje pravila i moglo bi se tvrditi kako je teško pronaći nekakav drugi takav trenutak u prethodnom razvoju zametka. Argumenti tipa skliske strmine mogli bi nas stoga navesti na to da trenutku rođenja pridamo veće značenje nego što bi to odgovaralo usko definiranom utilitarizmu.

I argumenti protiv eutanazije mogli bi se oblikovati u kontekstu skliske strmine. Izmislimo izjavu nekog filozofa morala: Ako dopustimo liječnicima da skrate muke smrtno bolesnim ljudima, sljedeće što će se dogoditi jest da će mnogi htjeti ucmekati svoju baku kako bi se domogli njezina novca. Možda smo mi filozofi prerasli apsolutizam, ali je društvu potrebna disciplina apsolutnih pravila poput onoga "Ne ubij bližnjega svoga", jer društvo inače ne zna gdje je granica. U nekim okolnostima apsolutizam bi, bez obzira na sve krive razloge u svijetu koji nije idealan, mogao imati bolje *posljedice* nego naivni konzekvencijalizam! Možda je nama filozofima teško spriječiti jedenje ljudi koji su već mrtvi i za kojima nitko ne žali - recimo skitnica koje su poginule na cesti. No zbog razloga skliske strmine, apsolutistički tabu protiv ljudožderstva previše je važan da bismo ga ublažavali.'

Moglo bi se zaključiti da konzekvencijalisti uz pomoć argumenata tipa skliske strmine mogu ponovo uvesti neki oblik posrednog apsolutizma. No religiozni neprijatelji pobačaja ne zamaraju se skliskim strminama. Za njih je sve to mnogo jednostavnije. Zametak je 'djetešce', uništenje zametka je ubojstvo i to je to: kraj rasprave. Mnogo toga slijedi iz takvog apsolutističkog stajališta. Za početak, istraživanje matičnih stanica u zamecima mora prestati, usprkos svom golemom potencijalu za medicinu, jer to uključuje smrt stanica u zamecima. Nedosljednost tog stava je vidljiva kad se sjetimo da društvo već dopušta umjetnu oplodnju, prilikom koje liječnici rutinski stimuliraju žene da stvaraju višak jajašaca koja će se oplođivati izvan tijela. Moguće je proizvesti više od deset zdravih zigota, od kojih se dvije ili tri zatim usađuju u maternicu. Očekuje se da će od tih samo jedna ili dvije možda preživjeti. U procesu umjetne oplodnje se, dakle, ubijaju oplođene stanice u dvjema fazama

tog postupka i za društvo to općenito nije nikakav problem. Umjetna oplodnja je već 25 godina standardni postupak kojim se unosi radost u živote ljudi bez djece.

Religiozni apsolutisti, međutim, mogu imati problema s umjetnom oplodnjom. List *Guardian* je 3. lipnja 2005. objavio čudnovatu priču pod naslovom 'Kršćanski parovi odazivaju se pozivu za spas zametaka preostalih nakon umjetne oplodnje. Tu se radi o organizaciji po imenu Snowflakes (Snježne pahuljice) koja se bavi 'spašavanjem' suvišnih zametaka preostalih u klinikama za umjetnu oplodnju. 'Uistinu smo osjećali kako Gospod traži od nas da pokušamo dati jednome od tih zametaka - toj djeci - priliku da preživi,' rekla je jedna žena u saveznoj državi Washington, čije je četvrto dijete rezultat tog 'neočekivanog saveza koji konzervativni kršćani sklapaju sa svijetom djece iz epruvete'. Zabrinut zbog te veze, njezin suprug savjetovao se s jednim crkvenim poglavarom, koji mu je preporučio: 'Ako želiš osloboditi robove, ponekad moraš sklopiti nagodbu s trgovcem robija.' Pitam se što bi ti ljudi rekli da znaju kako se većina zametaka ionako spontano pobaci. Na to je vjerojatno najbolje gledati kao na neku vrstu prirodne 'kontrole kvalitete'.

Određena vrsta religioznog uma ne može uočiti moralnu razliku između ubojstva mikroskopske nakupine stanice s jedne i ubojstva odraslog liječnika s druge strane. Već sam se osvrnuo na Randalla Terryja i 'Operaciju spas'. U svojoj jezovitoj knjizi *Terror in the Mind of God* (Užas u Božjem umu) Mark Juergensmeyer objavljuje fotografiju velečasnog Michaela Braya koji sa svojim prijateljem, velečasnim Paulom Hillom, drži transparent na kojemu piše: 'Je li krivo spriječiti ubojstvo nevine djece?' Obojica izgledaju kao zgodni, nasmiješeni mladi ljudi pomalo školnička izgleda, neformalno odjeveni, potpuna suprotnost luđacima izbuljenih očiju. No oni i njihovi prijatelji iz Božje vojske (engleski: The Army of God - *Op. prev.)* odlučili su zapaliti klinike za pobačaj i nisu skrivali da žele ubiti liječnike. Paul Hill je 29. srpnja 1994. uzeo pušku i ubio doktora Johna Brittona i njegova tjelohranitelja Jamesa Barretta pred Brittonovom klinikom u Pensacoli na Floridi. Zatim se predao policiji, rekavši da je ubio liječnika kako bi spriječio buduću pogibiju 'nevine djece'.

Michael Bray brani takve postupke vrlo rječito i njegove tvrdnje čine se u potpunosti prožetima visokim moralnim ciljem, što sam ustanovio kad sam ga intervjuirao u nekom javnom parku u Colorado Springsu za

svoj televizijski dokumentarni film o religiji.* Prije nego što sam pokrenuo pitanje pobačaja, utvrdio sam karakter Braveva morala utemeljenog u Bibliji tako što sam mu postavio neka uvodna pitanja. Podsjetio sam da biblijski zakon osuđuje preljubnike na smrt kamenovanjem. Očekivao sam da će se on odreći tog izričitog primjera kao očito neprihvatljivog, ali on me iznenadio. On se spremno složio s tim da, nakon odgovarajućeg sudskog postupka, preljubnike treba pogubiti. Na to sam rekao da se Paul Hill, koji uživa punu Brayevu potporu, nije držao zakonskog procesa, već je uzeo zakon u svoje ruke i ubio liječnika. Bray je branio postupak svoga kolege svećenika isto onako kako je to činio kad ga je intervjuirao Juergenmeyer, povlačeći razliku između ubojstva iz odmazde, recimo ako je liječnik u mirovini, i ubojstva aktivnog liječnika kako bi ga se spriječilo da 'redovno ubija djecu'. Skrenuo sam mu pažnju na to da bi, iako su uvjerenja Paula Hilla nedvojbeno iskrena, društvo potonulo u groznu anarhiju ako bi se svako povodio osobnim uvjerenjem kako bi uzeo zakon u vlastite ruke, umjesto da se pridržava zakona. Nije li pravilno bilo pokušati promijeniti zakon demokratskim putem? Bray je odgovorio: 'No, taj problem nastaje kad nemamo zakon koji je zbilja pravi zakon; kad imamo zakone koje su na brzinu, hirovito, postavili ljudi, kao što smo vidjeli u slučaju takozvanog zakona o pravu na pobačaj, koji su suci nametnuli ljudima...' Onda smo se počeli prepirati o američkom ustavu i o tome odakle dolaze zakoni. Pokazalo se da je Brayevo mišljenje o takvim pitanjima bilo vrlo slično mišljenjima ekstremnih muslimana koji žive u Britaniji, a koji otvoreno proglašavaju da ih obavezuje jedino islamski zakon, a ne demokratski donijeti zakoni zemlje u kojoj su našli dom.

Paul Hill je pogubljen 2003. za ubojstvo doktora Brittona i njegova tjelohranitelja, a prije toga je rekao da bi to opet učinio kako bi spasio nerođene. Otvoreno se radujući što će umrijeti za svoje uvjerenje, izjavio je na konferenciji za tisak: 'Vjerujem da će država pogubljenjem od mene učiniti mučenika.' Desničarskim aktivistima protiv pobačaja koji su.prosvjedovali na njegovu pogubljenju priključili su se u nelogičnom savezu lijevi protivnici smrtne kazne, koji su tražili da guverner Floride Jeb Bush 'spriječi mučeništvo Paula Hilla. Oni su prilično razložno tvrdili da će sudsko pogubljenje Hilla zapravo potaknuti nova ubojstva,

* Aktivisti za prava životinja koji prijete nasiljem znanstvenicima koji upotrebljavaju životinje u medicinskim istraživanjima tvrdili bi da imaju jednako visok moralni cilj.

što je potpuno suprotno od preventivnog učinka koji bi trebala imati smrtna kazna. Sam Hill smiješio se cijelim putem do komore za pogubljenje te je rekao: 'Očekujem veliku nagradu u nebesima... Radujem se slavi.'[128] On je također izjavio da bi se drugi trebali povesti za njegovim nasilnim metodama. Predviđajući osvetničke napade zbog 'mučeništva' Paula Hilla, policija je uvela stanje pripravnosti za vrijeme pogubljenja, a nekoliko pojedinaca povezanih s tim slučajem primilo je prijeteća pisma u kojima su bili metci.

Cijelo to užasno pitanje proizlazi iz jednostavne razlike u gledištima. Postoje ljudi koji zbog svojih religijskih uvjerenja smatraju da je pobačaj ubojstvo i spremni su ubijati u obranu zametaka, koje oni nazivaju 'djecom'. Na drugoj strani su jednako iskreni pristaše pobačaja koji možda imaju drukčija religijska uvjerenja, ili uopće nisu religiozni, te uz to prihvaćaju dobro promišljene konzekvencijalističke moralne norme. I oni sebe smatraju idealistima koji pružaju medicinsku uslugu ljudima u nuždi, koji bi se inače obratili opasno neukim amaterima. Obje strane vide u onoj drugoj ubojice ili zagovornike ubojstva. Obje strane su po vlastitim kriterijima jednako iskrene.

Glasnogovornica jedne druge klinike za pobačaj rekla je za Paula Hilla da je opasan psihopat. No ljudi poput njega ne misle o sebi da su opasni psihopati; oni sebe smatraju dobrim, moralnim ljudima, vođenim Bogom. Dapače, ja ne mislim da je Paul Hill bio psihopat. On je samo bio duboko religiozan. Bio je opasan, ali ne i psihopat. Bio je opasno religiozan. Po kriterijima svoje religijske vjere, Hill je bio moralan i sasvim u pravu što je ubio doktora Brittona. Problem s Hillom bio je u samim njegovim religijskim uvjerenjima. Ni Michael Bray, kad sam se susreo s njim, nije me se dojmio kao psihopat. Zapravo mi se prilično svidio. Mislio sam da je on pošten i iskren čovjek, odmjerena govora i promišljen, no njegov je um nažalost bio opsjednut otrovnim vjerskim besmislom.

Žestoki protivnici pobačaja gotovo su svi duboko religiozni. Iskreni pristaše pobačaja, bili oni ili ne osobno religiozni, vjerojatno će slijediti nereligioznu, konzekvencijalističku filozofiju morala, možda se pozivajući na pitanje Jeremyja Benthama: 'Mogu li oni *patiti?* Paul Hill i Michael Bray nisu vidjeli nikakvu moralnu razliku između ubijanja zametka i ubijanja liječnika, osim u tome što je zametak njima bio bezgrješno nevino 'dijete'. Konzekvencijalist vidi u tome bitnu razliku. Zametak u

ranom stadiju razvoja ima osjećaje i izgled punoglavca. Liječnik je odraslo svjesno biće s nadama, ljubavima, težnjama, strahovima, golemom količinom humanističkog znanja, sposobnost za doživljavanje dubokih osjećaja, vrlo vjerojatno ožalošćenu udovicu i djecu siročad te možda stare roditelje koji ga obožavaju.

Paul Hill izazvao je stvarnu, duboku i trajnu patnju bićima sa živčanim sustavom koji je u stanju patiti. Njegova žrtva, liječnik, nije učinio ništa takva. Zameci u ranom stadiju razvoja koji nemaju živčani sustav sasvim sigurno ne pate. A ako zameci u kasnijem pobačaju, koji imaju živčani sustav, pate - premda je svaka patnja vrijedna žaljenja - oni ne pate zato što su *ljudi.* Ne postoji nikakav općenit razlog pretpostavci da ljudski zameci bilo koje dobi pate više nego što pate zameci krave ili ovce na istom stupnju razvoja. A ima mnogo razloga pretpostavci da svi zameci, bili ljudski ili neki drugi, pate mnogo mnogo manje od odraslih krava ili ovaca u klaonici, osobito u ritualnoj klaonici u kojoj, iz religijskih razloga, moraju biti potpuno svjesni kad im se ceremonijalno režu vratovi.

Teško je mjeriti patnju[129] i moguće je sporiti se o pojedinostima. No to ne pogađa moju glavnu tvrdnju, koja se tiče razlike između svjetovnjačke konzekvencijalističke i religijski apsolutističke filozofije morala.* Jedna škola mišljenja brine se hoće li zameci patiti. Druga se brine o tome jesu li oni ljudi. Može se čuti kako religijski moralisti raspravljaju o pitanjima poput ovoga: 'Kad zametak u razvoju postane osoba - ljudsko biće?' Vjerojatnije je da će svjetovnjački moralisti upitati: 'Nije bitno je li zametak *ljudsko* biće (što to uopće *znači* za malu nakupinu stanica?); u kojem trenutku je bilo koji zametak u razvoju, bilo koje vrste, u stanju početi *patitiV*

VELIKA BETOVNOVSKA ZABLUDA

Sljedeći korak protivnika pobačaja u toj verbalnoj igri šaha obično ide otprilike ovako. Nije stvar u tome može li ili ne može ljudski zametak patiti u ovom trenutku. Radi se o njegovu *potencijalu.* Pobačaj gaje lišio prilike da živi punim ljudskim životom u budućnosti. Ta tvrdnja uobličena je u retoričkom argumentu koji je glup do te mjere da mu je to jedina obrana od optužbe za ozbiljno nepoštenje. Pod tim mislim na

* Time se, dakako, ne iscrpljuju sve mogućnosti. Znatna većina američkih kršćana ne zauzima apsolutističko stajalište o pobačaju i u prilog je mogućnosti izbora. Vidi na primjer članak Vjerska koalicija za reproduktivni izbor, na internet stranici www.rcrc.org/.

tzv. Veliku betovnovsku zabludu, koja postoji u nekoliko verzija. Peter i Jean Medawar* u svojoj knjizi */The Life Science* (Znanost o životu) pripisuju sljedeću verziju Normanu St Johnu Stevasu (danas lordu St Johnu), zastupniku u britanskom parlamentu i uglednom katoliku. On ju je pak preuzeo od Mauricea Baringa (1874-1954), istaknutog katoličkog preobraćenika i bliskog suradnika gorljivih katolika G. K. Chestertona i Hillairea Belloca (poznati engleski pisci - *Op. prev.).* On ju je oblikovao kao hipotetički dijalog dvaju liječnika:

'Htio bih čuti tvoje mišljenje o prekidu trudnoće. Otac je bolovao od sifilisa, a majka od tuberkuloze. Od četvero rođene djece, prvo je bilo slijepo, drugo je umrlo, treće je bilo gluhonijemo, a četvrto je također imalo tuberkulozu. Što bi ti učinio?

Ja bih bio prekinuo trudnoću.'

'To znači da bi ubio Beethovena.'

Internet je prepun takozvanih proživotnih stranica koje ponavljaju tu smiješnu priču i usput mijenjaju činjenične postavke s obijesnim nemarom. Evo jedne druge verzije. 'Da poznaješ neku trudnu ženu koja već ima osmero djece, od kojih je troje gluho, dvoje slijepo, jedno umno zaostalo (sve zato što je ona imala sifilis), bi li preporučio da ona počini pobačaj? Ako je odgovor da, u tom slučaju bi ubio Beethovena.'[130] Ta verzija legende spušta slavnog kompozitora s petog na deveto mjesto u redoslijedu rođenja, povećava broj djece rođene gluhima na troje, a slijepima na dvoje te daje sifilis majci umjesto ocu. Većina od 43 internet stranice koje sam pronašao kad sam tragao za verzijama te priče ne pripisuje je Mauriceu Baringu, nego nekom profesoru L. R. Agnewu s medicinskog fakulteta Sveučilišta u Los Angelesu, za kojega se tvrdi da je tu dilemu izložio svojim studentima i da im je rekao: 'Čestitam, upravo ste ubili Beethovena.' Mogli bismo milosrdno posumnjati da je L. R. Agnew uopće postojao - nevjerojatno je kako lako ničiu te urbane legende Nisam mogao pronaći je li Baring začetnik legende ili je ona izmišljen još prije.

Legenda je svakako bila izmišljena i potpuno je kriva. Nije istina da je Ludwig van Beethoven bio ni deveto ni peto dijete svojih roditelja. Bio je najstarije - strogo govoreći bio je drugorođenac, ali je najstarije dijete umrlo u vrlo ranoj dobi, što se često događalo u to vrijeme, i koli-

* Sir Peter Medawar dobio je Nobelovu nagradu za fiziologiju i medicinu 1960.

ko je poznato, nije bilo ni slijepo, ni, gluho, ni nijemo ni umno zaostalo. Nema dokaza da je ikoji roditelj bolovao od sifilisa, iako je točno da je majka naposljetku umrla od tuberkuloze. Ta je bolest bila proširena u to vrijeme.

To je, zapravo, prava pravcata urbana legenda, izmišljotina što je namjerno šire ljudi kojima je to u interesu. No to što je taj mit laž u svakom je slučaju potpuno nevažno. Čak i da nije laž, dokaz koji se izvodi iz njega uistinu je krajnje loš. Peter i Jean Medawar nisu morali sumnjati u istinu te priče da bi mogli ukazati na njezinu potpunu nelogičnost: 'Rasuđivanje u pozadini tog odvratnog malog dokaza je toliko lažno da od toga zastaje dah jer, osim ako se ne tvrdi kako postoji neka uzročno-posljedična veza između tuberkulozne majke i sifilitičnog oca s jedne te rađanja glazbenog genija s druge strane, nije ništa više vjerojatno da će svijet biti lišen Beethovena pobačajem nego čednim suzdržavanjem od spolnog općenja.' Na lakonski posprdno pobijanje koje iznose Medawarovi nema odgovora (da posudim radnju jedne od mračnih kratkih priča Roalda Dahla, jednako slučajna odluka da se *ne* obavi pobačaj 1888. dala nam je Adolfa Hitlera). No potrebna je zerica inteligencije - ili možda slobode od određene vrste vjerskog odgoja - da se to shvati. Od 43 'proživotne' internet stranice koje donose neku verziju mita o Beethovenu, a koje sam pronašao na Googleu dok sam ovo pisao, ni jedna jedina nije uočila nelogičnost argumenta. Sve su one (usput, sve su to bile vjerske internet stranice) progutale i mamac, i udicu i uzicu. Jedna od njih čak je navela Medawara (pogrešno napisavši Medawar) kao izvor. Toliko su željni bili ti ljudi vjerovati u zabludu primjerenu svojoj vjeri da čak nisu niti opazili kako su Medawarovi naveli taj argument samo kako bi ga potpuno izrešetali.

Kao što su Medawarovi s pravom naglasili, logičan zaključak argumenta u vezi s 'ljudskim potencijalom' je taj da mi potencijalno lišavamo ljudsku dušu dara postojanja svaki put kad ne iskoristimo priliku za spolni odnos. Svaki put kad plodan čovjek odbije bilo kakvu ponudu za općenje, to je, prema toj šašavoj 'proživotnoj' logici, ravno ubojstvu potencijalnog djeteta! Čak bi se i opiranje silovanju moglo prikazati kao ubojstvo potencijalnog djeteta (i, usput, ima mnogo 'proživotnih' aktivista koji bi uskratili pobačaj čak i brutalno silovanim ženama). Dakle, argument s Beethovenom je, kao što možemo jasno vidjeti, vrlo loše logički utemeljen. Njegov nadrealni idiotizam najbolje je sažet u onoj

sjajnoj pjesmi 'Svaki spermij je svet', koju pjeva Michael Palin sa zborom stotina djece u filmu o Montyju Pythonu *The meaning of Life* (Značenje života) (ako niste vidjeli taj film, učinite to, molim vas). Velika betovnovska zabluda tipičan je primjer toga u kakvu logičku zbrku upadamo kad su nam umovi omamljeni vjerski nadahnutim apsolutizmom.

Obratite sad pozornost na to da 'proživotni' zapravo uopće ne znači u prilog *životu.* Davanje krajnje posebnih prava stanicama vrste *Homo sapiens* teško se može pomiriti s činjenicom evolucije. Istina je da se zbog toga neće zabrinuti oni mnogobrojni protivnici pobačaja koji ne shvaćaju da evolucija*jest* činjenica! No dopustite mi da ukratko iznesem taj argument radi onih aktivista protiv pobačaja koji su možda manje neznalice u znanosti.

Evolucijska poanta vrlo je jednostavna. *Ljudskost* stanica zametka ne može zametku podariti nikakav apsolutno poseban moralni status. To je nemoguće, jer smo mi evolucijski kontinuirano povezani s čimpanzama i, na većoj udaljenosti, s vrstama svih živih bića na planetu. Da se to lakše shvati, zamislimo da je slučajno preživjela jedna međuvrsta, recimo *Australopithecus afarensis,* i da je otkrivena u nekom zabitnom dijelu Afrike. Bi li se ta stvorenja 'ubrajala u ljude' ili ne bi? Konzekvencijalistu poput mene to pitanje ne zaslužuje odgovor, jer ništa ne ovisi o njemu. Dovoljno je da bismo mi bili očarani i počašćeni susretom s novom 'Lucy'. Apsolutist, sa druge strane, mora odgovoriti na to pitanje kako bi primijenio moralno načelo prema kojemu se ljudima pridaje jedinstven i poseban status zato što su oni *ljudi.* U krajnjem slučaju se može pretpostaviti da bi oni morali uspostaviti sudove, poput onih u Južnoj Africi za vrijeme aparthejda, koji bi utvrdili može li se određeni pojedinac 'izdavati da čovjeka'.

Čak i ako bi se pokušalo naći jasan odgovor za *Australopitecusa,* postupni kontinuitet koji je neizbježno obilježje biološke evolucije govori nam da mora postojati *neka* međuvrsta koja bi bila dovoljno blizu granici' da zamagli moralno načelo i pobije apsolutnost tog načela. To se još bolje može izraziti tako da se kaže kako ne postoje prirodne granice u evoluciji. Privid granice nastaje zato što su evolucijske međuvrste slučajno izumrle. Dakako, moglo bi se tvrditi da su ljudska bića u stanju, na primjer, više patiti od nekih drugih vrsta. To bi moglo biti točno i mogli bismo zbog toga s pravom dati ljudima poseban status. No evolucijski kontinuitet pokazuje kako ne postoji nikakva *apsolutna* razlika. Činjenica evolucije razorno

potkopava apsolutističku moralnu diskriminaciju. Nelagodna svijest o toj činjenici možda zapravo leži u pozadini jednoga od glavnih motiva zbog kojega se kreacionisti protive evoluciji: oni se boje onoga za što vjeruju da su njezine moralne posljedice. U tome imaju krivo, ali je u svakom slučaju vrlo čudno misliti da se istina o stvarnom svijetu može preokrenuti prihvaćanjem onog što bi bilo moralno poželjno.

KAKO 'UMJERENOST' U VJERI POTIČE FANATIZAM

Kao ilustraciju mračne strane apsolutizma spomenuo sam američke kršćane koji dižu u zrak klinike za pobačaj te talibane u Afganistanu, čiji popis okrutnosti, osobito prema ženama, nalazim prebolnim da bih ih ponovo prebrojavao. Mogao sam to proširiti na Iran pod ajatolasima ili na Saudijsku Arabiju pod saudijskim prinčevima, gdje žene ne smiju voziti automobil i u nevolji su ako samo izađu iz svojih domova bez muškog rođaka (a plemeniti je ustupak to što u pratnji može biti malo muško dijete). Pročitajte knjigu Jan Goodwin *Price of Honour* (Cijena časti) u kojoj se prikazuju stravični postupci prema ženama u Saudijskoj Arabiji i drugim današnjim teokracijama. Johann Hari, jedan od najživahnjiih kolumnista (londonskog) lista *Independent,* napisao je članak čiji je naslov sam po sebi dovoljno rječit: 'Džihadiste je najlakše uzdrmati tako da se pokrene pobuna muslimanskih žena.'[132]

Ili, da se okrenem kršćanstvu, mogao sam spomenuti one 'zanesene' američke kršćane (Kršćani koji vjeruju da će završiti u raju nakon druge pojave Krista - *Op. prev.),* čijim moćnim utjecajem na američku politiku prema Srednjem istoku upravlja njihovo biblijsko uvjerenje da Izrael ima bogomdano pravo na sve zemlje Palestine.[133] Neki od tih kršćana idu dalje i zapravo čeznu za nuklearnim ratom, jer u njemu vide Armagedon' koji će, u skladu s njihovim grotesknim, ali zabrinjavajuće popularnim tumačenjem Knjige objave, ubrzati drugu pojavu Krista. Ne mogu ništa dodati jezovitom komentaru Sama Harrisa u njegovom Pismu kršćanskoj naciji/njegovoj knjizi *Letter to a Christian Nation:*

> Nije stoga pretjerano reći da bi, kad bi New York iznenada nestao u vatrenoj kugli, značajan postotak američkog pučanstva vidio ohrabrujuću zraku svjetlosti u gljivastom oblaku koji bi se potom pojavio, jer bi to njima potvrđivalo da se događa nešto najbolje što se ikad može dogoditi, a to je povratak Krista. I slijepcu

bi trebalo biti jasno da će vjerovanja takve vrste malo pridonijeti stvaranju naše trajne budućnosti - socijalno, gospodarski, ekološki i geopolitički. Zamislite posljedice kad bi ijedan značajan dio američke vlade uistinu vjerovao da se sprema propast svijeta i da će taj kraj biti veličanstven.To što gotovo polovica američkog stanovništva, čini se, vjeruje u to, u potpunosti na osnovi vjerske dogme, treba smatrati velikom moralnom i intelektualnom opasnošću.

Postoje, dakle, ljudi koje njihova religijska uvjerenja isključuju u potpunosti iz prosvijetljene suglasnosti mog 'moralnog *Zeitgeista*. Oni spadaju u ono što sam nazvao mračnom stranom vjerskog apsolutizma i njih često nazivaju ekstremistima. No ono što želim naglasiti u ovom dijelu jest da čak i blaga i umjerena religija pridonosi nastanku vjerske klime u kojoj ekstremizam prirodno buja.

U srpnju 2005. London je pretrpio višestruki bombaški samoubilački napad: tri bombe eksplodirale su u podzemnoj željeznici, a jedna u autobusu. Napad nije bilo toliko strašan kao onaj na Svjetski trgovinski centar u New Yorku 2001., a ni u kom slučaju nije bilo toliko neočekivan (štoviše, u Londonu je vladala napetost u očekivanju upravo takva nečega otkako je Blair ponudio da Britanci, protiv svoje volje, budu pomoćnici u Bushovoj invaziji na Irak), no ipak su londonske eksplozije zgrozile Britaniju. Novine su bile pune mučnih analiza razloga koji su mogli ponukati četvoricu mladića da sebe raznesu bombama i sa sobom odvuku u smrt mnogo nevinih ljudi. Ubojice su bili britanski državljani, ljubitelji kriketa, dobro odgojeni, baš takvi mladi ljudi u čijem društvu bi čovjek mogao uživati.

Zašto su ti ljubitelji kriketa to učinili? Za razliku od njihovih ekvivalenata među Palestincima, kamikazama u Japanu ili Tamilskim Tigrovima na Šri Lanki, te ljudske bombe nisu mogle očekivati da će njihove uplakane obitelji biti zbog toga obožavane, da će se drugi o njima brinuti ni da će dobiti mirovine mučenika. Baš naprotiv, njihovi rođaci su se u nekim slučajevima morali sakrivati. Jedan od samoubojica neodgovorno je ostavio za sobom udovicu i nejako siroče. To što su učinili ti mladi ljudi bilo je katastrofa ne samo za njih i njihove žrtve, nego i za njihove obitelji i cijelu muslimansku zajednicu u Britaniji, koja se sad suočava s osvetničkom reakcijom. Jedino je religijska vjere dovoljno jaka sila da probudi takvu potpunu mahnitost u ljudima koji su inače normalni i zdrava razuma. I ovom prilikom je Sam Harris objasnio to kristalno jasno, uzevši za primjer vođu Al Qaide Osamu bin Ladena (koji, usput, nije imao nikakve veze s Ion-

donskim napadima). Zašto bi netko htio uništiti Svjetski trgovinski centar i sve ljude u njemu? Nazvati bin Ladena 'zlim' znači izbjegavati odgovornost da se ispravno odgovorni na to važno pitanje.

> Odgovor na to pitanje je jasan - ako ni zbog čega drugoga, onda zato što ga je sam bin Laden izgovarao do beskraja. Odgovor je da ljudi poput bin Ladena zapravo vjeruju ono što tvrde da vjeruju. Oni vjeruju u doslovnu istinu Kurana. Zašto je devetnaest obrazovanih ljudi iz imućnih krugova dalo svoje živote u ovom svijetu kako bi moglo ubiti tisuće svojih bližnjih? Zato što su vjerovali da će, ako to učine, smjesta otići u raj. Rijetko je naći situaciju u kojoj je ponašanje ljudi do te mjere objašnjeno u potpunosti i na zadovoljavajući način. Zašto se toliko ustručavamo prihvatiti to objašnjenje?[134]

Ugledna novinarka Muriel Gray iznijela je u svom članku u listu *Herald* (iz Glasgowa) od 24. srpnja. 2005. slično objašnjenje, u tom slučaju u vezi s londonskim napadima.

> Svi i sve se okrivljuje, od očito podlog dua Georgea W. Busha i Tonyja Blaira, do nepokretnosti muslimanskih 'zajednica'. No nikad nije bilo jasnije da se krivnja mora uputiti samo na jedno mjesto i uvijek je bilo tako. Uzrok svega toga jada, užasa, nasilja, terora i neznanja je, dakako, sama religija, i ako se čini komičnim što se mora naglašavati nešto toliko očito, činjenica je da se i vlada i mediji trude iz petnih žila pretvarati se kako to nije tako.

Naši zapadni političari izbjegavaju spominjati R riječ (religija) i umjesto toga opisuju svoju bitku kao rat protiv 'terora', kao da je teror neka vrsta duha ili sile koja je obdarena umom. Ili kažu za teroriste da ih motivira čisto 'zlo'. No ti ljudi nisu motivirani zlom. Koliko god mislili za njih da su na krivom putu, oni su motivirani, poput kršćanskih ubojica liječnika za pobačaj, onim što smatraju pravednim, vjerno slijedeći ono što im govori njihova religija. Oni nisu psihotični; to su vjerski idealisti koji su, u skladu sa svojim svjetonazorom, racionalni. Oni smatraju da čine dobro, ne zbog neke uvrnute osobne ekscentričnosti i ne zato što su možda opsjednuti Sotonom, već zato što su odgajani, od kolijevke, tako da imaju potpunu i neupitnu *vjeru*. Sam Harris navodi jednog Palestinca koji nije uspio u pokušaju da postane bombaš samoubojica i koji mu je rekao kako ga je na to da ubija Izraelce navela 'ljubav za mučeništvom... Nisam tražio osvetu ni za što. Jednostavno sam želio biti mučenik.' List *The New Yorker* objavio je 19. studenoga 2001. intervju Nasre Hassana

s jednim drugim neuspješnim bombašom samoubojicom, pristojnim mladim Palestincem u dobi od 27 godina, poznatim kao 'S'. U razgovoru se toliko pjesnički rječito opisuje primamljivost raja, onako kako o njoj propovijedaju umjereni vjerski poglavari i učitelji, da mislim kako je vrijedno iznijeti to opširnije:

> 'U čemu je privlačnost mučeništva?', upitao sam.
>
> 'Sila duha vuče nas gore, dok nas sila materijalnih stvari vuče dolje', odgovorio je.'Netko tko je okrenut mučeništvu postaje imun na materijalnu silu. Naš planer nas je pitao: "Što ako operacija propadne?" Odgovorili smo mu: "U svakom, slučaju, susrest ćemo se s Prorokom i njegovom pratnjom, akobogda."
>
> 'Lebdjeti smo, plutali, u osjećaju da smo na pragu vječnosti. Nismo imali nikakve dvojbe. Zakleli smo se na Kuran u nazočnosti Alaha - bila je to prisega da nećemo pokleknuti. Ta prisega džihada naziva se bajt al-ridwan, prema rajskom vrtu koji je namijenjen prorocima i mučenicima. Znam da postoje drugi oblici džihada. No ovaj je sladak - najslađi. Sve operacije mučeništva, ako se poduzmu radi Alaha, ne bole ni koliko ugriz mušice!'
>
> S mi je pokazao video film na kojemu su prikazane posljednje pripreme za operaciju. Na mutnim snimkama vidio sam njega i još dvojicu mladića kako sudjeluju u ritualnom dijalogu pitanja i odgovora o slavi mučeništva...
>
> Mladići i njihov planer zatim su kleknuli i položili desnu ruku na Kuran. Planer je rekao:'Jeste li spremni? Sutra ćete biti u raju.'[135]

Da sam ja bio na mjestu 'S'-a, bio bih u iskušenju reći planeru: 'No, u tom slučaju, zašto ti ne staviš *svoju* glavu na panj ako te na to upućuju tvoje riječi? Zašto *ti* ne odeš u samoubilačku misiju i završiš prijekim putem u raju?' No nama je osobito teško shvatiti - želim to ponoviti, jer je to toliko važno - da *ti ljudi zapravo vjeruju u ono u što kažu da vjeruju.* Pouka koja iz toga slijedi jest da moramo kriviti upravo samu religiju, a ne vjerski *ekstremizam* - jer nije on tek neka vrsta groznog izopačenja prave, poštene religije. Voltaire je to shvatio odavno: 'Oni koji nas mogu natjerati da vjerujemo u apsurdnosti, mogu nas natjerati i da činimo zlodjela.' Isto vrijedi i za Bertranda Russella: 'Mnogi bi ljudi radije umrli nego da misle. Oni to zapravo i čine.'

Dok god prihvaćamo načelo prema kojemu se religijska vjera mora poštovati samo zato što je religijska vjera, teško je uskratiti poštovanje vjeri Osame bin Ladena i samoubilačkih bombaša. Alternativa, koja je toliko jasna da ne bi trebalo biti nužno na nju poticati, jest odbacivanje načela

automatskog poštovanja religijske vjere. To je jedan od razloga zbog kojega činim sve u svojoj moći kako bih upozorio ljude na ukupnu vjeru, a ne samo na takozvanu ekstremističku' vjeru. Učenja 'umjerene' religije, iako nisu ekstremistička sama po sebi, otvoreni su poziv na ekstremizam.

Moglo bi se reći kako ne postoji ništa posebno u religijskoj vjeri u tom smislu. Domoljubna ljubav prema vlastitoj zemlji ili etničkoj skupini također može učiniti svijet prijemčivim za svoju verziju ekstremizma, zar ne? To je točno, kao u slučaju kamikaza u Japanu i Tamilskih Tigrova na Šri Lanci. No religijska vjera je osobito moćan prigušivač racionalnog prosuđivanja i čini se da obično nadmašuje sve ostale. To je, pretpostavljam, uglavnom zbog lakog i zavodljivog obećanja da smrt nije kraj i da je mučenički raj osobito veličanstven. No utjecaj religije je dijelom takav i zato što po samoj svojoj prirodi odvraća od postavljanja pitanja.

Kršćanstvo, isto kao i islam, uči djecu da je neupitna vjera vrlina. Ne mora se obrazlagati ono u što vjerujete. Ako netko objavi da je nešto dio njegove *vjere,* ostatak društva, bio iste ili druge vjere ili bez ikakve vjere, obvezan je uvriježenim običajem 'poštovati' to bez pogovora; poštovati sve do dana kad se to preobrazi u stravičan pokolj poput rušenja Svjetskog trgovinskog centra ili bombaških napada u Londonu i Madridu. Nakon toga se sa svih strana čuju odricanja, dok se ljudi od crkve i 'starješine zajednica' (usput, tko je *njih* izabrao?) redaju objasniti kako je taj ekstremizam izopačenje 'prave' vjere. No kako može biti izopačenja vjere ako vjera, koja nema objektivno obrazloženje, nema nikakav dokaziv kriterij izopačenja?

Prije deset godina je Ibn Warraq u svojoj odličnoj knjizi *Why I Am Not a Muslim* (Zašto nisam musliman) iznio sličnu misao sa stajališta izvrsnog poznavaoca islama. Dapače, dobar alternativni naslov Warraqovoj knjizi mogao je biti *The Myth of Moderate Islam* (Mit o umjerenom islamu), što je pravi naslov članka novijeg datuma u (londonskom) listu *Spectator* (30. srpanj 2005.), čiji je autor još jedan učenjak, Patrick Sookhdeo, direktor Instituta za proučavanje islama i kršćanstva. 'Golema većina muslimana danas živi bez pribjegavanja nasilju, jer jer Kuran raznovrsna zbirka. Ako želite mir, možete naći miroljubive stihove. Ako želite rat, možete naći ratoborne stihove.'

Sookhdeo zatim objašnjava kako su islamski učenjaci, kako bi se uhvatili ukoštac s mnogobrojnim proturječjima na koje nailaze u Kuranu, razvili načelo opoziva, prema kojemu kasniji tekstovi potiskuju ra-

nije. Nažalost, miroljubivi dijelovi Kurana uglavnom su ranijeg datuma i potječu iz vremena dok je Muhamed živio u Meki. Najratoborniji stihovi uglavnom su kasnijeg podrijetla, nakon njegova bijega u Medinu. Rezultat toga je da je

> mantra'Islam je mir'gotovo 1400 godina zastarjela. Islam je bio mir i ništa osim mira samo otprilike 13 godina... Što se tiče današnjih radikalnih muslimana - isto kao i srednjevjekovnih pravnika koji su razvili klasični islam - bilo bi bolje reći 'Islam je rat'. Jedna od najradikalnijih islamskih skupina u Britaniji, al-Ghurabaa, proglasila je nakon dvaju londonskih bombaških napada: 'Koji god musliman zaniječe da je teror dio islama, jest kafir.' Kafir je nevjernik (odnosno ne-musliman), a to je krajnje uvredljiv izraz...
>
> Je li moguće da mladići koji su počinili samoubojstvo nisu bili ni na rubovima muslimanskog društva u Britaniji niti da su slijedili neko ekscentrično i ekstremističko tumačenje svoje vjere, već da su proizašli iz same jezgre muslimanske zajednice te da ih je motiviralo većinsko tumačenje islama?

Šire gledano (a to ne vrijedi za kršćanstvo ništa manje nego za islam), uistinu je poguban običaj učenja djece da je vjera sama po sebi vrlina. Vjera je zlo upravo zato što za nju nije nužno opravdanje niti ona podnosi bilo kakvu raspravu. Učiti djecu da je neupitna vjera vrlina upućuje ih - uz uvjet da postoje i drugi sastojci do kojih nije teško doći - na to da izrastaju u potencijalno smrtonosno oružje u budućim džihadima ili križarskim ratovima. Cijepljen od straha obećanjem mučeničkog raja, autentični vjerski projektil zaslužuje visoko mjesto u povijesti naoružanja, uz samostrel, borbenog konja, tenk i takozvanu banana-bombu. Da se djecu uči postavljati pitanja i razmišljati o njihovim vjerovanjima, umjesto što ih se uči najvećoj vrlini neupitne vjere, vrlo je vjerojatno da ne bi bilo bombaša samoubojica. Bombaši samoubojice čine to što čine, jer uistinu vjeruju u ono što su naučili u svojim vjerskim školama: da dužnost prema Bogu nadmašuje sve druge prioritete te da će mučeništvo u njegovoj službi biti nagrađeno rajskim vrtovima. A njih tome nisu nužno naučili fanatični ekstremisti, već pošteni, blagi, većinski vjerski učitelji, koji su ih poredali u svojim medresama da sjede i ritmički mašu svojim nevinim glavicama dok uče napamet svaku riječ svete knjige poput pomahnitalih papiga. Vjera može biti vrlo, vrlo opasna pa je namjerno usađivanje vjere u nježni um nevina djeteta veliko zlo. U sljedećem poglavlju okrećemo se upravo djetinjstvu i nasilju koje nad djetinjstvom čini religija.

DJETINJSTVO, ZLOSTAVLJANJE I SPAS OD RELIGIJE

U svakom selu je luč - učitelj; i gasitelj luči - svećenik.

VICTOR HUGO

Počinjem anegdotom iz Italije u 19. stoljeću. Ne želim reći da bi se išta takvoga, kao u toj strašnoj priči, moglo dogoditi danas. No gledišta koja ta priča otkriva na žalost su vrlo živa iako ne i praktične pojedinosti. Ta ljudska tragedija iz 19. stoljeća baca okrutno svjetlo na današnja vjerska shvaćanja o djeci.

Papinska policija je 1858. po naredbi inkvizicije zakonski odvela Edgarda Mortaru, šestogodišnjeg dječaka, od njegovih roditelja Židova koji su živjeli u Bologni. Edgardo je silom otet uplakanoj majci i izbezumljenom ocu te odveden u katekumen (kuću za preobraćanje Židova i muslimana) u Rimu te je nakon toga odgojen u katoličkom duhu. Osim povremenih kratkih posjeta pod strogim svećeničkim nadzorom, njegovi roditelji ga nikad više nisu vidjeli. Priču o tome iznosi David I. Kertzer u svojoj izuzetnoj knjizi *The Kiddnapping of Edgardo Mortara* (Otmica Edgarda Mortare).

U to vrijeme Edgardova priča nije u Italiji uopće bila neobična i razlozi tim svećeničkim otmicama uvijek su bili isti. U svim slučajevima dijete je bilo tajno kršteno u nekoj prethodnoj prilici, što je obično činila kršćanska dadilja, a inkvizicija je nakon nekog vremena čula za krštenje. Jedan od središnjih dijelova katoličkog vjerskog sustava bio je da se dijete, kad je jednom bilo kršteno, koliko god to bilo neslužbeno i tajno, nepovratno pretvorilo u kršćanina. U tom duhovnom svijetu nije postojala mogućnost da se dopusti da 'kršćansko dijete' ostane sa svojim židovskim roditeljima i Crkva se uporno i s potpunom iskrenošću držala tog grotesknog i okrutnog stajališta, usprkos općem zgražanju. Usput rečeno, katolički list *Civilta Cattolica* odbacio je to opće zgražanje kao posljedicu utjecaja bogatih Židova u svijetu - što zvuči poznato, zar ne?

Osim što je priča o Edgardu Mortari izazvala velik publicitet, ona je bila tipična i za mnoge druge slične događaje. O njemu se svojedobno

brinula Anna Morisi, nepismena katolička djevojka koja je tada imala četrnaest godina. Edgard se razbolio i nju je uhvatila panika da bi on mogao umrijeti. Djevojka je bila odgojena u zatupljujućem vjerovanju da će dijete koje umre nekršteno zauvijek patiti u paklu pa je zatražila savjet susjeda katolika koji joj je rekao kako da obavi krštenje. Vratila se u kuću, izlila malo vode iz vjedra na glavu maloga Edgarda i rekla: 'Krstim te u ime Oca, i Sina i Duha Svetoga.' I to je bilo to. Od tog trenutka je Edgardo zakonski bio kršćanin. Kad su svećenici inkvizicije saznali za taj događaj mnogo godina kasnije, djelovali su brzo i odlučno, ne razmišljajući o tužnim posljedicama svoga čina.

Čudnovato je za obred koji bi mogao imati takvo golemo značenje za cijelu proširenu obitelj da je Katolička crkva dopuštala (i još uvijek dopušta) da bilo tko krsti bilo koga. Krstitelj ne mora biti svećenik. Ni dijete, ni roditelji ni itko drugi ne mora dati pristanak za krštenje. Ništa se ne mora potpisati. Ništa se ne mora službeno potvrditi. Dovoljno je samo nekoliko kapi vode, nekoliko riječi bez ikakvog smisla, bespomoćno dijete i praznovjerna dadilja kojoj je ispran mozak vjeronaukom. Zapravo, potrebno je samo ovo posljednje jer, uz pretpostavku da je dijete premlado da bude svjedokom, tko uopće može saznati za to? Jedna američka kolegica koja je bila odgojena kao katolkinja napisala mi je sljedeće: Mi smo običavali krstiti svoje lutke. Ne sjećam se da je itko od nas krstio svoje male protestantske prijatelje, ali nema dvojbe da se to događalo i da se događa danas. Pretvarali smo svoje lutke u male katolike, vodili smo ih u crkvu, davali im svetu pričest itd. Ispran nam je mozak tako da smo od početka bile dobre katoličke majke.'

Ako su djevojke 19. stoljeća bile slične mojoj kolegici iz današnjih dana, čudno je da slučajevi poput slučaja Edgarda Mortate nisu bili i češći. Bilo kako bilo, takve su priče tada bile žalosno česte u Italiji, što pokreće logično pitanje. Zašto su Židovi u Papinskim državama uopće zapošljavali katoličke sluge, s obzirom na grozni rizik koji bi iz toga mogao proizaći? Zašto se nisu zapošljavali židovske sluge? Ni odgovor na to pitanje nema nikakve veze s razumom već je potpuno povezan s religijom. Zidovi su trebali sluge kojima religija nije branila rad na sabat. Na židovsku sluškinju se moglo osloniti da neće krstiti dijete koje će zatim završiti u duhovnom sirotištu. No ona nije mogla zapaliti vatru na ognjištu ni očistiti kuću na sabat. Zato su u to vrijeme bolonjske židovske obitelji, koje su mogle sebi priuštiti sluge, uglavnom unajmljivale katolike.

U ovoj sam se knjizi namjerno ustručavao iznositi užase križarskih ratova, konkvistadora ili španjolske inkvizicije. Okrutni i zli ljudi mogu se pronaći u svakom stoljeću i u svim situacijama. Ali ova priča o vatikanskoj inkviziciji i o njezinu pristupu djeci posebno razotkriva religijski um i zla što nastaju upravo zato što je taj um religiozan. Prvo, nevjerojatno je shvaćanje religijskog uma da se prskanjem vodom i kratkim recitiranjem riječi može potpuno promijeniti život djeteta te da to ima prvenstvo pred pristankom roditelja, pristankom samoga djeteta, srećom i psihološkim blagostanjem djeteta...pred svime što bi normalni zdrav razum i ljudski osjećaj smatrali važnim. Kardinal Antonelli je to tada potvrdio u pismu Lionelu Rotschildu, prvom židovskom parlamentarnom zastupniku u Britaniji, koji je u svom pismu prosvjedovao zbog otmice Edgarda. Kardinal je odgovorio kako on nije u moći intervenirati te je dodao: 'Ovdje bi možda bilo korisno primijetiti da su, iako je zov prirode snažan, svete dužnosti vjere još snažnije.' No, dakle, time se zapravo kaže sve, zar ne?

Drugo, nevjerojatna je činjenica da svećenici, kardinali i Papa, čini se, uistinu nisu shvatili koliki su užas pričinili jadnom Edgardu Mortari. To nadilazi svako razumno poimanje, ali oni su iskreno vjerovali da mu čine uslugu time što su ga odveli od njegovih roditelja i dali mu kršćanski odgoj. Oni su osjećali obvezu *zaštitel* Neki katolički list u SAD branio je Papin stav u slučaju Mortare, tvrdeći kako je nezamislivo da bi kršćanska vlast 'mogla ostaviti kršćansko dijete da ga odgaja Židov' te se pozvao na načelo vjerske slobode, 'slobode djeteta da bude kršćanin, a ne da bude prisilom natjeran biti Židovom...Zaštita koju Sveti Otac pruža djetetu nasuprot svemu tom okrutnom fanatizmu nevjerništva i zagriženosti, najveličanstveniji je moralni prizor koji je svijet vidio vjekovima.' Je li ikad postojalo očitije izvrtanje riječi kao što su 'natjeran' 'prisila, 'okrutan', 'fanatizam' i 'zagriženost'? No svi su znakovi da su katolički apologeti, od Pape na dolje, iskreno vjerovali kako je ono što čine ispravno, apsolutno moralno ispravno i dobro za blagostanje djeteta. Takva je moć (većinske, 'umjerene') religije da izvrće razloge i izopačuje normalnu ljudsku dobrotu. List *Il Cattolico* bio je otvoreno zaprepašten zbog masovnog neshvaćanja toga koliku je velikodušnu uslugu Crkva učinila Edgardu Mortari kad ga je spasila njegove židovske obitelji:

> Tko god među nama malo ozbiljnije razmisli o tom pitanju i razmotri stanje Židova - bez prave Crkve, bez kralja i bez domovine, raspršenog i uvijek stranca

gdje god živio na licu zemlje te, osim toga, ozloglašena zbog grozne mrlje kojom su obilježeni ubojice Krista...odmah će shvatiti koliko je velika ova laička prednost koju Papa ishođuje za dječaka Mortaru.

Treće je preuzetnost kojom religiozni ljudi *znaju,* bez dokaza, da je vjera u kojoj su rođeni jedina prava vjera, a da su sve ostale zastranjenja ili potpuno lažne. Upravo spomenuti navodi živi su primjeri takvog stava na kršćanskoj strani. Bilo bi krajnje nepravedno izjednačavati dvije strane u tom slučaju, ali na ovom mjestu nije zgorega spomenuti kako je obitelj Mortara mogla jednim udarcem vratiti sebi Edgarda daje prihvatila zaklinjanja svećenika i pristala na pokrštenje. Edgardo je najprije bio ukraden zbog nekoliko kapi vode i desetak besmislenih riječi. Takva je ispraznost vjerski indoktriniranog uma da su dva prskanja vodom bila dovoljna da se taj proces preokrene. Odbijanje roditelja da to učine, nekima je od nas znak neodgovorne tvrdoglavosti. Po drugima, njihov principijelni stav uzdiže ih na dugu listu mučenika svih religija i u svim vremenima.

'Utješi se, gospodaru Ridley i budi čovjek; ovoga ćemo dana Božjom milošću zapaliti svijeću u Engleskoj i uzdam se da se ona nikad neće ugasiti.' Nema dvojbe kako ima razloga zbog kojih je časno umrijeti. No kako su mučenici Ridley, Latimer i Cranmer (protestantski mučenici pogubljeni kao heretici za vrijeme vladavine katoličke kraljice Mary Tudor u Engleskoj u 16. stoljeću - *Op. prev.)* mogli dopustiti sebi da budu spaljeni, umjesto da se odreknu protestantskog 'malociljaštva' u prilog katoličkom 'velikociljaštvu' - je li uistinu toliko bitno s koje se strane počinje guliti kuhano jaje? Toliko je tvrdoglavo - ili divljenja vrijedno, ako tako na to gledate - uvjerenje religioznog uma da Mortare nisu mogli natjerati sebe da iskoriste priliku koju im je pružio besmisleni obred krštenja. Nisu li mogli tajno prekrižiti palčeve ili ispod glasa promrmljati 'ne' za vrijeme krštenja? Ne, nisu, jer su bili odgojeni u (umjerenoj) vjeri i stoga su cijelu tu smiješnu lakrdiju shvatili ozbiljno. Meni je pak na umu samo siroti mali Edgardo - koji se nehotice rodio u svijetu kojim vlada religiozni um, nesrećom se našao u unakrsnoj vatri, i ostao siroče u činu dobronamjerne, ali za malo dijete razorne okrutnosti.

Četvrto, u vezi s istom temom, jest pretpostavka kako se za šestogodišnje dijete može s opravdanjem reći da uopće ima ikakvu religiju, bila ona židovska, kršćanska ili nešto treće. Drugim riječima, pomisao da se

krštenjem djeteta koje to uopće ne zna i ne shvaća može to dijete jednim udarcem preseliti iz jedne religije u drugu čini se apsurdnom - ali svakako nije ništa apsurdnija od toga da se na prvom mjestu sićušnom djetešcu prilijepi etiketa po kojoj on pripada nekoj određenoj religiji. Edgardu nije bila važna njegova religija (on je bio premlad da bi imao promišljena religijska opredjeljenja), već ljubav i briga njegovih roditelja i obitelji. Njemu su to uskratili oni neoženjeni svećenici čiju je grotesknu okrutnost ublažavala samo njihova potpuna neosjetljivost za normalne ljudske osjećaje - neosjetljivost koja se pojavljuje toliko lako u umu obuzetom religijskom vjerom.

Čak i bez prave otmice, nije li to uvijek određeni oblik zlostavljanja djece kad se proglasi da ona posjeduju uvjerenja za koja su premlada da bi mogla o njima razmišljati? No ta praksa zadržala se do današnjeg dana i gotovo se uopće ne dovodi u pitanje. Moj glavni cilj u ovom poglavlju je pokrenuti to pitanje.

TJELESNO I DUHOVNO ZLOSTAVLJANJE

Pod svećeničkim zlostavljanjem djece danas se podrazumijeva seksualno zlostavljanje i osjećam se ponukanim odmah na početku staviti cijelo pitanje seksualnog zlostavljanja u prave okvire kako mi ne bi smetalo. Drugi su uočili kako živimo u vremenu histerije u vezi s pedofilijom, psihologije rulje koja priziva u sjećanje progone vještica u Salemu (grad u SAD - *Op. prev.)* 1692. U srpnju 2000. list *News of the World,* naširoko prihvaćen u oštroj konkurenciji za najodvratnije novine u Britaniji, organizirao je kampanju 'imenovanja i posramljivanja', jedva se suzdržavajući od toga da potiče samozvane čuvare reda da poduzmu izravne nasilničke mjere protiv pedofila. Kuću jednog bolničkog pedijatra napali su fanatici koji nisu znali razliku između pedijatra i pedofila.[136] Masovna histerija u vezi s pedofilima dostigla je razmjere epidemije i natjerala roditelje u paniku. Današnji Pravedni Williami (naslov istoimene knjige, u originalu *Just William,* Richmala Cromptona o dječaku Williamu Brownu - *Op. prev.),* današnji Huckleberry Finnovi (lik iz istoimenog dječjeg romana Marka Twaina - *Op. prev.),* današnje Lastavice i Amazonke (u originalu *Swallows and Amazons,* prva knjiga u seriji dječjih knjiga Arthura Ransomea - *Op. prev.),* lišeni su slobode lunjanja po susjedstvu, što je bila jedna od radosti djetinjstva u prošlim

vremenima (kad stvarna opasnost, za razliku od prividne opasnosti zlostavljanja, vjerojatno nije bila ništa manja).

Da budem pošten prema *News of the World,* u trenutku kampanje tog lista strasti je raspirilo uistinu grozno ubojstvo jedne osmogodišnje djevojčice otete u Sussexu, koje je bilo seksualno motivirano. Usprkos tome, očito je nepravedno osvećivati se svim pedofilima za ono što je učinila neznatna manjina njih, koji su ubojice. U svim trima privatnim školama koje sam pohađao radili su učitelji čija je ljubav prema malim dječacima prelazila okvire pristojnosti. To je uistinu bilo vrijedno prijekora. No da su njih pedeset godina nakon toga počeli proganjati samozvani čuvari reda ili odvjetnici kao da su oni ravni djecoubojicama, osjećao bih se obvezanim priteći im u pomoć, iako sam bio žrtva jednoga od njih (što je bilo neugodno, ali inače bezazleno iskustvo).

Katolička crkva podnijela je težak teret takve naknadne sramote. Ona mi se ne sviđa iz razloga svih vrsta. No nepravdu ne volim još više i ne mogu se prestati pitati je li ta institucija nepravedno demonizirana u svezi s tim problemom, pogotovo u Irskoj i Americi. Pretpostavljam da je javnost još više ljuta zbog licemjerja svećenika čiji je profesionalni život uglavnom posvećen izazivanju krivnje o grijehu'. Tu se također radi o zloupotrebi povjerenja koju počinja osoba od autoriteta, a koju je dijete od kolijevke bilo naučeno obožavati. Zbog takvog dodatnog negodovanja moramo biti još pažljiviji da ne donosimo sud naprečac. Moramo biti svjesni nevjerojatne moći ljudskog uma da izmisli lažne uspomene, osobito ako mu u tome pomažu beskrupulozni pshihoterapeuti i pohlepni odvjetnici. Psihologinja Elizabeth Loftus pokazala je veliku hrabrost, usprkos pakosnoj moći određenih krugova, kad je otkrila koliko lako ljudi izmišljaju sjećanja koja su potpuno lažna, ali se žrtvi čine jednako stvarnima kao i prava sjećanja. To je toliko protivno intuitivnom rasuđivanju da se porote lako pokolebaju iskrenim, ali lažnim iskazima svjedoka.

Osobito u slučaju Irske, čak i bez seksualnog zlostavljanja, legendarna je brutalnost Kršćanske braće,[138] odgovorne za obrazovanje znatnog dijela muškog pučanstva te zemlje. Isto bi se moglo reći za često sadistički okrutne redovnice koje su upravljale mnogim djevojačkim školama u Irskoj. Ozloglašena Magdalenina utočišta, tema filma Petera Mullana *The Magdalene Sisters* (Magdalenine sestre), postojala su još do 1996. Sa četrdeset godina zakašnjenja teže je dobiti zadovoljštinu za bičevanj

nego za seksualna milovanja i ima napretek odvjetnika koji aktivno nude usluge žrtvama koje inače ne bi prekapale po dalekoj prošlosti. U tim dalekim pipanjima u sakristiji skriva se zlato, a neka od njih toliko su daleka da je onaj koji je optužen za prijestup vrlo vjerojatno već mrtav i nije u stanju iznijeti svoju stranu priče. Katolička crkva je u raznim dijelovima svijeta platila ukupno više od milijardu dolara u ime odšteteta.[139] Mogla bi vam se možda sažaliti dok se ne sjetite odakle je ionako došao taj novac.

Jednoć u Dublinu, dok sam odgovarao na pitanja nakon predavanja, upitan sam što mislim o naširoko poznatim slučajevima seksualnog zlostavljanja koje su počinili katolički svećenici u Irskoj. Odgovorio sam, koliko god strašno seksualno zlostavljanje nedvojbeno bilo, da je šteta od toga možda manja nego dugoročna psihološka šteta što se djetetu nanosi katoličkim odgojem kao takvim. Bila je to na brzinu izrečena primjedba u žaru rasprave i iznenadilo me je što ju je irska publika (sastavljena, doduše, od dablinskih intelektualaca pa vjerojatno nije bila odraz mišljenja u cijeloj zemlji) pozdravila žustrim pljeskom. No poslije sam se sjetio tog slučaja kad sam primio pismo jedne Amerikanke u dobi od četrdesetak godina koja je bila odgojena kao katolkinja. Rekla mi je da su joj se u dobi od sedam godina dogodile dvije neugodne stvari. Seksualno ju je zlostavljao njezin župnik u svom automobilu. A gotovo u isto vrijeme je njezina mala prijateljica iz škole, koja je bila tragično umrla, otišla u pakao, jer je bila protestant. Odnosno, tako je žena koja mi je pisala bila ponukana vjerovati na temelju tadašnje službene doktrine crkve svojih roditelja. Ona je kao zrela odrasla osoba smatrala daje od tih dvaju primjera zlostavljanja katoličkog djeteta, jednog tjelesnog, a drugog duhovnoga, ovaj drugi bio daleko teži. Medu ostalim je napisala:

> To što me je milovao svećenik samo je stvorilo osjećaj (u rasuđivanju sedmogodišnjeg djeteta) 'odvratnosti', dok je pomisao na to da je moja prijateljica otišla u pakao izazivala hladan, neizmjeran strah. Nikad se nisam budila u snu zbog svećenika - ali sam provela mnoge noći u strahu da će ljudi koje volim otići u pakao. To je u meni izazivalo noćne more.

Mora se priznati da je milovanje koje je ona otrpjela u svećenikovu automobilu bilo razmjerno malen problem u usporedbi s, recimo, bolom i gađenjem sodomiziranog dječaka ministranta. Osim toga se tvrdi da Katolička crkva danas ne ističe toliko pakao kao što je to nekad činila.

No taj primjer pokazuje kako je u najmanju ruku moguće da psihološko zlostavljanje djece nadmaši tjelesne patnje. Priča se da se Alfred Hitchcock, veliki filmski stručnjak u umjetnosti zastrašivanja ljudi, nekoć vozio kroz Švicarsku kad je najednom upro prstom kroz prozor automobila i rekao: 'To je najstravičniji prizor što sam ga ikad vidio.' Ugledao je svećenika u razgovoru s nekim malim dječakom, s rukom spuštenom na dječakovo rame. Hitchcock se nagnuo kroz prozor i povikao: 'Bježi, dječačiću! Bježi koliko te noge nose!'

'Štapovi i kamenje mogu mi slomiti kosti, ali me riječi nikad neće ozlijediti.' Ta je izreka istinita sve dok stvarno *ne vjerujete* u riječi. No ako vas je cijeli vaš odgoj i sve što su vam ikad rekli vaši roditelji, učitelji i svećenici navelo da vjerujete, da stvarno *vjerujete,* istinski i potpuno, kako grešnici gore u paklu (ili neki drugi ogavni dio doktrine kao što je onaj koji kaže da je žena vlasništvo svoga muža), sasvim je moguće da riječi imaju trajniji i štetniji učinak od djela. Uvjeren sam da izraz 'zlostavljanje djece' nije pretjeran kad se upotrebljava u opisivanju onoga što učitelji i svećenici čine djeci koju potiču da vjeruju u nešto poput kažnjavanja neispovijedanih smrtnih grijeha u vječnom paklu.

U televizijskom dokumentarnom filmu *Root of All Evil?* (Korijen svega zla?), na koji sam se već osvrnuo, intervjuirao sam više vjerskih poglavara i bio sam kritiziran zato što sam se okomio na američke ekstremiste umjesto na uglednike iz većinske struje poput nadbiskupa.* To zvuči kao opravdana kritika - osim što u Americi na početku 21. stoljeća ono što *se čini* ekstremnim vanjskom svijetu zapravo ondje pripada glavnoj struji. Jedan od mojih sugovornika, na primjer, od kojega su se najviše zgrozili britanski televizijski gledatelji bio je pastor Ted Haggard iz Colorado Springsa. No daleko od toga da bude ekstreman u Bushovoj Americi, 'Pastor Ted' je predsjednik Nacionalne evangeličke udruge koja okuplja 30 milijuna ljudi. On također tvrdi da se s njim svaki ponedjeljak telefonski savjetuje predsjednik Bush. Da sam htio intervjuirati prave ekstremiste po suvremenim američkim standardima, obratio bih se 'rekonstrukcionistima čija 'teologija dominiona' otvoreno zagovara kršćansku teokraciju u Americi. Kao što mi piše jedan zabrinuti američki kolega:

* Nadbiskup kanterberijski, kardinal nadbiskup vestminsterski i glavni rabin u Britaniji bili su pozvani da mi dadu intervju. Svi su odbili, nedvojbeno iz dobrih razloga. Oksfordski biskup je pristao i on je bio sjajan i daleko od toga da bude ekstreman, kao što bi svakako bili i oni.

> Europljani moraju znati kako postoji teološki bal vampira na kojemu se istinski zagovara ponovno uvođenje zakona Starog zavjeta - ubijanje homoseksualaca itd. - te se traži da pravo na službeni položaj pak čak i pravo glasa imaju samo kršćani. Okupljeni pripadnici srednje klase kliču takvoj retorici. Ako svjetovnjaci ne budu budni, dominionisti i rekonstrukcionisti uskoro će postati središnjica društva u pravoj američkoj teokraciji."

Jedan drugi moj televizijski sugovornik bio je pastor Keenan Roberts iz iste savezne države Kolorado kao i pastor Ted. Posebna vrsta suludosti pastora Robertsa poprima oblik onoga što on naziva kućama pakla. Kuća pakla je mjesto na koje djecu dovode njihovi roditelji ili njihove kršćanske škole kako bi se ona preplašila do ludila u vezi s onim što bi im se moglo dogoditi kad umru. Glumci prikazuju u stravičnom igrokazu određene 'grijehe' poput pobačaja i homoseksualnosti, a sa strane likuje u grimiz odjeveni đavao. To je uvod u vrhunac, sam Pakao, realistički dočaran zadahom sumpornog ognja i krikovima agonije vječno prokletih.

Pošto sam pogledao uvježbavanje predstave u kojoj je davao bio u prikladno đavolskom liku razbojnika u viktorijanskoj melodrami, intervjuirao sam pastora Robertsa u nazočnosti njegovih glumaca. Rekao mi je da je za posjet djeteta kući pakla najbolja starosna dob od dvanaest godina. To me je pomalo šokiralo i upitao sam ga bi li ga zabrinulo ako bi dvanaestogodišnje dijete imalo noćne more nakon jedne od njegovih predstava. Odgovorio je, pretpostavljam iskreno:

> Želim da oni shvate kako je Pakao mjesto na koje nikako ne bi smjeli otići. Radije bih da im ta poruka stigne u dobi od dvanaest godina, nego da im uopće ne stigne te da oni žive grešnim životom i da nikad ne otkriju gospoda Isusa Krista. I ako kao rezultat tog iskustva oni na kraju imaju noćne more, mislim da postoji više dobro koje će oni naposljetku dostići i ostvariti u svome životu nego što su obične noćne more.

* Čini se da je ovo što slijedi istina iako sam najprije sumnjao da je to satirička podvala internet stranice *The Onion:* www.talk2action.org/story/2006/5/29/195855/959. Radi se o kompjuterskoj igri po imenu Ostavljen za sobom: Sile vječnosti. P. Z. Myers sažeto to opisuje na svojoj odličnoj internet stranici *Pharyngula*. 'Zamislite da ste pješak u nekoj poluvojnoj skupini čiji je cilj preoblikovati Ameriku u kršćansku teokraciju i ostvariti njezinu viziju svijeta u kojemu Krist vlada svim dimenzijama života... Imate misiju - i vjersku i vojnu misiju - preobratiti ili ubiti katolike, Židove, muslimane, budiste, homoseksualce i sve druge koji se zalažu za odvojenost crkve od države...' Vidi http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/05/gta_meet_lbef.php; za recenziju vidi http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F1071FFD3C550C718CDDAA0894DE404482.

Pretpostavljam kako biste, da zbilja i istinski vjerujete ono za što pastor Roberts kaže da vjeruje, i vi smatrali kako je ispravno zastrašivati djecu.

Ne možemo otpisati pastora Robertsa kao suludog ekstremista. Poput Teda Haggarda, i on pripada društvenoj središnjici današnje Amerike. No iznenadilo bi me kad bi čak i oni prihvatili vjerovanje nekih svojih vjerskih istomišljenika da se mogu čuti krici prokletih ako se slušaju vulkani[140] i da su veliki cjevasti crvi pronađeni oko vrelih izvora duboko na dnu oceana ispunjenje izreke u evanđelju po Mateju 9:43'4: 'I ako te tvoja ruka uvrijedi, odsijeci je. Bolje je da uđeš u život osakaćen, nego da sa dvjema rukama odeš u pakao, u vatru što se nikad neće ugasiti, gdje njihov crv ne umire, a vatra se ne gasi.' Što god vjerovali u vezi s izgledom pakla, čini se da svi ti zanesenjaci paklenim ognjem posjeduju zlurado zadovoljstvo i užitak onih koji znaju da su među spašenima, što dobro opisuje najistaknutiji od teologa, sveti Toma Akvinski, u svojoj *Summa Theologica:* 'Da bi sveci mogli obilnije uživati u svojemu blaženstvu i milosti Božjoj, dopušteno im je da vide kažnjavanje prokletih u paklu.' Baš neki dobar čovjek.*

Strah od paklene vatre može biti vrlo stvaran, čak i među inače racionalnim ljudima. Među mnogim pismima koje sam primio nakon svog televizijskog dokumentarca o religiji bilo je i sljedeće, koje mi je poslala neka očito pametna i poštena žena:

> Pohađala sam katoličku školu od pete godine, gdje su me indoktrinirale redovnice koje su mahale remenjem, štapovima i šibama. Poslije sam u mladosti čitala Darwina i ono stoje on rekao o evoluciji bilo je potpuno razložno logičkom dijelu moga uma. Međutim, u životu sam mnogo toga pretrpjela, uključujući i duboko ukorijenjeni strah od paklene vatre koji se često budi u meni. Išla sam na psihoterapiju, što mi je omogućilo da prevladam neke svoje ranije probleme, ali se čini da ne mogu prevladati taj duboki strah.
>
> Stoga vam pišem kako bih vas zamolila da mi pošaljete ime i adresu psihoterapeutistice koju ste intervjuirali u ovotjednom programu, a koja se bavi upravo tim strahom.

Dirnulo me je njezino pismo i (susprežući na trenutak nedostojno žaljenje zbog toga što ne postoji pakao u koji bi otišle one redovnice) od-

* Usporedite s tim dražesno kršćansko milosrđe Ann Coulter: 'Neka mi se nijedan od mojih kolega u vjeri ne usudi reći da se ne nasmije pri pomisli da Dawkins gori u paklu' (Coulter 2006: 268)

govorio sam joj da bi se morala pouzdati u svoj razum kao veliki dar koji ona - za razliku od manje sretnih ljudi - očito posjeduje. Spomenuo sam joj da se krajnji užas pakla, kako ga prikazuju svećenici i redovnice, napuhuje jer se tako želi nadomjestiti nevjerojatnost njegova postojanja. Daje pakao vjerojatan, bilo bi dovoljno da bude samo umjereno neugodan pa da djeluje preventivno. Budući da je toliko malo vjerojatan, mora se prikazivati uistinu u vrlo vrlo stravičnom svjetlu kako bi se postigla ravnoteža između te nevjerojatnosti i određenog preventivnog učinka. Također sam je povezao s psihoterapeutisticom koju je spomenula, Jill Mytton, ljubaznom i duboko iskrenom ženom koju sam intervjuirao na televiziji. Jill je i sama bila odgojena u natprosječno odvratnoj sekti po imenu Isključiva braća, toliko odvratnoj da čak postoji i internet stranica, www.peebs.net,potpuno posvećena brizi za one koji su se izvukli iz nje.

I Jill Mytton je bila odgojena tako da se boji pakla, a pobjegla je iz kršćanstva kao odrasla osoba te sad pruža psihoterapijske usluge i pomaže onima koji su prošli kroz slične traume u djetinjstvu: 'Kad razmišljam o svom djetinjstvu, otkrivam da je njime vladao strah. Bio je to strah od neodobravanja u sadašnjosti, ali i strah od vječnog prokletstva. Djetetu su slike paklene vatre i škrgutanja zubima uistinu vrlo stvarne. One uopće nisu metaforičke.' Zamolio sam je zatim da opiše što joj je zapravo bilo rečeno o paklu u djetinjstvu i njezin konačni odgovor bio je dirljiv koliko i njezino izražajno lice u dugom trenutku oklijevanja prije nego što je odgovorila: 'Čudno je to, zar ne? Nakon svega tog vremena to me je još uvijek u stanju...pogoditi...kad me pitate...kad mi postavite to pitanje. Pakao je užasno mjesto. To je potpuno odricanje od Boga. Pakao je krajnja osuda, u njemu je stvarna vatra, stvarna patnja, stvarno mučenje, i to traje zauvijek pa nikad nema poštede.'

Ona mi je zatim pričala o svojoj udruzi za pomoć bjeguncima od djetinjstva sličnog njezinome te je govorila o tome koliko se teško mnogi od njih oslobađaju prošlosti: 'Proces odvajanja izuzetno je težak. Oh, ostavljate za sobom cijelu mrežu svojih kontakata, cijeli sustav u kojemu ste odrasli, ostavljate za sobom sustav vrijednosti kojega ste se držali godinama. Vrlo često napuštate obitelj i prijatelje...Za njih više uopće ne postojite.' Ja sam joj se pak mogao priključiti svojim iskustvom s pismima ljudi iz Amerike koji su govorili o tome kako su čitali moje knjige i kao rezultat toga odustali od svoje vjere. Uznemiruje to što mnogi od njih također kažu kako se ne usuđuju govoriti o tome svojim obiteljima

ili kako su rekli to svojim obiteljima, što je imalo grozne posljedice. Sljedeće pismo je jedno od tipičnih. Autor je jedan mladi američki student medicine:

> Osjetio sam potrebu da vam se javim e-pismom, jer se slažem s vašim pogledima na religiju, pogledima koji, siguran sam da ste toga svjesni, u Americi guraju čovjeka u izolaciju. Odrastao sam u kršćanskoj obitelji i iako se nikad nisam osjećao ugodno s religijskim idejama, tek nedavno sam smogao hrabrosti da to nekome kažem. Taj netko bila je moja djevojka koja je bila...užasnuta. Shvaćam da očitovanje ateizma može biti šokantno, ali sad se čini kako ona vidi u meni sasvim nekoga drugoga. Kaže da mi ne može vjerovati, jer moj moral ne proizlazi iz Boga. Ne znam hoćemo li prevladati ovo razdoblje i ne želim baš dijeliti svoja uvjerenja s drugim ljudima koji su mi bliski, jer se bojim iste reakcije zgražanja...Ne očekujem od vas odgovor. Samo vam pišem, jer sam se nadao da ćete suosjećati sa mnom i shvatiti moje nezadovoljstvo. Zamislite da na osnovi religije izgubite voljenu osobu koja je također vas voljela. Osim što ona sad misli da sam ja sad bezbožni poganin, mi smo bili kao stvoreni jedno za drugo. To me podsjeća na vašu primjedbu da ljudi čine bezumne stvari u ime svoje vjere. Zahvaljujem vam na pažnji.

Odgovorio sam tom nesretnom mladom čovjeku, ukazujući mu na to da je njegova djevojka otkrila nešto o njemu, ali da je i on otkrio nešto o njoj. Je li ona uistinu bila dovoljno dobra za njega? Dvojim u to.

Već sam spomenuo američku komičarku Juliju Sweeney i njezinu upornu i dražesno humorističnu bitku u potrazi za nekim iskupljujućim obilježjima religije i u naporima da spasi Boga svoga djetinjstva svojih sve dubljih sumnji odrasle osobe. Naposljetku se njezina potraga sretno završila i ona je sad uzoran primjer mladim ateistima svugdje u svijetu. Rasplet je vjerojatno najdirljiviji dio njezina programa *Letting Go of God* (Odvajanje od Boga). Ona je najprije pokušavala sve moguće. I onda...

> ...dok sam hodala iz svoga ureda u dvorištu prema kući, shvatila sam da mi u uho šapuće taj sićušni tanki glasić. Nisam sigurna koliko je on bio ondje, ali je najednom postao nešto glasniji. Prošaptao je:'Nema boga'.
>
> Pokušala sam ga ignorirati. No postao je još malo glasniji. 'Nema boga. Nema boga. *Oh, moj bože, nema boga'*....
>
> Zadrhtala sam. Imala sam osjećaj da klizim sa splavi.
>
> Onda sam pomislila:'Ali ne mogu. Nisam sigurna da *mogu* ne vjerovati u Boga. Trebam Boga. Hoću reći, imamo prošlost'...

'Ali ja ne znam kako ne vjerovati u Boga. Ne znam kako ti to uspijevaš. Kako se ustaješ, kako provodiš dan?'Osjećala sam se izbačenom iz ravnoteže...

Pomislila sam: 'Dobro, smiri se. Stavi na trenutak svoje ne-vjerujem-u-Boga naočale, samo na sekundu. Jednostavno natakni nema-Boga naočale i nakratko se osvrni oko sebe, a onda ih odmah skini.' I stavila sam ih i pogledala oko sebe.

Neugodno mi je to reći, ali na početku mi se zavrtjelo u glavi. Zapravo sam pomislila:'Kako onda Zemlja ostaje gore na nebu? Hoćete reći da mi jednostavno jurimo kroz svemir? To je toliko ranjiva situacija!' Htjela sam istrčati van i uhvatiti Zemlju rukama dok je padala iz svemira.

No onda sam se sjetila:'Oh da, gravitacija i inercija omogućit će nam da se okrećemo oko Sunca još vjerojatno mnogo, mnogo vremena.'

Kad sam vidio predstavu *Letting Go of God* (Odvajanje od Boga) u jednom kazalištu u Los Angelesu, duboko me je dirnuo taj dio. Osobito me se dojmilo kad je Julia zatim pričala o reakciji svojih roditelja na novinski prikaz njezina iscjeljenja:

Prvi poziv moje majke bio je više nalik na urlik. 'Ateist? ATEIST?!?!'

Otac me je nazvao i rekao: 'Izdala si svoju obitelj, svoju školu, svoj grad.' Bilo je to kao da sam prodala tajne Rusima. Oboje su rekli da više neće razgovarati sa mnom. Otac je rekao: 'Ne želim ni da mi dođeš na pogreb.' Kad sam spustila slušalicu, pomislila sam:'Samo me pokušaj zaustaviti.'

Julia Sweeney ima taj dar da vas istodobno natjera u plač i u smijeh:

Mislim da su moji roditelji bili pomalo razočarani kad sam im rekla da više ne vjerujem u Boga, ali biti *ateistom je* bilo nešto sasvim drugo.

Knjiga Dana Barkera *Losing Faith in Faith: From Preacher to Atheist* (Gubitak vjere u vjeru: Od propovjednika do ateista) je priča o njegovu postupnom preobražaju iz usrdnog fundamentalističkog svećenika i vatrenog putujućeg propovjednika u čvrstog i samouvjerenog ateista kakav je danas. Zanimljivo je da je Barker i dalje neko vrijeme mlako propovijedao kršćanstvo kad je već bio postao ateistom, jer je to bilo jedino što je znao činiti i zato što se osjećao uhvaćenim u zamku društvenih obveza. On sad poznaje mnoge druge američke svećenike koji su u istom položaju u kakvom je bio on, ali su se samo povjerili njemu kad su pročitali njegovu knjigu. Oni se ne usuđuju otkriti svoj ateizam čak ni svojim obiteljima - toliko je strašna reakcija koju očekuju. Barkerova

priča imala je ipak sretniji završetak. Njegovi su roditelji na početku bili duboko i očajnički šokirani. No saslušali su razloge koje im je on mirno iznio te su naposljetku i sami postali ateisti.

Dva profesora s jednog američkog sveučilišta pisali su mi neovisno **0** svojim roditeljima. Jedan je rekao da njegova majka trajno pati, jer se boji za njegovu besmrtnu dušu. Drugi je rekao kako njegov otac priželjkuje da se on nikad nije rodio, jer je toliko uvjeren u to da će njegov sin provesti vječnost u paklu. To su visoko obrazovani sveučilišni profesori, uvjereni u svoju stručnost i svoju zrelost, te su vjerojatno ostavili daleko za sobom svoje malje obrazovane roditelje u svim stvarima intelekta, a ne samo u pitanjima religije. Pomislite samo na kakvim mukama moraju biti manje intelektualno čvrsti ljudi, manje opremljeni obrazovanjem 1 govorničkom vještinom od njih, ili od Julije Sweeney, kad se moraju boriti za svoja uvjerenja u suočavanju s krutim članovima obitelji. Tako je vjerojatno bilo u slučaju mnogih pacijenata Jill Mytton.

U jednom prethodnom dijelu našeg televizijskog razgovora Jill je opisala tu vrstu vjerskog odgoja kao oblik duhovnog zlostavljanja i ja sam se ovako vratio na to pitanje: 'Upotrijebili ste riječi vjersko zlostavljanje. Ako biste morali usporediti zlostavljanje koje se svodi na odgoj djeteta da vjeruje u pakao...kako bi se to po vašem mišljenju moglo usporediti po dubini traume sa seksualnim zlostavljanjem?' Ona je odgovorila: 'To je vrlo teško pitanje...Zapravo mislim da tu ima mnogo sličnosti, jer se tu radi o zloupotrebi povjerenja, o uskraćivanju prava djetetu da se osjeća slobodnim i otvorenim, sposobnim da se odnosi prema svijetu na normalan način... To je oblik ponižavanja; to je u oba slučaja oblik pobijanja istinske osobnosti.'

U OBRANU DJECE

Moj kolega, psiholog Nicholas Humphrey, poslužio se poslovicom o stapovima i kamenju' u uvodu svog predavanja pod pokroviteljstvom organizacije Amnesty International u Oxfordu 1997[141]. Humphrey je počeo svoje predavanje tvrdnjom kako ta poslovica nije uvijek točna, navodeći slučaj ljudi koji vjeruju u haićanski vudu pa umru, čini se od nekog psihosomatskog učinka užasa, nekoliko dana pošto je na njih bačena zla 'čarolija. On je zatim upitao bi li Amnesty International, pokrovitelj serije predavanja u kojoj je on sudjelovao, morala pokrenuti

kampanju protiv govora ili publikacija koje nanose bol ili štetu. Njegov odgovor sveo se na energično pobijanje takve općenite cenzure: 'Sloboda govora je previše dragocjena vrsta slobode da bismo se petljali u nju.' No on je zatim šokirao svoje liberalno biće time što se založio za jednu važnu iznimku: izjasnio se u prilog cenzuri samo kad se radi o djeci...

> ...u moralnom i vjerskom obrazovanju, a osobito u odgoju djece u kući, gdje je roditeljima dopušteno - čak se od njih očekuje - da određuju svojoj djeci stoje istina, a što laž, što pravo, a što krivo. Djeca, tvrdim, imaju ljudsko pravo da im um ne bude obogaljen izloženošću lošim idejama drugih ljudi - bez obzira na to tko bili ti ljudi. Roditelji, sukladno tome, nemaju nikakvu bogomdanu dozvolu kulturno oblikovati svoju djecu kako god to oni izaberu, nemaju pravo ograničavati obzore znanja svoje djece, podizati ih u ozračju dogme i praznovjerja ili inzistirati na tome da se ona strogo drže putova njihove, roditeljske vjere.
>
> Ukratko, djeca imaju pravo na to da im um ne bude iskvaren glupostima, a mi kao društvo dužni smo ih štititi od toga. Stoga ne smijemo ništa više dopuštati roditeljima da uče svoju djecu vjerovati, na primjer, u doslovnu istinu Biblije ili u to da planeti upravljaju njihovim životom, nego što im smijemo dopuštati da razbijaju svojoj djeci zube ili da ih zaključavaju u tamnice.

Dakako, takva oštra tvrdnja zahtjeva brojne dopune i to se i dogodilo. Nije li prosudba o tome što je glupost stvar osobnog mišljenja? Nisu li kola ortodoksne znanosti bila izvrnuta dovoljno puta da nas to mora ponukati na oprez? Znanstvenici možda misle da je glupost naučavati astrologiju i doslovnu istinu Biblije, ali postoje drugi koji misle suprotno i nemaju li oni pravo tome učiti svoju djecu? Nije li jednako tako arogantno inzistirati na tome da djecu treba učiti znanosti?

Zahvaljujem svojim roditeljima koji su imali stav da djecu treba učiti ne toliko *što* da misle, već *kako* da misle. Ako, nakon što im se pošteno i točno podnesu svi znanstveni dokazi, ona u odrasloj dobi odluče da je Biblija doslovno točna ili da kretanje planeta upravlja njihovim životinjama, to je njihovo pravo. Važno je naglasiti kako je *njihovo* pravo odlučivati o tome što će misliti, a ne pravo njihovih roditelja da to nameću višom silom. A to je, dakako, osobito važno ako se podsjetimo na to da djeca postaju roditelji sljedeće generacije te da mogu prenijeti na nju kakvu god indoktrinaciju koja je možda njih oblikovala.

Humphrey tvrdi kako se, dok god su djeca mala i ranjiva i dok im je potrebna zaštita, istinski moralna skrb iskazuje u iskrenom pokušaju da

se utvrdi što bi *ona* izabrala za sebe kad bi bila dovoljno stara da to učine. On dirljivo navodi primjer jedne djevojke iz naroda Inka, čiji su 500 godina stari ostaci pronađeni smrznuti 1995. u peruanskim planinama. Antropolog koji ju je pronašao napisao je da je ona bila žrtva obrednog žrtvovanja. Kako priča Humphrey, dokumentarni film o toj mladoj 'djevi iz leda prikazan je na američkoj televiziji. Gledatelji su pozvani

> da se dive duhovnoj odanosti svećenika Inka te da dijele s djevojkom na njezinu posljednjem putovanju njezin ponos i uzbuđenje zato što joj je ukazana jedinstvena čast da bude žrtvovana. Poruka televizijskog programa bila je zapravo to daje praksa ljudske žrtve na svoj način veličanstven kulturni izum - još jedan dragulj u kruni multikulturalizma, ako tako hoćete.

Za Humphreya je to bilo skandalozno, a također i za mene.

> No kako se netko usuđuje tvrditi tako nešto? Kako se usuđuju tražiti od nas - u našim sobama, dok gledamo televiziju - da se osjećamo uzvišeno dok razmišljamo o činu obrednog umorstva, umorstva nekog nejakog djeteta koje je počinila skupina glupih, napuhanih, praznovjernih, neukih ljudi? Kako se usuđuju pozivati nas da nađemo nešto dobro za sebe u razmišljanju o nemoralnom činu nanijetom nekome drugome?

Pošten liberalni čitatelj opet bi mogao osjetiti nekakvo nelagodno žiganje. To je nemoralno po našim standardima, svakako, i glupo, ali što je sa standardima Inka? Zar Inkama nije žrtva bila moralni čin i daleko od toga da bude glup, određen svime što su oni držali svetim? Djevojčica je, nedvojbeno, bila odana sljedbenica te religije u kojoj je bila odgojena. Tko smo mi da se služimo riječju 'umorstvo' te da prosuđujemo svećenike Inka prema svojim standardima, umjesto prema njihovima? Možda je ta djevojčica bila ushićena od sreće zbog svoje sudbine. Možda je zbilja vjerovala da ide ravno u vječni raj, ugrijana sjajnom nazočnošću boga Sunca. Ili je možda - što se čini mnogo vjerojatnijim - vrištala od užasa.

Humphreyeva poanta - a i moja - jest to kako, bila ona dragovoljna žrtva ili ne, postoje jaki razlozi za pretpostavku kako se ne bi dobrovoljno žrtvovala da je raspolagala svim činjenicama. Na primjer, pretpostavimo da je znala kako je Sunce zapravo kugla vodika, kojoj temperatura premašuje milijun kelvina i koja se pretvara u helij u nuklearnoj fuziji te da je nastala iz oblaka plina iz kojega se zgusnuo cijeli Sunčev sustav,

uključujući Zemlju....Vjerojatno onda ne bi štovala Sunce kao da je bog i to bi promijenilo njezino gledište o žrtvovanju ljudi radi umilošćivanja tog boga.

Ne možemo kriviti svećenike Inka zbog njihova neznanja i možda bi se moglo činiti prestrogim proglašavati ih glupima i napuhanima. No može ih se kriviti zato što su nametnuli svoja vjerovanja djetetu koje je premlado da bi moglo odlučiti želi li štovati Sunce. Humphrey je dodatno htio reći da današnji autori dokumentarnih filmova i mi, gledatelji tih filmova, možemo biti okrivljeni zato što vidimo ljepotu u smrti te djevojčice - 'nešto što obogaćuje *našu* kolektivnu kulturu.' Ista sklonost glorificiranju čudnih etničkih i vjerskih običaja te opravdavanju okrutnosti u njihovo ime pojavljuje se uvijek iznova. To je izvor mučnog unutrašnjeg sukoba u umu dobrih liberalnih ljudi koji, s jedne strane, ne mogu podnijeti patnje i okrutnost, a s druge su ih naviknuli postmodernisti i relativisti da poštuju druge kulture ništa manje nego svoju vlastitu. Nedvojbeno je da je unakazivanje ženskih spolnih organa, koje se ponekad naziva ženskim obrezivanjem, stravično bolno, da potire seksualnu ugodu kod žena (dapače, to je vjerojatno prikrivena svrha tog čina) i da pola dobrih liberalnih umova želi dokinuti taj običaj. Druga polovica, međutim, 'poštuje' etničke kulture i smatra da se ne bismo smjeli miješati ako 'oni' žele unakazivati 'svoje' djevojke." Stvar je, dakako, u tome što su te 'njihove' djevojke zapravo svoje *vlastite* djevojke pa se njihove želje ne bi smjele ignorirati. Škakljiviji je odgovor na pitanje: što ako neka djevojka kaže da želi biti obrezana. No *bi li* ona, iz perspektive potpuno informirane odrasle osobe, poželjela da se to nikad nije dogodilo? Humphrey podsjeća na to da se nijedna odrasla žena koja je nekako izbjegla obrezivanje u djetinjstvu ne podvrgava dragovoljno operaciji kasnije u životu.

Nakon rasprave o Amišima i o njihovu pravu na odgoj 'svoje' djece na 'svoj' način, Humphrey žestoko osuđuje oduševljenost našega društva

> održavanjem kulturne raznolikosti. Dobro, možda ćete htjeti reći, teško je djetetu Amiša, ili hasidskih Židova ili Roma koje njegovi roditelji oblikuju na svoj način - ali je barem rezultat toga da se održavaju ti fascinantni kulturni običaji. Ne bi li cijela naša civilizacija bila osiromašena da oni nestanu? Možda je šteta kad

* To je danas u Britaniji redovna pojava. Jedan viši školski nadzornik rekao mi je kako zna za londonske djevojčice koje su 2006. godine bile poslane 'stricu' u Bradford na obrezivanje. Vlasti se prave da to ne vide, jer se boje da će ih 'zajednica smatrati rasističkima.

se pojedinci moraju žrtvovati kako bi se održala ta raznolikost. No što se može, to je cijena koju plaćamo kao društvo. Osim što, osjećam se obveznim podsjetiti vas, ne plaćamo cijenu mi, *oni* je plaćaju.

To je pitanje privuklo pažnju javnosti 1972. kad je američki vrhovni sud presuđivao u slučaju savezne države Wisconsin protiv grada Yodera, s dalekosežnim implikacijama, a koji se ticao prava roditelja da zbog vjerskih razloga povlače svoju djecu iz škole. Amiši žive u zatvorenim zajednicama u različitim dijelovima SAD, uglavnom se služe arhaičnim narječjem njemačkog koji se naziva pensilvanijskim nizozemskim te uglavnom ili potpuno izbjegavaju korištenje električne struje, motora s unutrašnjim sagorijevanjem, patent-zatvarača i drugih izuma iz suvremenog života. Ima, uistinu, nešto privlačno u toj čudnoj oazi života iz 17. stoljeća u očima današnjih ljudi. Nije li to vrijedno očuvati radi očuvanja bogatstva ljudske raznolikosti? To se jedino može postići tako da se dopusti Amišima da odgajaju svoju djecu na svoj način te da ih štite od pokvarenog utjecaja suvremenosti. No zar ne bismo trebali upitati ne bi li sama djeca morala imati svoju riječ u tom pitanju?

Od Vrhovnog suda je zatraženo 1972. da donese presudu, jer su neki roditelji među Amišima u Wisconsinu izvukli svoju djecu iz srednje škole. Sama pomisao na obrazovanje nakon određene dobi bila je protivna vjerskim vrijednostima Amiša, a to se osobito odnosilo na znanstveno obrazovanje. Vlasti savezne države Wisconsin tužili su roditelje sudu, tvrdeći da se djeci uskraćuje pravo na obrazovanje. Nakon više sudskih postupaka, slučaj je naposljetku stigao na Vrhovni sud SAD, koji je donio presudu (odnos glasovanja 6:1) u prilog roditeljima.[142] Većinsko mišljenje, koje je pismeno formulirao glavni sudac Warren Burger, uključivalo je sljedeće: 'Kao što pokazuju podaci, obvezno pohađanje škole do 16. godine za djecu Amiša povlači za sobom sasvim stvarnu opasnost potkopavanja zajednice Amiša i njihovih vjerskih običaja kakvi su oni danas; oni moraju ili odustati od svoga vjerovanja i biti asimilirani u opće društvo ili moraju biti prisiljeni odseliti se u neko drugo, tolerantnije područje.'

Manjinsko mišljenje suca Williama O. Douglasa bilo je da je trebalo uzeti u obzir mišljenje same djece. Jesu li ona uistinu htjela skratiti svoje obrazovanje? Dapače, jesu li htjela ostati u vjeri Amiša? Nicholas Humphrey otišao bi korak dalje. Čak i da su djeca konzultirana i da su se opredijelila za religiju Amiša, možemo li pretpostaviti da bi ona to

učinila da su bila obrazovana i obaviještena o drugim mogućnostima? Da bi to bilo vjerojatno, nije li potrebno da postoji primjer mladih ljudi iz vanjskog svijeta koji glasuju za to da se dragovoljno žele priključiti Amišima? Sudac Douglas otišao je dalje u nešto drukčijem smjeru. On nije vidio nikakva razloga u tome da se *vjerskim* stajalištima roditelja dodijeli poseban status prilikom odlučivanja o tome do koje mjere se njima može dopustiti da liše svoju djecu obrazovanja. Ako je religija osnova za izuzeće, zar ne bi moglo biti svjetovnih uvjerenja koja bi to također zasluživala?

Većina u Vrhovnom sudu povukla je paralelu s nekim pozitivnim vrijednostima samostanskih redova, za čije se postojanje u našem društvu tvrdi da ga ono obogaćuje. No kao što ističe Humphrey, tu postoji jedna bitna razlika. Redovnici se opredjeljuju za svoj život u samostanu svojom slobodnom voljom. Djeca Amiša nikad nisu izrazila želju da budu Amiši; ona su rođena u toj zajednici i nisu imala zbora.

Ima nešto krajnje licemjerno i nehumano u tome kad se žrtvuje nekoga, a pogotovo djecu, na oltaru 'raznolikosti' i vrline očuvanja različitih religijskih tradicija. Mi ostali zadovoljni smo svojim automobilima i računalima, svojim cjepivima i antibioticima. Ali vi neobični mali ljudi sa svojim kapicama i kratkim hlačama, svojim konjskim zapregama, svojim arhaičnim narječjem i svojim poljskim zahodima - vi obogaćujete naš život. Dakako, vama se mora dopustiti da držite zarobljenima svoju djecu zajedno sa sobom u svojoj vremenskoj stupici iz 17. stoljeća, jer ćemo mi inače nešto nepovratno izgubiti, a to je dio čudesne raznolikosti ljudske kulture. Mali dio mene može vidjeti nešto u tome. No većem dijelu se uistinu okreće želudac od toga.

OBRAZOVNI SKANDAL

Premijer moje zemlje Tony Blair pozvao se na 'raznolikost' kad je u parlamentu zastupnica Jenny Tonge zatražila da on opravda vladinu dotaciju za školu na sjeveroistoku Engleske, koja (što je gotovo izuzetno u Britaniji) naučava doslovni biblijski kreacionizam. Gospodin Blair odgovorio je kako bi bilo žaljenja vrijedno kad bi zabrinutost u svezi s tim pitanjem poremetila naše težnje da 'stvorimo što raznolikiji školski sustav.'[143] Škola o kojoj je riječ je Emmanuel učilište u Gatesheadu, jedna od 'gradskih akademija osnovanih u sklopu ponosne inicijative Blairo-

ve vlade. Bogate donatore poziva se da daju razmjerno skromnu svotu novca (dva milijuna funti u slučaju Emmanuela), što onda osigurava mnogo veću svotu državnog novca (20 milijuna funti za školu te uz to još sredstva za održavanje škole i plaće nastavnicima u neograničenom roku) te također daje dobročinitelju pravo da kontrolira duh škole, imenovanje većine školskih upravitelja, propise za prihvaćanje ili odbijanje učenika i štošta drugo.

Emmanuelov 10-postotni dobročinitelj je sir Peter Vardy, bogati trgovac automobilima koji ima časnu želju da omogući današnjoj djeci obrazovanje za koje bi rado da ga je sam mogao imati i manje časnu želju da utisne u njih svoja osobna religijska uvjerenja.* Vardy se nažalost spetljao s klikom fundamentalističkih učitelja koji svoje nadahnuće crpu iz Amerike, na čelu s Nigelom McQuoidom, bivšim direktorom Emmanuela, koji je sad direktor cijele skupine Vardyjevih škola. Razina McQuoidova razumijevanja znanosti može se prosuditi iz njegova vjerovanja da je svijet star manje od 10.000 godina i također iz sljedećeg navoda: 'No misliti da smo mi jednostavno evoluirali iz praska, da smo nekad bili majmuni, to se čini nevjerojatnim ako uzmete u obzir složenost ljudskog tijela... Ako kažete djeci da njihov život nema svrhe - da su oni samo kemijska mutacija - time se ne potiče samopoštovanje.'[144]

Nijedan znanstvenik nikad nije tvrdio da je dijete 'kemijska mutacija. Upotreba tog izraza u takvom kontekstu je nepismena besmislica, ravna proglasima 'biskupa Waynea Malcolma, poglavara Crkve kršćanskog života u Hackneyu u istočnom Londonu, koji, prema listu *Guardian* od 18. travnja 2006., 'osporava znanstvene dokaze evolucije.' Malcolmovo razumijevanje dokaza koje osporava može se procijeniti iz njegove izjave kako je 'jasno da nema dokaza u fosilima za postojanje razvojnih međufaza. Da se žaba pretvorila u majmuna, ne biste li imali mnoštvo žabmuna?'

No dobro, znanost nije predmet ni gospodina McQuoida pa je pošteno da se okrenemo njegovu glavnom učitelju znanosti Stephenu Layfieldu. Gospodin Layfield je 21. rujna 2001. održao predavanje u Emmanule učilištu o 'Naučavanju znanosti iz biblijske perspektive'. Tekst predavanja bio je objavljen na jednoj kršćanskoj internet stranici (www.christian.org.uk). No nećete ga sad ondje naći. Kršćanski institut povukao je predavanje isti dan kad sam skrenuo pažnju na nj u članku u listu

* H. L. Mencken je ovako proročanski pisao: 'Duboko u srcu svakog evangelika nalazi se olupina trgovca automobilima.'

Daily Telegraph od 18. ožujka 2002., gdje sam ga podvrgnuo kritičkoj analizi.[145] Teško je, međutim, nešto trajno izbrisati sa Svjetske mreže. Internet tražilice dijelom postižu svoju brzinu tako što zadržavaju zalihe informacija i one neizbježno ostanu dostupne neko vrijeme čak i kad se originali izbrišu. Okretni britanski novinar Andrew Brown, prvi dopisnik za vjerska pitanja lista *Independent,* brzo je pronašao Layfieldovo predavanje na Googleu i proslijedio ga je, bez opasnosti da bude izbrisano, na svoju internet stranicu http://www.darwinwars.com/lunatic/liars/layfield.html. Opazit ćete da su riječi koje je izabrao Brown za naslov svoje stranice zabavno štivo same po sebi. No one prestaju biti zabavne kad se usredotočimo na sam sadržaj predavanja.

Usput, kad je neki znatiželjni čitatelj u pismu Emmanuel učilištu pitao zašto je predavanje skinuto sa stranice, dobio je sljedeći neiskreni odgovor škole, što je opet zabilježio Andrew Brown:

> Emmanuel učilište našlo se u središtu rasprave u vezi s naučavanjem kreacionizma u školama. S tim u vezi je Emmanuel učilište dobilo golem broj poziva iz medija. Direktor i ostali visoki službenici učilišta morali su zato tome posvetiti mnogo vremena. Svi ti ljudi imaju druge poslove. Kako bismo im u tome pomogli, privremeno smo povukli predavanje Stephena Layfielda s naše internet stranice.

Dakako, moguće je da su školski službenici imali pune ruke posla objašnjavajući novinarima svoje stajalište o naučavanju kreacionizma. No zašto onda povlačiti sa svoje internet stranice tekst predavanja koje čini upravo to i na koje su oni mogli uputiti novinare te pritom sebi uštedjeti gomilu vremena? Ne, oni su povukli predavanje svoga šefa za znanost, jer su shvatili da moraju nešto sakriti. Sljedeći ulomak je s početka njegova predavanja:

> Naglasimo odmah na početku da odbacujemo mišljenje koje je, možda nehotice, iznosio Francis Bacon u 17. stoljeću da postoje'dvije Knjige'(odnosno Knjiga prirode i Sveto pismo) koje se mogu neovisno pregledavati u potrazi za istinom. Umjesto toga, stojim čvrsto na jednostavnom stajalištu da je Bog govorio autoritativno i nepogrešivo na stranicama Svetog pisma. Koliko god se krhkom, staromodnom ili naivnom ta tvrdnja mogla naizgled činiti, osobito suvremenoj nevjerničkoj, televizijom opijenoj kulturi, možemo biti sigurni da je to najčvršći mogući temelj koji se može postaviti i na kojemu se može graditi.

Morate se uštipnuti kako biste se uvjerili da ne sanjate. To nije nekakav propovjednik u šatoru u Alabami već glavni učitelj znanosti u školi u koju britanska vlada sipa novac i koja je ponos i dika Tonyja Blaira. Gospodin Blair, koji je i sam pobožan kršćanin, svečano je 2004. otvorio jedan od kasnijih dodataka u floti Vardyjevih škola.[146]. Raznolikost je možda vrlina, ali ovo je pomahnitala raznolikost.

Layfield zatim na primjerima uspoređuje znanost s Biblijom te zaključuje, u svakom slučaju u kojemu se čini kako postoji sukob, da prednost treba dati Bibliji. Primjećujući da je znanost o Zemlji sad uključena u državni školski program, Layfield kaže: 'Čini se osobito razboritim da se svi oni koji predaju taj predmet upoznaju s materijalima Whitcomba i Morrisa o geologiji Potopa. Da, 'geologija Potopa znači upravo ono što mislite da znači. Tu se govori o Noinoj arki. Noina arka! - dok bi istodobno djeca mogla učiti o uzbudljivoj činjenici da su Afrika i južna Amerika nekad bile spojene te da su se međusobno udaljile brzinom jednakom onoj kojom rastu nokti na prstima. Evo još od Layfielda (šefa za znanost) o Noinu potopu kao novom i brzom objašnjenju pojava koje su se, prema pravim geološkim dokazima, odvijale stotinama milijuna godina:

> Moramo priznati u sklopu naše veličanstvene geofizičke paradigme povijesnu utemeljenost cijelosvjetskog potopa kako je prikazan u Genezi 6-10. Ako je biblijski narativ poudan, a nabrojena rodoslovlja (na primjer Geneza 5; Kronike 1; Matej 1 i Luka 3) u osnovi potpuna, moramo zaključiti da se ta svjetska katastrofa dogodila u razmjerno nedavnoj prošlosti. Njezine posljedice su svugdje jasno vidljive. Glavni dokazi nalaze se u taložnim stijenama punim fosila, golemim naslagama fosilnih goriva (ugljen, nafta i plin) i'legendarnim'prikazima koji pokazuju koliko je takav veliki potop prisutan među različitim narodima širom svijeta. Mogućnost opstanka arke pune primjeraka različitih stvorenja godinu dana dok se vode nisu dovoljno povukle dobro je, među ostalima, dokumentirao John Woodmorrappe.

To je na neki način još gore od gore navedenih izričaja neznalica poput Nigela McQuoida i biskupa Wayna Malcolma, jer je Layfield znanstveno obrazovan. Evo još jednog zapanjujućeg ulomka:

> Kao što smo naveli na početku, kršćani s vrlo dobrim razlogom smatraju da su spisi Starog i Novog zavjeta pouzdan vodič u onome što moramo vjerovati. Oni

nisu samo vjerski dokumenti. Oni sadrže pravi prikaz povijesti Zemlje koji ignoriramo po cijenu vlastite pogibelji.

Od zaključka da Biblija sadrži doslovan prikaz geološke povijesti trgnuo bi se svaki pravi teolog. Moj prijatelj Richard Harries, biskup oksfordski, i ja napisali smo zajedno pismo Tonyju Blairu, a pismo je potpisalo osam biskupa i devet istaknutih znanstvenika.[147] Medu tih devet znanstvenika bio je tadašnji predsjednik Kraljevskog društva (koji je prethodno bio glavni znanstveni savjetnik Tonyja Blaira), tajnici za biologiju i fiziku Kraljevskog društva, kraljevski astronom (danas predsjednik Kraljevskog društva), direktor Muzeja za prirodoslovlje te sir David Attenborough, čovjek možda najvećeg ugleda u Engleskoj. Medu biskupima bili su jedan katolički i sedam anglikanskih biskupa - sve istaknuti vjerski poglavari iz raznih krajeva Engleske. Primili smo površan i nedostatan odgovor iz premijerova ureda, u kojemu su se spominjali dobri ispitni rezultati dotične škole i dobar izvještaj koji je o njoj dala službena agencija za nadzor škola, OFSTED. Čini se da gospodinu Blairu nije palo na pamet, ako nadzornici OFSTED-a daju sjajnu ocjenu školi čiji šef za znanost naučava da je cijeli svemir nastao nakon vremena u kojemu je pas postao domaća životinja, da je nešto pošlo ukrivo sa standardima nadzorne agencije.

Možda u predavanju Stephena Layfielda najviše zabrinjava zaključni dio pod naslovom 'Što se može učiniti?', u kojemu on izlaže taktiku kojom se moraju služiti učitelji koji žele uvesti fundamentalističko kršćanstvo u znanost u učionici. On, na primjer, poziva učitelje znanosti da

> zabilježe svaku priliku u kojoj se izričito spominje ili posredno podrazumijeva evolucijska paradigma stare Zemlje (milijuni ili milijarde godina) u udžbeniku ili ispitnom zadatku ili ako to ustvrdi neki posjetitelj te da uljudno ukazu na pogrešnost te tvrdnje. Gdje god je to moguće, moramo dati alternativno (uvijek bolje) biblijsko objašnjenje istog podatka. Osvrnut ćemo se na nekoliko primjera iz fizike, kemije i biologije kad za to dođe vrijeme.

Ostatak Layfieldova predavanja nije ništa drugo nego promidžbeni priručnik za religiozne učitelje biologije, kemije i fizike koji, iako istodobno jedva ostaju u okviru smjernica nacionalnog školskog programa, nastoje potkopati znanstveno obrazovanje utemeljeno u dokazima te ga zamijeniti Svetim pismom.

James Naughtie, jedan od najiskusnijih BBC-jevih voditelja, intervjuirao je 15. travnja 2006. sira Petera Vardvja na radiju. Glavna tema intervjua bila je policijska istraga tvrdnji, koje je Vardy porekao, da je Blairova vlada nudila bogatim ljudima mito - viteške i plemićke titule - u pokušaju da ih privuče da se financijski uključe u program gradskih akademija. Naughtie je također pitao Vardyja o kreacionizmu i Vardy je kategorički zanijekao da Emmanuel učilište promovira kreacionističko učenje o mladoj Zemlji među svojim učenicima. No jedan od Emmanuelovih bivših učenika, Peter French, jednako je kategorički ustvrdio:[148] 'Učili su nas daje Zemlja stara 6000 godina.'* Tko tu govori istinu? To ne znamo, ali Stephen Layfield u svom predavanju vrlo otvoreno iznosi svoj pristup u naučavanju znanosti. Zar Vardy nikad nije pročitao Layfieldov vrlo jasan manifest? Zar on zbilja ne zna čime se bavi njegov glavni učitelj znanosti? Peter Vardy se obogatio prodavanjem rabljenih automobila. Biste li vi kupili auto od njega? I biste li, poput Tonyja Blaira, njemu prodali školu za deset posto njezine cijene te uz to pristali plaćati sve školske troškove? Budimo dobronamjerni prema Blairu i pretpostavimo da barem on nije pročitao Layfieldovo predavanje. Pretpostavljam kako je previše nadati se da bismo mu mogli sada privući pažnju na to.

Direktor McQuoid ustao je u obranu onoga što je očito smatrao duhovnom otvorenošću svoje škole, no taje obrana izuzetno pokroviteljski samodopadna:

> najbolji primjer koji mogu dati o tome kako je ovdje jest moje predavanje iz filozofije za šesti razred. Shaquille koji sjedi na onoj strani kaže: 'Kuran je točan i istinit.'Clare, na ovoj strani, kaže:'Ne, Biblija je istinita.'Zatim smo pričali o sličnostima u onome što oni govore i o mjestima o kojima se ne slažu. Složili smo se da ne mogu oboje biti u pravu. Naposljetku sam rekao: 'Žao mi je, Shaquille, u krivu si, Biblija je istinita.'On je pak rekao:'Zao mi je, gospodine McQuoide, niste u pravu, Kuran je istinit.'Onda su učenici otišli na ručak i nastavili razgovarati o tome. Eto, to je ono što mi želimo. Želimo da djeca znaju zašto vjeruju u ono što vjeruju i da to brane.[149]

Kakva dražesna slika! Shaquille i Clare otišli su zajedno na ručak, živahno zastupajući svoja stajališta i braneći svoja proturječna uvjerenja. No je li to uistinu dražesno? Nije li gospodin McQouid zapravo opisao po-

* Da bi se stekao uvid u razmjere te pogreške, može se reći kako je to kao kad bi se vjerovalo da je udaljenost između Zagreba i Splita manja od pola metra.

malo žalosnu sliku? Na čemu su, naposljetku, Shaquille i Clare temeljili svoja stajališta? Kakve su uvjerljive dokaze oni mogli podnijeti u svojoj žustroj i konstruktivnoj raspravi? I Clare i Shaquille su jednostavno tvrdili da je njezina odnosno njegova sveta knjiga bolja od one druge i to je bilo to. To je, čini se, |ve što su oni rekli i to je, dapače, sve što i *možete* reći kad vas uče da istina proizlazi iz svetih knjiga, a ne iz dokaza. Clare i Shaquille i njihovi kolege nisu bili obrazovani. Njih je njihova škola iznevjerila, a direktor njihove škole zlostavljao je njihove umove, ako već ne i njihova tijela.

OPET OŠTRENJE SVIJESTI

A sad evo još jedne dražesne slike. U vrijeme Božića jedne godine, moj dnevni list *the Independent* tragao je za prigodnom fotografijom i pronašao je jedan topao ekumenski prizor u školskom igrokazu Kristova rođenja. Uloge trojice mudraca imali su, kao što je oduševljeno bilo rečeno u potpisu, Shadbreet (Sikh), Musharaff (musliman) i Adele (kršćanka), svi u dobi od četiri godine.

Dražesno? Dirljivo? Ne, ni jedno ni drugo; to je groteskno. Kako bi ikoja normalna osoba mogla pomisliti da je u redu na četverogodišnju djecu nalijepiti etikete kozmičkih i teoloških mišljenja njihovih roditelja? Da bi se to shvatilo, zamislite identičnu fotografiju s ovako promijenjenim potpisom: 'Shadbreet (kejnzijanac), Musharaff (monetarist) i Adele (marksist), svi u dobi od četiri godine. Ne bi li to postalo meta srditih prosvjednih pisama? To bi svakako bilo potrebno. No zbog čudnovato povlaštenog položaja religije nije se čulo ni glasa niti se ikad čuje u bilo kojoj sličnoj prilici. Zamislite samo poviku daje pod slikom pisalo: 'Shadbreet (ateist), Musharaff (agnostik) i Adele (svjetovni humanist), svi u dobi od četiri godine.' Ne bi li roditelji možda bili ispitivani kako bi se utvrdilo jesu li podobni za odgoj djece? U Britaniji, gdje Crkva nije ustavno odvojena od države, roditelji koji su ateisti obično se priklone većini i puste škole da uče njihovu djecu religiji kojagod prevladava u dotičnoj kulturi. 'The-Brights.net' (američka inicijativa za preimenovanje ateista u 'bistre' ['bright' na engleskome znači 'bistar', 'pametan' - *Op. prev.]* isto kao što su se homoseksualci uspješno izborili da ih zovu 'razuzdan' [u engleskom originalu 'gay']) pažljivo je odredila pravila za prihvaćanje djece: 'Dijete samo mora odlučiti želi li biti Bistro. Svaka mlada

osoba kojoj se kaže kako mora ili kako bi bilo dobro da bude bistra NE može biti bistra.' Možete li i u snu zamisliti da bi crkva ili džamija izdale uredbu koja njih tako sputava? No ne bi li njih trebalo prisiliti da to učine? Usput, ja sam se učlanio u Bistre, dijelom zato što me je istinski zanimalo može li se takva riječ memetičkim inženjeringom uključiti u jezik. Ne znam, a volio bih znati je li transmutacija riječi 'razuzdan' [u značenju 'homoseksualac' - Op. prev.] rezultat namjernog inženjeringa ili se to jednostavno tako dogodilo.[150] Kampanja organizacije The Brights počela je nesigurno kad su je žestoko osudili neki ateisti, u strahu da će biti žigosani kao 'arogantni'. Pokret za emancipaciju homoseksualaca srećom ne pati od takve lažne skromnosti pa je možda zato i bio uspješan.

U jednom prethodnom poglavlju općenito sam govorio o temi 'zaoštravanja svijesti', počevši s tim kako su feministice postigle da se zamislimo kad čujemo izraze poput 'čovjek dobre volje', umjesto 'osoba dobre volje'. Na ovom mjestu želim zaoštriti svijest na drugi način. Mislim kako bi trebalo da se svi trgnemo kad čujemo da se za neko malo dijete kaže da pripada nekoj određenoj religiji. Mala djeca su premlada da bi mogla odlučiti o svojim stajalištima u vezi s podrijetlom kozmosa, života i morala. Sam prizvuk izraza 'kršćansko dijete' ili 'muslimansko dijete' morao bi neugodno parati uši, poput nokata na školskoj ploči.

Evo izvještaja od 3. rujna 2001., koji je objavio irski program na američkoj radio stanici KPFT-FM.

> Katoličke učenice našle su se na udaru lojalističkih prosvjeda kad su pokušale ući u Djevojačku pučku školu Sv. Križa na ulici Ardoyne u sjevernom Belfastu. Pripadnici sjevernoirske policije i britanske vojske morali su ukloniti prosvjednike koji su pokušavali blokirati školu. Podignute su barijere kako bi se omogućilo djeci da kroz prosvjede uđu u školu. Lojalisti su se cerili i dobacivali sektaške poruge dok su djeca, od kojih su neka imala samo četiri godine, pod zaštitom roditelja ulazila u školu. Dok su djeca i roditelji prolazili kroz ulazna vrata škole, lojalisti su bacali boce i kamenje.

Prirodno je da se svaki pošten čovjek trgne na muke tih nesretnih učenica. Ja pokušavam potaknuti sve nas da se također trgnemo na samu pomisao da one budu obilježene kao 'katoličke učenice'. ('Lojalist' je, kao što sam naglasio u prvom poglavlju, sladunjav sjevernoirski eufemizam za protestante, a 'nacionalist' je eufemizam za katolike. Ljudi koji se ne

ustručavaju obilježavati djecu kao 'katolike' ili 'protestante' ustuknu pred upotrebom istih vjerskih obilježja - što bi bilo mnogo prikladnije - za odrasle teroriste i rulju).

Naše društvo, uključujući i njegov ne-vjerski dio, prihvatilo je suludu ideju kako je normalno i pravilno indoktrinirati malu djecu religiji njihovih roditelja te lijepiti na njih religijske etikete - 'katoličko dijete', 'protestantsko dijete', 'židovsko dijete', 'muslimansko dijete' itd - ali ne i druge usporedive etikete. Nema konzervativne djece, liberalne djece, republikanske djece, demokratske dje^e. Molim vas, molim vas, zaoštrite svoju svijest u vezi s time, i povisite kriterije kad god čujete tako nešto. Dijete nije kršćansko dijete, nije muslimansko dijete, već dijete kršćanskih roditelja ili dijete muslimanskih roditelja. Usput, ovaj posljednji izraz bio bi odličan oblik zaoštravanja svijesti za samu djecu. Dijete kojemu se kaže da je 'dijete muslimanskih roditelja' odmah bi shvatilo da je religija nešto što ono samo bira - ili odbacuje - kad postane dovoljno odraslo da to učini.

Uistinu se može tvrditi kako od učenja komparativne religije ima odgojne koristi. U mom su se slučaju pojavile prve sumnje kad sam imao otprilike devet godina, nakon pouke (koju nisam dobio u školi, već od svojih roditelja) da je kršćanska religija u kojoj sam bio odgojen samo jedna od mnogih međusobno neuskladivih sustava vjerovanja. I sami religijski apologeti to shvaćaju i to u njima izaziva strah. Nakon one priče u *Independentu* o igrokazu 0 Kristovu rođenju, nije se pojavilo ni jedno jedino pismo uredniku u kojemu bi se prosvjedovalo zbog vjerskog etiketiranja četverogodišnjaka. Jedino negativno pismo stiglo je od 'Kampanje za pravo obrazovanje', čiji je glasnogovornik Nick Seaton izjavio da je viševjersko religijsko obrazovanje krajnje opasno, jer 'se djecu danas uči da su sve religije jednako vrijedne, što znači da njihova vlastita religija nema nikakvu posebnu vrijednost.' Baš tako; to znači upravo to. Taj glasnogovornik nije zabrinut bez razloga. U jednoj drugoj prilici isti je čovjek rekao: 'Krivo je prikazivati sve vjere kao jednako vrijedne. Svatko ima pravo misliti da je njegova vjera bolja od drugih, bio on hindus, Židov, musliman ili kršćanin - kakve inače svrhe ima u vjerovanju?'[151]

Kakve uistinu? I kakva je to očita besmislica! Te su vjere međusobno neuskladive. Kakve inače ima svrhe misliti da je vlastita vjera bolja od drugih? Većina njih, dakle, ne može biti 'bolja od drugih'. Neka djeca

uče o različitim vjerama, neka uoče njihovu neuskladivost i neka izvuku vlastiti zaključak o posljedicama te neuskladivosti. A što se tiče njihove 'valjanosti', neka o tome donesu sud kad su za to dovoljno odrasla.

VJERSKI ODGOJ KAO DIO KNJIŽEVNE KULTURE

Moram priznati da sam čak i ja pomalo iznenađen koliko malo biblijskog znanja imaju ljudi obrazovani u novije doba u odnosu na vrijeme mog obrazovanja. No možda nije stvar u vremenu. Još 1954., kako iznosi Robert Hind u svojoj promišljenoj knjizi *Why Gods Persist* (Zašto bogovi ne posustaju), ispitivanje javnosti koje je proveo Gallup u SAD ustanovilo je sljedeće. Tri četvrtine katolika i protestanata nije bilo u stanju spomenuti ime ni jednog jedinog starozavjetnog proroka. Više od dvije trećine ih nije znalo tko je izrekao propovijed na gori. Mnogo njih je mislilo da je Mojsije bio jedan od Isusovih dvanaest apostola. Da ponovim, to je bilo u Sjedinjenim Državama, gdje je religija bitno više prisutna nego u drugim dijelovima razvijenog svijeta.

Biblija kralja Jamesa iz 1611. - odnosno njezina autorizirana verzija - sadrži ulomke izuzetne književne vrijednosti, na primjer Pjesmu nad pjesmama i uzvišene Eklezijaste (kažu mi da je to prilično dobro štivo i u hebrejskom izvorniku). No glavni razlog zbog kojega Biblija mora biti dio našeg obrazovanja jest to da je ona važan priručnik za književnu kulturu. Isto vrijedi za mitove o grčkim i rimskim bogovima, o kojima smo učili, a da se od nas nije tražilo da vjerujemo u njih. Evo kratke liste biblijskih izraza i izreka, odnosno nekih koje su bile nadahnute Biblijom, koje se često pojavljuju u književnom ili govornom jeziku, od velike poezije do izlizanih klišeja, od poslovice do trača.

Plodite se i množite se • Istočno od raja • Adamovo rebro • Jesam li ja čuvar brata svojega? • Kajinov znak • Star kao Metuzalem - Tanjur leće • Prodati pravo prvorodstva • Jakovljeve ljestve • Slijepi u Gazi • Masna zemlja • Ugojeno tele • Stranac u stranoj zemlji • Goruća grm • Zemlja meda i mlijeka • Oko za oko, zub za zub • Znaj da će te grijesi tvoji stići • Zjenica oka svoga* Filistejac • Kako mu srce želi • Kao David i Jonatan • Kako su silni pali? • Janješce • Izebela • Kraljica od Sabe • Salomonova mudrost • Zasukao je rukave • Jobovi tješitelji • Strpljivi Job • Izvukao sam se za dlaku • Mudrost je vrednija od dragulja • Levijatan • Vrijedan kao mrav • Šiba je izrasla u raju • Riječ u pravo vrijeme • Taština nad taštinama • Sve u svoje

vrijeme • Ja sam cvijet šaronski • Male lisice • Svoje će mačeve prekovati u ralice - Isisavati sirotinju • I vuk će živjeti s jaganjcem, a lav će spavati s lanetom - Jedimo i pijmo, jer sutra nam je umrijeti • Uvedi red u svoju kuću* Glas vapijućega u pustinji • Nema spokoja bezbožnima • Gledati istim očima • Iskorijeniti s lica zemlje • Balzam gileadski • Može li leopard promijeniti svoje pjege* Putovi nam se razilaze* Danijel u lavljoj jazbini • Posijali su vjetar, požet će oluju • Sodoma i Gomora • Čovjek ne živi samo od kruha • Odlazi Sotono • Sol zemlje • Staviti svjetiljku pod vagan • Pružiti i drugi obraz • Otići korak dalje • Ne zgrčite sebi blago na zemlji, gdje ga moljci i rđa nagrizaju • Bacati bisere pred svinje • Vuk u janjećoj koži • Ondje gdje će biti plač i škrgut zubima • Ne stavlja se novo vino u stare mješine • Otresti prah s obuće - Tko nije sa mnom, protiv mene je • Salomonska presuda • Nitko nije prorok u svojoj zemlji • Mrvice sa stola • Znak vremena* Lopovska jazbina • Farizej • Izvana gladac, iznutra jadac • Dobar i vjeran sluga • Odvojiti ovce od jaraca • Prati ruke od svega • Od Poncija do Pilata • Subota je stvorena radi čovjeka, a ne čovjek radi subote • Udovičin obol • Najprije izliječi sebe • Dobar Samarijanac • Gorki plodovi • Izgubljena ovca • Izgubljeni sin • Baciti prvi kamen • Nevjerni Toma • Put u Damask • Zakon samome sebi • Gdje je, smrti, žalac tvoj? • Trn u tijelu • Pasti u nemilost • Prljava gramzljivost • Korijen svega zla • Ja sam alfa i omega • Armagedon • De profundis • Quo vadis • Kiša pada pravednicima i nepravednicima

Po mom mišljenju je P. G. Wodegouse najveći pisac lake komedije na engleskom jeziku i kladim se da će se pola biblijskih fraza s mog popisa naći u obliku aluzija na njegovim stranicama. Wodehouseov rječnik obiluje i drugim biblijskim izrekama koje nisu navedene u mojoj listi niti su uključene u jezik kao idiomi ili poslovice. Pogledajte, na primjer, prisjećanje Bertieja Woostera na to kako se čovjek osjeća kad se probudi u teškom mamurluku: 'Sanjao sam da mi neki neotesanac zabija čavle u glavu - ne neke obične čavle, kojima se služila Jaela, žena Heberova, već užarene do crvenila.' Bertie je bio krajnje ponosan na svoj jedini školski uspjeh, nagradu koju je jednom dobio za poznavanje Svetog pisma.

Ono što vrijedi za humorističku književnost na engleskome još je točnije za ozbiljnu književnost. Lista Naseeb Shaheen u kojoj se iznosi više od 1300 aluzija na Bibliju u Shakespeareovim djelima naširoko se citira i sasvim je uvjerljiva.[152] *The Bible Literacy report* (Izvještaj o biblijskoj pismenosti), koji je objavljen u Fairfaxu u Virginiji (koji je, doduše, financirala zloglasna Templetonova zaklada) sadrži mnoge primjere i

navodi rasprostranjeno mišljenje među učiteljima engleske književnosti da je poznavanje Biblije bitna za potpuno razumijevanje njihova predmeta.[153] Nedvojbeno to vrijedi i za francusku, njemačku, rusku, talijansku, španjolsku i druge europske književnosti. A što se tiče onih koji se služe arapskim jezikom ili indijskim jezicima, poznavanje Kurana ili Bhagavad Gite vjerojatno je jednako tako bitno za puno razumijevanje njihova književnog nasljeđa. Naposljetku, da zaključimo listu, ne možete uživati u Wagneru (čija je glazba, kao što je netko duhovito primijetio, bolja nego što zvuči) ako se niste naučili kretati među staronordijskim bogovima.

No da ne razglabam više o toj temi. Vjerojatno sam rekao dovoljno kako bih uvjerio barem svoje starije čitatelje da ateistički svjetonazor nije opravdanje za izbacivanje Biblije i drugih svetih knjiga iz našeg obrazovanja. I, dakako, možemo ostati sentimentalno odani kulturnim i književnim tradicijama, recimo, judaizma, anglikanizma ili islama, te čak sudjelovati u vjerskim obredima poput vjenčanja i pogreba, a da istodobno ne prihvaćamo nadnaravna vjerovanja koja su u povijesti pratila te tradicije. Možemo odustati od vjerovanja u Boga, a da ne izgubimo vezu s dragocjenim nasljeđem.

PRIJEKO POTREBNA PRAZNINA

Što može više potresti dušu od pogleda kroz teleskop na neku udaljenu galaktiku, držanja u rukama 100 milijuna godina starog fosila ili 500.000 godina starog kamenog oruđa, stajanja nad golemim prostornim i vremenskim bezdanom kakav je kanjon Kolorada ili slušanja znanstvenika koji je bacio pogled na prizor nastanka svemira ne trepnuvši okom? To je duboka i sveta znanost.

MICHAEL SHERMER

'Ova knjiga ispunjava prijeko potrebnu prazninu'. Ta šala ima smisla, jer istodobno razumijemo dva suprotna značenja. Usput, mislio sam da je to izmišljena šala, ali sam se iznenadio kad sam otkrio da je, sasvim nevino, upotrebljavaju izdavači. Vidi http://www.kcl.ac.uk/kis/school/hums/french/pgr/tqr.html u vezi s knjigom koja 'ispunjavanja prijeko potrebnu prazninu u književnosti o poststrukturalističkom pokretu'. Čini se sasvim prikladnim što je ta očito suvišna knjiga posvećena u potpunosti Michelu Foucaultu, Rolandu Barthesu, Juliji Kristevoj i drugim simbolima uzvišenog frankofonizma.

Ispunjava li religija prijeko potrebnu prazninu? Često se kaže da u mozgu postoji praznina u obliku Boga koju treba ispuniti, odnosno da ljudi imaju psihološku potrebu za Bogom - izmišljenim prijateljem, ocem, starijim bratom, ispovjednikom, pouzdanikom - te da se ta potreba mora zadovoljiti postojao ili ne postojao Bog. No je li moguće da Bog zatrpava prazninu koju bi bilo bolje ispuniti nečim drugim? Znanošću, možda? Umjetnošću? Ljudskim prijateljstvom? Humanizmom? Ljubavlju prema ovom životu u stvarnom svijetu, ne vjerujući u druge prekogrobne živote? Ljubavlju prema prirodi ili, kako je to nazvao veliki entomolog E. O. Wilson, *biofilijom?*

U različitim se vremenima mislilo da religija ima četiri glavne uloge u ljudskom životu: objašnjavanje, svjetovanje, utjehu i nadahnuće. U povijesti je religija težila tome da *objašnjava* naše postojanje i prirodu svemira u kojemu se nalazimo. Nju je u toj ulozi sad potpuno nadomjestila znanost i time sam se bavio u četvrtom poglavlju. Pod *svjetova-*

njem podrazumijevam moralni nauk o tome kako se moramo ponašati i to sam obuhvatio šestim i sedmim poglavljem. Dosad se nisam odužio *utjesi* i *nadahnuću* pa ću se time ukratko pozabaviti u posljednjem poglavlju. Kao uvod u samu utjehu htio bih početi osvrtom na pojavu 'izmišljenog prijatelja u djetinjstvu, za koju vjerujem da je povezana s religijskim vjerovanjem.

BINKER

Pretpostavljam da Christopher Robin nije vjerovao kako mu Praščić i medvjedić Winnie (likovi iz serije dječjih knjiga A. A. Milnea *Winnie the Pooh* - Op. prev.) stvarno govore. No je li Binker bio drukčiji?

Binker - tako ga nazivam - moja je tajna,
I zbog Binkera nikad se ne osjećam samim.
Kad se igram u dječjoj sobi, sjedim na stubama,
Čime god se bavim, Binker će se tu naći.
Oh, tata je pametan, pametan čovjek,
A mama je najbolja otkako svijet postoji,
Dadilja je dadilja i zovem je Dada -
Ali oni ne mogu vidjeti Binkera.
Binker uvijek priča, jer ga učim govoriti
Ponekad voli smiješno skvičati,
A ponekad mu se sviđa urlikati...
No ja to moram činiti za njega, jer ga boli grlo.
Oh, tata je pametan, pametan čovjek,
A mama zna sve što svi drugi znaju,
Dadilja je dadilja i zovem je Dada -
Ali oni ne znaju Binkera.
Binker je hrabar poput lava kad trčimo kroz park;
Binker je hrabar kao tigar kad ležimo u tami;
Binker je hrabar poput slona. On nikad, nikad ne plače...
Osim (kao i drugi ljudi) kad mu sapunica uđe u oči.
Oh, tata je tata, on je kao i svi tate,
A mama je mama kao nitko drugi,
A dadilja je dadilja i zovem je Dada...
Ali oni nisu kao Binker.

Binker nije pohlepan, ali voli jesti,
Pa moram reći ljudima kad mi daju slatkiš,
'Oh, Binker hoće čokoladu, možeš li mi dati dvije?'
Pa onda jedem za njega, jer su njegovi zubi sasvim novi.
No, ja vrlo volim tatu, ali on nema vremena za igru,
I vrlo volim mamu, ali ona nekad ode daleko,
I često se naljutim na Dadilju kad me hoće češljati...
Ali Binker je uvijek Binker i sigurno ne odlazi nikamo.
A. Milne: *Now We Are Six* (Sad smo šestorica)

Je li pojava izmišljenog prijatelja neka iluzija višeg reda koja ne spada u kategoriju običnih pričina iz djetinjstva? Moje osobno iskustvo tu puno ne pomaže. Kao i nekih drugi roditelji, i moja majka je sačuvala bilježnicu s mojih djetinjim izrekama. Osim običnih pretvaranja (sad sam čovjek na Mjesecu ... akcelerator ... Babilonac), očito je da sam volio i složenija pretvaranja (sad sam sova koja se pretvara da je kolo vodenice) koja su mogla biti refleksivna (sad sam dječačić koji se pretvara da je Richard). Nijednom nisam povjerovao da sam uistinu neka od tih stvari i mislim kako to obično vrijedi za svaku igru pretvaranja u djetinjstvu. No nisam imao Binkera. Ako se može vjerovati svjedočenjima djece kad odrastu, barem neka od normalne djece koja imaju izmišljene prijatelje uistinu vjeruju da oni postoje i, u nekim slučajevima, vide ih kao jasne i žive halucinacije. Slutim da bi pojava Binkera u djetinjstvu mogla biti dobar model za razumijevanje teističkog vjerovanja među odraslima. Ne znam jesu li psiholozi to proučavali iz te perspektive, ali bi to vrijedilo istražiti. Pratilac i pouzdanik, Binker za cijeli život - to je sigurno jedna od uloga Boga, jedna praznina koja bi mogla preostati ako bi Bog otišao.

Jedno drugo dijete, djevojčica, imalo je 'grimizni čovječuljka koji joj se činio stvarnim i vidljivim i koji bi se pojavljivao iz zraka s nježnim zveckanjem. On je djevojčicu redovno posjećivao, osobito kad se osjećala usamljenom, ali sve rjeđe kako je odrastala. Jednog dana, malo prije njezina odlaska u dječji vrtić, grimizni čovječuljak pojavio se sa svojim uobičajenim zveckanjem i objavio da joj više neće dolaziti. To ju je ražalostilo, ali joj je grimizni čovječuljak rekao da ona sad odrasta te da joj on više neće trebati u budućnosti. On sad mora otići, rekao je, kako bi se mogao brinuti za drugu djecu. Obećao joj je da će joj se vratiti ako ga ikad bude *stvarno* trebala. Zaista joj se vratio mnogo godina nakon toga,

u snu, kad je bila u duhovnoj krizi i pokušavala odlučiti što da učini sa svojim životom. Otvorila su se vrata njezine spavaće sobe i pojavila su se kolica puna knjiga koja je u sobu gurao...grimizni čovječuljak. Ona je to protumačila kao savjet da bi trebala otići studirati. Prihvatila je savjet i poslije je zaključila kako je to bilo dobro. Od te mi priče gotovo naviru suze u oči i ona me vjerojatno približava što je najviše moguće razumijevanju utješne i savjetodavne uloge izmišljenih bogova u životu ljudi. Neko biće može postojati samo u mašti, ali se djetetu svejedno čini potpuno stvarnim i može mu dati stvarnu utjehu i dobar savjet. Možda je još bolje to što izmišljeni prijatelji - i izmišljeni bogovi - imaju vremena i strpljenja posvetiti se onima koji pate. Oni su također mnogo jeftiniji od psihijatara ili profesionalnih savjetnika.

Jesu li bogovi u svojoj ulozi tješitelja i savjetnika evoluirali iz binkera, u nekoj vrsti psihološke 'pedomorfoze'? Pedomorfoza je zadržavanje obilježja iz djetinjstva u odrasloj dobi. Psi pekinezeri imaju pedomorfna lica; odrasli psi te vrste izgledaju kao štenad. To je dobro poznata pojava u evoluciji i naširoko je prihvaćeno daje važna u razvoju takvih ljudskih obilježja kao što su izbočeno čelo i kratke čeljusti. Evolucionisti znaju za čovjeka reći da je neodrasli majmun i svakako je istina da su mladi čimpanze i gorile sličniji čovjeku nego odrasli. Je li moguće da su religije izvorno evoluirale zbog postupne odgode, kroz više generacija, trenutka u životu u kojemu djeca odustaju od svojih izmišljenih prijatelja - kao što smo mi kroz evoluciju usporili izravnavanje svojih čela i isticanje čeljusti?

Pretpostavljam da bismo, kako bismo uzeli u obzir sve mogućnosti, morali uzeti u obzir i obrnutu alternativu. Umjesto pretpostavke da bogovi evoluiraju iz binkera naših predaka, je li moguće da su binkeri evoluirali iz bogova naših predaka? To mi se čini manje vjerojatnim. Bio sam ponukan razmišljati o tome dok sam čitao knjigu američkog psihologa Juliana Jaynesa *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind* (Podrijetlo svijesti u raspadu dvodomnog uma) koja je uistinu toliko čudna koliko na to ukazuje njezin naslov. To je jedna od onih knjiga koje su ili potpuno smeće ili djelo pravog genija, ništa između! Vjerojatno se radi o prvoj mogućnosti, ali ja se ne želim opredijeliti.

Jaynes primjećuje da mnogi ljudi smatraju svoj misaoni proces kao neku vrstu dijaloga između 'sebe' i unutrašnjeg sugovornika u glavi. Danas shvaćamo da oba 'glasa' pripadaju nama - u protivnom nas liječe

kao umno oboljele. To se nakratko dogodilo Evelynu Waughu. On je bio poznat po tome što nije imao dlake na jeziku pa je rekao nekom prijatelju: 'Nisam te dugo vidio, ali sam zapravo vidio toliko malo ljudi jer sam - jesi li znao? - bio poludio.' Nakon oporavka, Waugh je napisao roman *The Ordeal of Gilbert Pinfold* (Muke Gilberta Pinfolda), u kojemu je opisao svoje halucinacijsko razdoblje i glasove koje je čuo u glavi.

Javne smatra da negdje u vremenu do prije 1000. pr. n. e. ljudi uglavnom nisu bili svjesni toga da drugi glas - glas Gilberta Pinfolda - dolazi iz njih samih. Mislili su da je Pinfoldov glas bog - Apolon, na primjer, ili Astarte (Astarte, Astarat ili Astareth, božica koju su štovali stari Sirijci, Kanaanci, Feničani, Egipčani i drugi semitski narodi - *Op. prev.),* ili Jahve ili, što je vjerojatnije, neki manji kućni bog koji im daje savjete ili naređuje. Jaynes je čak smjestio glasove bogova u onu polovicu mozga u kojoj se ne nalazi centar za govor. Po mišljenju Jaynesa, 'raspad dvodomnog uma' bio je povijesni prijelaz. Bio je to trenutak u povijesti u kojemu je čovjek postao svjestan da su glasovi za koje se činilo da dolaze izvana zapravo unutrašnji glasovi. Jaynes čak ide toliko daleko da opisuje taj povijesni prijelaz kao zoru ljudske svijesti.

U jednom staroegipatskom natpisu spominje se bog stvoritelj Ptah i opisuju se različiti drugi bogovi kao varijacije Ptahova 'glasa' ili 'jezika'. U suvremenim prijevodima odbacuje se doslovno značenje 'glas' i pod drugim bogovima se shvaćaju 'objektivirane predodžbe [Ptahova] uma'. Jaynes odbacuje takva učena tumačenja i ozbiljno shvaća doslovno značenje. Bogovi su halucinacije glasova koji govore u ljudskim glavama. Jaynes također smatra da su takvi bogovi evoluirali iz sjećanja na umrle kraljeve koji su, tako reći, zadržali nadzor nad svojim podanicima preko izmišljenih glasova u njihovim glavama. Smatrate li ili ne da je ta teza vjerojatna, Jaynesova knjiga dovoljno je zanimljiva da zaslužuje spomen u knjizi u religiji.

Okrenimo se sad spomenutoj mogućnosti da po uzoru na Jaynesa stvorimo teoriju prema kojoj je razvoj bogova i binkera povezan, ali suprotnim smjerom od onoga koji nudi pedomorfološka teorija. To se svodi na tvrdnju da se raspad dvodomnog uma nije dogodio odjednom u prošlosti, već da je to bilo postupno povlačenje u djetinjstvo do trenutka u kojemu se počelo šuškati da halucinacije glasova i prikaza nisu stvarne. U nekoj vrsti obrata pedomorfološke hipoteze, halucinacije bogova su najprije nestale iz odraslog uma, a onda su se povlačile sve dalje i dalje u

djetinjstvo, tako da danas još žive samo u sklopu pojave Binkera ili grimiznog čovječuljka. Problem s tom verzijom teorije je da ona ne objašnjava kako su se do danas bogovi održali u odraslom dobu čovjeka.

Možda je bolje ne smatrati da su bogovi prethodili binkerima ili obratno, već u njima gledati usputne proizvode iste psihološke sklonosti. Bogovima i binkerima je zajednička sposobnost tješenja i oni su također živopisna pozornica za iskušavanje ideja. Nismo se odmaknuli daleko od teorije iz petog poglavlja prema kojoj je religija evoluirala kao psihološki sporedni proizvod.

UTJEHA

Trenutak je za suočavanje s važnom ulogom koju Bog ima u tješenju ljudi te s humanitarnom potrebom da se Bog nečim nadomjesti ako ne postoji. Mnogi ljudi koji dopuštaju da Bog vjerojatno ne postoji i da nije nužan za postojanje morala, svejedno se neprestano vraćaju na ono što smatraju glavnim adutom - da postoji navodna psihološka ili emocionalna *potreba* za nekakvim bogom. Ako ukloniš religiju, pitaju ljudi zlovoljno, što ćeš staviti na njezino mjesto? Što ćeš ponuditi bolesnicima na umoru, ožalošćenoj rodbini preminuloga, usamljenim Eleonorama Rigby (lik iz popularne pjesme Beatlesa - *Op. prev.)* kojima je Bog jedini prijatelj?

Prvo što treba reći u odgovoru na to je nešto što ne bi uopće trebalo spominjati. Religija nije istinita samo zato što je u stanju utješiti. Čak i ako učinimo golem ustupak, čak ako se definitivno dokaže da je vjerovanje u postojanje Boga nužno potrebno za ljudsko psihološko i emocionalno blagostanje, čak i da su svi ateisti očajni neurotici koje neumoljiva kozmička tjeskoba tjera na samoubojstvo - ništa od toga ne bi pridonijelo ni zericu dokaza da je religijsko vjerovanje istinito. To bi moglo biti tek dokaz u prilog tome da je poželjno uvjeriti sebe kako Bog postoji, čak i ako ne postoji. Kao što sam već spomenuo, Dennett u svojoj knjizi *Breaking the Spell* (Prekid čarolije) povlači razliku između vjerovanja u Boga i vjerovanja u vjerovanje, odnosno vjerovanja da je poželjno vjerovati, čak i ako je samo vjerovanje krivo: 'Gospode, ja vjerujem; pomozi mojemu nevjerovanju' (Marko 9:24). Vjernike se potiče *izjašnjavati* za vjerovanje, bilo da su uvjereni u to ili ne. Mislim da svi poznajemo ljude kojima se sviđa ideja o religijskom vjerovanju i koji se bune zbog napada na nj, ali koji s oklijevanjem priznaju da oni sami ne

vjeruju. Bio sam pomalo šokiran kad sam otkrio prvoklasni primjer za to u knjizi svoga heroja Petera Medawara *The Limits of Science* (Granice znanosti) (Oxford University Press, 1984, str. 96): 'Žalim zbog svoga nevjerovanja u Boga i općenito u vjerske odgovore, jer mislim da bi to mnogima u nuždi pružilo zadovoljstvo i utjehu kad bi bilo moguće otkriti dobre znanstvene i filozofske razloge za vjerovanje u Boga.'

Otkako sam čitao o Dennettovoj razlici vjerovanja u Boga i vjerovanja u vjerovanje, često sam imao prilike poslužiti se njome. Gotovo nije pretjerano reći da većina ateista koje poznajem prikriva svoj ateizam iza pobožne fasade. Oni sami ne vjeruju ni u što nadnaravno, ali su zadržali nekakvu neodređenu sklonost iracionalnom vjerovanju. Oni vjeruju u vjerovanje. Nevjerojatno je koliko mnogo ljudi jednostavno nije u stanju razlikovati izjavu 'X je istinit' od izjave 'Poželjno je da ljudi vjeruju kako je X istinit'. Ili je moguće da oni zapravo ne nasjedaju toj logičkoj pogrešci, već jednostavno smatraju kako je istina nevažna u usporedbi s ljudskim osjećajima. Ne želim omalovažavati ljudske osjećaje. No budimo jasni u svakom razgovoru o čemu govorimo: o osjećajima ili o istini. Možda je i jedno i drugo važno, ali to nije jedno te isto.

U svakom slučaju, moj hipotetski ustupak je pretjeran i kriv. Nema nikakva dokaza da su ateisti općenito skloni žalosnoj malodušnosti punoj tjeskobe. Neki ateisti su sretni. Drugi su nesretni. Slično tome, neki kršćani, Židovi, muslimani, hindusi i budisti su nesretni, a drugi su sretni. Možda postoje statistički dokazi o odnosu između sreće i vjerovanja (ili nevjerovanja), ali sumnjam da postoji značajna razlika, na ovu ili onu stranu. Meni je zanimljivije pitanje postoji li ikakav dobar *razlog* tome da se čovjek osjeća deprimiranim ako živi bez Boga. Završit ću ovu knjigu tvrdnjom kako je, baš naprotiv, još i premalo reći da život može biti sretan i ispunjen bez nadnaravne religije. Najprije, međutim, moram ispitati tvrdnje da religija nudi utjehu.

Utjeha je, prema *Shorter Oxford Dictionary* (Kraćem oksfordskom rječniku), ublažavanje tuge ili duhovne boli. Podijelit ću je na dvije vrste.

1. *Izravna fizička utjeha.* Čovjek kojega zatekne noć na pustoj gori mogao bi naći utjehu ako bi naišao na velikog, toplog psa bernardinca, a da pri tom ne zaboravimo burence rakije što visi o njegovu vratu. Uplakano dijete moglo bi naći utjehu u čvrstom zagrljaju i toplim riječima šapnutim u njegovo uho.

2. *Utjeha nakon otkrića prethodno neuočene činjenice ili prethodno neotkrivenog načina gledanja na postojeće činjenice.* Žena čiji je muž poginuo u ratu mogla bi se utješiti otkrićem da nosi njegovo dijete ili da je on poginuo kao junak. Također se možemo utješiti ako otkrijemo novi način razmišljanja o nekoj situaciji. Filozof ukaže na to kako ne postoji ništa posebno u trenutku u kojemu je starac umro. Dijete, koje je starac nekoć bio, 'umrlo' je odavno; ne tako što je odjednom prestalo živjeti, već kroz odrastanje. Svaka od sedam Shakespeareovih dobi čovjeka 'umire' polako se pretvarajući u sljedeću. S tog stajališta, trenutak u kojemu starac naposljetku izdahne nije ni po čemu drukčiji od polaganih 'smrti' kroz cijeli njegov život.[154] Čovjek kojemu se ne sviđa pomisao na vlastitu smrt mogao bi naći utjehu u toj promijenjenoj perspektivi. Možda i ne bi, ali to je potencijalni primjer utjehe na temelju razmišljanja. Drugi primjer toga je kako Mark Twain odbacuje strah od smrti: 'Ne bojim se smrti. Bio sam mrtav milijardama i milijardama godina prije nego što sam se rodio i nije mi pala ni dlaka s glave zbog toga.' Ta dosjetka ne mijenja ništa u činjenici naše neizbježne smrti. No ponuđen nam je drukčiji način gledanja na tu neizbježnost i u tome bismo mogli naći utjehu. Ni Thomas Jefferson nije se bojao smrti i čini se da nije vjerovao ni u kakav zagrobni život. Prema prikazu Christophera Hitchensa, 'Kako su mu se dani počeli primicati kraju, Jefferson je opetovano pisao prijateljima da se suočava sa sve bližim krajem bez nade i straha. To je bilo kao da je rekao, najjasnije moguće, kako nije kršćanin.'

Beskompromisni intelektualci možda su spremni za energičan sadržaj izjave Bertranda Russella u njegovu eseju 'Što vjerujem' iz 1925.:

> Vjerujem da ću istrunuti kad umrem i da neće preživjeti ništa od moga ega. Nisam mlad i volim život. No prezirem drhtanje od straha pri pomisli na ništavilo. Sreća je svejedno prava sreća iako mora doći kraju, a misao i ljubav ne gube na vrijednosti zato što ne traju zauvijek. Mnogi su se ljudi hrabro ponijeli pod vješalima; sigurno je da bi nas isti ponos morao naučiti da mislimo ispravno o čovjekovu mjestu u svijetu. Čak i kad isprva zadrhtimo od otvorenih prozora znanosti nakon ugodne unutrašnje topline tradicionalnih mitova orijentiranih na čovjeka, naposljetku svježi vjetar donosi snagu, a veliki prostori veličajni su sami po sebi.

Nadahnuo me je taj Russellov esej kad sam ga pročitao u školskoj knjižnici u dobi od oko šesnaest godina, ali sam ga u međuvremenu bio zaboravio. Moguće je da sam nesvjesno odavao počast Russellu (i svjesno Darwinu) kad sam napisao u /u knjizi *A Devil's Chaplain* (Vragovom kapelanu) 2003:

> U tom pogledu na život ne postoji samo uzvišenost, iako se on može činiti tmurnim i hladnim ispod sigurnosnog pokrivača neznanja. Čovjek se duboko osvježi kad se uspravi i okrene se ravno prema jakom oštrom vjetru razumijevanja: To su Yeatsovi'vjetrovi što pušu zvjezdanim stazama'.

Kako se religija nosi s, recimo, znanošću u pružanju tih dviju vrsta utjehe? Gledajući najprije na prvu vrstu utjehe, sasvim je moguće da su čvrste Božje ruke, čak i ako su sasvim izmišljene, u stanju utješiti isto onako kao stvarne ruke prijatelja ili bernardinca s buricem rakije oko vrata. No dakako, i znanstvena medicina može također pružiti okrepu - obično učinkovitije od rakije.

Okrećući se drugoj vrsti utjehe, lako je vjerovati da religija može biti krajnje učinkovita. Ljudi koje pogodi neka užasna katastrofa, poput potresa, često kažu da nalaze utjehu u mislima da je sve to dio Božjeg nedokučivog plana; nedvojbeno će, misle oni, iz toga proizaći nešto dobro kad za to dođe vrijeme. Ako se netko boji smrti, iskreno vjerovanje da ima besmrtnu dušu može biti utješno - osim, dakako, ako dotični ne misli da će otići u pakao ili čistilište. Kriva vjerovanja mogu biti isto toliko utješna koliko i prava, sve do trenutka razočaranja. To vrijedi i za nereligijska vjerovanja. Čovjeka koji boluje od neizlječivog raka može utješiti liječnik koji mu laže da će ozdraviti, jednako tako učinkovito kao i drugog čovjeka kojemu se ne laže i koji će zbilja biti izliječen. Iskreno i svesrdno vjerovanje u zagrobni život još je otpornije na razočaranja od vjerovanja liječniku koji laže. Liječnikova laž djelotvorna je samo dok se ne pojave jasni simptomi. Osoba koja vjeruje u život nakon smrti nikad se, zapravo, ne može razočarati.

Prema ispitivanjima javnosti, otprilike 95 posto stanovništva Sjedinjenih Američkih Država vjeruje da će preživjeti svoju smrt. Ne računajući potencijalne mučenike, ne mogu se oteti pitanju koliko umjereno religioznih ljudi, koji tvrde da vjeruju u prekogrobni život, uistinu, u dubini svoga srca, to vjeruje. Ako su zaista iskreni, ne bi li se trebali ponašati kao nadstojnik samostana u Ampleforthu? Kad mu je kardinal Basil Hume

rekao daje na umoru, nadstojnik se razveselio u njegovo ime: 'Čestitam! To je sjajna vijest. Kad bih barem mogao otići s vama.'[155] Čini se da je nadstojnik uistinu bio iskreni vjernik. No ta priča privlači našu pažnju upravo zato što je toliko rijetka i neočekivana da je gotovo šaljiva te gotovo priziva u sjećanje karikaturu s jednom potpuno golom mladom ženom koja nosi transparent s natpisom 'Vodimo ljubav, ne rat', dok joj neki prolaznik dobacuje: 'No, to ja zovem iskrenošću!' Zašto svi kršćani i muslimani ne kažu nešto poput spomenutog prelata kad čuju da im prijatelj umire? Kad liječnik kaže nekoj pobožnoj ženi da su joj preostali samo mjeseci života, zašto se ona u iščekivanju ne ozari od uzbuđenja, baš kao da je dobila nagradno putovanje na Sejšele? 'Ne mogu dočekati!' Zašto je vjernici koji su se okupili oko njezina kreveta ne obaspu porukama za one koji su otišli prije nje? 'Pozdravi strica Roberta kad ga vidiš...'

Zašto vjernici tako ne govore kad su u nazočnosti nekoga tko umire? Je li moguće da oni zapravo ne vjeruju u sve te stvari za koje se pretvaraju da u njih vjeruju? Ili vjeruju u njih, ali se boje *procesa* umiranja. S dobrim razlogom, jer je naša vrsta jedina kojoj nije dopušteno otići veterinaru da je bezbolno izbavi muka? No zašto u tom slučaju najglasniji otpor eutanaziji i samoubojstvu uz pripomoć dolazi iz vjerničkih krugova? U skladu s modelom smrti tipa 'nadstojnika Amplefortha ili 'putovanja na Sejšele', ne biste li očekivali kako je najmanje vjerojatno da pobožni ljudi prianjanju neumjesno uz zemaljski život? No ako sretnete nekoga tko se žestoko protivi ubojstvu iz milosrđa ili pomoći onima koji sebi žele prikratiti muke samoubojstvom, možete se okladiti na pristojnu svotu da će taj biti religiozan. Službeni razlog možda je taj daje svako ubijanje grijeh. No zašto to smatrati grijehom ako iskreno vjerujete da ubrzavate svoj put u raj?

Za razliku od toga, moj pristup pomoći prilikom samoubojstva proizlazi iz već spomenute primjedbe Marka Twaina. Biti mrtav neće biti ništa drukčije nego biti nerođen - bit ću isto onakav kakav sam bio u vrijeme Williama Osvajača, ili dinosaura ili trilobita. Nemam se tu čega bojati. No proces umiranja mogao bi biti, ovisno o sreći, bolan i neugodan - iskustvo od kakva smo naviknuti biti zaštićeni općom anestezijom, kao kad nam vade slijepo crijevo. Ako vam vaš kućni ljubimac umire u bolovima, bit ćete osuđivani zbog okrutnosti ako ne pozovete veterinara da mu dade injekciju nakon koje se više neće probuditi. No ako vaš liječnik učini istu milosrdnu uslugu vama kad vi umirete u bo-

lovima, prijeti mu opasnost da bude sudski gonjen za ubojstvo. Želim da mi se, kad budem umirao, život skrati općom anestezijom, isto kao da je riječ o operaciji upaljenog slijepog crijeva. No meni neće biti dopuštena ta povlastica, jer sam se na žalost rodio kao pripadnik vrste *Homo sapiens* umjesto, na primjer, vrste Canis *familiaris* ili *Felis catus*. Odnosno, to će se dogoditi ako se ne preselim u neko prosvjetljenije mjesto, poput Švicarske, Nizozemske ili Oregona. Zašto su takva prosvijetljena mjesta toliko rijetka? Ponajviše zbog utjecaja religije.

No, moglo bi se reći, ne razlikuje li se u bitnome vađenje slijepog crijeva od prekida života? Zapravo ne; ne, ako ste ionako blizu smrti. I ne, ako iskreno religijski vjerujete u zagrobni život. Ako posjedujete to vjerovanje, umiranje je samo prijelaz iz jednog života u drugi. Ako je taj prijelaz bolan, ne bi trebalo da imalo više želite u nj ulaziti bez anestetika nego što biste željeli da vam se slijepo crijevo izvadi bez anestetika. Moglo bi se očekivati da se upravo oni među nama koji u smrti vide kraj, a ne prijelaz, naivno opiru eutanaziji ili samoubojstvu uz pripomoć. No upravo ti ljudi se zalažu za to.*

U istom kontekstu, kako bi trebalo shvatiti opasku jedne više medicinske sestre koju poznajem, a koja je provela cijeli život upravljajući jednim staračkim domom, gdje je smrt redovna pojava? Ona je kroz godine iskustva uočila da su pojedinci koji se najviše boje smrti religiozni ljudi. Trebalo bi njezin zaključak potvrditi statistički, ali ako pretpostavimo da je ona u pravu, što se tu događa? Što god to bilo, na prvi pogled se čini kako to ne ide baš u prilog moći religije da utješi ljude na samrti.[t] Ako je riječ o katolicima, možda se oni boje čistilišta? Kardinal Hume, koji je donekle odisao duhom sveca, ovim se riječima oprostio s prijateljem: 'Dobro, onda zbogom. Pretpostavljam da ćemo se sresti u čistilištu.' *Ja* pak pretpostavljam da se u tim dobrim starim očima pojavila iskrica sumnje.

Doktrina o čistilištu otkriva nam na kakav besmislen način djeluje teološki um. Čistilište je neka vrsta nebeskog otoka Ellisa (otok pokraj

* U jednom istraživanju stajališta o smrti medu američkim ateistima ustanovljeno je sljedeće: 50 posto ih je željelo memorijalnu proslavu njihova života; 99 posto ih je bilo u prilog samoubojstvu uz pomoć liječnika za one koji to žele, a 75 posto ih je to željelo za sebe; 100 posto ih nije htjelo imati nikakve veze s bolničkim osobljem koje promiče religiju. Vidi http://nursestoner.com/myresearch.html.

t Jedan moj australski prijatelj skovao je sjajnu izreku za opis pojave da ljudi starenjem postaju religiozniji. To se mora izgovoriti s australskim naglaskom tako da rečenica poprimi intonaciju pitanja: 'Šopaš se za završnicu'?

New Yorka na kojem su svojedobno držani useljenici prije nego što im je dopušteno da uđu u SAD - *Op. prev.),* predvorje Hada u koje odlaze mrtve duše ako njihovi grijesi nisu toliko teški da zbog njih zaslužuju pakao, ali su im svejedno potrebni provjera i pročišćenje prije nego što mogu biti primljeni u nebesku bezgrešnu zonu. Čistilište se ne smije miješati s limbom, kamo prema vjerovanju odlaze djeca koja su umrla nekrštena. A što je s pobačenim zamecima? Što je s blastocistima (spontano pobačeni zametak - *Op. prev.)'?* Sad je papa Benedikt XVI sa sebi svojstvenim uobraženim samopouzdanjem ukinuo limb. Znači li to da će sva djeca koja su ondje venula svih ovih stoljeća sad najednom otplutati u nebesa? Ili će ostati ondje, a samo će novopridošla izbjeći limbu? Odnosno, jesu li prethodni pape cijelo vrijeme bili u krivu, usprkos svojoj nepogrešivosti? To su sve stvari koje bismo mi morali 'poštovati'. Crkva je u srednjem vijeku prodavala 'indulgencije' (oprost grijeha) za novac. To je značilo da se plaća kako bi se provelo određeni broj dana manje u čistilištu i Crkva je doslovce (i s drskom preuzetnošću) izdavala potpisane potvrde u kojima se točno navodio broj kupljenih dana. Katolička crkva je institucija za opisivanje čijih probitaka je izraz 'nepošteno stečen' mogao biti posebno izumljen. Od svih njezinih unosnih podvala, prodaja indulgencija mora se svakako ubrajati među najveće prijevare u povijesti, srednjevjekovni ekvivalent nigerijskim financijskim prijevarama na internetu (prodaja bezvrijednih dionica lakovjernim ulagačima preko telefonskih linija sa sjedištem u Nigeriji - *Op. prev.),* ali daleko, daleko uspješniji.

Još je 1903. papa Pio X mogao je odrediti koliko je dana skraćenja boravka u čistilištu imao pravo odobriti svaki red u crkvenoj hijerarhiji: kardinali 200 dana, nadbiskupi stotinu dana, a biskupi samo 50. Tada se, međutim, više nisu prodavale indulgencije izravno za novac. Cak ni u srednjem vijeku novac nije bio jedini način na koji se mogla kupiti pošteda od čistilišta. Moglo se plaćati i molitvama, bilo vlastitim molitvama prije smrti, bilo molitvama drugih za neku osobu nakon njezine smrti. A novcem su se mogle i kupiti molitve. Ako je netko bio bogat, mogao je naručiti brigu za svoju dušu za vječna vremena. Moj fakultet u Oxfordu, New College (nazvan je tako, jer je onda bio nov), osnovao je 1379. jedan od velikih dobrotvora toga stoljeća, William od Wykehama, biskup vinčesterski. Srednjevjekovni biskup mogao je postati Bili Gates toga doba, jer je kontrolirao ono što je odgovaralo informacijskoj

prometnici (do Boga) onoga doba te tako zgrnuti golemo bogatstvo. Njegova biskupija bila je iznimno velika i Wykeham je iskoristio svoje bogatstvo i utjecaj kako bi osnovao dvije velike obrazovne institucije, jednu u Winchesteru, a drugu u Oxfordu. Obrazovanje je Wykehamu bilo važno, ali, po riječima službene povijesti New Collegea, objavljene 1979. u povodu njegove 600-godišnjice, temeljna svrha fakulteta bila je da bude 'velika zaklada (zadužbina) kojom je on zasluživao pokoj svoje duše. On je osigurao sredstva za kapelu u kojoj je bilo zaposleno čak deset kapelana, tri crkvenjaka i 16 pjevača u crkvenom koru te je naredio da samo oni moraju biti zadržani ako presuše prihodi fakulteta.' Wykeham je ostavio New College u rukama sveučilišnog odbora, tijela koje je samo sebe biralo i koje postoji neprekidno kao neovisan organ više od 600 godina. Vjerojatno je računao na nas da se nećemo prestati moliti za njegovu dušu kroz vjekove.

Danas fakultet ima samo jednog kapelana*, ali nema crkvenjake, a neprestana vjekovna bujica molitava za Wykehama u čistilištu presušila je na kapanje od dvije molitve godišnje. Samo zboru ne presušuje snaga i njegovo je pjevanje uistinu čarobno. Čak i ja osjećam zericu grižnje savjesti kao član sveučilišnog odbora zbog izdaje tog povjerenja. U skladu s običajima svoga vremena, to je kao da je Wykeham dao golemi polog nekoj kriogenskoj tvrtci koja čovjeku jamči da će mu zamrznuti tijelo i držati ga na sigurnome od potresa, građanskih nemira, nuklearnog rata i drugih opasnosti, do trenutka kad medicinska znanost otkrije kako ga može odmrznuti i izliječiti sve bolesti od kojih je bolovao. Jesmo li mi, kasniji članovi uprave New Collegea, prekršili ugovor s našim utemeljiteljem? Ako je tako, u dobrom smo društvu. Stotine srednjevjekovnih dobročinitelja umrle su uzdajući se da će se njihovi nasljednici moliti za njihovu dušu u čistilištu, jer su za to bili dobro plaćeni. Ne mogu se prestati pitati koliki je dio europskog srednjevjekovnog umjetničkog blaga začet kao polog za vjekovno povjerenje koje je sad iznevjereno.

No više od svega u svezi s doktrinom čistilišta fasciniraju me *dokazi* koje teolozi iznose za nj, dokazi koji su toliko nevjerojatno slabi da se ležerna samouvjerenost s kojom se izlažu zbog toga čini još komičnijom. Poglavlje o čistilištu u *Catholic Encyclopedia* ima dio koji se zove 'dokazi'. Osnovni dokaz za postojanje čistilišta je sljedeći. Ako bi umrli otišli ravno u raj ili pakao, ovisno o svojim grijesima na Zemlji, ne bi

* Točnije, kapelanicu - što bi biskup William rekao na to?

bilo svrhe moliti za njih. 'Čemu moliti za mrtve ako se ne vjeruje da moć molitve pruža utjehu onima koji su još isključeni iz Božje nazočnosti.' A mi molimo za mrtve, zar ne? Dakle, čistilište mora postojati, jer inače naše molitve ne bi imale svrhe! Q.E.D. (Quod erat demonstrandum, odnosno: što je trebalo dokazati). To je ozbiljan primjer onoga što se smatra logičkim teološkim rasuđivanjem.

To nevjerojatni *non sequitur* odražava se, u većim razmjerima, u još jednoj uobičajenoj primjeni argumenta iz utjehe. Mora postojati Bog, tvrdi se u tom argumentu, jer da ne postoji, život bi bio isprazan, besadržajan, uzaludan - pustinja besmislenosti i beznačajnosti. Zar je zbilja nužno naglašavati da logika takvog rasuđivanja pada na prvoj prepreci? Možda život *jest* isprazan. Možda naše molitve za mrtve uistinu *jesu* besmislene. Pretpostaviti suprotno od toga znači pretpostaviti kako je istinit upravo onaj zaključak koji pokušavamo dokazati. Navodni silogizam je očigledno cirkularan. Vama je život bez vaše supruge možda nepodnošljiv, siv i prazan, ali to na žalost ne mijenja činjenicu daje ona mrtva. Postoji nešto djetinjasto u pretpostavci da je netko drugi (roditelji u slučaju djece, a Bog u slučaju odraslih ljudi) odgovoran za to da vaš život ima značenje i svrhu. To spada u onu vrstu infantilizma prema kojoj čovjek, čim iskrene gležanj, gleda koga će za to optužiti. Netko drugi mora biti odgovoran za moje blagostanje i netko drugi mora biti kriv ako se meni naudi. Skriva li se uistinu nekakav sličan infantilizam iza 'potrebe' za Bogom? Jesmo li se opet vratili binkeru?

Za razliku od toga, stajalište istinski odrasla čovjeka je da je naš život onoliko smislen, pun i divan koliko ga mi učinimo takvim. A mi uistinu možemo sebi stvoriti divan život. Ako znanost daje utjehu nematerijalističke vrste, ona se proteže na moju završnu temu, nadahnuće.

NADAHNUĆE

Ovo je stvar ukusa ili osobne prosudbe, što ima pomalo nesretnu posljedicu da se u argumentaciji moram poslužiti retorikom, a ne logikom. Već sam to učinio, a učinili su to i mnogi drugi, uključujući, da spomenem samo neke novije primjere, Carl Sagan u knjizi *Pale Blue Dot* (Plava točka u beskraju), E. O. Wilson u *Biophilia,* Michael Shermer u Duši znanosti/knjizi *The Soul of Science* (Duša znanosti) i Paul Kurtz u *Affirmations* (Afirmacije). U svojoj knjizi *Unweaving the Rainbow* (Ra-

spletanje duge) pokušao sam izraziti koliko smo sretni što smo živi, s obzirom na to da se golema većina ljudi, koji bi se potencijalno mogli izvući u kombinacijskoj lutriji DNK, zapravo nikad neće roditi. Za one od nas koji su toliko sretni što postoje, izrazio sam razmjernu kratkoću života tako što sam zamislio laserski sitnu točkicu svjetlosti što puzi po divovskom ravnalu vremena. Sve ispred i iza točkice obavijeno je tamom mrtve prošlosti ili tamom nepoznate budućnosti. Imamo nevjerojatnu sreću što smo se našli upravo u toj točkici. Koliko god kratko naše vrijeme pod suncem, ako raspemo samo jednu sekundu života ili se žalimo da je život siv, prazan ili (poput djeteta) dosadan, ne bi li se to moglo shvatiti kao okrutna uvreda onih nerođenih bilijuna kojima uopće nikad nije bio niti će biti ponuđen život? Kao što su mnogi ateisti rekli bolje od mene, spoznaja da imamo samo jedan život morala bi život učiniti utoliko dragocjenijim. Ateističko gledište u skladu s tim potvrđuje i uzdiže život, a da istodobno nije umrljano samozavaravanjem, isprazним priželjkivanjem ili samosažalnim cviljenjem onih koji misle da im život nešto duguje. Pjesnikinja Emily Dickinson s tim u svezi kaže:

> Da se nikad više neće ponoviti
> Čini život toliko slatkim.

Ako nestanak Boga ostavi za sobom prazninu, različiti ljudi ispunit će je na različite načine. Moj način uključuje obilnu količinu znanosti, odnosno općenito pošten i sustavan pokušaj otkrivanja istine o stvarnom svijetu. Shvaćam čovjekov pokušaj razumijevanja svemira kao gradnju modela. Svatko od nas, u svojoj glavi, stvara model svijeta u kojemu se nalazimo. Minimalni model svijeta je onaj koji je bio potreban našim precima kako bi u njemu preživjeli. Prirodna selekcija stvorila je i očistila od virusa simulacijski softver koji je najprikladniji u svijetu što su ga poznavali naši preci na afričkim savanama. To je trodimenzionalni svijet materijalnih predmeta srednje veličine koji se u odnosu prema drugima oko sebe kreću prosječnim brzinama. Neočekivani bonus je to što se naš mozak pokazao dovoljno prostranim da se u nj smjesti model svijeta mnogo bogatiji od skromnog utilitarističkog modela koji je bio potreban za opstanak naših predaka. Umjetnost i znanost su najizrazitija obilježja tog bonusa. Dopustite mi da na kraju nacrtam još jednu sliku kako bih opisao moć znanosti da otvori um i zadovolji duh.

MAJKA SVIH BURKA

Jedan od najžalosnijih prizora koji se danas može vidjeti na našim ulicama je žena odjevena u bezobličnо crnilo od glave do pete, iz kojega proviruje u svijet kroz sićušnu prazninu. Burka nije samo sredstvo podčinjavanja žena te oblik samostanskog potiskivanja njihove slobode i ljepote; nije to samo simbol neviđene muške okrutnosti i tragične pokornosti uplašene žene. Htio bih upotrijebiti uski prorez u toj kopreni kao simbol nečega drugoga.

Naše oči vide svijet kroz uski prorez elektromagnetskog spektra. Vidljiva svjetlost je sjajna praznina u golemom tamnom spektru, od radiovalova na dugovalnom do gama zraka na kratkovalnom kraju spektra frekvencija. Nije lako shvatiti *koliko* je ta praznina uska niti je to lako predočiti. Zamislite divovsku crnu burku s prorezom za oči otprilike standardne širine, recimo oko dva i pol centimetra. Ako zamislimo da dio crne tkanine iznad proreza odgovara kratkovalnom kraju nevidljivog spektra, a dio ispod proreza dugovalnom dijelu nevidljivog spektra, koliko bi duga morala biti burka da u nju stane prorez od dva i pol centimetra u istom omjeru? Teško je to logično prikazati bez logaritamskih tablica, jer su toliko goleme dužine s kojima se tu susrećemo. Nije prikladno razbacivati se logaritmima u posljednjem poglavlju knjige poput ove, ali možete mi vjerovati da bi to bila majka svih burka. Prozorčić vidljive svjetlosti širine dva i pol centimetra smiješno je malen u usporedbi s kilometrima i kilometrima crnog materijala koji simbolizira nevidljivi dio spektra, od radio-valova na porubu suknje do gama zraka na vrhu glave. Znanost nam služi za širenje toga prozorčića, koji se otvara toliko široko da se sputavajuća crna halja gotovo potpuno spušta, izlažući naša osjetila prozračnoj i ushita punoj slobodi.

Optičkim teleskopima se uz pomoć leća i zrcala može promatrati nebo i njima se mogu vidjeti zračenje zvijezde u uskom pojasu frekvencija koje nazivamo vidljivom svjetlošću. No drugi teleskopi Vide' rendgensko ili pak radio-zračenje te nam je uz pomoć njih dostupno mnoštvo alternativnih noćnih nebesa. U manjim razmjerima, fotografski aparati s odgovarajućim filtrima mogu 'vidjeti' ultraljubičasto zračenje pa snimaju cvijeće na kojemu se vidi niz čudnih crta i točaka koje su vidljive očima kukaca i naizgled su 'stvorene' za njih, ali mi to uopće ne možemo vidjeti golim okom. Spektralno okno očiju kukaca slične je

širine kao ono u našim očima, ali se nalazi na malo višem dijelu burke; kukci su slijepi za crveni, a vide više od nas u ultraljubičastom dijelu spektra - u 'ultraljubičastom vrtu'.*

Metafora s uskim oknom svjetlosti, koje se proteže na nevjerojatno širok spektar, može nam poslužiti u drugim područjima znanosti. Mi živimo u blizini središta dubokog skladišta različitih redova veličina, promatrajući svijet uz pomoć osjetila i živčanog sustava koji su u stanju uočavati i pojmiti predmete samo malog, srednjeg raspona dimenzija koji se kreću srednjim rasponom brzina. Udomaćeni smo u svijetu predmeta veličine u rasponu od nekoliko kilometara (pogled s planinskog vrha) do otprilike desetinke milimetra (vrh igle). Izvan tog raspona čak je i naša mašta nemoćna i potrebna nam je pomoć aparata i matematike - čime se, srećom, možemo naučiti služiti. Raspon dimenzija, udaljenosti i brzina u kojemu se naša mašta snalazi vrlo je malen, smješten usred golemog raspona mogućnosti, od čudnih kvantnih dimenzija na jednome do razmjera ajnštajnovske kozmologije na drugom kraju.

Naša mašta oskudno je opremljena za snalaženje u udaljenostima izvan našeg uskog srednjeg raspona koji je bio poznat našim precima. Pokušavamo zamisliti elektron kao sićušnu kuglicu što se vrti oko veće nakupine kuglica koju čine protoni i neutroni. To uopće nije tako. Elektroni nisu nalik na kuglice. Oni nisu slični ničemu poznatome. Nije čak ni jasno ima li pojam 'sličnosti' smisla kad pokušavamo letjeti preblizu daljih obzora stvarnosti. Naša mašta još nije spremna za prodiranje u susjedstvo kvanta. Ništa što je tih dimenzija ne ponaša se onako kako bi se materija morala ponašati, odnosno onako kako nas je to evolucija naviknula zamišljati. Niti se možemo snaći u svezi s ponašanjem predmeta što se kreću brzinom koja bi se značajnije približila brzini svjetlosti. Tu nas zdrav razum iznevjerava, jer se zdravi razum razvijao u svijetu u kojemu se ništa ne kreće vrlo brzo, niti je išta vrlo maleno ili vrlo veliko.

Na kraju svog poznatog eseja o 'mogućim svjetovima', slavni biolog J. B. S. Haldane napisao je sljedeće: 'Dakle, predosjećam da je svemir ne samo čudniji nego što to pretpostavljamo, nego i čudniji nego što mi to možemo pretpostaviti... Predosjećam da na nebu i na zemlji ima više toga nego što sanjamo ili možemo sanjati u bilo kakvoj filozofiji.' Usput,

* 'Ultraljubičasti vrt' je bio naslov jednoga od mojih pet Božičnih predavanja u Kraljevskom institutu, koje je prenosila BBC-jeva televizija pod općim naslovom 'Odrastati u svemiru'. Cijela serija od pet predavanja na DVD-u može se nabaviti na www.RichardDawkins.net/home, stranici Zaklade Richard Dawkins za razum i znanost.

kopka me pomisao da se slavni Hamletov govor na koji se poziva Haldane najčešće krivo izgovara. Obično se naglašava riječ 'tvoja:

> Više je stvari na nebu i na zemlji, Horacije,
> Nego što se sanja u *tvojoj* filozofiji.

Dapače, taj se stih često nemarno navodi tako da se implicira kako je Horacije simbol plitkih racionalista i skeptika općenito. No neki učenjaci naglašavaju 'filozofiju', a riječ 'tvoja gotovo se gubi: '...nego što se sanja u t... oj *filozofiji'*. Razlika zapravo nije bitna u ovom kontekstu, osim što se tim drugim tumačenjem rješava problem Haldaneove 'bilo kakve' filozofije.

Čovjek kojemu je posvećena ova knjiga zarađivao je za život baveći se neobičnostima znanosti, gurajući je do ruba komedije. Sljedeći citat preuzet je iz onog istog improviziranog govora u Cambridgeu 1998. na koji sam se već pozvao u prvom poglavlju: 'To što mi živimo na dnu dubokog gravitacijskog bunara, na površini planeta obavijenog plinom što se okreće oko užarene nuklearne kugle udaljene 150 milijuna kilometara te mislimo kako je to *normalno,* očito pokazuje koliko je obično iskrivljena naša perspektiva.' Dok su se drugi pisci znanstvene fantastike oslanjali na neobičnost znanosti kako bi probudili naš osjećaj za tajnovitost, Douglas Adams služio se njome kako bi nas nasmijao (oni koji su pročitali *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy* (Autostoperski vodič po galaktici) možda će se, na primjer, prisjetiti 'beskrajno nevjerojatnog pogona [izmišljeni Adamsov pojam za putovanje brzinom većom od brzine svjetlosti - *Op-prev.J*). Smijeh je vjerojatno najbolja reakcija na neke čudnovate paradokse moderne fizike. Alternativa tome, ponekad mi se čini, jest plač.

Kvantna mehanika, taj uzvišeni vrhunac znanstvenih dostignuća 20. stoljeća, u stanju je donositi sjajna predviđanja o stvarnom svijetu. Richard Feynman usporedio je njezinu preciznost s predviđanjem udaljenosti koja odgovara širini Sjeverne Amerike prema točnoj širini jedne dlake u ljudskoj kosi. Čini se kako taj uspjeh u predviđanju znači da kvantna teorija mora u određenom smislu biti ispravna, ispravna kao bilo što poznato, čak uključujući najobičnije zdravorazumske činjenice. No *pretpostavke* koje kvantna teorija mora učiniti kako bi izvela ta predviđanja toliko su mistične da je čak i veliki Feynman bio ponukan izjaviti (postoje različite verzije te izjave, no čini mi se da je ova koju navodim najurednija); Ako misliš da razumiješ kvantnu teoriju... ne razumiješ kvantnu teoriju.'*

* Slična izreka pripisuje se Nielsu Bohru: 'Ako netko nije šokiran kvantnom teorijom, onda je ne razumije.'

Kvantna teorija toliko je čudna da fizičari pribjegavaju različitim paradoksalnim 'tumačenjima' te teorije. 'Pribjegavati' je prava riječ. David Deutsch u svojoj knjizi *The Fabric of Reality* (Tkivo stvarnosti) prihvaća tumačenje kvantne teorije koje uključuje 'mnoge svjetove', možda zato što je najgore što možete reći za to tumačenje da je ono besmisleno *rastrošno. Tim* se tumačenjem pretpostavlja da postoji golem broj svemira koji neprestano raste te da svi oni postoje usporedno, ali da su međusobno nespoznatljivi, osim kroz uski procijep pokusa kvantne mehanike. U nekima od tih svemira ja sam već mrtav. U vrlo malom broj njih vi imate zelene brkove. I tako dalje.

Alternativno 'kopenhagensko tumačenje' jednako je besmisleno - nije rastrošno, već krajnje paradoksalno. Erwin Schrodinger šaljivo gaje izrazio u priči s mačkom. Schrodingerova mačka zatvorena je u kutiji u kojoj neka kvantno-mehanička pojava pokreće mehanizam za ubijanje. Prije nego što podignemo poklopac kutije, ne znamo je li mačka mrtva. No zdravi razum svejedno nam govori da mačka u kutiji mora biti živa ili mrtva. Kopenhagensko tumačenje proturječi zdravom razumu: prije nego što otvorimo kutiju, postoji samo vjerojatnost. Čim otvorimo kutiju, valna funkcija se ruši i ostao nam je samo jedan događaj: mačka je mrtva ili mačka je živa. Dok je kutija bila zatvorena, mačka nije bila ni mrtva ni živa.

Tumačenje istih događaja koje pretpostavlja 'mnoge svjetove' svodi se na to da je u nekim svjetovima mačka mrtva, a u drugima živa. Nijedno tumačenje ne zadovoljava ljudski zdravi razum ni intuiciju. Hrabrije fizičare nije za to briga. Njima je bitno da je teorija matematički točna i da se predviđanja ostvaruju u pokusima. Većina nas je previše bojažljiva da bismo ih slijedili. Čini se kako je nama *potrebna* neka vrsta vizualnog predočavanja onoga što se 'stvarno' događa. Usput rečeno, koliko shvaćam, Schrodinger je izvorno predložio svoj misaoni pokus s mačkom kako bi raskrinkao ono što je smatrao apsurdnošću kopenhagenskog tumačenja.

Biolog Lewis Wolpert smatra da je čudnovatost moderne fizike samo vrh sante leda. Znanost je općenito, za razliku od tehnologije, nasilna prema zdravom razumu.[156] Wolpert je, na primjer, izračunao 'da ima mnogo više molekula u čaši vode, nego čaša vode u moru.' Budući da sva voda na Zemlji prolazi kroz more, čini se kako iz toga slijedi da svaki put kad popijete čašu vode, postoji određena vjerojatnost da je dio

vode koju pijete prošao kroz mjehur Olivera Cromwella. Nema, dakako, ničega posebnoga u vezi s Cromwellom ni u vezi s mjehurima. Niste li upravo udahnuli atom dušika koji je nekoć izdahnuo treći iguanodont s lijeve strane visokog stabla iz roda cikada? Niste li sretni što živite u svijetu u kojemu je ne samo takva pretpostavka moguća, već vi imate tu povlasticu da razumijete zašto je tako? I zato što ste u mogućnosti to javno objasniti nekome drugome, ne kao svoje mišljenje ili vjerovanje, već kao nešto što će oni, kad shvate vaše razloge, biti prisiljeni prihvatiti? Možda je to dio onoga što je Carl Sagan podrazumijevao kad je objašnjavao svoj motiv za pisanje knjige *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark* (Demonima opsjednut svijet: Znanost kao svjetiljka u tami): 'Čini mi se da je perverzno *ne* objašnjavati znanost. Kad ste zaljubljeni, želite to reći svijetu. Ova je knjiga osobni iskaz u kojemu se odražava moja životna ljubavna veza sa znanošću.'

Evolucija složenog života, odnosno samo postojanje takvog života u svemiru koji se ponaša po zakonima fizike, nevjerojatno je iznenađenje - ili bi takvim bilo da samo to iznenađenje nije osjećaj koji može postojati samo u mozgu koji je proizvod tog vrlo iznenađujućeg procesa. U antropskom smislu, dakle, naše postojanje ne bi smjelo iznenađivati. Usprkos tome, nadam se da govorim u ime drugih ljudskih bića kad kažem da je ono nevjerojatno iznenađenje.

Razmislite o tome. Na jednom planetu, i možda na jednom jedinom planetu u cijelom svemiru, molekule koje inače ne bi sačinjavale ništa što bi bilo složenije od grumena kamena, skupljaju se u grumene tvari veličine kamena koja je toliko nevjerojatno složena da ti grumeni mogu trčati, skakati, plivati, letjeti, vidjeti, čuti, hvatati i jesti druge takve oživljene grumene složenosti, koji su u nekim slučajevima u stanju misliti i osjećati te se zaljubljivati u druge grumene složene tvari. Sad u osnovi razumijemo kako do toga dolazi, ali samo od 1859. godine. Prije 1859. to se moralo činiti vrlo vrlo čudnim. Sada, zahvaljujući Darwinu, to je samo vrlo čudno. Darwin je zgrabio prorez na burki i širom ga rastvorio, propuštajući unutra bujicu razumijevanja koja je bila toliko blistavo nova i toliko u stanju uzdići ljudski duh da je možda u tome bez premca - osim ako to nije bila kopernikanska spoznaja da Zemlja nije središte svemira.

'Reci mi', upitao je jednoć prijatelja veliki filozof 20. stoljeća Ludwig Wittgenstein, 'zašto ljudi uvijek kažu da je za čovjeka bilo prirodno pretpostaviti da se Sunce giba oko Zemlje, a ne da se Zemlja vrti?' Prijatelj

je odgovorio: 'Pa, očito zato što *se čini* kao da se Sunce vrti oko Zemlje.' Wittgenstein je na to rekao: 'No kako bi to izgledalo pa da se čini kao da se Zemlja vrti oko svoje osi?' Ponekad spomenem tu Wittgensteinovu primjedbu u svojim predavanjima, očekujući da će se slušatelji nasmijati. Umjesto toga, čini se da oni od šoka umuknu.

U ograničenom svijetu u kojemu se razvijao ljudski mozak vjerojatnije je da se gibaju mali predmeti nego veliki, koji izgledaju kao da su pozadina pokreta. Kako se Zemlja vrti, svi predmeti koji se čine velikima zato što su blizu - planine, drveće i zgrade te samo tlo - kreću se potpuno usklađeno među sobom i sa promatračem, u odnosu prema nebeskim tijelima poput Sunca i zvijezda. Naš mozak projicira na njih privid kretanja, umjesto na planine i drveće u prvom planu.

Sad bih želio nastaviti razvijati gore spomenutu tvrdnju da je razlog zbog kojega mi vidimo svijet tako kako ga vidimo te zbog kojega neke stvari shvaćamo intuitivno lako a druge teško u tome što je *ljudski mozak i sam razvojni organ*. Mozak je računalo koje se razvijalo kako bismo lakše preživjeli u svijetu - nazovimo ga Srednji svijet - u kojemu predmeti koji su bili važni za naš opstanak nisu bili ni vrlo veliki ni vrlo maleni, svijetu u kojemu su stvari mirovale ili su se kretale vrlo sporo u usporedbi s brzinom svjetlosti i svijetu u kojemu se nešto što je vrlo malo vjerojatno moglo bez posljedica smatrati nemogućim. Prorez na našoj mentalnoj burci je uzak, jer našim precima u borbi za opstanak *nije trebao* širi.

Znanost nam je otkrila, nasuprot svoj našoj evoluiranoj intuiciji, da se prividno krute tvari, poput kristala i kamenja, zapravo gotovo u potpunosti sastoje od praznog prostora. Poznata je slika na kojoj je jezgra atoma prikazana kao muha usred sportskog igrališta. Drugi najbliži atom je sasvim izvan igrališta. Najtvrđi, najčvršći, najgušći kamen je, dakle, 'u stvari' gotovo potpuno prazan prostor, isprekidan samo sićušnim česticama koje su toliko međusobno udaljene da bi morale biti zanemarive. Zašto se onda kamenje čini naizgled i na opip toliko tvrdim, čvrstim i neprodirnim?

Neću pokušati zamišljati kako bi Wittgenstein odgovorio na to pitanje. No ja bih na nj, kao evolucijski biolog, odgovorio na sljedeći način. Mozak čovjeka evoluirao je kako bi pomogao ljudskom tijelu da se snalazi u svijetu čija veličina odgovara razmjerima u kojima to tijelo funkcionira. Mi nikad nismo evoluirali da bismo se kretali svijetom atoma. Da

se to dogodilo, naš mozak vjerojatno *bi* i uočavao da su stijene pune praznog prostora. Kamenje se pod opipom ruku čini tvrdim i neprodirnim zato što ruke ne mogu prodrijeti u nj. Razlog zbog kojega ruke ne mogu prodrijeti u kamenje nema veze s veličinom i razdvojenošću čestica od kojih je sastavljena materija, već se tiče energetskih polja koja su povezana s tim naširoko raspoređenim česticama u 'krutoj' tvari. Ljudskom mozgu odgovara da *stvori* predodžbe kao što su krutost i neprodirnost jer nam to pomaže da upravljamo našim tijelima kroz svijet u kojemu različiti predmeti - koje nazivamo krutima - ne mogu zauzimati isti prostor.

Na ovom mjestu, evo malo humora za opuštanje - iz knjige */The Men who Stare at Coats* (Ljudi koji zure u koze) Jona Ronsona:

> Ovo je istinita priča. Ljeto je 1983. General-bojnik Albert Stubblebine III sjedi za svojim stolom u Arlingtonu u saveznoj državi Virginiji i bulji u zid na kojemu vise mnogobrojna vojna odličja. Ona su izraz duge i istaknute karijere. On je šef američkih tajnih službi, a pod njegovim zapovjedništvom je 16.000 vojnika...Pogled mu zaluta mimo odličja na prazan zid. Osjeća da mora nešto učiniti iako ga plaši pomisao na to. Razmišlja o izboru na koji se mora odlučiti. Može ostati u ovom uredu ili može ići u susjedni ured. To je njegov izbor. Odlučio se. Otići će u susjedni ured...Ustaje, obilazi svoj stol i počinje hodati. Zapravo, razmišlja, od čega se atom ionako najvećim dijelom sastoji? Od praznog prostora! Ubrzava korak. Od čega seja najvećim dijelom sastojim? Razmišlja. Od atoma! Sad već gotovo trčkara. Od čega se ovaj zid najvećim dijelom sastoji? Razmišlja. Od atoma! Moram samo spojiti te prazne prostore...U tom trenutku general Stubblebine žestoko udari nosom o zid svoga ureda. Prokletstvo, pomisli. General Stubblebine je zbunjen zato što nikako ne može proći kroz zid.

Za generala Stubblebinea se na internet stranici organizacije kojom u mirovini upravlja sa svojom suprugom prikladno kaže da je 'nekonvencionalan mislilac'. Organizacija se naziva HealthFreedomUSA (SlobodauzdravljuSAD - *Op. prev.)* i bavi se 'prehrambenim dodacima (vitaminima, mineralima, aminokiselinama itd), biljnim preparatima, homeopatskim lijekovima, nutritivnom medicinom i čistom hranom (koja nije zagađena pesticidima, herbicidima, antibioticima), bez mogućnosti da korporacije (kroz državnu prisilu) diktiraju koje su doze i metode dopuštene'. Ne spominju se dragocjene tjelesne tekućine."

* www.healthfreedomusa.org/aboutus/president.shtml. Živopisan, kako se čini, portret generala Stubblebinea, nalazi se na www.mindcontrolforums.com/images/Mind94.jpg.

Budući da smo mi evoluirali u Srednjem svijetu, intuitivno lako shvaćamo ideje poput ove: 'Kad se general-bojnik kreće otprilike prosječnom brzinom kojom se kreću general-bojnici i drugi predmeti iz Srednjeg svijeta te udari u neki drugi kruti predmet iz Srednjeg svijeta, poput zida, njegovo kretanje se bolno prekida.' Ljudski mozak nije opremljen tako da može zamisliti kako bi to izgledalo kad bi neutrino prošao kroz zid, u golemim međuprostorima od kojih se taj zid 'stvarno' sastoji. Niti se naše shvaćanje može nositi s onim što se događa kad se nešto kreće gotovo brzinom svjetlosti.

Gola ljudska intuicija, koja je evoluirala i koja je izvježbana u Srednjem svijetu, čak s mukom vjeruje Galileju kad on kaže da će topovsko zrno i pero, kad ih netko baci s kosog tornja, u zrakopraznom prostoru bez trenja, pasti na tlo u istom trenutku. To je zato što zračno trenje uvijek postoji u Srednjem svijetu. Da smo evoluirali u zrakopraznom prostoru, *očekivali* bismo da pero i topovsko zrno istodobno padnu na zemlju. Mi smo stanovnici Srednjeg svijeta u kojemu smo evoluirali i to postavlja granice onome što smo u stanju zamisliti. Uski prorez na našoj burci dopušta nam, osim ako nismo posebno nadareni ili izuzetno dobro obrazovani, da vidimo samo Srednji svijet.

U jednom smislu mi, životinje, moramo opstati ne samo u Srednjem svijetu, nego i u mikrosvijetu atoma i elektrona. Sami živčani podražaji uz pomoć kojih razmišljamo i stvaramo predodžbe ovise o zbivanjima u Mikrosvijetu. No ništa što su naši primitivni preci morali obavljati, nijedna odluka koju su ikad morali donijeti, ne bi bila olakšana razumijevanjem Mikrosvijeta. Da smo mi bakterije koje su neprestano na udaru toplinskog kretanja molekula, to bi bilo nešto drugo. No mi, stanovnici Srednjeg svijeta, toliko smo nespretno golemi da nismo u stanju opaziti Braunovo gibanje. Slično tome, našim životima dominira sila teže, dok gotovo uopće ne uočavamo nježnu silu površinske napetosti. Nekom malom kukcu prioriteti bi bili obrnuti, a površinska napetost ne bi mu bila ni najmanje nježna.

U svojoj knjizi *Creation: Life and How to Make it* (Postanak: život i kako ga stvoriti), Steve Grand gotovo se ruga našoj zaokupljenosti samom materijom. Skloni smo misliti da su samo krute, materijalne 'stvari' 'uistinu' stvari. 'Valovi' elektromagnetske oscilacije u zrakopraznom prostoru čine se 'nestvarnima'. Ljudi u viktorijanskom dobu mislili su da valovi moraju prolaziti 'kroz' nekakav materijalni medij. Nijedan ta-

kav medij nije bio poznat pa su ga oni izmislili i prozvali svjetlosnim eterom. No 'stvarna materija odgovara našem shvaćanju samo zato što su naši preci evoluirali tako da opstanu u Srednjem svijetu, u kojemu je materija korisna misaona tvorevina.

Na drugoj strani, čak i mi, stanovnici Srednjeg svijeta, u stanju smo vidjeti da je bazen 'stvar' čija je stvarnost slična stvarnosti kamena iako se materija u bazenu neprestano mijenja. U pustinjskoj ravnici u Tanzaniji, u sjeni Ol Donyo Lengaija, svetog vulkana plemena Masai, nalazi se veliki humak od pijeska koji se tu slegnuo nakon erupcije 1969. Oblikuje ga vjetar, no zanimljivost je u tome što se *giba* kao tijelo. Tehnički naziv za to je barchan (izgovara se: bahkan). (Dina u obliku polumjeseca s dva 'roga' na krajevima, oblikovana vjetrom što pretežno puše iz jednog smjera - *Op. prev.).* Cijela dina giba se preko pustinje u smjeru zapada brzinom od oko 17 metara godišnje. Zadržava svoj oblik polumjeseca i puže u smjeru rogova. Vjetar tjera pijesak uz blažu kosinu. A kad zrnca pijeska stignu do uskog vrha, počnu curiti na unutrašnju, strmiju stranu polumjeseca.

Zapravo je i barchan više 'stvar' nego val. *Čini se* da se val kreće vodoravno preko otvorenog mora, ali molekule vode gibaju se okomito. Slično tome, zvučni valovi mogu putovati od govornika do slušatelja, ali molekule zraka ne putuju - to bi bio vjetar, a ne zvuk. Steve Grand ukazuje na to da smo vi i ja sličniji valovima nego trajnim 'stvarima'. On poziva svog čitatelja da se prisjeti...

> ...iskustva iz svog djetinjstva. Zamislite nešto čega se jasno sjećate, nešto što možete vidjeti, osjetiti, možda čak i omirisati, kao da ste zbilja ondje. Naposljetku, i bili ste ondje u tom trenutku, zar ne? Kako biste se inače sjećali toga? No evo zapanjujuće tvrdnje: *niste* bili ondje. Ni jedan jedini atom koji je danas u vašem tijelu nije bio ondje kad se to dogodilo...Materija teče s mjesta na mjesto i u jednom trenutku se sastavi tako da ste to vi. Što god, dakle, vi bili, niste tvar od koje se sastojite. Ako vam se od toga ne naježe dlake na vratu, pročitajte ovo još jedanput, sve dok se to ne dogodi, jer je ta spoznaja vrlo važna.'

'Stvarno' nije riječ kojom bismo se smjeli olako služiti. Da neutrino ima mozak koji je evoluirao u njegovim precima veličine neutrina, rekao bi

* Neki bi mogli osporavati doslovnu istinu Gradove tvrdnje, na primjer u slučaju molekula kosti. No njezin opći smisao svakako je valjan. Čovjek je više nalik valu, nego statičnoj materijalnoj 'stvari'.

da se kamenje stvarno' sastoji najvećim dijelom od praznog prostora. Ljudski je mozak evoluirao u precima srednje veličine koji nisu mogli hodati kroz kamenje pa je stoga naše 'stvarno' ono 'stvarno' u kojemu je kamenje kruto. Za životinju je 'stvarno' ono što njezin mozak treba kao takvo kako bi to pridonijelo njezinu opstanku. Budući da različite vrste žive u takvim različitim svjetovima, postojat će uznemirujuće velika raznolikost 'stvarnoga.

Ono što mi vidio kao stvarni svijet nije prirodni stvarni svijet, već *model* stvarnog svijeta, kojim upravljaju i koji prilagođavaju osjetilni podaci - model koji je konstruiran tako da služi suočavanju sa stvarnim svijetom. Priroda tog modela ovisi o tome kakva smo vrsta životinje. Leteća životinja treba drukčiju vrstu modela svijeta od životinje koja najvećim dijelom hoda, vere se ili pliva. Grabljivci trebaju drukčiju vrstu modela od životinja koje su njihov plijen, iako se njihovi svjetovi nužno preklapaju. Mozak majmuna mora imati softver koji je u stanju simulirati trodimenzioni labirint grana i stabala. Mozak kukca što pluta na vodi ne treba trodimenzionalni softver jer on živi na površini nekog jezerca, poput lika u ravnoj zemlji Edwina Abbotta (aluzija na knjigu *Flatland* (Plohadija), u kojoj se zamišlja alegorijski dvodimenzioni svijet u kojemu su stanovnici plosnati geometrijski likovi - *Op. prev.).* Krtičin softver za gradnju modela svijeta bit će prilagođen životu pod zemljom. Golokrtičasti štakor vjerojatno ima softver za predočavanje svijeta koji je sličan krtičinom softveru. No vjeverica, iako je ona glodavac kao i krtičasti štakor, vjerojatno ima softver za model svijeta koji je mnogo sličniji majmunovu.

Nagađao sam u knjizi *Blind Watchmaker* (Slijepi urar) i drugdje da šišmiši možda ušima 'vide' boju. Model svijeta koji je potreban šišmišu za kretanje kroz tri dimenzije i lovljenje kukaca mora svakako biti sličan modelu koji je potreban lastavici za obavljanje uglavnom istovjetnog zadatka. To što se šišmiš služi jekom za promjenu varijabli u svome modelu, dok se lastavica služi svjetlošću, sasvim je sporedno. Rekao bih da šišmiši upotrebljavaju uočene nijanse boje poput 'crvene' ili 'plave' kao unutrašnje oznake za neki korisni element jeke, možda za akustičko ustrojstvo različitih površina, kao što lastavice upotrebljavaju iste uočene nijanse za označavanje dugih ili kratkih valnih dužina svjetlosti. Stvar je u tome što prirodu modela određuje njegova *namjena,* a ne odgovarajući osjetilni modalitet. Pouka primjera sa šišmišom je sljedeća.

Opći oblik modela uma - za razliku od varijabli koje u nj neprestano unose osjetilni živci - rezultat je prilagodbe načinu života dotične životinje, ništa manje nego što to vrijedi za njezina krila, noge i rep.

J. B. S. Haldane je u svom članku o 'mogućim svjetovima', koji sam ranije naveo, rekao je nešto važno o životinjama čijim svijetom prevladava osjećaj mirisa. On je opazio da psi mogu razlikovati dvije vrlo slične nestabilne masne kiseline - kapričnu i kaprilnu kiselinu - razrijeđene u omjeru jedan naprema milijun. One se jedino razlikuju po tome što je glavni molekularni lanac kaprične kiseline duži za dva atoma ugljika od glavnog lanca kaprilne kiseline. Haldane je pretpostavio da bi pas vjerojatno bio u stanju poredati kiseline 'po njihovim molekularnim težinama uz pomoć njihovih mirisa, isto kao što čovjek može poredati dužine žica u glasoviru prema njihovim notama'.

Postoji još jedna masna kiselina, kaprinska kiselina, koja je u svemu ista kao i prethodne dvije, osim što ima još dva atoma ugljika više u svom glavnom lancu. Psu koji nikad prije nije naišao na kaprinsku kiselinu možda ne bi bilo ništa teže zamisliti njezin miris, nego što bi nama bilo zamisliti trubu kako svira jedna ton više nego što smo to ikad prije čuli. Čini mi se sasvim razumnim pretpostaviti da bi pas - ili nosorog - mogli doživljavati mješavine mirisa kao harmonične zvukove. Možda za njih postoje i disonance. Vjerojatno ne i melodije, jer se one sastoje od nota koje, za razliku od mirisa, počinju ili prestaju naglo, s točnim ritmom. Ili možda psi i nosorozi doživljavaju mirise u bojama. U tom bi slučaju teza odgovarala onoj u slučaju šišmiša.

Ponavljam, doživljaji koje nazivamo bojama samo su sredstva kojima se ljudski mozak služi u obilježavanju važnih razlika u vanjskom svijetu. Uočene nijanse - ono što filozofi nazivaju kvalijama - nemaju nikakve stvarne veze sa svjetlošću određenih valnih dužina. To su unutrašnje oznake koje mozak ima na *raspolaganju* kad konstruira svoj model vanjske stvarnosti kako bi određivao razlike koje su osobito svojstvene dotičnoj životinji. U slučaju čovjeka ili ptice to podrazumijeva svjetlost različitih valnih dužina. U slučaju šišmiša, kao što sam nagađao, to bi mogle biti površine različitih svojstava ili materijala, ovisno o tome kako odjekuju. Možda bi crveno značilo glatko, plavo baršunasto, a zeleno hrapavo. A u slučaju psa ili nosoroga zašto to ne bi bilo mirisi? Sposobnost zamišljanja stranog svijeta šišmiša ili nosoroga ili krtice ili bakterija ili potkornjaka (kukac iz porodice Scolytidae - *Op. prev.)* jedna je od

prednosti koje nam pruža znanost kad poteže crnu tkaninu naše burke i pokazuje nam širi raspon svega što je oko nas te nas tako uveseljava.

Metafora Srednjeg svijeta - središnji raspon pojava koje smo u stanju uočiti kroz uski prorez svoje burke - odnosi se i na druge raspone ili spektre. Možemo konstruirati raspon nevjerojatnosti sa sličnim uskim prorezom kroz koji su u stanju proći naša intuicija i mašta. Na jednom kraju spektra nevjerojatnosti su oni potencijalni događaji koje nazivamo nemogućima. Čuda su krajnje nevjerojatni događaji. Kip madone mogao bi nam mahnuti rukom. Atomi od kojih se sastoji neka kristalna struktura svi titraju amo tamo. Budući da ih ima toliko mnogo i budući da ne postoji usuglašeni smjer njihova kretanja, ruka, kao što vidimo u Srednjem svijetu, ostaje sasvim mirna. No ipak, *moglo bi se dogoditi* da zatitrani atomi madonine ruke krenu istim smjerom u istom trenutku. I opet. I opet...U tom bi se slučaju ruka pokrenula i vidjeli bismo kako nam maše. To bi se moglo dogoditi, no vjerojatnost da se to dogodi toliko je malena da do dana današnjega još ne biste, da ste počeli pisati taj broj u trenutku postanka svemira, napisali dovoljno ništica. Mogućnost preračunavanja tako malih vjerojatnosti - mogućnost kvantificiranja onoga što je gotovo nemoguće, umjesto da se jednostavno dignu ruke u znak očaja - još je jedan primjer toga kako znanost oslobađa ljudski duh.

Evolucija u Srednjem svijetu slabo nas je opremila za suočavanje s vrlo nevjerojatnim pojavama. No u beskraju astronomskog prostora ili u geološkom vremenu događaji koji se čine nemogućima u Srednjem svijetu pokazuju se neizbježnima. Znanost širi uski prozor kroz koji smo naviknuti promatrati spektar mogućnosti. Mogućnost preračunavanja i rasuđivanja oslobađaju nas tako da smo u stanju prodirati u područja mogućnosti koja su se nekad činila nedostižnima ili u kojima su, kako se činilo, živjeli zmajevi. Već smo iskoristili to otvaranje prozora u četvrtom poglavlju, gdje smo razmatrali vjerojatnosti nastanka života i to kako se čak i gotovo nemoguća kemijska reakcija mora dogoditi s obzirom na broj godina na raspolaganju. Tada smo također razmatrali i spektar mogućih drugih svemira, svaki sa svojim skupom zakona i konstanta, i antropsku nužnost toga da se mi nalazimo na jednome od malobrojnih mjesta koja su pogodna za život.

Kako bismo morali shvatiti Haldaneov izraz 'čudniji nego što mi to možemo pretpostaviti'? Čudniji nego što se *teoretski* može pretpostaviti? Ili samo čudniji nego što mi to možemo pretpostaviti s obzirom na

ograničenost evolucijskog šegrtovanja naših mozgova u Srednjem svijetu? Je li moguće da se mi, učenjem i vježbanjem, oslobodimo Srednjeg svijeta, strgnemo svoju crnu burku i steknemo neku vrstu intuitivnog - a ne samo matematičkog - poimanja onoga što je vrlo maleno, vrlo veliko i vrlo brzo? Uistinu ne znam odgovor na to pitanje, ali sam ushićen što živim u trenutku u kojemu čovječanstvo napreže granice razumijevanja. Još bolje je to što bismo naposljetku mogli otkriti da granice niti ne postoje.

POPIS NAVEDENIH ILI PREPORUČENIH KNJIGA

Adams, D. (2003). *The Salmon of Doubt.* London: Pan.

Alexander, R. D. i **Tinkle, D. W.,** ur. (1981). *Natural Selection and Social Behavior.* New York: Chiron Press.

Anon. (1985). *Life - How Did It Get Here? By Evolution or by Creation?* New York: Watchtower Bible and Tract Society.

Ashton, J. E, ur. (1999). *In Six Days: Why 50 Scientists Choose to Believe in Creation.* Sydney: New Holland.

Atkins, P. W. (1992). *Creation Revisited.* Oxford: W. H. Freeman. Atran, S. (2002). *In Gods We Trust.* Oxford: Oxford University Press.

Attenborough, D. (1960). *Quest in Paradise.* London: Lutterworth.

Aunger, R. (2002). *The Electric Meme: A New Theory of How We Think.* New York: Free Press.

Baggini, J. (2003). *Atheism: A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.

Barber, N. (1988). *Lords of the Golden Horn.* London: Arrow.

Barker, D. (1992). *Losing Faith in Faith.* Madison, WI: Freedom From Religion Foundation.

Barker, E. (1984). *The Making of a Moonie: Brainwashing or Choice?* Oxford: Blackwell.

Barrow, J. D. i **Tipler,** F. **J.** (1988). *The Anthropic Cosmological Principle.* New York: Oxford University Press.

Baynes, N. H., ur. (1942). *The Speeches of Adolf Hitler,* vol. 1.Oxford: Oxford University Press.

Behe, M. J. (1996). *Darwin's Black Box.* New York: Simon & Schuster.

Beit-Hallahmi, B. i **Argyle, M.** (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience.* London: Routledge.

Berlinerblau, J. (2005). *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously.* Cambridge: Cambridge University Press.

Blackmore, S. (1999). *The Metne Machine.* Oxford: Oxford University Press.

Blaker, K., ur. (2003). *The Fundamentals of Extremism: The Christian Right in America.* Plymouth, MI: New Boston.

Bouquet, A. C. (1956). *Comparative Religion.* Harmondsworth: Penguin.

Boyd, R. i **Richerson,** P. **J.** (1985). *Culture and the Evolutionary Process.* Chicago: University of Chicago Press.

Boyer, P. (2001). *Religion Explained.* London: Heinemann.

Brodie, R. (1996). *Virus of the Mind: The New Science of the Meme.* Seattle: Integral Press.

Buckman, R. (2000). *Can We Be Good Without God?* Toronto: Viking.

Bullock, A. (1991). *Hitler and Stalin.* London: HarperCollins.

Bullock, A. (2005). *Hitler: A Study in Tyranny.* London: Penguin.

Buss, D. M., ur. (2005). *The Handbook of Evolutionary Psychology.* Hoboken, NJ: Wiley.

Cairns-Smith, A. G. (1985). *Seven Clues to the Origin of Life.* Cambridge: Cambridge University Press.

Comins, N. F. (1993). *What if the Moon Didn't Exist?* New York: HarperCollins.

Coulter, A. (2006). *Godless: The Church of Liberalism.* New York: Crown Forum.

Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection.* London: John Murray.

Dawkins, M. Stamp (1980). *Animal Suffering.* London: Chapman & Hall.

Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene.* Oxford: Oxford University Press.

Dawkins, R. (1997). *Sebični gen.* Zagreb: Izvori.

Dawkins, R. (1982). *The Extended Phenotype.* Oxford: W. H. Freeman.

Dawkins, R. (1986). *The Blind Watchmaker.* Harlow: Longman.

Dawkins, R. (1995). *River Out of Eden.* London: Weidenfeld &Nicolson.

Dawkins, R. (1996). *Climbing Mount Improbable.* New York: Norton.

Dawkins, R. (1998). *Unweaving the Rainbow.* London: Penguin.

Dawkins, R. (2003). *A Devil's Chaplain: Selected Essays.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea.* NY: Simon & Schuster.

Dennett, D. C. (1987). *The Intentional Stance.* Cambridge, MA: MIT Press.

Dennett, D. C. (2003). *Freedom Evolves.* London: Viking.

Dennett, D. C. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon.* London: Viking.

Deutsch, D. (1997). *The Fabric of Reality.* London: Allen Lane.

Distin, K. (2005). *The Selfish Meme: A Critical Reassessment.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dostoevsky, F. (1994). *The Karamazov Brothers.* Oxford: Oxford University Press.

Ehrman, B. D. (2003a). *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew.* Oxford: Oxford University Press.

Ehrman, B. D. (2003b). *Lost Scriptures: Books that Did Not Make It into the New Testament.* Oxford: Oxford University Press.

Ehrman, B. D. (2006). *Whose Word Is 7t?* London: Continuum.

Fisher, H. (2004). *Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love.* New York: Holt.

Forrest, B. i **Gross, P. R.** (2004). *Creationism's Trojan Horse: The Wedge of Intelligent Design.* Oxford: Oxford University Press.

Frazer, J. G. (1994). *The Golden Bough.* London: Chancellor Press.

Freeman, C. (2002). *The Closing of the Western Mind.* London: Heinemann.

Galouye, D. F. (1964). *Counterfeit World.* London: Gollancz.

Glover, J. (2001). *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century.* Princeton: Yale University Press.

Glover, J. (2006). *Choosing Children.* Oxford: Oxford University Press.

Goodenough, U. (1998). *The Sacred Depths of Nature.* New York: Oxford University Press.

Goodwin, J. (1994). *Price of Honour: Muslim Women Lift the Veil of Silence on the Islamic World.* London: Little, Brown.

Gould, S. J. (1999). *Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life.* New York: Ballantine.

Grafen, A. i **Ridley, M.**, ur. (2006). *Richard Dawkins: How a Scientist Changed the Way We Think.* Oxford: Oxford University Press.

Grand, S. (2000). *Creation: Life and How to Make It.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Grayling, A. C. (2003). *What Is Good? The Search for the Best Way to Live.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Gregory, R. L. (1997). *Eye and Brain.* Princeton: Princeton University Press.

Halbertal, M. i **Margalit, A.** (1992). *Idolatry.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Harris, S. (2004). *The End of Faith: Religion, Terror and the Future of Reason.* New York: Norton.

Harris, S. (2006). *Letter to a Christian Nation.* New York: Knopf.

Haught, J. A. (1996). 2000 *Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt.* Buffalo, NY: Prometheus.

Hauser, M. (2006). *Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong.* New York: Ecco.

Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time.* London: Bantam.

Hawking, S. (1996). *Kratka povijest vremena.* Zagreb: Izvori.

Henderson, B. (2006). *The Gospel of the Flying Spaghetti Monster.* New York: Villard.

Hinde, R. A. (1999). *Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion.* London: Routledge.

Hinde, R. A. (2002). *Why Good Is Good: The Sources of Morality.* London: Routledge.

Kitchens, C. (1995). *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice.* London: Verso.

Hitchens, C. (2005). *Thomas Jefferson: Author of America.* New York: HarperCollins.

Hodges, A. (1983). *Alan Turing: The Enigma.* NY: Simon & Schuster.

Holloway, R. (1999). *Godless Morality: Keeping Religion out of Ethics.* Edinburgh: Canongate.

Holloway, R. (2001). *Doubts and Loves: What is Left of Christianity.* Edinburgh: Canongate.

Humphrey, N. (2002). *The Mind Made Flesh: Frontiers of Psychology and Evolution.* Oxford: Oxford University Press.

Huxley, A. (2003). *The Perennial Philosophy.* New York: Harper.

Huxley, A. (2004). *Point Counter Point.* London: Vintage.

Huxley, T. H. (1871). *Lay Sermons, Addresses and Reviews.* New York: Appleton.

Huxley, T. H. (1931). *Lectures and Essays.* London: Watts.

Jacoby, S. (2004). *Freethinkers: A History of American Secularism.* New York: Holt.

Jammer, M. (2002). *Einstein and Religion.* Princeton: Princeton University Press.

Jaynes, J. (1976). *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind.* Boston: Houghton Mifflin.

Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence.* Berkeley: University of California Press.

Kennedy, L. (1999). *All in the Mind: A Farewell to God.* London: Hodder & Stoughton.

Kertzer, D. I. (1998). *The Kidnapping of Edgardo Mortara.* New York: Vintage.

Kilduff, M. i **Javers, R.** (1978). *The Suicide Cult.* New York: Bantam.

Kurtz, P., ur. (2003). *Science and Religion: Are They Compatible?* Amherst, NY: Prometheus.

Kurtz, P. (2004). *Affirmations: Joyful and Creative Exuberance.* Amherst, NY: Prometheus.

Kurtz, P. i **Madigan, T. J.,** ur. (1994). *Challenges to the Enlightenment: In Defense of Reason and Science.* Amherst, NY: Prometheus.

Lane, B. (1996). *Killer Cults.* London: Headline.

Lane Fox, R. (1992). *The Unauthorized Version.* London: Penguin.

Levitt, N. (1999). *Prometheus Bedeviled.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Loftus, E. i **Ketcham, K.** (1994). *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse.* New York: St Martin's.

McGrath, A. (2004). *Dawkins' God: Genes, Memes and the Meaning of Life.* Oxford: Blackwell.

Mackie, J. L. (1985). *The Miracle of Theism.* Oxford: Clarendon Press.

Medawar, P. B. (1982). *Pluto's Republic.* Oxford: Oxford University Press.

Medawar, P. B. (1984). *The Limits of Science.* Oxford: Oxford University Press.

Medawar, P. B. i **Medawar, J.** S. (1977). *TheLife Science: Current Ideas of Biology.* London: Wildwood House.

Miller, Kenneth (1999). *Finding Darwin's God.* New York: HarperCollins.

Mills, D. (2006). *Atheist Universe: The Thinking Person's Answer to Christian Fundamentalism.* Berkeley: Ulysses Books.

Mitford, N. i **Waugh, E.** (2001). *The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh.* New York: Houghton Mifflin.

Mooney, C. (2005). *The Republican War on Science.* Cambridge, MA: Basic Books.

Pagels, E. i **King, K. L.** (2007). *Reading Judas.* London: Viking.

Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States.* New York: Oxford University Press.

Phillips, K. (2006). *American Theocracy.* New York: Viking.

Pinker, S. (1997). *How the Mind Works.* London: Allen Lane.

Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modem Denial of Human Nature.* London: Allen Lane.

Plimer, I. (1994). *Telling Lies for God: Reason vs Creationism.* Milsons Point, NSW: Random House.

Polkinghorne, J. (1994). *Science and Christian Belief: Theological Reflections of a Bottom-Up Thinker.* London: SPCK.

Rees, M. (1999). *Just Six Numbers.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Rees, M. (2001). *Our Cosmic Habitat.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Reeves, T. C. (1996). *The Empty Church: The Suicide of Liberal Christianity.* New York: Simon & Schuster.

Richerson, P. J. i **Boyd, R.** (2005). *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution.* Chicago: University of Chicago Press.

Ridley, Mark (2000). *Mendel's Demon: Gene Justice and the Complexity of Life.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Ridley, Matt (1997). *The Origins of Virtue.* London: Penguin.

Ronson, J. (2005). *The Men Who Stare at Goats.* New York: Simon & Schuster.

Ruse, M. (1982). *Darwinism Defended: A Guide to the Evolution Controversies.* Reading, MA: Addison-Wesley.

Russell, B. (1957). *Why 1 Am Not a Christian.* London: Routledge.

Russell, B. (1993). *The Quotable Bertrand Russell.* Amherst, NY: Prometheus.

Russell, B. (1997a). *The Collected Papers of Bertrand Russell,* vol. 2: *Last Philosophical Testament, 1943-1968.* London: Routledge.

Russell, B. (1997b). *Collected Papers,* vol. 11, ed. J. C. Slater and P. Kollner. London: Routledge.

Russell, B. (1997c). *Religion and Science.* Oxford: Oxford University Press.

Ruthven, M. (1989). *The Divine Supermarket: Travels in Search of the Soul of America.* London: Chatto & Windus.

Sagan, C. (1995). *Pale Blue Dot.* London: Headline.

Sagan, C. (1996). *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark.* London: Headline.

Scott, E. C. (2004). *Evolution vs. Creationism: An Introduction.* Westport, CT: Greenwood.

Shennan, S. (2002). *Genes, Memes and Human History.* London: Thames & Hudson.

Shermer, M. (1997). *Why People Believe Weird Ihings: Pseudoscience, Superstition and Other Confusions of Our Time.* New York: W. H. Freeman.

Shermer, M. (1999). *How We Believe: The Search for God in an Age of Science.* New York: W. H. Freeman.

Shermer, M. (2004). *The Science of Good and Evil: Why People Cheat, Gossip, Care, Share, and Follow the Golden Rule.* New York: Holt.

Shermer, M. (2005). *Science Friction: Where the Known Meets the Unknown.* New York: Holt.

Shermer, M. (2006). *The Soul of Science.* Los Angeles: Skeptics Society.

Silver, L. M. (2006). *Challenging Nature: The Clash of Science and Spirituality at the New Frontiers of Life* New York: HarperCollins.

Singer, P. (1990). *Animal Liberation.* London: Jonathan Cape. Singer, P. (1994). *Ethics.* Oxford: Oxford University Press.

Smith, K. (1995). *Ken's Guide to the Bible.* New York: Blast Books.

Smolin, L. (1997). *The Life of the Cosmos.* London: Weidenfeld & Nicolson.

Smythies, J. (2006). *Bitter Fruit.* Charleston, SC: Booksurge.

Spong, J. S. (2005). *The Sins of Scripture.* San Francisco: Harper.

Stannard, R. (1993). *Doing Away with God? Creation and the Big Bang.* London: Pickering.

Steer, R. (2003). *Letter to an Influential Atheist.* Carlisle: Authentic Lifestyle Press.

Stenger, V. J. (2003). *Has Science Found God? The Latest Results in the Search for Purpose in the Universe.* New York: Prometheus.

Stenger, V. J. (2007). *God, the Failed Hypothesis: How Science Shows that God Does Not Exist.* New York: Prometheus.

Susskind, L. (2006). *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design.* New York: Little, Brown.

Swinburne, R. (1996). *Is There a God?* Oxford: Oxford University Press.

Swinburne, R. (2004). *The Existence of God.* Oxford: Oxford University Press.

Taverne, R. (2005). *The March of Unreason: Science, Democracy and the New Fundamentalism.* Oxford: Oxford University Press.

Tiger, L. (1979). *Optimism: The Biology of Hope.* New York: Simon & Schuster.

Toland, J. (1991). *Adolf Hitler: The Definitive Biography.* New York: Anchor.

Trivers, R. L. (1985). *Social Evolution.* Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings.

Unwin, S. (2003). *The Probability of God: A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth.* New York: Crown Forum.

Vermes, G. (2000). *The Changing Faces of Jesus.* London: Allen Lane.

Ward, K. (1996). *God, Chance and Necessity.* Oxford: Oneworld.

Warraq, I. (1995). *Why I Am Not a Muslim.* New York: Prometheus.

Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory.* London: Vintage.

Weinberg, S. (1997). *U potrazi za konačnom teorijom.* Zagreb: Izvori.

Wells, G. A. (1986). *Did Jesus Exist?* London: Pemberton.

Wheen, F. (2004). *How Mumbo-Jumbo Conquered the World: A Short History of Modern Delusions.* London: Fourth Estate.

Williams, W. ur. (1998). *The Values of Science: Oxford Amnesty Lectures 1997.* Boulder, CO: Westview.

Wilson, A. N. (1993). *Jesus.* London: Flamingo. Wilson, A. N. (1999). *God's Funeral.* London: John Murray.

Wilson, D. S. (2002). *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion and the Nature of Society.* Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, E. O. (1984). *Biophilia.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Winston, R. (2005). *The Story of God.* London: Transworld/BBC.

Wolpert, L. (1992). *The Unnatural Nature of Science.* London: Faber & Faber.

Wolpert, L. (2006). *Six Impossible Things Before Breakfast: The Evolutionary Origins of Belief.* London: Faber & Faber.

Young, M. i **Edis, T.,** ur. (2006). *Why Intelligent Design Fails: A Scientific Critique of the New Creationism.* New Brunswick: Rutgers University Press.

BILJEŠKE

PREDGOVOR

1. Wendy Kaminer: 'The last taboo: why America needs atheism', *New Republic*, 14. 10. 1996; http://www.positiveatheism.org/writ/kaminer.htm.
2. Dr. Zoe Hawkins, dr. Beata Adams i dr. Paul St John Smith, osobna komunikacija.

PRVO POGLAVLJE: DUBOKO RELIGIOZAN NEVJERNIK

Zasluženo poštovanje

3. Televizijski dokumentarni film kojega je ovaj intervju bio dio popratila je i knjiga R. Winstona: *The Story of God*, London, Transworld/BBC, 2005
4. D. C. Dennett: *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, London, Viking, 2006.

Nezasluženo poštovanje

5. Cijeli govor transkribiran je u Adamsovoj knjizi *The Salmon of Doubt*, London, Pan, 2003.
6. V. Perica: *Balkan, Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York, Oxford University Press, 2002.
7. 'Dolly and the cloth heads', u R. Dawkins: *A Devils Chaplain;* SelectedEssays, London, Weidenfeld & Nicolson, 2003.
8. http://scotus.ap.org/scotus/04-1084p.zo.pdf.
9. R. Dawkins: 'The irrationality of faith', *New Statesman* (London), 31. 3. 1989.
10. *Columbus Dispatch*, 19. 8. 2005.
11. *Los Angeles Times*, 10. 4. 2006.
12. http://gatewaypundit.blogspot.com/2006/02/islamic-society-of-denmark-used-fake-html.
13. http://news.bbc.co.uk/2(hi/south_asia/4686536.stm;http://www.neandernews.com/?cat=6.
14. *Independent*, 5. 2. 2006.
15. Andrew Mueller, 'An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday*, 2. 4. 2006, Sunday Review section, str. 12-16.

16. N. Mitford i E. Waugh: The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh, New Zork, Houghton Mifflin, 2001.

Politeizam

17. http://www.newadvent.org/cathen/06608b.htm.
18. http://www.catholic-forum.com/saints/indexsnt.htm?NF=1.

Sekularizam, oci utemeljitelji SAD-a i američka religija

19. *Congressional Record,* 16. 9. 1981.
20. http://www.stephenjaygould.org/ctrl/buckner_tripoli.html.
21. Giles Fraser, 'Resurgent religion has done away with the country vicar', *Guardian,* 13.4. 2006.
22. Robert I. Sherman, u *Free Inquiry* 8:4, jesen 1988, 16.
23. N. Angier: 'Confessions of a lonely atheist', *New York Times Magazine,* 14. 1. 2000: http://www.geocities.com/mindstuff/Angier.html.
24. http://www.fsgp.org/adsn.html.
25. Osobito neobičan slučaj čovjeka koje je ubijen samo zato što je bio ateist iznosi se u glasilu Udruge za slobodnu misao područja grada Philadephije za ožujak/travanj 2006. Vidi na http//www.fsgp.org/newsletters/newspetter_2006_0304.pdf i spusti se na 'The murder of Larry Hooper'.
26. http://www.hinduonnet.eom/thehindu/mag/2001/l 1/18/stories/2001111800070400.htm.

Siromaštvo agnosticizma

27. Queintin de la Bedoyere, *Catholic Herald,* 3. 2. 2006.
28. Carl Sagan: "The burden of skepticism', *Skeptical Inquirer* 12, jesen 1987.
29. Razmotrio sam taj slučaj u svojoj knjizi *Unweaving the Rainbow,* London, Penguin, 1998.
30. T. H. Huxley: 'Agnosticism', 1889, ponovo tiskano u Huxleyevoj kjizi *Lectures and Essays,* London, Watts, 1931. Cijeli tekst 'Agnosticsm' također se nalazi na http://www.infidels.org/library/historical/thomas_huxley/huxley_wace/part_02.html.
31. Russell: 'Is there a God?', 1952; ponovo tiskano u Russellovoj knjizi Collected Papers, vol. 11, ur. J. C. Slater i P. Koellner, London, Routledge, 1997.
32. Andrew Mueller; An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday, 2.* 4. 2006, u odjeljku Sunday Review, 12-16.
33. *New York Times, 29.* 8. 2005. Vidi također B. Henderson: The Gospel of the Flying Spaghetti Monster, New York, Villard, 2006.
34. Henderson, kao 33.

35. http://www.lulu.com/content/267888.

Veliki molitveni pokus

36. H Benson et al.: 'Study of the therapeutic effects of intercessory prayer (STEP) in cardiac bypass patients', *American Heart Journal* 151:4, 2006, 934-42.
37. Richard Swinburne, u *Science and Theology News, 7.*4.2006, http://www.stnews.org/Commentary-2772.htm.
38. New York Times, 11.4. 2006.

Evolucionstička škola Neville Chamberlain

39. U sudskim postupcima i u knjigama poput M. Rise: *Darwinism Defended: A Guide to the Evolution Controversies,* Reading, MA, Addison-Wesley, 1982.
40. Odgovor Jerryja Coynea Ruseu pojavio se u *Playboyu,* kolovoz 2006.
41. Madeleine Bunting, *Guardian, 27.* 3. 2006.
42. Odgovor Dana Dennetta pojavio se u *Guardianu,* 4. 4. 2006.
43. http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/03/the_dawkinsdennett_bogeyman.php; http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/our_double_standard-php; http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/the_rusedennett_feud-php.

Mali zeleni ljudi

44. http://vo.obspm.fr/exoplanetes/encyclo/encycl.html.
45. D. Dennet: *Darwin's Dangerous idea.* New York, Simon & Schuster, 1995.

TREĆE POGLAVLJE: ARGUMENTI U PRILOG POSTOJANJU BOGA

Ontološki argument i drugi a priori argmenti

46. http://www.iep.utm.edu/o/ont-arg.htm. Gaskingov 'dokaz' je na http://www.uq.edu.au/-odwgrey/pubs/gasking.html.

Argument iz osobnog 'iskustva'

47. Cijelo pitanje iluzija razmatra Richard Gregory u nizu knjiga uključujući *Eye and Brain,* Princeton, Princeton University Press, 1997.
48. Moj vlastiti pokušaj objašnjenja nalazi se na str. 268-9 knjige *Unweaving the Rainbow,* London, Penguin, 1998.
49. http://www.sofc.org/Spirituality/s.of.fatima.htm.

Argument iz Biblije

50. Tom Flynn: 'Matthew vs. Luke', *Free Inquiry* 25_1, 2004, 34-35; Robert Gillooly, 'Shedding light on the light of the world', *Free Inquiry* 25:1, 2004, 27-30.

51. B. D. Ehrman: *Whose Word Is It?,* London, Continuum, 2006. Vidi također Ehrman: *Lost Christianities: The Batttles for Scripture and the Faiths We Never Knew,* Oxford, Oxford University Press, 2003. i Ehrman: Lost Scriptures: Books that Did Not Make It into the New Testament, Oxford, Oxford University Press, 2003.

Argument omiljenih vjerskih stručnjaka

52. B. Beit-Hallahmi i M. Argyle: *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience,* Londo, Routledge, 1997.
53. E. J. Larson i L. Witham: 'Leading scientists still reject God', *Nature* 394, 1998,313.
54. http://vvwvv.leaderu.com/ftissues/ft9610/reeves.html dajeosobitozanimljivu analizu povijesnih trendova u članku American religious opinion' Thomasa C. Reevesa, profesora povijesti na sveučilištu u Wisconsinu, na temelju knjige T. C. Reeves: *The Empty Church: The Sucide of Liberal Christianity,* New York, Simon & Schuster, 1996.
55. http://www.answersingenesis.org/docs/3506.asp.
56. R. Elisabeth Cornwell i Michael Stirrat, rukopis u pripremi, 2006.
57. P. Bell: 'Would you believe it?', *Mensa Magazine,* veljača 2002, 12-13.

ČETVRTO POGLAVLJE: ZAŠTO GOTOVO SIGURNO NEMA BOGA

Krajnji Boeing 747

58. Iscrpan pregled podrijetla, upotrebe i navoda te analogije daje s kreacionističkog stajališta Gert Korthof na http://home.wxs.nl/-gkorthof/kortho46a.htm.

Prirodna selekcija kao oštritelj svijesti

59. D. Adams: *The Salmon of Doubt,* London, Pan 2003. Moja 'Žalopojka za Douglasom', napisana dan nakon njegove smrti, ponovo je tiskana u epilogu knjizi *The Salmon of Doubt* i također u mojoj knjizi *A Devil's Chaplain,* u kojoj se također nalazi i moj govor njemu u slavu na komemoraciji u crkvi St Martin-in-the-Fields u Londonu.
60. Intervju u *Der Spiegel,* 26. 12. 2005.
61. L. Suskind: *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design,* New York, Little.Brown, 2006. str. 17

Štovanje praznina

62. M. J. Behe: *Darwin's Black Box,* New York, Simon & Schuster, 1996.
63. http://www.millerandlevine.com/km/evol/design2/article.html.

64. Ovaj prikaz suđenja u Doveru, uključujući citate, nalazi se u članku A. Bottara, M. A. Inlaya i N. J. Matzkea 'Immunology in the spotlight at the Dover "Intelligent Design" trial', *Nature Immunology* 7, 2006, str. 433-5.
65. J. Coyne: 'God in the details: the biochemical challenge to evolution', *Nature* 383, 1996, str. 227-8, Članak koji smo napisali Coyne i ja pod naslovom 'One side can be wrong', objavljen je u *Guardianu* 1. 9. 2005. na http://www.guardian.co.uk/life/feature/story/0,13026,1559743,00.html. Citat iz 'rječitog blogera' nalazi se na http://www.religionisbullshit.net/blog/2005_09_01_archive.php.
66. R. Dawkins: *River Out of Eden,* London, Weindefeld & Nicolson, 1995.

Antropsko načelo: planetna verzija

67. Carter je poslije priznao da bi bolji naziv za sveobuhvatno načelo bio 'spoznajno načelo, a ne već uvriježeni pojam 'antropsko načelo': B. Carter: 'The anthropic principle and its implications for biological evolution, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London A,* 310, 1983, 347-63. Za knjigu u kojoj se razmatra antropsko načel vidi: J. D. Barrow i F. J. Tipler: *The Anthropic Cosmological Principle,* New York, Oxford University Press, 1988.
68. N. F. Comins: *What if the Moon Didn't Exist?;* New York, HarperColins, 1993.
69. Izložio sam taj argument iscrpnije u knjizi *The Blind Watchmaker,* Harlow, Longman, 1986.

Antropsko načelo: kozmološka verzija

70. Murray Gell-Mann, kojega navodi John Brockman na internet stranici 'Edge', http://www.edge.org/3rd_cluture/bios/smolin.html.
71. K. Ward: *God Chance and Necessity,* Oxford, Oneworld, 1996, str. 99; J. Polkinghorne: Science and Christian Belief: Theological Reflections of a Botoms-Up Thinker, London, SPCK, str. 55.

Predah u Cambridgeu

72. J. Horgan: "The Templeton Foundation: a skeptic's take', *Chronicle of Higher Education, 7.* 4. 2006. Vidi također http://www.edge,org/3rd_culture/horgan06/horgan06_index.html.
73. P. B. Medawar, recenzija teksta *The Phenomenon of Man,* ponovo tiskano u Medawar: *Pluto's Republic,* Oxford, Oxford University Press, 1982.
74. D. Dennett: *Darwin's Dangerous Idea,* New York, Simon 8c Schuster, 1995.

PETO POGLAVLJE: KORIJENI RELIGIJE

Darvinistički imperativ

75. Navedeno u R. Dawkins: *The Extended Phenotype,* Oxford, W. H. Freeman, 1982.
76. K. Sterelny: 'The perverse primate, u A. Grafen i M Ridley, ur.: Richard Dawkins: *How a Scientist Changed the Way We Think,* Oxford, Oxford University Press, 2006.

Grupna selekcija

77. N. A. Chagnon: 'Terminological kinship, genealogical relatedness and village fissioning among the Yanomano Indians', u R. D. Alexander i D. W. Tinkle, ur.: *Natural selection and Social Behavior,* New York, Chiron Press, 1981. (28. poglavlje).
78. C. Darwin: *The Descent of Man,* New York, Appleton, 1871, vol.1, str. 156.

Religija kao usputni proizvod nečeg drugog

79. Navedeno u K. Blaker, ur.: *The Fundamentals of Extremism: The Christian Right in America,* Plymouth, MI, New Boston, 2003.

Psihološka pripremljenost za religiju

80. Vidi npr. u D. M. Buss, ur.: *The Handbook of Evolutionary Psychology,* Hoboken, NJ, Wiley, 2005.
81. Deborah Keleman; Are children "intuitive theists"?', *Psychological Science* 15:5, 2004, str. 285-301.
82. D. C. Dennett: *The Intentional Stance,* Cambridge, MA, MIT Press, 1987.
83. *Guardian,* 31. 1.2006.
84. J. Smythies: *Bitter Fruit,* Charleston, SC, Booksurge, 2006.
85. http:/jmm.aaa.net.au/articles/14223.htm.

ŠESTO POGLAVLJE: KORIJENI MORALA: ZAŠTO SMO DOBRI?

86. Sam film, koji je vrlo dobar, može se nabaviti na http://www.thegodmovie.com/index.php.

Studija korijena moralnosti

87. M. Hauser i P. Singer: 'Morality without religion', *Free Inquiry* 26:1,2006, str. 18-19

Ako nema Boga, zašto biti dobar?

88. F. Dostojevski: *Braća Karamazovi.*

89. R. A. Hinde: *Why Good is Good: The Sources of Morality,* London, Routledge, 2002. Vidi također P. Singer: Ethics, Oxford, Oxford University Press, 1994; A.C. Grayling: *What Is Good? The Search for the Best Way to Live,* London, Weidenfeld 8c Nicolson, 2003; J. Glover: Choosing Childern, Oxford, Oxford University press, 2006.

SEDMO POGLAVLJE: 'DOBRA' KNJIGA I PROMJENA MORALNOG *ZEITGEISTA*

90. R. Lane Fox: *The Unauthorized Version,* London, Penguin 1992.; J. Berlinerblau: *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously,* Cambridge, Cambridge University press, 2005
91. R. Holloway: *Godless Morality: Keeping Religion out of Ethics,* Edinburgh, Canongate, 1999; R. Holoway: *Doubts and Loves: What is Left of Christianity,* Edinburgh, Canongate, 2001. Primjedba Richarda Hollowaya o 'kršćaninu u oporavku' nalazi se u jednoj recenziji knjige, *Guardian* od 15. 2. 2003: http://books.guardian.co.uk/reviews/scienceandnature/0,6121,894941.OO.html. Škotska novinarka Muriel Gray napisala je krasan prikaz mog edinburškog dijaloga s biskupom Hollowayem u (glasgovskom) *Heraldu:* http://www.sundayherald.com/44517.

Stari zavjet

92. U vezi sa zastrašujućom zbirkom propovijedi američkih svećenika u kojima se za uragan Katrinu okrivljuju ljudski grijesi' vidi http://universist.org/neworleans.htm.
93. Pat Robertson, u izvještaju BBC-ja na http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4427144.stm.

Je li Novi zavjet išta bolji?

94. R. Dawkins: 'Atheists for Jesus', *Free Inquiry* 25:1, 2005, str. 9-10.
95. Julia Sweeney je također u pravu kad nakratko spominje budizam. Isto kao što se za kršćanstvo ponekad misli da je ugodnija, nježnija religija od islama, tako se budizam često kuje u zvijezde i tvrdi se da je to najugodnija religija od svih. No doktrina prema kojoj se netko spušta na ljestvici reinkarnacije zbog grijeha u prošlom životu prilično je neugodna. Ovako o tome Julia Sweeney: 'Otišla sam u Tajland i slučajno sam posjetila ženu koja se brinula o strašno deformiranom dječaku. Rekla sam njegovateljici: "Vi ste toliko dobri što se brinete za tog jadnog dječaka." Ona je odgovorila: "Nemojte govoriti 'jadni dječak', on je sigurno učinio nešto užasno u nekom prošlom životu kad se ovakav rodio." '.
96. Za oštroumnu analizu tehnika kojima se služe kultovi vidi E. Barker: *Loosing Faith in Faith,* Madison, WI: Freedom From Religion Foundati-

on, 1984. Druge novinske izvještaje o suvremenim kultovima donose B. Lane: Killer Cluts, London, Headline, 1996. i M. Kilduffi R. Javers: *The Suicide Cult,* New York, Bantam, 1978.
97. Paul Vallely i Andrew Buncombe: 'History of Christianity: Gospel according to Judas', *Independent, 7.* 4. 2006.
98. G. Vermes: *The Changing Faces of Jesus,* London, Allen Lane, 2000.

Ljubi bližnjega svoga

99. Hartungov članak izvorno je bio objavljen u *Skeptic* 3:4,1995, ali je sad najlakše dostupan na http://www.lrainc.com/swtaboo/taboos/ltn01.html.
100. K. Smith: *Ken's Guide to the Bible,* New York, Bias Books, 1995.
101. *Guardian,* 12. 3. 2002: http://books.guardian.co.uk/departments/politicsphilosophyandsociety/story/0,,664342,00.html.
102. N. D. Glenn: 'Interreligious marriage in the United States: patterns and recent trends' *Journal of Marriage and the Family* 44:3, 1982, str. 555-66.

Moralni Zeitgeist

103. http://www.ebonmusings.org/atheism/newlOc.html.
104. T. H. Huxley: Lay Sermons, Addresses and Reviews, New York, Appleton, 1871.
105. http://www.classic-literature.co.uk/american-authors/19th-century/abraham-lincoln/the-writings-of-abraham-lincoln-04/.

Stoje s Hitlerom i Staljinom? Nisu li i oni bili ateisti?

106. A. Bullock: *Hitler and Stalin,* London, HarperCollins, 1991.
107. A. Bullock: *Hitler: A Study in Tyranny,* London, Penguin, 2005.
108. http://ww.ffrf.org/fttoday/1997/march97/holocaust.html. U ovom članku Richarda E. Smitha, koji je izvorno bio objavljen u *Freethought Today,* ožujak 1997, ima mnogo relevantnih navoda Hitlera i drugih nacista te se spominju njihovi izvori. Ako nije drukčije istaknuto, moji navodi su iz Smithova članka.
109. http://homepages.paradise.net.nz/mischedi/ca_hitler.html.
110. Bullock, 2005, str.96.
111. Adolf Hitler, govor od 12. 4. 1922. U N. H. Baynes, ur.: *The Speeches of Adolf Hitler,* vol.1., Oxford, Oxford University Press.
112. Bullock, 2005, str. 43.
113. Ovaj i sljedeći citat su iz članka Anne Nicol o Hitlerovoj religiji, na http://www.ffrf.org/fttoday/back/hitler.html.
114. http://www.contra-mundum.org/schirmacher/NS_Religion.pff.

fundamentalizam i subverzija znanosti

115. Iz 'What is true?', poglavlje 1.2 u R. Dawkins: *A Devil's Chaplain: Selected Essays,* London, Weidenfeld & Nicolson.
116. Oba moja citata Wisea su iz njegova doprinosa antologiji eseja mladozemaljskih kreacionista J. F. Ashton, ur.: *In Six Days: Why 50 Scientists Choose to Believe in Creation,* Sydney, New Holland, 1999

Mračna strana apsolutizma

117. 1. Warraq: *Why I Am Not a Muslim,* New York, Prometheus, 1995.
118. Zatvorska kazna Johna Williama Gotta zato što je nazvao Isusa klaunom spominje se u *The Indypedia,* što je objavio *Independent 29.* 4. 2006. Pokušaj sudskog gonjenja BBC-ja za bogohuljenje spominje se u BBC-jevim vijestima od 10. 1. 2005: http://news.bbc.co.uk/1/hi/entertainment/tv_and_radio/4161109.stm.
119. http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban-html.

Vjera i homoseksualnost

120. A. Hodges: Alan Turing: *The Enigma,* New York, Simon & Schuster, 1983.
121. Taj i ostali citati u ovom dijelu su s internet sranice American Taliban koja je već spomenuta: http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.
122. http://adultthought.ucsd.du/Culture_War/The_American_Taliban.html.
123. Sa službene internet stranice Baptističke crkve u Westborou pastora Phelpsa, godhatesfags.com: http://www.godhatesfags.com/fliers/jan2006/20060131_coretta- scott-king-funeral.pdf.

Vjera i svetost ljudskog života

124. Vidi C. Mooney: *The Republican War on Science,* Cambridge, MA, Basic Books, 2005. Također L. M. Silver: *Challenging Nature: The Clash of Science and Spirituality at the New Frontiers of Life,* New York, HarperCollins, 2006.
125. Zanimljiva analiza onoga što čini Teksas drukčijim u tom smislu nalazi se na http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/execution/readings/texas.html.
126. http://en.wikipedia.org/wiki/Karla_Faye_Tucker.
127. Ovi navodi Randalla Terryja su s one već navedene internet stranice American Taliban_ http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban-html.

128. Izvještaj na tv-mreži Foxnews: http://foxnews.com/story/0,2933,96286,00.html.
129. R. Dawkins, M. Stamp: *Animal Suffering,* London, Chapman &Hall, 1980.

Velika betovnovska zabluda

130. http://www.waroom.com/ethical.htm.
131. R B. Medawar i J. S. Medawar: *The Life Science: Current Ideas of Biology, London,* Wildwood House, 1977.

Kako 'umjerenost' u vjeri potiče fanatizam

132. Članak Johanna Harija, izvorno objavljen u *Independentu,* 13. 7. 2005., može se naći na http://www.johannhari.com/archive/article.php?id=640.
133. Village Voice, 18.5.2004: http://www.villagevoice.com/news/0420,perlstein,53582,1.html.
134. S. Harris: *The End of Faith: Religion. Terror and the Future of Reason,* New York, Norton, 2004.
135. Nasra Hassan, 'An arsenal of believers', *New Yorker,* 19. 11. 2001. Vidi također http://www.bintjbeil.com/articles/en/011119_hassan.html.

DEVETO POGLAVLJE: DJETINJSTVO, ZLOSTAVLJANJE I SPAS OD RELIGIJE

Tjelesno i duhovno zlostavljanje

136. Izvještaj u BBC-jevim vijestima: http://news.bbc.co.uk/1/hi/wales/901723.stm.
137. E. Loftus i K. Ketcham: *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse,* New York, St Martin's, 1994.
138. Vidi John Waters u listu *Irish Times:* http://oneinfour.org/news/news2003/roots/.
139. Associated Press, 10. 6. 2005: http://www.rickross.com/reference/clergy/clergy426.html.
140. http://www.avl611.org/hell.html.

U obranu djece

141. N. Humphrey: 'What shall we tell the children?', u W. Williams, ur: *The Values of Science: Oxford Amnesty Lectures 1997,* Boulder, CO, Westview, 1998.; ponovo tiskano u N. Humphrey; *The Mind Made Flesh: Frontiers of Psychology and Evolution,* Oxford, Oxford University Press, 2002.
142. http://www.claw.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/yoder.html.

Obrazovni skandal

143. *Guardian,* 15.1.2005: http://www.guardian.co.Uk/weekend/story/0,, 1389500.00.html.
144. *Times Educational Supplement,* 15. 7. 2005.
145. http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2002/03/18/do 1801 .xml
146. *Guardian,* 15. 1. 2005: http://www.guardian.co.uk/weekend/story/0,,1389500,00.html.
147. Naše pismo, kako ga je sastavio biskup oksfordski, glasilo je ovako:

Dragi premijeru,

Pišemo Vam u svojstvu skupine znanstvenika i biskupa kako bismo izrazili svoju zabrinutost glede načina kako se predaje znanost u Emmanuel City Technology Collegeu u Gatesheadu. Evolucija je znanstvena teorija velike moći objašnjavanja i u stanju je rasvijetliti širok raspon pojava u više disciplina. Ona se može poboljšavati, potvrđivati pa čak i radikalno mijenjati u skadu s dokazima. To nije, kako tvrde glasnogovornici te škole, Vjersko stajalište' u istoj kategoriji u kojoj je biblijski prikaz nastanka svijeta, koji ima drukčiju ulogu i cilj.

To pitanje proteže se dalje od onoga što se trenutno predaje u školi. Sve je veća zabrinutost u vezi s time što će se predavati i kako će se predavati u novoj generaciji planiranih vjerskih škola. Smatramo da se programi u takvim školama, kao i u Emmanuel City Technical Collegeu, moraju strogo nadzirati kako bi se odgovarajući kriteriji znanosti i vjerskih studija strogo poštovali.

Vaši s poštovanjem

148. *British Humanist Association News,* ožujak-travanj 2006.
149. *Observer, 22. 7.* 2004: http://observer.guardian.co.uk/magazine/story/0,11913,1258506,00.html.

Ponovno oštrenje svijesti

150. Oksfordski rječnik nalazi izraz 'gay' već u kolokvijalnom vokabularu američkih zavora 1935. Peter Wildeblood je 1955. u svojoj poznatoj knjizi *Against the Law* smatrao nužnim definirati 'gay' kao 'američki eufemizam za homoseksualca.
151. http://uepengland.com/forum/index.php?showtopics=1848&mode=linear.

Vjersko obrazovanje kao dio književne kulture

152. Shaheen je napisao tri knjige te je odvojeno popisao mjesta na kojima se spominje Biblija u komedijama, tragedijama i povijesnim djelima. Ukupan broj od 1300 spominje se na http://www.shakespearefellowship.org/virtualclassroom/StritmatterShaheenRev.htm.
153. http://www.bibleliteracy.org/Secure/Documents/BibleLiteracyReport2005.pdf.

DESETO POGLAVLJE: PRIJEKO POTREBNA PRAZNINA?

Utjeha

154. Po sjećanju pripisujem taj argument oksfordskom filozofu Dereku Parfittu. Nisam iscrpno istražio njegovo podrijetlo, jer sam ga upotrijebio samo kao usputan primjer filozofske utjehe.
155. Izvještaj u BBC-jevim vijestma: http://news.bbc.co.uk/1/hi/special_report/1999/06/99/cardinal_hume_funeral/376263.stm.

Majka svih burka

156. L. Wolpert: *The Unnatural Nature of Science,* London Faber 8c Faber, 1992.

KAZALO

1984 (Orwell), **260-1**

A

Aaron, 222-3
Abbott, Edwin, **335**
Abraham, 39,219-222,228,241
apsolutizam, 260-3,267, 274-6
AM i kornjača, **79**
Adam i Eva, 228,241
Adams, Douglas, 27,100,110,328
Adams, John, 43,45,48,93
Afganistan, 13,239,261-3,275
agnosticizam, 12,45-51,59,70-1,104
AIDS, 262-5
Alberts, Bruce, **97**
Alah, 35,42,173,195, 278
Allen, Woody, **113**
altruizam, 158,198-204
American Theocracy (Phillips), 260,344
Amiši, 287-9
Amnesty International, 33,294
Ampleforth, Abbot od, 319-20
Angier, Natalie, **46**
Anselmo iz Canterburyja, **78-81**
Anstey, E, **167**
antropsko načelo
  kozmološka verzija, 134-42
  planetna verzija 128-33
apokalipsa, **188-9**
astronomi, **57-8**
ateizam
  broj ateista, **14-5**
  George Bush Sr., **46**
  fundamentalist, **256**
  Hitler i Staljin, 247-53
  oci utemeljitelji 43,46
  ponos, **13-4**
  postojanje Boga, **52-3**
Atkins, Peter, 65,112-3
Atran, Scott, 40,165,171
Attenborough, David, 113,187-90,303
August, car, **90-1**
Aunger, Robert, **182**
Australopithecus afarensis, **274**
Autostoperski vodič po galaktici (Adams), 328

B

Baal, 35,55,104,22-3
Badawi, Zaki, **32**
Baggini, Julian, **22**
bakterija, flagela-motor, 124-5,128
baptisti **231**
Barker, Dan, **239**
Barrow, John, **128**
Bayesov teorem, **101-5**
Beethoven, Ludwig van, 83-4,104,272-3
Behe, Michael, **123-7**
Beit-Hallahmi, Benjamin, 96,98
Bell, Paul, **99**
Belloc, Hilaire, **272**
Benson, Herbert, 63,66
Betlehem, **89-91**
Bhagavad, Gita, **310**
Biblija, 35,91-3,215,225,302-4,308-10
  vidi također Stari Zavjet, Novi Zavjet

Bierce, Ambrose, **61**
bin Laden, Osama, **276-8**
Binker, **312-6**
Biophilia (Wilson), **324**
Blackmore, Susan, **179,182**
Bloom, Paul, **167-8,170-1**
Boeing **747,107-8,111,116,132-4,143,148**
Bog kojega nije bilo (Flemming), **193**
Bog slučaj i nužnost (Ward), **142**
bogohuljenje, **260-2**
Bondi, Hermann, **255**
Bonhoeffer, Dietrich, **119**
Boyd, Robert, **182**
'božansko središte u mozgu, **156-7**
Božična priča, **90**
Božji um (Davies), **26**
Brahma, **37,195**
brak, **173,238,243**
Britton, John, **268-70**
Brockman, John, **16**
Bryan, William Jennings, **258**
budizam, **41,186**
Buiiuel, Luis, **213**
Burnell, Jocelyn Bell, **72**
Bush, George W, **85,262,265,276-7**

c
Caligula, **244,248**
Carlson, Tucker, **265**
Carter, Brandon, **128**
Churchill, Randolph, **35,67,96,263**
Clarke, Arthur C, **73,188**
Collins, Francis, **95**
Comte, Auguste, **50,71**
Coulter Ann, **262,290**
Crick, Francis, **96,182**
crne jame, **139**
Curie, Marie i Pierre, **95**

Č

Čajnik, nebeski, **53-6**
čestice, **134,140,331-2**
čistilište, **319,321-4**
čuda, **59-62**

D

Da Vincijev kod (Brown), **93**
Danska, karikature Muhameda, **31-4**
darežljivost, **199,201, 203**
Darwin, Charles, **77,94-6,108-13,116-9**
  darvinistička objašnjenja, **147**
  napadi na, **195**
  Podrijetlo vrsta, **20,95,117**
  prirodni odabir, **108,133,146-50,159**
Davies, Paul, **26,70**
deizam, **26,45**
Dennett, Daniel, **69,152-3,168-71,316-7**
deontologija, **213**
Deset zapovijedi, **44,215,222-4,266**
  Nove, **239-40**
Deuteronomij, knjiga, **59,225**
Deutsch, David, **329**
Diderot, Denis, **25,82**
djeca
  imaginarni prijatelji, **312-6**
  lakovjernost, **164-7**
  obrana, **294-9**
  obrazovanje, **238, 280,297-9**
  religijske etikete, **238,305-8,**
  usvajanje, **202-3**
  zlostavljanje, **285-94**
Djevica Marija, **39, 86, 88,173**
DNK, **60,130,178-9,325**
dobrota, motiv, **212**
dodo, **243**
Dolittle, liječnik, **21**
domorodačka plemena u Australiji, **154**
Donne, John, **203**
Dostojevski, Fjodor, **208**
Downey, Margaret, **17,47**
Drakeova jednadžba, **70-1**
dualizam, **167-8,170**
duhovi, **88**
Dyson, Freeman, **137,144-5**

E

Ehrman, Bart, **91**
Einstein, Albert
  o moralu, **193**
  o osobnom Bogu, **19,21-4**
  o smislu života, **208**
  religiozan nevjernik **23**
Eisenhower, Dwight, **263**
Električni mem (Aunger), **182**
elektroni, **140-1,137**
embriologija, **180,183**
Engel, Gerhard, **249**
Enigma kod, **263**
eukariotske stanice, **133**
Euler, Leonhard, **82**
eutanazija, **267,320-1**
evanđelja, **55,89,92-3,144,230**
evolucija, **67-9,77,111-2,120,126-8, 132-42,259**
evolucija jezika, **182-4**

F

Falwell, Jerry, **263**
Faraday, Michael, **94-5**
faraon, **220**
Fatima, masovna vizija (1917.), **88**
feminizam, **109-10**
fenotip, **182-4**
Feynman, Richard, **328**
Fisher, Helen, **17,171-2**
Forum katoličke zajednice, **38**
fosili, **49,121,300**
Franklin, Benjamin, **45**
Fraunhofer, Joseph, **50**
Frisch, Karl von, **169**
fundamentalizam, **256-60**

G

Galileo, **94,333**
Galton. Francis, **62**
Gandhi, Mohandas, **48,227,247**
Gaunilo, **81**
Gell-Mann, Murray, **139**
gen, sebični, **172**
geni, **171,177-87**
genetički pomak, **175-6**
Geneza, knjiga, **218,220,302**
geologija Potopa, **302**
Gershwin, George, **91**
Goebbels, Josef, **252**
Goring, Hermann, **249**
Goldwater, Barry, **42**
Golgijev aparat, **258**
Gott, John William, **262**
Gould, Stephen Jay, **56-9,61,71,258**
Graves, Robert, **230**
Greer, Geramine, **32**
grijeh, **228-9**
Gross, Paul, **193**
grupna selekcija, **157-9**

H

Haggard, Ted (pastor Ted), **288,290**
haićanski vudu, **294**
Haldane, J. B. S., **121,327-8,336-7**
Halleyev komet, **129**
halucinacije, **85,88,146,313,315**
Hamilton, W. D., **198**
Harris, Sam, **17**
  propast svijeta, **276**
  religija i kriminal, **274-7**
  religija i ludilo, **85**
  religija i rat, **253**
Hartung, John, **231**
Hassan, Nasra, **277**
Hawking, Stephen, **21-2,26**
Herod, kralj, **89**
Hinde, Robert, **165,171,196,213**
hinduizam, **36-7,237**
Hitchcock, Alfred, **288**
Hitchens, Christopher, **42,292**
Hitler, Adolf, **67-8,244**
  ateist ili ne, **144,247-53**
  katolicizam, **247-51**

moralnost, 211-2
rođenje, 273
Zeitgeist, 247
Holloway, Richard, 213
holokaust, 65
Homeini, ajatolah, 262
homoseksualnost, 30,217, 225,263-5,289
Hoyle, Fred, 72,107,111-2,116,135
Hugo, Victor, 281
Hume, Basil, 319,321
Hume, David, 51,80,88,108,149
Huxley, Aldous, 81,83
Huxley, T. H. 50-2,56,71,195,242-3,246

I

iluzije, optičke, 85,88
imaginarni prijatelji, 312-6
imunološki sustav, 126
Indija, 12,48,97,102,237,242
indulgencija (oprost grijeha), 322
Inke, religija, 296-7
inkvizicija, 54,281-3
inteligentni dizajn, 108,114-20,122-7
Irak, 28-9,236,265
Iran, 275
islam, 13,30-3,40-1,80,226,261,279,310
istočni grijeh, 252
Isus
božanska priroda, 89
čuda, 60,73,103
ispaštanje grijeha, 228-31
lojalni Židov, 234
podrijetlo, 89
rođenje, 90-2,148
Išmael, 220
Ivan, evanđelje po, 89
Ivan, Pavao II, papa, 39,67
Izak, 220-1,228,241
Izrael, 25,219,232-5,275
izumiranje vrsta, 49,50,52
izvanzemaljski život, 49,70,128,131

J

Jacoby, Susan, 42
Jahve (bog Starog zavjeta), 27,35,54,100, 173,195.226,315
jaka sila, 135,276
Jaynes, Julian, 314-5
jednorog, 54
Jefferson, Thomas, 75,92-3,107,243,318
Je li Isus postojao? (Wells), 93
Jerihon, razaranje, 225,232-4
jezgra, atomska, 331
Josip, 90-2
Jošua, 225,233-4
Juda Iškariot, 230
judaizam, *vidi* Židovi
Jugoslavija, bivša, 29
Jung, Carl Gustav, 52-3
Jupiter, planet, 70-1,129

K

Kambrijska eksplozija, 121
kamikaze, 276,279
Kaminer, Wendy, 14
Kant, Emanuel, 51,80,205-6,212-4
kaprilična kiselina, 336
kaprilna kiselina, 336
Karzai, Hamid, 261
Katarina Velika, 82
Katolička crkva, 38-9,61,252,282, 286-7,322
Katolička enciklopedija *(Catholic Encyclopedia),* 36-8,323
Katrina, uragan, 217
Kelvin, William Thomson, lord, 95
King, Coretta Scott, 264
King, Martin Luther, 227,246-7,264
Knjiga Sudaca, 218-9,221,232
konfucijanizam, 41
konkvistadori, 41,283
Konstantin, car, 37,37,41
Kontakt (Contact; Sagan), 72
Kontrapunkt života (Huxley), 81

'kopenhagensko tumačenje^ 329
kozmološki argument, 75
Kraj vjere (Harris), 85,253
Kralj Isus (Graves), 230
Kratka povijest vremena (Hawking), 21
kreacionizam, 66-8
  argument male vjerojatnosti, 108,117
  neumanjiva složenost, 113-9
  obožavanje praznina, 119-34
  rasprava s kreacionistima, 259
krila, 117-8,123-4,128
Križarski ratovi, 12,280, 283
kromosomi, 178,183
Kršćanska braća, 286
Kršćanska koalicija, 264
Kršćanski institut, 300
kukavice, 202
kultovi tereta, 187-91
kršćani
  napadnuti u Nigeriji, 32
  dopisivanje s autorom, 196
  evangelički, 15,36-7,217
  fundamentalistički, 92,256,303
  'zaneseni' američki, 275
kršćanstvo
  'američki talibani', 262
  osnivanje, 41
  pobačaj, 268
  pod Hitlerom 251-2
  prijelaz s islama na, 261
  prilagodavanje nežidovima (Luka), 90
Kuran, 41,277-80,304,310
Kvirinije, guverner Sirije, 90
kvocijent inteligencije i religioznost, 98-9
kvantna teorija, 58,328-9
Kurtz, Paul, 324

L

laganje, 212
Lane Fox, Robin, 90
Latimer, Hugh, 284
Layfield, Stephen, 302-4
Lennon, John, 12
Leteće Špageti Čudovište, 54-6
Lewis, C. S., 89
liječnici, 155, 267
Lincoln, Abraham, 242-3
lišće, 132
Lofting, Hugh, 21
Lot, 217-9
Luka, evanđelje po, 90-1
Luther, Martin, 177,185-6,227,250,260

Lj

ljubav, 171-3
Ljubavnik Lady Chatterley (Lawrence), 244

M

Mackie, J. L., 80
McQuoid, Nigel, 300,302,304
Madison, James, 45,48
Magdalenina utočišta, 286
Maimonides, Mose, 232,234
Majka Tereza, 266
Malallah, Sadiq Abdul Karim, 61
Mali zeleni ljudi, signal, 70-3
Marija, *vidi* Djevica Marija
Marko, evanđelje po, 93,316
Marx, Karl, 251
matične stanice, istraživanje, 267
Matija, evanđelje po, 90-2,250,290
Maxwell, James Clerd, 95
Medawar, Jean 272-3
Medawar, Peter, 145,272-3,317
Mein Kampf (Hitler), 249
memi, 177-87
  religijski, 185-6
memopleksi, 183-6
Mendel, Gregor, 95-6,133
Michelangelo, 83-4
Midijanci, 223
Miller, Kenneth, 125
Mills, David, 46-7,82
Misionarski položaj (Hitchens), 266

Mojsije, **35, 59,73,222-4,3°8**
molitva, **62-6**
monoteizam, **40-2**
moralna dilema, **190-1** P
moralnost, **190-1,193-214**
Morisi, Anna, **282**
mormonstvo,4o,**i87**
Morris, Henry, **302**
Mortara, Edgardo, **281-4**
mozak, evolucija, **166,329-30,334-5**
Mozart, Wolfgang, Amadeus, **83-4** Papua Nova Gvineja, kultovi, **154**
Možemo li biti dobri bez Boga (Buckman), Pascale Blaise, **99 101,227**
196 Pascalova oklada, **99-101,185**
mučeništvo, **158-9,269-70,277-8** patnja, 65, 229,271
Muhamed, **31,41,226, 260,280** patriotizam, **213-4**
multisvemir, teorija o; **137-9** Pavao iz Tarsa, **41, 90, 229, 233, 251**
Myers, P.Z., **69** paun, rep od, **151**
Mytton, Jill, **291,294** pedohlija,**285**
pedomorfoza, **314**
N perm, izumiranje, **49,50, 52**
Nadahnuće, **324-5** Persinger, Michael, **156**
Napoleon, **48,85,251** *Pismo kršćanskoj naciji* (Harris), **210-1**
Nautilus, **118** Phelps, Fred, **264-5**
Nehru, Jawaharlal, **48** Pinker, Steven, **156,209**
New Orleans, **217** Pio X, papa, **322**
Newton, Isaac, **94,116** Pio XII, papa, **251**
Nixon, James, **30** Pirsig, Robert M. **15**
Noa, **216-7,302** placebo učinak, **155-6**
Nobelova nagrada, **96,135,145.266,272** planeti, broj, **129**
NOMA, **56-62,97** *Plava točka u beskraju* (Sagan), **20,324**
Novi zavjet, **227-230** Plohadija *(Flatland,* Abbott), **335**
nuklearna fuzija, **135** pobačaj, **30,61,268**
Podrijetlo vrline (Ridley), **200**
O *Podrijetlo vrsta* (Darwin), **20,95,117**
O *Židovima i njihovim lažima* Poitier, Sidney, **246**
(Luther), **250** politeizam, **36-40**
obrezivanje, žensko, **297** Polkinghorne, John, **95,139,142**
Oci utemeljitelji, **43-48** poslušnost, **162-4**
oči, **117-8,123-4,128** *Postanak život i kako ga stvoriti*
Operacija spas, **266** Grand), **333**
origami, **179-81** potlač efekt, **200**
Orwell, George, **260-1** praznine, obožavanje **119-27**
Owens, Jesse, **246**
Owens, Karen, **16,76**

pacifizam, **28**
Paine, Thomas, **41-2**
pakao, **289-91**
Pakistan, **32-3,97,261**
Paley, William, **77**
panteizam, **26**

prirodna selekcija, 12,73,10-13, 115-7, 127-30,133-4,136,139.149-51,157, 168-72,175-8,196,199, 202
PPA (privremeni praktični agnosticizam), 49. 50, 52-3
Projekt ljudski genom, 95
Promjenljiva lica Isusa (Vermes), 228
Prošireni fenotip (Dawkins), 153
providnost, 104,189,249,252
psihologija, evolucijska, 166
pulsari, 72

R

Rahman, Abdul, 265
Reagan, Ronald, 262
Rees, Martin, 22,57,134,137-8,147
religija
  darvinistički imperativ, 151-4
  grupna selekcija, 157-9
  izravna prednost, 155-7
  kult tereta, 187-91
  psihološka pripremljenost za, 166-77
  teorija mema, 177-871
  usputni proizvod nečeg drugog, 160-6
Renfrew, Colin, 157
Richerson, Peter, 182
Ridley, Mark, 133
Ridley, Matt, 119,200
Ridley, Nicholas, 284
RNK, 130
Robertson, Pat, 217,264
Romeo i Julija (Shakespeare), 203
Ronson, Jon, 332
Roosevelt, Franklin, 68
ropstvo, 157,247
Rumsfeld, Donald, 206,244
Ruse, Michael, 67-9
Rushdie, Salman, 29,32,237
Ruskin, John, 112
Ruska pravoslavna crkva, 248
Russell, Bertrand, 53-6,70-1,80,94,100, 278,318-9

S

Sacranie, Iqbal, 32-3,261
SAD, *vidi* Sjedinjene Američke Države
Saddam, Hussein, 103,225
Sagan, Carl
  Demonima opsjednut svijet, 330
  Kontakt, 72
  o Bogu, 26
  o religiji i svemiru, 20
  o životu u svemiru, 50,70-1
  Plava točka u beskraju, 20,324
Samaritanac, 197,202
Samo šest brojeva (Rees), 134-5
samoobmana, 174
samoubojstvo, 263,280,316,326
  bombaši, 12,276-80
Sara, 220
Saudijska Arabija
  položaj žene, 275
  vahabizam, 226-7,262
Schrodinger, Erwin, 329
Schubert, Franz, 83-4
scientologija, 187
Scott, Eugenie, 67
Sebični gen (Dawkins), 111,182,197
Sebični mem (Distin), 182
sekularizam, 42-8
seksualno ponašanje, 154,240,285-6
sekvoje, 115
Seneka Mladi, 251
SETI, 70-3
Shakespeare, William, 83-4,176,203-4
Shaw, George Bernard, 155
Shermer, Michael, 98,121,156,171,196, 208,311,324
Sikstinska kapela, 83
simbioza, 124,198,200
Singer, Peter, 207,247
Sjedinjene Američke Države, 42-48
Sjeverna Irska, 12,28,154,236-8
Slijepi urar (Dawkins), 111,335
Smith, Joseph, 187

Smith, Ken, **235**
Smolin, Lee, **138-9**
smrt
  odnos prema, 318-21
  život nakon, **319**
smrtna kazna, 58,225,260-1,265,269-70
Snježne pahuljice (organizacija), **268**
Sodoma i Gomora, **309**
Sotona, 82,84,87,104,194,277,309
spektar vjerojatnosti, **52**
Spinoza, Benedict, **25**
Srednji svijet, 331,333
Staljin, Josif, 68,103,144,247-9,252-3
Stannard, Russell, 63,95,139,255
Stari zavjet, *vidi* Jahve
Stvaranje svijeta (Haydn), **84**
Suci, *vidi* Knjiga Sudaca
Susskind, Leonard, 112,137
Sv. Augustin, 126,229
Sv. Toma Akvinski, 75-8,103,142,290
svjetlost, vidljiva, **326**
Svjetski trgovinski centar, 11,87,276-9
Swinburne, Richard, 59,64-5,140-2

Š

šišmiši, 199,335-6
šišmiši vampiri, **199**

T

talibani, 224,226,239,261-6,275
Tamarin, George, 232-4
Tamilski tigrovi, 276,279
Tanna, *vidi* Vanutatu
tasmanijski vuk, **243**
Teilhard de Chardin, Pierre, **145**
teizam, 26,141
teleološki argument, **77**
Templetonova nagrada, 26,95,144-7. 259
Templetonova zaklada, 63-6,143-5,3°9
Tennyson, Alfred, lord, **163**
teodicija, **104**
teokracija, američka kršćanska, 260,288
Tereza Avilska, **173**
teroristi, 277,307
Terry, Randal, **266, 268**
Thomson, J. Anderson, 16,136
Tiger, Lionel, **174**
Tipler, Frank, **128**
TNA (trajni načelni agnosticizam), **50-9**
Toma, evanđelje po, **92-3**
Tonge, Jenny, **299**
Trojstvo, 38,79,185
Trivers, Robert, 174,198
Turing, Alan, **263**
Twain, Mark, 285,318,320

U

U Boga se uzdamo (Atran), **165**
Udruga za slobodu mišljenja područja Philadelphije, **47**
umjetna oplodnja, **268**
umnoživači, **178-9**
Unwin, Stephen, **101-4**
Uspon na planinu nevjerojatnosti (Dawkins), **116**
utilitarizam, 151,213,267
utjeha, 316-24
Užas u Božjem umu (Juergensmeyer), **268**

V

vahabizam (vahabijci), 226-7,262
Vanuatu, **188**
Vardy, Peter, 300,302,304,
Veblen, Thorstein, **200**
Veliko sažimanje, **138**
Venera, 39,128
Vermes, Geza, 191,228,230
virusi, mentalni, **174**
vizije, 88,156
Vjerojatnost Boga (Unwin), **101**
voda, 128-30
vodik, **135**
Voltaire, 25,41,278
von Neumann, John, **263**

W
Wagner, Richard, **310**
Wallace, Alfred, Russel, **112-3**
Warraq, Ibn, **17,36,92,279**
Washington, George, **43,48,243**
Watson, James, **95-6,182**
Watts, Isaac, **235-6**
Waugh, Evelyn, **35,315**
Weinberg, Steven, **21,227**
Wells, G. A. **93**
Wells, H. G, **245**
Whitcomb, John, **302**
Wickramasinghe, Chandra, **107**
Wilde, Oscar, **177**
Winston, Robert, **22**
Wise, Kurt, **258-60**
Wittgenstein, Ludwig, **330-1**
Wolpert, Lewis, **173,329**
Wotan, **35,39,55**

Zahavi, Amotz, **200-1**
Zaklada Richard Dawkins za razum i znanost, **17,327**
Zaklada za slobodu od religije, **194**
Zašto bogovi ustrajavaju (Hinde), **165**
Zašto nisam musliman (Warraq), **36,279**
Zeitgeist, moral, **110,239-47,260,276**
Zemlja, staza, **128-9**
Zenon, **79**
Zeus, **35.55.93**
zlatno tele, **222**
zlo, **103**
Značenje života (Monty Python), **274**
Znanost 0 životu (Medawar), **272**
zvijezde, **50,62,70-2,128-9, i34~5**

žena, **40,66,85,92,110,154,158,170-1,218-25,241,247,266-8,272-3,275,297**
Židovi, **22,46,65,230-9,244-5,249-51**
život, podrijetlo, **130-4**
žrtvovanje ljudi, obredno, **296-8**